

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi

Altıncı kitab

Hüseyn Cavidin mənzum dramaları

Üçüncü hissə

Səyavüş. Xəyyam.

*Şəxsiyyəti məlum olmayan Allah,
mövcud aləmin yalnız ilkin səbəbidir.
İnsanlar bu aləmi dərk edə bilərlər.
Çünki aləmdə müəyyən səbəb asılılığı
mövcuddur. O mütləq insanın qabiliy-
yətini idraka doğru aparır.*

Ömər Xəyyam

“ADİLOĞLU”
Bakı - 2012

Azərbaycanın milli şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin anadan olmasının 130 illiyinə həsr edilir.

İsgəndər Əhməd oğlu (Orucəliyev) Atilla.
Hüseyn Cavidin mənzum dramaları. Üçüncü hissə.
Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2011, 392 səh.

Kitabda "Əsrin şairi" silsiləsindən Hüseyn Cavidin sovet dövründə qələmə aldığı "Səyaviş" və "Xəyyam" mənzum dramaları araşdırılır və təhlil edilir. Əsərlərin tənqidinə və tamaşalarına ayrıca nəzər salınır. Şərqin böyük alimi və filosofu, İbn Sinaçı Xəyyamın keşməkeşli həyatı və fəaliyyəti tarixilik və müasirlik baxımından tədqiq edilir. Cavidin görkəmli şəxsiyyətlər haqqında və görkəmli şəxsiyyətlərin şair-dramaturq haqqında fikirlərinə ayrıca yer verilir.

Mən XVII fırqə qurultayı qarşısında gənc yazıçılardan, mübariz yoldaşlardan iki qat artıq çalışmağa söz verirəm. Yeni yetişən gənclərə kömək üçün H.Natiki sosializm yedəyinə alıram.

Hüseyn Cavid

Nə üçün biz romantizmə bir kədər zidd gedirik? Romantizmə zidd çıxmağın birinci səbəbi onun istər fəlsəfi, istərsə də elmi cəhətdən həmişə bizə, bizim məfkurəmizə zidd olmasıdır. Romantizm burjuə məfkurəsi çürüntüsündən törənən bir şeydir. Buna görə də biz romantizm ilə qəti mübarizə aparmalıyıq. Qeyd etmək istəyirəm ki, Azərbaycan şura ədəbiyyatında romantizm bir məktəb, bir cərəyan olaraq özünü göstərməmişdir. Lakin ədəbiyyatımızda onların müxtəlif çəkildə təzahür edən elementləri vardır. Bəzi yazıçılarımızda bu elementlər daha qüvvətlidir. Bunu ədəbiyyatımızdan təmizləmək uğrunda qəti mübarizə aparmalıyıq!..

Biz Hüseyn Cavid yaradıcılığından istifadə etmiş və edəcəyik. H.Cavid yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrənməli şeylər çoxdur...

Səməd Vurğun

Cavid burjuə sənətkarıdır. O, "Səyavuş"la böyük bir addım atmışdır. Ancaq bu əsər qətiyyəən imkan vermir ki, onun burjuə təmayülündən bəhs edək. Dünənki H.Cavid Topal Teymurlara qarşı olduqca mülayim və mehribancasına bir əlaqə bəsləyərək, onu ədalət simvolu yaratmışdır. Bu günkü Cavid Firdovsi dastanlarının bir parçasını öz bədii laboratoriyasından keçirərək, xaqanlar hakimiyyəti əleyhinə üsyan bayrağı qaldırmışdır. Tənqidimiz əski Cavid yaradıcılıq yolunun ədəbiyyat məzarından başqa bir yerə aparmadığını, bəlkə də bir sənətkar kimi ölümə doğru sürüklədiyini

göstərəkən, şübhəsiz ki, haqlı idi. Biz dünənki Cavid yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən Azərbaycan türk burjuaziyasının bütün məfkurəvi yoxsulluğunu qeyd edir və anlayırıq.

Hüseyn Mehdi

Heç uzağa getmək lazım deyildir. Hamımızın sevdiyi Cavidin “Səyavuş”unu götürünüz. “Səyavuş” heca vəznində yazılmış bir əsərdir ki, bu, Cavid yaradıcılığında, Cavid dilində bir addım iləridir. Cavid öz “Səyavuş”u ilə dildə sadələşməyə dokru getmişdir.

Cavid yaradıcılığı ümumbəşəri mahiyyət daşıyır. O, inqilab epoxasının sənətkarı deyildir. Zəmanəmizin progressinə xidmət edən sənətkar deyildir. Onun təfəkkür sistemi, üslubu milli zəminlə bağlıdır. Cavid üslubunda Azərbaycan varlığını ifadə edə biləcək ünsür yox dərəcəsidir. Dramaları forma etibarilə yeni bir ünsür qazana bilməmişdir.

Səməd Vurğun

Teatrda “Səyavuş” əsərinin oxunuşu keçirildi. Cavid müəllim üç nəfər tələbəsini də bura dəvət etmişdi. Onların arasında mən də var idim. Əsərin oxunuşu qurtardı. Sonra çıxışlar başladı. Şəxsiz, hamı əsərə heyran qalmışdı. Lakin Hüseyn Cavid dramaturgiyasına laqeyd münasibət bəsləyənlər də var idi (biz o dövrün bəzi ədəbiyyat və incəsənət işçilərini, xüsusilə teatrın keçmiş rəhbərlərini nəzərdə tuturuq). Onlar müsbət qəhrəman olan Altay surətini bir qədər qüvvətləndirmək lazım gəldiyini irəli sürür, bu düzəlişdən sonra məşqlərə başlamaq mümkün olduğunu deyirdilər.

Əli Zeynalov

Atam Firdovsinin anadan olmasının min illiyinə həsr etdiyi “Səyavuş” pyesi üzərində 1932-ci ildən işləməyə başlamışdır. Bir ümumi dəftərin sol səhifələrində pyesin nəşrlə yazılmış variantı işlənmişdir. Sağ səhifələrində isə faciənin nəzmlə yazılmış variantına rast gəlirik. Pyesin ilk variantının adı “Südabə” olmuşdur.

Turan Cavid

*Möhtəşəm binalar xarab olacaq,
Günəşdən, yağışdan həpsi solacaq.
Mən yapdım şeirdən yüksək bir bina
Küləklər, yağışlar toxunmaz ona.
Saçdım söz toxumunu bütün cahana,
Cahan sözlərimlə döndü rizvana*

Firdovsi**BİRİNCİ FƏSİL****Hüseyn Cavidin “Səyavüş” mənzum faciəsi**

*Teymur İran səfərində “Şahnamə”nin müəllifi
böyük şair Firdovsinin məzarını ziyarət edərək
“Qalx, qalx da daim pislədiyin məğlub türkü indi
gör” demişdi: “Biz ki, Mülki-Turan, Əmiri Türkün-
tanıq, biz ki, türk oğlu türkün, biz ki, millətlərin ən
qədimi və ən ulusu Türkün başçısıyıq!..”*

(Türkün qızıl kitabından)**1.1. Firdovsi və Azərbaycan alim və şairləri****1**

Hüseyn Cavid Şərq və dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan məşhur İran şairi və mütəfəkkiri Əbülqasim Firdovsini (miladi 934/935 – 1025-1026)* böyük məhəbbətlə sevmiş, “Şahnamə” epopeyasını oxuyub öyrənmiş və bu görkəmli dünya sahibinin əsərindən böyük zövq almışdır. Şair onun adını dahi Şərq sənətkarları sırasında 1915-ci ildə qələmə aldığı “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində çəkir və belə yazır: “Firdevsi, Sədi,

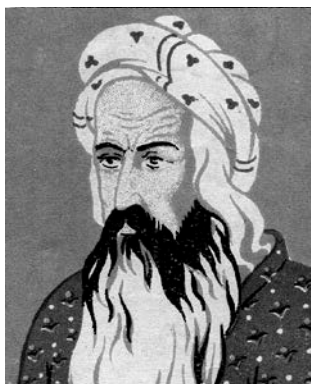
* Doğum və ölüm tarixləri müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür göstərilir. Mən yuxarıda verdiyim tarixi Ruhulla Axundov və Əli Nazimin məqalələrindən almışam. “Краткая литературная энциклопедия”da (том I, Москва, 1962, с. 995) belə qeyd edilir: “ок. 940 местечко Табаран, ныне г. Фердоус, Хорасан, - 1020 или 1030, там же”.

Nizami, Hafiz, Xəyyam kibi nadireyi-fitrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyanı beş quruşa almayan zahidi-məslək ədiblər, laübalı və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hankı rəzəlat qalmadı ki, yapmadılar?..¹

O cahanşümul sənətkarlar, xilqətlər və zatlar Şərq və dünya ədəbiyyatında yeni səhifələr açdılar... Qədim sənətkarların yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən, bədii sənətlərindən böyük zövq alan şair, gec-tez həmin nadir fitrətlərdən kiməsə öz yaradıcılığında yer verəcəkdə və verdi də! “Şahnamə”nin süjeti əsasında “Səyavüş” faciəsini, sonra isə “Xəyyam” tarixi dramasını yazdı.

2

1930-cu illərin əvvəllərində dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində iz qoymuş Firdovsinin anadan olmasının 1000 illiyinə həm İranda, həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada və Sovet İttifaqında hazırlıq gedirdi. Cavid bu böyük miqyaslı tədbirdən kənarda qala bilməzdi. O, Firdovsinin fars dilində qələmə aldığı “Şahnamə” əsərini və haqqında yazılmış kitab və məqalələri bir neçə dəfə nəzərdən keçirdi. Ruhən və qəlbən epopeyadakı “Siyavuş” dastanına bağlandı. Həmin dastanın motivləri əsasında faciə janrında əsər yaratmaq hələm-asan iş deyildi. Ancaq qüdrətli şair və böyük qələm sahibi Cavid bu işin öhdəsindən layiqincə gəldi...

Firdovsi

*Hüzurunda durmuşdur Sədi əldə gül-i ləistan,
Məst olmuş rü-bai-br, mey vermə-də Xəyyama:
Hafiz qəzəllərindən, yarad-ı-kan bir dəstan,
Bir şeir fəvvarəsi fişq-ı rəmədə əyyama.*

Hüseyn Natiq

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 235.

Başda həkim Firdovsi olaraq şü vəqəyi təsvir edənlər az deyil. Müəllif də yorğun duyğularını dinlətmək üzrə şü mövzuya toqundu və “Şahnamə”yə yaqınlaşmaq istərkən uzaqlaşmış bulundu.

Hüseyn Cavid

O, ilk öncə həmin dastanın əslini, Firdovsi haqqında fars dilində yazılmış əsərləri nəzərdən keçirdi. 1906-cı ildə Tiflisdə Rəşid Əfəndizadənin “Şahnamə”nin şərhinə həsr etdiyi kitab, M.Ə.Sabirin Səyavuş dastanının tərcüməsi, 1908-ci ildə Abbas Nazirin tərcüməsilə çap edilmiş “Rüstəm və Söhrab” dastanını gözdən qaçırmadı.

3

Yubiley ərəfəsində Cavidə “Şahnamə”dən bəzi parçalar tərcümə etmək təklif edilsə də, o, təklifi qəbul etmədi. 1933-cü ildə Firdovsidən tərcümələr Mirmehdi Seyidzadə və Mikayıl Müşfiqə tapşırıldı. Cavid kitabın redaktoru təyin edildi. Onlar Firdovsinin bir neçə əsərini farscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etdilər. Redaktor onların tərcümə etdikləri “Bu adlı igidlər, gərdənkəşanlar // Onlardan ki, verdim sizə nişanlar” beytini oxuyub qabağında sual işarəsi qoydu. Seyidzadə soruşdu:

- Cavid əfəndi, buna nə üçün sual qoydunuz?

Redaktor, – “gərdənkəşanlar” nədir, oxucu bunu necə başa düşəcək? – deyə cavab verdi. Seyidzadə dedi:

- Çalışdım başqa qafiyə tapa bilmədim.

- Fikirləş, taparsan, – deyə Cavid dilləndi.

Şair azacıq fikirləşdi və tapdı: “Bu adlı igidlər, bu çarpışanlar.”

Cavid:

- Bax, indi düzəldi!..

4

1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 9-10-cu yubiley nömrəsi bütövlükdə Firdovsinin 1000 illiyinə həsr edilmişdir. Jurnalda Ruhulla Axundov, Əli Nazim, Yuri Marr, Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Ə.Əkbərov və Əmin Abidin məqalələrilə yanaşı, Müşfiq və Mirmehdinin həmin tərcüməsi də (səh. 23) çap edilmişdir. Tərcümə “Ömrüm yaqlaşınca mənim həştada” misrası ilə başlanır, “İsa tək onları sözlə diriltim // Yenidən həpsini namidar etdim” beytilə bitir; cəmi 46 misradır.

Yeri düşmüşkən deyim ki, “Şahnamə”dən bəzi parçaları Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd ana dilimizə tərcümə etmişdi. (Rafael Hüseynov həmin parçaları “Əbədi Cavid” kitabında vermişdi.)

5

Siyasi repressiyaya bir neçə il qalırdı. Sovet Azərbaycanında böyük bayram əhval-ruhiyyəsi yaşanırdı. Ölkə dahi şair Firdovsinin anadan olmasının min illiyini layiqincə qeyd etməyə hazırlanırdı. Azərbaycan Şura Yazıçıları İttifaqında qızğın iş gedirdi. Qəzet və jurnal əməkdaşları ayaq üstə idilər. Mətbuatda Firdovsiyə həsr edilmiş məqalələr çap edilir, radioda verilişlər hazırlanırdı... Şair öz balaca iş otağına çəkilib “Səyavüş” faciəsi üzərində işləyirdi. O, əlinə qələm almazdan qabaq bir anlığa Naxçıvandakı meydan teatrının məşhur artisti Kalba Abbası xatırladı. Onun böyük aktyorluq bacarığı ilə “Şahnamə”dən söylədiyi misraları yada saldı. Kalba Abbasın parlaq tamaşası gözləri önündə canlandı. Şair böyük ilham və şövqlə faciə üzərində işləməyə başladı.

6

“Böyük oktyabr sosialist inqilabının” XVI ildönümü münasibətilə yazılmış bir məqalədə “Səyavüş” “inqilabi bir əsər kimi” qiymətləndirilirdi. Azərbaycan K(b) MK və BK-ya Azərbaycan şura yazıçılarının ünvanladıkları məktubda “Səyavüş” “tarixi-inqilabi səciyyəli” bir əsər kimi təqdim edilirdi.

Hüseyn Cavid: “Mən XVII firqə qurultayı qarşısında gənc yazıçılardan, mübariz yoldaşlardan iki qat artıq çalışmağa söz verirəm. Yeni yetişən gənclərə kömək üçün H.Natiki sosializm yedəyinə alıram.”¹

Hüseyn Natiq dövrün istedadlı gənc şairlərdən biri idi. O dövrdə Sovet İttifaqında staxanovçuluq hərəkatı, sosializm yarışı, sosialist öhdəlikləri götürmək, yaşlı və təcrübəli yazıçıların gənc yazıçıları sosialist yedəyinə almaq dəbdə idi. Natiq də onlardan biri idi. O, 1934-cü ildə “Böyük Firdovsiyə” adlı bir şeir yazmış, onu jurnalda çap etdirmişdi. 12 bənddən ibarət olan şeiri Cavid oxumamış, gənc şairə məsləhət verməmiş, jurnalda çapına kömək etməmiş olmazdı... Həmin şeirdən bir neçə bəndi oxucuların nəzərinə çatdırmağı məqsədəuyğun bilirəm.

Şeirin sənət önündə bir mərmər kibi ağdır,
Dəha qütbünü açdın, qayəni etdin sancaq.
Sənin yüksək əməyin tilsimlərdən uzaqdır,
Yorulmayan əsərlər devirlər yaşayacaq...

Hüzurunda durmuşdur Sədi əldə gülüstan,
Məst olmuş rübailər, mey vermədə Xəyyama:
Hafiz qəzəllərindən, yaradırkan bir dəstan,
Bir şeir fəvvarəsi fışqırmada əyyama.

Müqtədirəm namini kainata atmaqa,
Qoy yazılsın fəzada yıldızlardan namələr,

¹ “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 1934, №2.

Mənim bu böyük ölkəm qadirdir yaratmağa
Minlərcə Firdovsilər, minlərlə Şahnamələr.¹

7

- Görkəmli yazıçılarımızdan Hüseyn Cavidin bu il [1933] səhnəmizə verdiyi “Səyavuş” əsərini müəllifin yaradıcılığında proletariyatın qarşısında duran məsələlərə doğru iləri atılan bir addım saymaq olar... “Səyavuş” inkilabi bir əsərdir. Ancaq Cavid bu əsərdəki müvəffəqiyyəti ilə kifayətlənməyib, indiki quruluşumuzu təsvir edən əsərlərə başlasa daha böyük bir iş görmüş olar.²

“Knyaz”dan fərqli olaraq, “Səyavuş” elə də böyük diskussiya və mübahisələrə səbəb olmur, ancaq Şura Yazıçıları İttifaqında və ədəbi konfranslarda müzakirə edilir. 1935-ci ildə Dövlət Pedaqoji İnstitutunda keçirilən ədəbi konfransda müzakirəyə çıxarılır. Həmin müzakirədə Cavidin özü də iştirak edir. Əkbər Cəfərov “Səyavuş” və onun əhəmiyyəti” haqqında məruzə ilə çıxış edir.

8

Şair ruhən və qəlbən mövzuya çoxdan bağlanmışdı. Ancaq onu bir sual düşündürürdü: “Əsəri nəslrlə, yoxsa şeirlə yazım?..”

Nəslrlə yazmağa başladı.

- Adını nə qoyum? – Bu sual onu çox fikirləşməyə vadar etdi. Qələmini iki gözlü mürəkkəb qabındakı bənövşəyi mürəkkəbə batırıb yazdı: “Südabə”. Əgər şair fikrində qalsaydı, bu, dramaturqun “Ana”, “Maral”, “Afət” pyeslərindən sonra baş qəhrəmanı qadın olan sayca dördüncü əsəri olacaqdı.

Dramaturq faciəni nəslrlə yazmağa başladı və bu cür də bitirdi. Əlyazmasının üzərində bu sözləri qeyd etdi: “Opera üçün nəzmən yazılacaq.” Şair ümumi dəftərdə yazdığı pyesi bir də nəzərdən keçirdi. Elə həmin dəftərdə faciəni nəzmə çəkdi, adını “Səyavuş”

¹ “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934, səh. 47.

² Şura ədəbiyyatı və oktyabrın XVI ildönümü, “İnqilab və mədəniyyət”, №2 1933, səh. 3-4.

qoydu. “Südabə” variantında ərəb əlifbasilə belə bir qeyd etdi: **“Başda həkim Firdovsi olaraq şu vəqiəyi təsvir edənlər az deyil. Müəllif də yorğun duyğularını dinlətmək üzrə şu mövzuya toqundu və “Şahnamə”yə yaqınlaşmaq istərkən uzaqlaşmış bulundu.”**

Oxucular soruşa bilərlər: “Mən bu qeydləri haradan almışam?” Bir-iki söz bu barədə.

9

O zaman (1991-1998) mən Turan Cavidlə Cavidin ev muzeyində işləyirdim. Onu ciddi bir məsələ düşündürürdü: Cavidin şəxsi əşyalarını Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindən geri almaq. Bu iş, muzeyin Baş fond mühafizəçisi kimi, mənə tapşırıldı. Mən Turan Cavidin xahişi və məktubu ilə həmin arxivə getdim. Cavidə aid sənədləri və xatirə əşyalarını alıb muzeyə gətirdim. Həmin sənədlər içərisində “Səyavüş” faciəsinin əlyazması və fotosurəti də var idi. Əsəri əvvəldən axıradək nəzərdən keçirdim...

Yeri gəlmişkən deyim ki, “Səyavüş” dramaturqun yeganə əlyazmasıdır ki, tam şəkildə bizə gəlib çatmışdır.

Firdovsinin “Şahnamə”sinin süjeti və motivləri əsasında fars, türk, tacik dillərində, Azərbaycan türkcəsində yüzlərcə kitab, məqalə və ədəbi əsərlər yazılmışdır. Dramatik janrda aşağıdakı əsərlər qələmə alınmışdır:

1. Şəmsəddin Sami. “Gəveyi-ahəngər”.
2. Əhməd Müdhət. “Siyavuş”.
3. Şair Azər. “Rüstəm və Söhrab”.
4. Mirzə Rza. “Səyavuş dastanı”.
5. Hüseyn Cavid. “Səyavüş” və s.

Azərbaycan yazıçısı Mirzə Rzanın əsəri nəslrlə yazılmışdır. Əlyazması Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılır. Əsər Bakıda müəllim və tələbələr tərəfindən 1914-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Cavid bunu bilirdimi? Suala cavab vermək çətinidir, çünki əlimizdə əsas yoxdur. Ancaq o, 1912-1914-cü illərdə Tiflisdə yaşayarkən Şəmsəddin Saminin Ərəblinski truppası tərəfindən ta-

maşaya qoyulmuş “Gaveyi-ahəngər” tamaşasına baxmışdı. Caviddən başqa yerdə qalan dramaturqların heç biri “Şahnəmə” mövzusunda faciə janrında əsər yazmamışdır.

10

Ə.Ələkbərov “Firdovsinin həyat və yaradıcılığı” məqaləsində Bakıda təşkil edilmiş yubiley sərgisindən bəhs edərkən göstərir ki, sərgidə “Şahnəmə” mövzularında əsərlər yazan müəlliflərin 15-ə qədər pyesi (həm “Şahnəmə” mövzularında, həm də həmin mövzudan olmayan) nümayiş etdirilir.¹

Mikayıl Rəfilinin “Firdovsi – Şahnəmə” (“Seçilmiş dastanlar”) məqaləsində Azərbaycan alim və şairlərinin Firdovsi barəsində apardığı elmi araşdırmalardan və “Şahnəmə” dastanlarının tərcümələrindən danışılır. 10 tərcüməçinin tərcümə etdiyi əsərlərin siyahısı verilir. Şairlərdən Mikayıl Müşfiqin və Mirmehdi Seyidzadənin “Rüstəm və İsfəndiyar dastanı”nın tərcüməsinin daha bədii və ədəbi olduğu vurğulanır ki, onun da redaktoru Cavid idi.²

11

“Səyavüş” mənzum draması tarixi əsərdir və bu səbəbdən köhnə tarixə qısa nəzər salmağa dəyər.

Fateh Sultan Mahmud ilə Firdovsi qəziyyəsi (iş, hadisəsi) Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmışdır və məşhurdur. **Ruhulla Axundovun** yazdığına görə, onlar arasında məzhəb ədavəti olmuşdu. O, şairə “Şahnəmə”ni yazmağı xahiş edərkən “yəqin gözləyirmiş ki, Firdovsi qədim İranın milli qəhrəmanlarını deyil, bəlkə məhz onun özünü mədh etsin.” Ancaq şair ona bir qəsəbkar və zülmkar kibi baxırdı. Sultan Mahmud əsərin hər beyti üçün 60 min qızıl dirhəm bağışlamağı vəd etmişdi. Ancaq əsər bitdikdən sonra o, şairə 60 min gümüş dirhəm bağışlamışdı. Şairlə hökmdar arasında bu və başqa səbəblərə görə münaqişə yaranır. O, Sultana 100 beytdən ibarət həcv yazır. Həcvdə kəskin sözlərlə Mahmudun

¹ “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934, səh. 40.

² Orada, səh. 49-50.

cavabını verir. Bir gün Sultan Mahmud Hindisandan Qəznəyə qayıdarkən üsyan etmiş bir vassalın qalasının yanında dayanır. Yanına bir elçi göndərir ki, gəlib ona biət etsin. Bu zaman vəzirə ona bir beyt deyir. Sultan beytin kimə aid olduğunu soruşduqda, o, Firdovsinin adını çəkir və əlavə edir: “Bu kitab üstündə bu qədər zəhmət çəkdiyinə baxmayaraq, ondan heç bir fayda görməmişdir.” Sultan şairin mərdliyinə heyran qalır. Vəzirin sözündən pəşman olur və Qəznəyə qayıtdıqdan sonra Firdovsiyə hədiyyə olaraq 60 min dirhəm ilə bir karvan göndərir. Lakin karvan Təbəranın Rudbar darvazasından içəri girdiyi zamanda Rəzan darvazasından şairin tabutu çıxarıldı... (Baş molla “Firdovsi rafizidir*” deyə müsəlman qəbristanlığında dəfn edilməsinə icazə verməmişdi. Şair şəhər darvazasının yaxınlığındakı bağçasında dəfn edilmişdi.)

12

Türkün tarixi zəfərləri və faciəsi çoxdan, lap çoxdan başlanmışdı. Faciələrin ən böyük səbəbkarları türkün özü, daha doğrusu, başçıları olmuşlar. Bu, əsrimizin şairi Cavidə düşündürməyə bilməzdi... Bu cəhətdən yeni nəsil tarixin səhifələrini varaqqlamalı və keçmişi yaxşı-yaxşı öyrənməlidir. Çünki tarix yalnız quruca faktlardan ibarət deyil, həm də böyük tərbiyə vasitəsidir.

Gəlin görkəmli şərqşünas **Rüstəm Əliyevin** bir məqaləsini bir yerdə oxuyaq.

- XI əsrin sonundan başlayaraq fars dili Orta Asiya, İran, Azərbaycan və bir sıra başqa qonşu ölkələrdə əsas ədəbi dilə çevrildi.

X əsrin axırında Samanilər dövlətinin süqutundan sonra məşhur Qəznəvilər imperiyası yarandı. Öz mənşəyi etibarilə türk olan Qəznəvilər də Samanilər zamanı yaranmış mədəniyyəti, o cümlədən fars dilini qəbul etməyə məcbur oldular. Qəznəvilər sarayında XI əsrin ən böyük şair, alim və yazıçıları toplanmışdı.

* Rafizi təriqətinə mənsub. Rafizə – kafir, islam dini pərdəsi altında dinin bir çox qanunlarını inkar edən təriqət.

Onların istedadı və məhsuldar fəaliyyəti nəticəsində fars dili daha da inkişaf edib nüfuzlandı.

Bu paradoksal hadisə – türkdilli sülalələrin hakimiyyətinin hesabına fars dilinin nüfuz dairəsinin genişlənməsi – sonralar da (Atabəylərin, Ağqoyunlu və Qaraqoyunluların, Səfəvilərin, Əfşarların və Qacarların dövrlərində də) uzun müddət davam etdi. Bununla bərabər, X əsrdən başlayaraq iranlılar hakim türklərin əleyhinə şiddətli siyasi mübarizə aparmağa başladılar. Bu mübarizə mədəni üstünlük pərdəsi altında gedirdi. İran şüubiləri (millətçiləri) Rudəki və Firdovsi kimi dahi şairlərin əsərlərini özlərinə bayraq edərək türk xalqlarının mədəni, fikri, bədii acizliyini “isbat” etməyə çalışırdılar...

Türk ziyalıları – Nizaminin sözü ilə desək, “qələm türkləri” – bu böhtana cavab verirdilər. Əvvəla, onlar ədəbiyyata öz ana dillərini gətirməyə çalışırdılar. Bu baxımdan, Yusif Xas-Hacib Balasağunlunun əruz vəzninin mütəqarib bəhrində “Şahnamə”yə cavab olaraq yazdığı “Qudatku bilik” əsərini, yaxud Mahmud Qaşğarının “Türk dili divanı” adlı lüğətinə salınmış şeirləri xatırlamaq kifayətdir.

Bədii söz ustaları öz əsərlərində ən nəcib, zərif, mücərrəd və poetik əsasların köməyiylə, yaradıcılıqlarının bütün məntiqi ilə milli ləyaqətlərini təsdiqləyir və sübut etməyə çalışırdılar ki, türk zəkası təbiətin, elmin və mədəniyyətin qızıl fondunu bəzəyə biləcək mənəvi sərvətlər yaratmağa qadirdir. Belə türk şairlərindən biri də böyük azərbaycanlımız, yalnız bizim xalqımızın deyil, bütün bəşəriyyətin parlaq ulduzu olan Nizami Gəncəvidir.

Bu barədə şair öz “İsgəndərnamə” epopeyasında açıq elan etmişdir ki, dəricə, yəni fars dilində şeir demək, hər adamın işi deyil, o, özü fars olmasa da, ona bu dildə əsl sənət əsəri yaratmaq səadəti nəsib olubdur.

Nezami ke nəzme-dəri kare-ust

Dəri nəzm kərdən səzavare-ust.

Dəri (dilində) nəzm Nizaminin işidir
Dəri (dilində) şeir yazmaq Nizamiyə yaraşır.

Nizaminin atası Yusif ibn Zəki əd-Din ibn Müəyyəd fid-Din Atabəylərə yaxın olan oğuz əyanlarından idi. Bunu təsdiq edən faktlar çoxdur. Anası Arranın keçmiş hökmdarları olan Şəddadilər nəslindən türkləşmiş kürd şəhzadəsi idi. Dayısının Ömər titulundan da aydın olduğu kimi, Gəncə Atabəylərinin sarayında vəzir, yaxud yüksək rütbəli əyanlardan olmuşdur. Buna görə də Nizami doğma şəhərindən heç yana çıxmadan dövrünə görə gözəl təhsil ala bilmişdi.

Bu mühakimənin şərhinə keçməzdən əvvəl bir tarixi faktı xatırlamaq lazımdır. Nizami dövründə bir sıra fərq və spesifik xüsusiyyətlərin (mədəni, iqtisadi, ərəzi, dini, ləhcə və s. ayrılıqları) olmasına baxmayaraq, böyük bir ərazidə (Çindən tutmuş Aralıq dənizinə, Sibirdən tutmuş Yəmənə qədər) yaşayan müxtəlif türkdilli xalqların hamısı türk adlanırdı. O cümlədən azərbaycanlılara da türk deyilirdi.

Nizami də türk deyərkən hər şeydən əvvəl öz xalqını – azərbaycanlıları nəzərdə tuturdu. Orta Asiya, Uzaq Şərq və başqa ərazilərdə yaşayan türk xalqlarını nəzərdə tutanda isə, şair həmişə müvafiq təyin və yaxud epitet işlədib. Məsələn, Çin türkü, Xəlləx türkü, Xötən türkü, tatar türkü, Çigil türkü, türkman, Xırxız türkləri və s.¹

Nizami leksikonunda (ədəbi dilində) “türk” sözü çoxmənalıdır: Ədalət simvoludur, rəhbərdir, böyük sərkərdədir, mənəvi atadır, igiddir, qəhrəmandır, yenilməzdir, cəngavərdir və s. (O, “Xosrov və Şirin”də Məhəmməd peyğəmbərin əzəmət və qüdrətini göstərmək üçün onu “türk” adlandırmışdır. Kəbədəki Qaradaşı “türk”, “türk sultanı” hesab etmişdir...)

¹ Rüstəm Əliyev. Nizaminin doğma xalqına məhəbbəti, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 29 may 1981.

Rüstəm Əliyev Nizami və "Şahnamə" mövzusu ilə bağlı yazır:
- Aşağıdakı məşhur beyti hərfən çevirmək zəruridir:

Kər u mahəst ma niz aftarim
Və kər Keyxosrovəst ma Əfrasiyabim.
Əgər o aydırsa biz də günəşik.
Əgər Keyxosrovdursa, biz nƏfrasiyabıq.

Bu beytdə böyük bir vətənpərvərlik hissi və geniş həcmli bir məlumat göstərməkdədir.

Məlum olduğu kimi, turanlıların başda Əfrasiyab olmaqla Keyxosrov və iranlılara qarşı apardığı müharibə Firdovsi "Şahnamə"sinin ən mərkəzi mövzularından olub, əsərdə ən böyük rəvayəti təşkil edir. Göstərilən beytdə Məhin-Banunun dililə şair öz xalqının əzəmətini göstərmək istəyir, doğma xalqı ilə fəxr edir və uca səslə bildirir ki, türklər – Əfrasiyab soyunun nəsilləri günəşdir. Keyxosrov varisləri isə aydır. Belə olan halda isə Şirin onu çulğamış çılğın hisslərə baxmayaraq, öz şərəfli nəslinin ləyaqət və şərəfətini alçaltmamalı, türk qadınlarının şanlı ənənələrini müqəddəs tutmalı, təmiz, pak və ismətli olmalıdır.

1181-ci ildə Nizami özünün məşhur poemasını bitirib onu Cahan Pəhləvana həsr edir. Əsər fəvqəladə bir təsir oyadır. Atabəylərin şöhrətini daha da artıran bu poema Atabəylərlə rəqabət edən bir çox hakimləri və şahları da təşvişə salır. 1188-ci ildə Atabəylərə və türklərə kəskin nifrət bəsləyən və daim Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanla rəqabət edən Şirvanşah Əxsətan Gəncəyə şairin yanına xüsusi qasid göndərüb, özünə yeni poema həsr etməyi sifariş edir. Adının tarix salnaməsinə salınmasını arzulayan Şirvanşah Nizamiyə yazır:

İstəyirəm ki, Məcnun
məhəbbətindən yadigar
olaraq,

Burada “türklük bizim sədaqətimizə xas deyil”, buna görə də “türkyanə sözlər bizə yaramaz” ifadələrinə diqqət edək! “Türkəsayaq söz” və buna bənzər ifadələr Əxsətənin fikrincə, “kobud”, “qaba”, “alçaq bir əda” və s. mənasında işlənir. Bu sətirlər Nizami tədqiqatçıları arasında böyük mübahisə və

diskussiyalara səbəb olmuşdur. Bu beytə və Nizaminin “bu gəlini ərəb, fars zivəri ilə bəzə” misrasına əsaslanaraq bəziləri indiyə qədər də təsdiq edirlər ki, Nizami öz poemasını türkcə yazmaq istəmiş və Əxsətən yuxarıdakı sözləri ilə bunu ona qadağan etmişdi. Başqa tədqiqatçılar (V.Dəstgirdi, Y.E.Bertels) Əxsətənin burada Sultan Mahmud haqqındakı məşhur rəvayətə toxunduğunu və “Şahnamə” epopeyası üçün kobud, qaba türkdən vəd olunmuş mükafatı ala bilməyən Firdovsiyə işarə etdiyini qeyd edir.

Burada müəyyən dərəcə həqiqət var. Ancaq Şirvanşahın sözlərinin əsl mənası tam açılmır. Göstərilən sözlərlə o, hər şeydən əvvəl özünün qəddar düşmənləri – “kobud”, “qaba” türk Atabəyləri Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanı təhqir etmək və alçaltmaq istəyirdi.

Məsələ bunda idi ki, “Xosrov və Şirin” dastanı üçün Nizamiyə də mükafat vəd edilmişdi. Təəssüf ki, Məhəmməd Cahan Pəhləvan həmişə yürüşlərdə olduğu üçün onun məmurlarının təqsiri üzündən şair heç bir şey ala bilmədi.

* * *

Bəzi oxucular mənim bu əlavələrimi yersiz saya bilərlər. Amma sözümlün canı var. Cavid və Firdovsi, Firdovsi və türklər, “Şahnamə”də türklər və s. bu kimi mövzu və məsələləri bilmək və aydınlaşdırmaq üçün Nizaminin, Ruhulla Axundovun, Əli Nazimin, Rüstəm Əliyevin və b. həmin problemə münasibətlərini bilmək zəruridir.

Cavidə gəlincə, o, “Səyavüş”də və başqa əsərlərində Nizaminin türklər haqqında mövqeyini sanki müdafiə edir, türklərin öz zəkası və qüdrətilə dünya tarixində oynadıqları rolu yüksək qiymətləndirir.

14

Ruhulla Axundov: - Fəridun 500 il padşahlıq edir. Qocalıqda bütün dünyanı öz üç oğlu: Səlim, Tur və İrəç arasında bölüşdürür. İki böyük qardaş İranın İrəçə nəsib olduğundan narazı qalaraq, onu xaincəsinə öldürürlər. Qan davası zəminində iranlılar ilə turanlılar arasında sonsuz ədavət başlanır. İrəcin oğlu Məniçöh öz əmilərindən intiqam alır. Məniçöh zamanında Nərimanın (və ya Nəjranın) oğlu Sam səhnəyə çıxır. Sam Rüstəm pəhləvanın babası və Zalin atasıdır. Təqribən Şahnamənin üçdə bir hissəsini təşkil edən Rüstəm dastanı əslində buradan başlanır... Simurq tərəfindən bəslənmiş Zal-Zərin və gözəl Rudabənin oğlu Rüstəm adı bəşərin doğulduğu kibi doğulmayıb. Rudabə ağrı çəkməkdən ölümə yaxın idi. *Mahir möbəd Simurqun məsləhəti ilə onu tünd şərab ilə bühuş edir və qabırqasını yarıb Rüstəmi çıxarır...*

...Turanlıların rəhbəri Əfrasiyabdur, iranlıların padşahı Kəyanilər sülaləsinin əsas qoyanı, Zal tərəfindən “iləri çəkilmis” Key Qubadın oğlu Key-Kavusdur. Bu adam uğursuz, fərasətsiz, yaramaz və qılıqsız kənək yekəbaşın biridir. Onun bizcə vəzifəsi çıxılmaz vəziyyətə düşməkdən ibarətdir ki, buradan çıxaran daima Rüstəmdir. Daha birinci toqquşmada Rüstəm Əfrasiyabı yəhərindən qoparır və başı üstə qaldırır ki, oradan yerə cırpsın,

lakin kəməri qırılır və Əfrasiyab qaçıb canını qurtarır, buna görə də müharibə uzun illər boyunca davam edir (üç yüz ilə yaxın). Bu müddət ərzində “Rüstəm və Söhrab” və “Səyavuş” dastanları vəqə olur. *Hər iki hekayə Şahnamənin qəribə, gözəl və müstəsna dramatik yerlərini təşkil edir.*

“Şahnamə”nin bütün məzmunu da dərinləndirən millidir... Lakin qəribə bir halət: zülmkarlara dərin bir nifrət bəsləməklə bərabər, *Firdovsi ümumiyyətlə şovinist deyil*, o, bəzən hətta hər iki tərəfi [turanlıları və iranlıları] barışdırır, həm də yalnız qəhrəmanların xahişləri deyil, bəlkə kütlələrin təzyiqi altında dəxi Məniçöhrün oğlu Nodəri (və ya Nozəri) öldürmüş olan Əfrasiyab İran təxtini tutduqda və başqa bir padşahı iləri çəkmiş Zal mübarizəni davam etdirdikdə – məmləkəti quraqlıq və aclıq qaplayır, hər iki qoşun [turanlılar və iranlılar] arasında narazılıq baş verir...¹

15

Əli Nazim: - ...Bu tarixlərdir [miladi 999 və 1010] ki, Firdovsi, Qəznəyə gedərək Meyməndi vasitəsilə öz əsərini [“Şahnamə”ni] Sultan Mahmuda təqdim edir. Lakin Firdovsi sarayda uzun müddət dura bilməyir və oradan qaçaraq, Sultan Mahmud əleyhindəki məşhur həcvinə yazır... Bundan dolayıdır ki, Firdovsi ilə Sultan Mahmud sarayı arasındakı tarixi ixtilafın əsas səbəbləri üstü örtülü qalmış və bütün məsələ saray intriqasına, əyaz məsələsinə və yaxud Meyməndinin şəxsinə bağlanmışdır. Sultan Mahmud sarayına gəlməzdən əvvəldə, Firdovsi öz devrinin məruf və məşhur qəfiyə aneqdotunun göstərdiyi kibi Firdovsi qəznəyə gəldiyi zaman tanınmamış zavallı, aciz bir şair deyil, bəlkə zamanının mötəbər bir epiki idi. Mənsur ibn – Muhəmməd və Tus amili Quteybə ilə olan əlaqəsi və Şahnamə təltifi haqqında onun gördüyü geniş təşviq bunu yaxşı isbat edir. Bununla bərabər, o zaman Firdovsinin o qədər fikirli şair olduğu və bir sıra şairanə və

¹ Ruhulla Axundov. Firdovsi kimdir? “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934, səh. 5-6.

fəlsəfi prinsiplərə və ortodoqs-islam ideologisinə sığışmayan simpatiyalara mail olduğu da yüksək təbəqələrə məlum idi... Onun aqnostik fikirləri o zaman mütəəssib mühitində məchul qala bilməzdi. Ən nihayət onun Rüstəmin dililə ərəb orduları baş qomandanı Səd Vəqqasa, ərəblər və onların dini haqqında söylədiyi cəsur sözlər və min ildən bəri azad düşüncəli intelegensiya tərəfindən təkrar edilməkdədir...¹

* * *

Yeri gəlmişkən: Uzun illər Zərdüşt dininə tapınan bir ölkənin gen yaddaşında vəhşi ərəblərə və onların dininə qarşı bir nifrətin olması təbii idi... Sonralar biz bu nifrəti bəzi İran və Azərbaycan şairlərində, o cümlədən Məhəmməd Hüseyn Şəhriyada onun İskəndərə qarşı nifrətində görürük...

Əli Nazim sözünə davam edərək yazır ki, Sultan Mahmudla əmələ gələn ixtilafdan sonra Sultanın sarayından qaçan Firdovsi ona məşhur həcvini və “Yusif və Züleyxa” poemasını yazır. Firdovsi Rüstəm obrazında İranın bütün qəhrəmanlıq davalarının ən parlaq və xəyali ifadəsini, Rüstəmin türklər və Səd Vəqqasa xitabən söylədiyi sözlərində qədim İranın bütün qürurunu verdiyi kibi, onun son dəfə öz qardaşına yazdığı məktubunda İranın gələcəyinə qarşı özünün bütün pessimist görüşünü və ərəblərə qarşı düşmənənə münasibət və kinini böyük bir qüvvətlə ifadə etmişdir...

16

Görkəmli şərqşünas Yuriy Marr Firdovsi və Sultan Mahmud Qəznəvi münasibətlərindən bəhs edərkən yazır: “Firdovsi bitirdiyi poemanı [“Şahnamə”ni] Mahmuda təqdim etmiş, ondan qeyri-kafi bir mükafat almışdır. Özünün təhqir edildiyini gizlətməməklə, Sultanı qəzəbləndirmiş və Herata qaçmağa məcbur olmuşdur. Sonra, vaxtı gözləyərək Mazandarana getmiş və Sultan Mahmud

¹ Əli Nazim. Firdovsinin yaradıcılığı, “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934, səh. 12.

haqqında yazdığı həcviyyəni mühəlli hökmdara oxumuşdur. Həcviyyənin həm əsli, həm də ağartılmış nüsxəsi məhv edilmişdir. Amma necə olmuşsa 6 beyti qurtulmuşdur...”¹

Marr sözünə davam edərək göstərir ki, Sultan Mahmud sonralar Firdovsinin əsərini təqdir etmiş və mükafatlandırılmasını əmr etmişdir. Pullar Tusa göndərilmişdir. Bu zaman artıq şair vəfat etmişdi. Qızı mükafatı qəbul etməmişdi. Pullar Nişapur yolu üzərində karvansaraylar tikiləsinə sərf olunmuşdur. “Sünni ruhani Firdovsinin dinsiz şiə kibi müsəlman qəbristanlığında dəfn etməyə icazə verilməmiş, buna görə də o xüsusi bağında dəfn edilmişdir.”

Çox-çox sonralar Moskvada nəşr edilmiş bir ensiklopediyada həmin problem barəsində M.-H, O.Osmanov belə yazmışlar: «“Şaxname” bıla prepodnesena sultanu Maxmudu Qaznevidu (998-1030), k-rıy vstretil ee vesğma skeptičeski. O konflikte F. s Maxmudom vıskazıvalisğ raznie toçki zreniə, odnako tolğko sov. učenie (E.G.Bertelğs, B.Q.Qafurov, İ.S.Braqinskiy) ukazalı na istinnie priçını nepriətiə sultanom Maxmudom gpopei: tiran-vlastitelğ ne moq blaqosklonno otneistiğ k naü. gpopee s ee nar. osnovoy, k proizv., osucdaöhemu nasilie i nespravedlivostğ, tiraniö i bezzakonie. F. za svoıy 35-letniy trud ne poluçil nikakoqo voznaqracdeniə. Suhestvuöt legendi o zapozdalom raskaənii sultana Maxmuda, no dlə nix net realğnoıy poçvi...»²

17

Alp Ər Tunqa

*İnsan qəlbi ətdir, çürür, məhv olub gedər
Ey insan, onu yaxşı-yaxşı qoruyub saxla.*

Alp Ər Tunqa

Alp Ər Tunqa adlı bir xaqan vardı
Ona yer üzü dar, göy üzü dardı.

¹ Y.Marr. Şahnamə və Firdovsi haqqında əski və yeni məlumat, “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934, səh. 21.

² Краткая литературная энциклопедия, том I, Москва, 1962, ст. 995-996.

Tuğ yapmışdı göy üzünə günəşi,
Bilikdə daha yoxdu bir bərabəri
Göy-Türk, Uyğur, Qarluq və Qaraxanlı,
Daha neçə türklər, adları şanlı
Onu özlərinə ata saydılar
Zəfərini dörd bucağa yaydılar.

.....
Uçmağa varınca ol ulu xaqan
Yıxıldı üstlərinə göydən bir zindan
Xalqı adət üzrə dəfn etdi onu
Göz yaşı selinin yox idi sonu.

(“Alp Ər Tunqa” dastanından)

Alp Ər Tunqanın M. ö. 7-ci yüzillikdə yaşamış çox sevilən, qəhrəman bir türk hökmdarı olduğunu bilirik. Mənbələr onun “Türk bəyləri içində adı və igidliyi ilə tanınmış məlumatlı, əxlaqlı, böyük elləri idarə etməyi bacaran, bir çox qövmə hökm edən...” bir xaqan olduğunu söyləyir.

Bu Alp hökmdarın idarəsindəki dövlətin də Saka türk imperatorluğu olduğunu söyləyən tarixçilər çoxalmışdır. Bu dövlətin adı bəlkə onun adıyla, ya da babası Peçeneq Kazan adıyla söylənirdi. İranlılar Peçeneq turanlıların hökmdarı (yəni türklərin hökmdarı) Alp Ər Tunqaya Əfrasiyab da deyirdilər. Əfrasiyabın Alp Ər Tunqa olduğunu həm “Kutatqu-Biliq”, həm də “Divani-Lüğəti-Türk” bildirir. Əfrasiyab qədim iranlıların şər, pislik ilahilərinə verdikləri addır. Belə ki, onlar Alp Ər Tunqadan çox qorxduqları üçün ona bu adı vermişdilər.

Alp Ər Tunqa İran (Med) hökmdarı Keyxosrov tərəfindən bir ziyafətə çağırılaraq hiylə ilə öldürülmüşdür. Bu hadisə M. ö. 624-cü və ya 625, 626-cı ildə baş verdi. Assuriya qaynaqlarında Maduva, Herodotda Madyəs olaraq keçən qəhrəmanın da Alp Ər Tunqadan başqası olmadığı anlaşılır. Qüveyni ona Buğu xan, Mərçani isə Buqu xan Bin Piçiniq (Peşenq) deyir.

Türklərin onu dastanlaşdırdıqları şübhəsizdir. Fəqət bu dastan zamanəmizə gəlib çatmamış, yalnız dastanın son hissəsi olduğu anlaşılan saqu (ağı)dan bəzi misralar “Divani-Lüğəti-Türkə”də verilmişdir.

Alp Ər Tunqanın adından və qəhrəmanlığından müxtəlif millətlərin tarixində söz açılmasına baxmayaraq bu mənbələr onun başında durduğu dövlət haqqında (hələlik) yetərli məlumat verməyir.

Firdovsinin “Şahnamə”sində çox yer verilən Əfrasiyabın əslində Alp Ər Tunqa olduğunu aşağıdakılardan anlayırıq (Bu Türk bəyləri içində adı bəlli, kökü bəlli Alp Ər Tunqa, böyük və ədəb-ərkanlı bir hökmdardır. Çox məlumatlı, məziyyətli bir böyükdür. Taciklər (iranlılar) ona Əfrasiyab deyirlər. Bu Əfrasiyab basqın və yağmalarla elləri (dünyanı) tutur. Taciklər bunu kitabda yazmışlar. Kitabda yox olsaydı bunu kim anlardı?)

Alp Ər Tunqanın öyüd-nəsihətli, adil bir hökmdar olduğunu yenə “Kutatqu-Biliq”dəki misralar çox yaxşı anladır:

(Tunqa Alp Ər Xaqan nə deyir eşit. Bax gör o bu öyüdü bilib söyləmiş. İnsan qəlbi ətdir, çürür, məhv olub, gedir. Ey insan, sən onu yaxşı-yaxşı qoruyub saxla.)

İslamiyyətdən qabaq da, İslamiyyətdən sonra da türklər (Göy-Türklər, Uyğurlar, Qarluqlar, Qaraxanlılar, Səlcuqlular) Alp Ər Tunqanı Ata olaraq qəbul etmiş və onun soyundan olmaqla öyünmüşlər. Bu Atanı bəzən Alp Ər Tunqa, bəzən də Tunqa Alp Ər olaraq anarlar.

Bu Alp türk hökmdarı ilə bağlı ən geniş məlumat Firdovsinin “Şahnamə”sində verildiyi üçün Alp Ər Tunqa dastanını da ancaq onun misralarından çıxarıırıq. Təbii ki, bu əsl dastan deyildir. Alp Ər Tunqanın dastanı milliyyətçi bir İran şairinin görüşüylə anladılmışdır.

İran şairi Firdovsi İrana Qəznəvilərin, yəni türklərin hakim olduğu bir dövrdə 934-1020-ci illər arasında yaşadı. 1010-ci ildə tamamladığı “Şahnamə”sini Qəznə Sultanı Mahmuda ithaf etdi.

60.000 beytlik bu əsərdə İran tarixi dastan üslubunda anladılır. Əsərində öz yaşadığı dövrdə türklərin hakimiyyətində olan İranın parlaq keçmişini dərin duyğu və coşğunluqla dilə gətirir. İranın turanlılarla (türklərlə) apardığı müharibələrdə qazandığı qələbələri ən güclü türk hökmdarı olaraq tanınan Alp Ər Tunqaya xatırladarkən “İndi hakim olan sizsiniz, amma vaxtilə Zaloğlu Rüstəm və Keyxosrov sizin ən böyük dövlətinizi yenmiş, yıxmışdı...” deyir, iranlılarda müstəqillik duyğusunu oyatmağa, gücləndirməyə çalışırdı.

“Alp Ər Tunqa” dastanı

Başda “Şahnamə” olmaq üzrə müxtəlif qaynaqlardan gələn Alp Ər Tunqa dastanının əvvəli belədir:

Turan ilə İran bir-birinə qonşu və düşmən iki dövlət idi. İran taxtında Mənuçöhr, Turan taxtında isə Alp Ər Tunqanın atası Peşenq* Xaqan otururdu.

İran hökmdarı Mənuçöhr öldükdən sonra Xaqan Peşenq oğlu Alp Ər Tunqaya belə dedi: “Bu iranlıların bizə etmədiyi pislik yoxdur. İndi türkün öc almaq zamanı gəlmişdir!”

Alp Ər Tunqa** da bunu istəyirdi. “Aslanlarla belə çarpışacaq qədər gücüm var və İrandan öc alacağım” dedi. Peşenqin o biri oğlu Alp Aruz iranlılarla müharibə tərəfdarı deyildi. Fəqət qərar verildi və Alp Ər Tunqa savaş hazırlığına başladı.

Alp Ər Tunqa aslan kürəkli, sərv boylu idi, hücumda timsah qədər cəsür, ov ovlarəkən erkək aslan kimi çevik, vuruşmada savaş fili qədər qüvvətliydə. Yüyürdüüyü zaman yeri titrədir, dalbadal atdığı oxlar vıyıldayaraq göyü inlədirdi. O hiddətlənib savaşa girəcək olsa ayaq basıb toz qaldırdığı yerdə ətrafı qan seli bürüyərdi. Dostlarına umud verən, güc verən dili düşmənləri üçün kəskin bir qılınc idi. Bilikdə də ondan üstünü yoxdu. Ürəyi dərya

* Bəzi mənbələrdə peşenq. – İ.A.

** Bəzi mənbələrdə Tonqa. – İ.A.

qədər geniş, əli isə yağmur yağdıran bulud qədər comərddi. Atasının adı Peşenq, üçüncü nəsildən bəri atasının soyu kimi adı da türk idi.

Alp Ər Tunqanın oğulları və qızları da vardı. Qızlarından birinə qaz (kuyu) qədər gözəl olduğu üçün Qaz adını vermişlərdi. Atası ona “İlə Suyu”na axan böyük bir çayın kənarında bir qala-saray yaptırmışdı. Qaz burada oynar, üzərdi. Onun üçün türklər bu suya “Qaz Suyu” deyirdilər. Daha sonra Qazın yaşadığı, oynaya-oynaya böyüdüüyü yer böyük bir şəhər oldu. Bu şəhərə də Qaz Oyni (Qaz Oyunu) adı verildi (Bugünkü Qəzvin şəhəri)...

Alp Ər Tunqa ordusu ilə İran üzərinə yürüdü. İki ordu Dehistan bölgəsində qarşılaşdılar. Türk ordusundan Barman adlı bir igid atını önə sürərək təkbətək döyüşmək üçün iranlılardan ər dilədi. Barmanın qarşısına İran sərkərdəsinin qardaşı Qubad çıxdı. İki savaşı sabahdan axşama qədər vuruşdular. Sonunda Barman qarğısı ilə Qubadı aşırdı və Alp Ər Tunqanın yanına zəfərlə döndü.

Bundan sonra iki ordu bir-birinə qarışdı və o günə qədər görülməmiş dərəcədə şiddətli bir savaş oldu. Bu savaşı Alp Ər Tunqa qazandı. Meydan ölən iranlılarla doldu və İran padşahı geri çəkilib Dehistan qalasına sığındı. Fəqət Alp Ər Tunqa qalanı mühasirəyə aldı və sonunda İran padşahını əsir etdi.

Bundan sonra İrana bağlı Kabil ölkəsinin, qəhrəmanlığı ilə məşhur padşahı Zal iranlıların yardımına gəldi, qəfləti bir hücumla türk ordusunu dağıtdı. Bundan çox qəzəblənən Alp Ər Tunqa əsir İran padşahını öldürtdü. O biri əsirləri də öldürməsinə qardaşı Alp Aruz mane oldu. Əsirləri Sari şəhərinə gətirdilər. Daha sonra bu əsirlərin qaçmasına göz yumulduğu üçün hiddətlənən Alp Ər Tunqa qardaşı Alp Aruzu da öldürtdü.

Alp Ər Tunqa yenə qalibdi və Rey şəhərinə gedərək İran tacını da taxmışdı. İranlılar isə ölən padşahlarının yerinə Zevi gətirmişdilər. İki ordu təkrar üz-üzə gəldi. Bu dəfəki müharibə dövründə hər iki ölkədə ərzaq qıtlığı oldu. Bunun üçün də “Savaş

və qıtlıq insanlığı məhv etməsin” deyə barışdılar. İranın Şimal əyalətləri Turanın oldu.

İran padşahı Zev öluncə barış yenə pozuldu və Alp Ər Tunqa təkrar hücumə keçdi. İranlılar Zaldan yardım istədilər. Zal artıq qocaldığı üçün qəhrəmanlıqda özündən üstün oğlu Rustəmi göndərdi. Zal oğlu Rüstəm ordunun başında irəliləyərək türkləri məğlubiyyətə uğratdı və İran taxtına Keyqubadı çıxardı.

Rüstəm bir hücumda 1160 türk qəhrəmanını öldürdüğü üçün türklər çəkildilər və barış imzalamaq məcburiyyətində qaldılar.

Daha sonra İran taxtına Keykavus keçdi. Həmin dövrdə İran tabeliyində olan ərəblər üsyan qaldırdı. Alp Ər Tunqa bundan istifadə edərək İrana qarşı hücumə keçib çoxlu əsir götürdü. Yalnız Kabil padşahı yenidən İranın köməyinə gəldi və türklər məğlub oldular.

Bundan sonra Zaloğlu Rüstəm öz dəstəsi ilə türklərə aid ov etməyə başladı. Buna dözməyən Alp Ər Tunqa ordusunu təkrar hərəkətə keçirdi. Fəqət pis bir yuxu görmüşdü. Bunu yozdurdu və bəylərin də fikrini öyrənib İranla barışıq imzaladı. Bu anlaşılmaya görə Buxara, Səmərqənd və Çək şəhərlərini iranlılara verdi.

Bu barışla razılaşmayan Keykavus Rüstəmə və öz oğlu Siyavuşa qarşı pis münasibət göstərərək onları küsdürdü. Rüstəm öz ölkəsinə çəkildi. Siyavuş isə türklərin o zamankı paytaxtı Kanq şəhərinə gedərək Alp Ər Tunqaya sığındı.

Siyavuş özünü türklərə çox sevdirdi. Başlanğıcda bir türk kimi hərəkət edirdi. Burada türk qəhrəmanlarından biri olan Piranın qızı ilə evləndi. Bu nikahdan bir oğlu oldu. Ona Keyxosrov adını verdilər. Siyavuş bir qədər sonra Alp Ər Tunqanın gözəl qızı Firəngiz ilə də evləndi. Amma bir az sonra türk əxlaq qaydalarına əməl etmədiyinə və bəzi siyasi təşəbbüslərə qoşulduğuna görə Alp Ər Tunqa onu öldürtdü.

Siyavuşun ölümündən sonra Rüstəm ordu toplayaraq təkrar hücumə keçdi və bu dəfə türklər ağır bir məğlubiyyətə uğradılar.

Vuruşmada Alp Ər Tunqanın oğullarından Sarka da öldürülmüş, Turanın bir çox şəhəri yandırılmışdı.

Alp Ər Tunqa Turan üçün qan ağladı və qisas almaq üçün and içdi. İran içlərinə girərək əkinləri yandırdı və çoxlu əsir aldı. İranlılar yeddi il sürən qıtlıqdan qırıldılar.

Artıq Alp Ər Tunqa ilə Rüstəm arasında savaş fasilələrlə davam edir, bəzən türklər, bəzən iranlılar qalib gəlirdi. Bu savaşlardan birində ordusuyla Alp Ər Tunqanın tabeliyinə keçən Çin xaqanını da əsir almışdılar. Alp Ər Tunqa son savaşda məğlub olub çəkildi.

Bu arada İran taxtında Turandan qaçırılaraq gətirilən Keyxosrov əyləşmişdi. Türklərin məğlubiyyətiylə dünya Keyxosrova qalmış olurdu. Fəqət türklər qisas üçün hər cür fürsətdən istifadə edirdilər. Bunun üçün Keyxosrov İranın məşhur qəhrəmanlarından Bijəni Turana göndərdi. Bijən Turan torpağına girincə meşədə nəşə içində əylənən qızlar gördü. Bu qızlar Alp Ər Tunqanın gözəl qızı Mənijəni əyləndirirdilər. Bijən Mənijəni görər-görməz aşiq oldu. Mənijə də onu sevdi və Turana – öz sarayına gətirdi. Bunu öyrənən Alp Ər Tunqa çox hirsələndi. Bijəni zindana saldırdı, qızını da qovdu.

İran padşahı Rüstəmə geri qayıtmayan sərkərdəsini tapıb gətirmək tapşırığını verdi. Rüstəm tacir qiyafəsində Alp Ər Tunqanın sarayına qədər gedərək həm Bijəni qurtardı, həm də Mənijəni qaçırib İrana göndərdi.

Rüstəm bir dəfə daha qalib gəlmişdi. Qarluğa çəkilən Alp Ər Tunqa bəylərini toplayıb belə dedi:

“Mən dünyaya hökm edən Xaqanınızımdım. Bu günə qədər İran Turana tay olmamışdı. Amma bu gün iranlılar sarayıma qədər gələ bilər. Milyon döyüşçüdən ibarət türk və çin əsgərləriylə İrana yürüş edib, qisas almalyam”.

Alp Ər Tunqa “min kərə min ordusunun üçdə ikisini” (yəni 700 mindən çox – red.) toplamışdı. Boykənd şəhərindəki qərargahında altunlu taxtında otururdu. Fəqət artıq xeyli yaşlanmışdı. İrəliyə

göndərdiyi ordunun basıldığını öyrəninəcə çox üzüldü. Hələ təkbətək bir döyüşdə gənc oğlu Şidənin də ölməsi könlündə olmazın yaralar açdı. Tabeliyindəki gücü toplayıb yürüdü. Kükrəmiş aslanlar kimi vuruşurdu. Çox qocalmış olmasına baxmayaraq İranın ən məşhur pəhləvanlarından bir neçəsini təkbətək döyüşdə öldürdü. Nəhayət, Keyxosrov ilə Alp Ər Tunqa qarşı-qarşıya gəldilər. Alp Ər Tunqa Keyxosrovla təkbətək döyüş istəyi ilə atını irəli sürdü. Fəqət Turan pəhləvanları onun İran padşahı ilə döyüşməsini istəmədilər və atının cilovundan tutub geri gətirdilər. Keyxosrov ən güclü çağında olmasına baxmayaraq Alp Ər Tunqadan çəkinmiş, qocalmış və yaralı bir aslan olan Alp Ər Tunqanın vuruşmasına da bəyləri izin verməmişdilər.

Bu hadisə Alp Ər Tunqaya çox ağır gəldi. Ordusunu götürüb Ceyhun çayının o tayına keçdi. Burada Qara xanın ordusu ilə birləşib Buxaraya, daha sonra da paytaxt Kanqa gəldi.

Kanq cənnət kimi bir şəhərdir. Torpağı mis kimi, sarayları altındandır. Qalası o qədər yüksəkdi ki, üzərindən qartal belə uça bilməzdi. Hər məhəlləsində hovuzlar vardı. Anbarları ərzaqla dolu idi. Hovuzların eni və boyu bir ox atımı qədər böyükdü. Alp Ər Tunqa burada oturub Çin xaqanına məktub yazdı və yardım gözlədi.

Keyxosrov və Rüstəm öncə geri çəkilib kimi hərəkət etmiş, sonra hərlənib Turanın içərilərinə girmiş, Kanq şəhərini mühasirəyə almışdılar. Qalanın ətrafında xəndəklər qazdılar. Buraya odun yığıb qətran tökdülər və odladılar. Alp Ər Tunqa 200 bəyi ilə gizli yoldan çıxaraq qurtuldu və Çin xaqanının yanına keçdi. Çin xaqanı böyük bir ordu hazırlamışdı. Bunu duyan türklər də Alp Ər Tunqanın yanına getmək üçün yola düşdülər.

Alp Ər Tunqa təkrar təcili hazırlıq gördü, amma Çin xaqanı sözündən qaçdı və Keyxosrovla anlaşma imzaladı. Buna görə Alp Ər Tunqa Keyxosrova bir məktub yazaraq insanlardan uzaqda və özünün bəyənəcəyi bir yerdə təkbətək döyüş təklif etdi. Fəqət ən

güclü çağında olan Keyxosrov ixtiyar aslan Alp Ər Tunqa ilə təkbətək döyüşə cəsarət etmədi.

Ordusuz qalan Alp Ər Tunqa pərişan bir halda Zərə dənizinə gəldi. Bu dərin dənizi keçərək Kanqidizi şəhərinə çatdı. Keyxosrov böyük ordusu ilə onu təqib edirdi. Alp Ər Tunqa tam yapıpqız qalmışdı. Yeməyi, içməyi yoxdu. Qayalıq bir dağda, bu dağın təpəsindəki mağarada qalır, qara taleyi üçün göynəyir, tanrıdan güc, qüvvət diləyirdi. Onun yalvarışını duyan Hum adında biri bu adamın Alp Ər Tunqa olduğunu anlamışdı. Çünki bu türkcə sözləri elə bir yangıyla ondan başqası söyləyə bilməzdi. Həmin adam onu dustaq etdi. Fəqət Alp Ər Tunqa onun əlindən qurtularaq özünü suya atdı. Su başında olanlar onu qurtarmaq istədiklərini söyləyərək hiylə işlətdilər və sudan çıxar-çıxmaz öldürdülər. (Tarix Keyxosrovun Alp Ər Tunqanı ziyafətə dəvət edib, hiylə ilə öldürdüyünü söyləyir.)

Bu xəbər qısa zamanda hər tərəfdə deyildi və Turanı matəmə bürüdü. Bütün türklər qanlı göz yaşı tökərək, bağırışıb yaxalarını yırtaraq ağılar söyləyib ağladılar... ağladılar...¹

18

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

Firdovsi və Nizami haqqında

- ...Firdovsidəki iranlılıq, daha doğrusu, farsçılıq təəssübündən Nizamidə zərrə qədər əsər olsaydı, şübhəsiz, sənət baxımından poemanı ["İskəndərnamə"ni] heç də dəyərləndirməyən bu əlavələrə qətiyyənlə lüzum görməzdi.

Firdovsi ilə Nizami arasındakı hiss başqalığını, biz böyük İskəndərin mənşəyi haqqında mövqelərinin müxtəlifliyində də

¹ Rəfiq Əzdək. Türkün qızıl kitabı, 1-ci kitab, Bakı, 1992, səh. 37-43.

görürük: İran qanının* üstünlüyü və yenilməzliyinə inanan Firdovsi, Kəyan taxtına çıxan bir rumlunun yadlığına dözə bilmir; İranın məğlubiyyətini İskəndərin damarlarında axan qanla əlaqələndirir. Onun fikrincə, İskəndər Kəyanilərdən Darabın oğludur. Darab ilə Filəqus (Filip) arasındakı bir döyüşdə Rum ordusu məğlub olmuş, Darabın istəyi ilə, Filəqus qızı Nahidi ona göndərmişdir. İran padşahı Rum şahzadəsinin yanına girmiş, fəqət ağzından pis iy gəldiyini duyub yatağı tərk etmişdir. Həkimlər Nahidin dodağına “iskəndər”¹ deyilən yandırıcı bir bitki sürtüb bununla qoxunu aradan qaldırmışlarsa da, bir dəfə diksinmiş olan padşah artıq qızdan soyumuş və onu atasının yanına geri döndərmişdir. Bu təmasdan hamilə qalan Nahid atasının evində bir oğlan uşağı doğmuş və ağzı qoxusunu yox edən otun xatirəsi ilə ona İskəndər adını vermişdir. Filəqus isə qızının başına gələni gizlətmək məqsədilə, xalqa İskəndərin öz oğlu olduğunu bildirmiş və vəliəhd etmişdir. Bu halda, Firdovsinin nəzərincə, İskəndər bir yad və istilaçı deyil, Kəyan tacının həqiqi varisi və İranın qanuni hökmdarıdır. Onun Kəyan taxtına çıxma bilməsinin sirri də bundadır.

İskəndərin mənşəyi barədə İran rəvayətini Nizami də görmüş, amma ona əhəmiyyət verməmiş, inanılmaz bir uydurma sayıb kənara atmışdır. Onun fikrincə, İskəndər Filəqusun öz oğludur və sevdiyi yerli bir qadından doğulmuşdur. Yalnız Kəyan taxtına deyil, bütün dünyaya sahib olmasının sirrini, Nizami İskəndərin qanında deyil, imanında, fikirləri və idarə sistemində görmüşdür.

Nizaminin farspərəstlikdən uzaq olmasını göstərən kəskin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə düşmən olmasıdır. Məcusilik, zərdüştilik və atəşpərəstlik Nizamidə daim zərərli və alçaq sayılır.

* Ari qanına, qri soyuna məxsusluq nəzərdə tutulur. – İ.A.

¹ (Elə bir ot ki, ağzı yandırdı

Və Rumda adı İskəndər idi – red.)

Təkcə peyğəmbər və müsəlmanlar deyil, İskəndər belə atəşpərəstliyin düşmənidir. Kəyanilərin bütün idarələri içərisindən İskəndər yalnız atəşkədələri dağdır. Hər hansı bir vilayətin düşmənləri İskəndəri bu vilayətə qarşı qaldırmaq üçün, orada atəşpərəstliyin hələ yaşamaqda olmasından söz açırlar. Nizami İskəndəri şövqlə tərifləyərkən “dünyanı məcusilikdən təmizlədiyini” xüsusi bir razılıqla qeyd edir.

Farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük və atəşpərəstlikdir. Belə olduğu halda, fars şeirinin, Firdovsidən sonra, ikinci böyük dirəyi olan Nizami, bu təlimə nə üçün bu qədər düşməndir? Onun üçün ki, sözün həqiqi mənasında, Nizamidə farslıq duyğusu yoxdur. O, bütün duyğu və şüuru ilə müsəlmandır, tək Allaha inanır. Təkallahlılıq mövqeyindən də o hər cür ikilik və çoxluğu rədd edən bir “vəhdaniyyətçidir”. Zərdüştiliyin xeyrin ayrı, şərin də ayrı mövcud olub öz aralarında vuruşan ikiillahlılıq sisteminə onun nə sufiliklə yetişdiyi Allah məfhumu, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi uyğun gəlmiş.

Ərəblərə qarşı bəslənən “Firdovsi kini”ndən heç bir əsəri olmayan azərbaycanlı Nizaminin həm də eyni “Firdovsilik” baxımından türklüyə olan münasibətini araşdırmaq lazımdır.¹

19

Əmin Abid

Firdovsi və Azərbaycan ədəbiyyatı*

Firdovsi və onun “Şahnamə”silə bizim ədəbiyyatımız arasında böyük bir əlaqə vardır. Bu əlaqə dörd şəkildə meydana çıxmaqdadır: 1) Firdovsi qəhrəmanlarının xalq yaradıcılığına

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1991, səh. 138-140.

* Məqalə bəzi ixtisarlara verilmişdir. – İ.A.

təsiri; 2) Ədiblərimizin Firdovsi haqqında tələqqiləri; 3) “Şahnamə”dən müxtəlif parçaların tərcümə edilməsi; 4) Bədii yaradıcılıqda Firdovsi üslubunun təqlid olunması.

1. Xalq yaradıcılığında Firdovsi qəhrəmanlarının təsiri

Azərbaycan dvoryan və mülkədarlığının orta əsrlərdəki ümumi məfkurəsi və bunun ifadəsi olan irançılıq, ədəbiyyatımızda feodal İran zövqünü uzun müddət hakim qılmışdı ki, o zamanlar “Şahnamə” mövzularının da digər fars ədəbiyyatı məhsulları ilə birlikdə inkişafını təmin edən amil budur.

Bizdə “Şahnamə” ilə əlaqə çox qədimdəndir. “Şahnamə”yə nəzirə olaraq yazdığı “İskəndərnamə”sində Firdovsini:

Suxənquyyi kişine dana-Tus

Ke arəst ruy soxən çün ərus

beyti ilə təbliğ edən Nizami “Şahnamə” şairinə qarşı ilk təvəccöh oyandırarlardandır. Lakin Firdovsi ilə əsil əlaqə doğrudan-doğruya onun dastanlarının yayılmasındadır. Türk aristokratiyası, ruhani təbəqəsi “Şahnamə” ilə tanış olduğu halda, onun yüksək sənət və ifadəsi və mifik xasiyyəti “Şahnaməxan” adını verdikləri xüsusi məddah – nəqqallar (nəql söyləyən) meydana çıxarmışdı ki, “Şahnamə”ni o zamanlar ən çox oxuyub izah edən bu “Şahnaməxan”lardı. Bunlar ilk zamanlar padşah və xanların “salonluq”larında, daha sonralar molla və hacı “otaq”larında sıx-sıx vaqe olan toplanmalarda, şahnamə dastanlarını müəyyən üslub və ifadə ilə oxurlardı. Hətta şairlərimizdən bəziləri də şahnaməxanlığa maraq göstərmişlərdir. Şair nitqinin, şöhrət qazanmış bir şahnaməxan olduğunu Həsən Cələbi öz təzkirəsində qeyd edir.

XIX əsrin son illərində şahnaməpərstliyin, xüsusən Bakıda çox inkişaf etdiyini görürük. Məşhur bir şahnaməxan olaraq tanınan Molla Tağı, xüsusi surətdə Lənkərandan dəvət edilmiş və Hacı Zərbəli, Hacı Ağadayı, Hacı Rəcəbli və Hacı Yunis kimi tacirlərin

“otaq”larında davamlı surətdə “Şahnamə” oxumaqla məşğul olmuşdu. Hətta bu sıralar Bakıda “Şahnamə” oxutmaq marağı o qədər irəliləmiş ki, çar hökumətini belə çinovniklərin təbiri üzrə “türklərin hissən Rüstəmləşməsi” mənasilə ürkütmüş və “erməni Mirzə Musa” dedikləri Bakı çastkoyu (xalq ağzında uçastkoviy təbirinin əvəzində işlənmiş) xüsusi bir əmrlə “Şahnamə” oxumağı mən edərək, onun yerində Kərbəla müsibətinə aid əsərlərin oxunmasını təbliğ etmişdir.¹

2. Ədiblərimizin Firdovsiyə baxışları ətrafında

Firdovsinin yaradıcılığı ilə əlaqədar yazıçılarımız hər zaman böyüklüyünü təsdiq etmiş və “Şahnamə”ni dünyanın ən yüksək əsərləri sırasında saymışdır. XIX əsr Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundov Firdovsinin əsərinə qiymət verirkən deyir: “Demək olur ki, islam arasında poeziya ibarətdir, fəqət Firdovsinin əşarından ki, misli heç bir şeydə islam millətindən bu zamana qədər məcbur olmayıbdır” (Nüsxəyi-Kəmalüddövlə).

M.F.Axundov Firdovsini yalnız yüksək bir şair olaraq təqdir etməklə kifayətlənməyir; onun tələqqilərində dinsizlik cəbhəsi olduğunu – öz tobirilə – “ilk dəfə anlayaraq ifşa etdiyini” iddia edir və islam dini gətirən “çılpaq və yalın ayaq” ərəblərin əleyhində olan əlli yeddi beytini, “Nüsxəyi-Kəmalüddövlə” adlı əsərinə nəql etmiş və o parçaları İslam dini əleyhinə islam ədəbiyyatında ilk çıxış kimi hesab etmişdir. Hürmüzd oğlu Rüstəm dilindən, ərəb istila ordusu komandanına xitabən yazılan məktubda bulunan bu beytləri, Mirzə Fətəli Şərqin mədəniyyətə geri qalmasında dinin mühüm səbəb təşkil etməsi nöqtəyi-nəzərindən böyük bir təqdir ilə qarşılamışdır. Bu nöqtə ilə əlaqədar olaraq M.F.Axundov “Nüsxəyi-Kəmalüddövlə”nin rusca tərcüməsinə əlavə etdiyi son

¹ Şair Ağadadaş Münirinin şifahi rəvayəti.

sözdə bu sətirləri qeyd etməkdədir ki, yeni bir vəsiqə olmaq etibarilə burada dərc edirik. (Əslinin imlası ilə.)

“...çto so vremeni vozniknoveniə islamizma do nastoəheqo veka nikto ne razqadal priçini zastoə nauk, poəvleniə straşnoqo despotizma na Vostoke i voobhe priçini ravnoduşıə i apatii k üivilizaüii i proqressu v aziatax, isklöçəə Firdovsi, kotoriy svoey qenialğnostğö vpolne postiq, çto vinovnikami stolğ velikoqo nesçastğə vostoçnix narodov sutğ arabı i ix nenavistnaə i neprimirimaə k çeloveçeskoy cizni reliqıə. Tak kak Firdovsi bıł stesnen straşnim fanatizmom okrucivşix eqo v toy gpoxe sovremennikov, to on vırazil svoe ubeçdenie sdercanno i kak budto ne po svoemu vzqlədu Rustama, sina Ormözd Şaxa, bıvşeqo polkovodüa posledneqo üarə Persidskoqo İzd. İfda¹ protiv arabskix polçih; pogtomu imenno obstoətelğstvu ubeçdenie Firdovsi do naşeqo vremeni ne moqlo obratitğ na sebə vnimanie mısliteley...”²

M.F.Axundovdan sonra Firdovsi haqqında ən diqqətə layiq qeydi verən Azərbaycan burjuaziyası ideoloqu Hüseynzadə Əlibəydir. Əlibəyin Firdovsi haqqında nəşriyyatı, öz dövründə türk burjuaziyasının məfkurəvi ifadəsi olan panislamizm və pantürkizm ideologisi ilə əlaqədardır.

Əlibəy 1906-cı ilə aid “Küh-Qaf və Simurq” adlı bir məqaləsində əski Yunanın mifik varlığına təmas edərək, Prometeyi qurtaran hürriyyətpərvər Aerkuldan bəhs edərkən, Firdovsinin qəhrəmanları haqqında da təhlilə girişir.

Əlibəy bu mövzuya aid Tiflis muzeyinin bir tablosundan bəhs etdiyi məqaləsində Rusiya-İrandakı inqilab hərəkətlərinə (1905-1907) keçərək “O guş bu gün dəxi bal-guşayi-itila olub, guh-Qafın bülənd zirvələri şahiqləri üzərində pərvaz edib durmıyormu?” – deyərək sual verir (“Həyat” qəzeti, ikinci il, №143, Bakı, 1906).

Yenə İran inqilabi münasibətilə 1906-da yazdığı “Hürriyyət və vətən-Firdovsi” sərlövhəli baş məqaləsində fransız şairlərindən

¹ Burada qeyd olunan “Изд. Ифа” ifadəsi “Изд. Гора” olmalıdır.

² Azərbaycan Dövlət muzeyi, qeyd №1218.

Fransua Künedən nəqlən Teymurləngin İranı istilasını əsnasında Firdovsinin qəbri bulunan Tus şəhərinə hörmətən ordusunu girməyə buraxmamış olduğunu və yalnız özü şəhərə daxil olaraq, şairin qəbrini ziyarət etmiş və hətta “bir də qəbrin daxili və şairin izampakı nə halda bulunduğunu rəy eləyi müşahidə etmək istədiyindən” qəbri açdırdığını və içində bir çox çiçəklərin bitdiyini gördüyünü qeyd edir. Bu yazılardan başqa Hüeynzadə Əlibəy “Füyuzat” məcmuəsində Tolstoyun həyat və fəaliyyətini təhlil edərkən, həyatının ilk dövründə Firdovsiyə bənzəyiş bularaq onu “Şahnamə” şairi ilə müqayisə etmişdir ki, bu sayədə də şairin xüsusiyyətindəki qiymətlər xatırlanmışdır.

Daha sonralar Abbas Nadir öz “Rüstəm və Söhrab” tərcüməsinin müqəddiməsində “Şahnamə” şairini “Firdovsi nəinki islam milləti arasında məliküşşüaralıq adını qazanıb şöhrət kəsb edibdir, bəlkə şair millət-müxtəlifə məbəyində dəxi dünyaya gələn böyük şairlərin zümresindən ədd olunur” ifadəsilə təbliğ edirdi.

3. “Şahnamə”dən tərcümələr

Bizdə “Şahnamə”dən ilk iqtibasda bulunan professor Mirzə Kazımbəydir. Firdovsiyə görə “İranlıların əsətiyyəti” sərlövhəli tədqiqində¹ rusca olaraq “Şahnamə” miflərindən nəsrəi xülasə vermişdir. Fəqət əsil “Şahnamə” tərcüməçiliyi son əsrdə 1905-ci ildən sonra inkişaf etmiş və bir-birinin arxasında bir çox tərcümə və iqtibaslar meydana çıxmışdır. Bu tərcümə və iqtibasların içərisində dəfələrlə təkrar edilmək surətilə əlli faizini yalnız Rüstəm-Zal məntəqəsi təşkil edir. Yazılı ədəbiyyatımızın xalqın bədii zövqündəki Rüstəm-Zala qarşı olan düşkünlük təzahürlərinə

¹ Совр. Обзор., т. III, 1848 г.

yerləşən bu nöqtəsini ancaq Rüstəmin mübariz qurtarıcı bir tip olmasında axtarmaq lazım gəlir.

Türk mətbuatına “Şahnamə”dən ilk tərcümə çıxaran müəllif Rəşid Əfəndizadədir. R.Əfəndizadə 1906-cı ildə Firdovsinin “Dastan Söhrab və Rüstəm”ini nəsr və nəzm (“Şahnamə vəznində”) ilə tərcümə edərək, Tiflisdə təb etdirmişdir. Tərcüməyə əlavə edilən səhifə yarımlıq müqəddimədə Firdovsinin həyatı, “Şahnamə”nin mündəricatı və Rüstəm ilə Söhrab dastanı haqqında qısa məlumat verilmişdir.

“Şahnamə”nin Zöhhak dastanına aid Kaveyi-ahəngər bəhsinin Şəmsəddin Sami bəy tərəfindən nəsrə drama çevrilmiş şəkli 1906-cı ildən etibarən “Kaveyi-ahəngər” və bəzən də “Gavə” adı altında səhnələrimizdə oynanılmışdır.

Yenə 1906-cı ildə Sabir Firdovsidən tərcümə etməyə təşəbbüs edərək “Dastan-Səyavuş”un bir neçə fəslini; 1) Rus və Giv pəhləvanların avlaqdan gözəl bir qız götürməkləri və Keykavusun o qızı xatunluğa götürməyi; 2) Səyavuşun anadan olmağı və Rüstəmin ona Zablistanda tərbiyə verməyi; 3) Rüstəmin Səyavuşu İrana gətirməyi; 4) Südəbənin Səyavuşa aşiq olmağı sərlövhələri altında əslinin vəznində olaraq tərcümə etmişdir və sıralarda müəllim Mahmudbəy Mahmudbəyzadə tərəfindən Bakıda nəşr olunan “Rəhbər” məcmuəsində çap etdirmişdir.

“Dasitan – Rüstəm və Söhrab” 1908-ci ildə Qaibzadə Abbas Nazir tərəfindən nəzmən türkcəyə çevrilərək “Rüstəm və Söhrab” sərlövhəsi ilə Tiflisdə təb edilmişdir. Əsər “Şahnamə” vəznində olub altı beytlik bir tövhid ilə on bir fəslə ayrılmışdır. Həcm etibarilə 1713 beytdən ibarətdir ki, əslində 69 beyt artıq deməkdir. Rəşid Əfəndizadə tərcüməsinin az-çox təsirini daşıyan Nazir, əsərdə özünü mütərcan deyil, nazim deyə adlandıraraq tərcüməsini bu sətirlərlə xarakterizə edir.

Abbas Nazir tərcüməsinə yeddi səhifəlik bir müqəddimə əlavə etmiş və burada Firdovsinin şəxsi həyatı haqqında müfəssəlcə olaraq ötədən bəri Nizamiyi-Ərüzədən nəqlən sayı olan mənqəbəvi tərcümeyi-hal məlumatını nəql etmiş və “Şahnamə”nin şair Dəqit ilə olan əlaqəsini və əsərin əhəmiyyətini qısa sətirlərlə təsvir etmişdir.

Tərcümə kitab halında ikinci nəşriyyat olub “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin məşhur rəssamı Rotter tərəfindən tərsim edilən müxtəlif boyalı tablolarla zینətlənmişdir.

Qoyub cəng üçün pəhləvanlar ayaq
Gəlib durdular bir-birinə qabaq
Görüb Rüstəmi etdi Söhrab ana
Ki, ey pir, yox səndə şərmü-həya.

Yenə “Dasitan – Söhrab və Rüstəm” 1908-ci ildə Azər tərəfindən dörd məclisdə və on yeddi şəxs iştirak edə biləcək Patro əsasında yazılmışdır. Əsər “Şahnamə” vəznində yazılıb, müxtəlif yerləri Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması şəklində mütərcimin öz qəzəllərlə bəzənmiş və Haşım bəy tərəfindən Bakıda nəşr olunan “İttifaq” (1909) qəzetəsində opera adı ilə təfriqə olunmuşdur. Əsər iqtibas yolu ilə yazılaraq səkkiz yüz beyt həcmindədir.

Atam kimdi, mən hangı gövhərdənəm?
Səde toxməsindənmi, sərvərdənəm?
Nə növ ilə izhar edim adımı
Soran olsa aba-u-əcdadımı...

Yenə 1908-ci ildə məşhur bəstəkar Üzeyir Hacıbəyli Rəşid Əfəndizadənin tərcüməsini əsas olmaq şərtilə “Rüstəm və Söhrab”ı beş pərdə üstə bəstələyərək opera halına salmış və bu tarixlərdə Bakı səhnəsində oynanılmışdır.

1914-cü ildə Firdovsinin “Dasitan Səyavuş”u Bakı ittihad məktəbi müəllimlərindən nəsrî dörd pərdəlik bir dram halına

çevrilərək, məzkur məktəbin müəllim və tələbələri tərəfindən “Səyavuş” adı altında səhnəyə qoyulmuşdur. Əsər yalnız bir dəfə oynanılmışdır (22 aprel 1914-cü il).

Azərbaycan Sosialist inqilabından sonra yaşlı şairlərimiz də Firdovsidən tərcümə marağı canlanmış və “Şahnamə”nin müxtəlif dastanları nəzmən türkcəyə çevrilmişdir.

Aprel inqilabından sonra yapılan tərcümə və iqtibaslar bunlardır: 1921-ci ildə Əli Abbas Müznib “Şahnamə”nin baş hissəsindən sərbəst iqtibas yolu ilə nəzmən kiçik bir xülasə çıxarmışdır. 116 beytlik bir həcmə malik olan bu iqtibas “Şahnamə”nin vəznində yazılmışdır.

Gəlib novbət ilə neçə hökmran

Hamı padişahan-namvəran.

Kəyumərsu-huşəng-söhbət-pəsənd,

Şəhamətli “Təhmürəs-divbənd...”

1925-ci ildə Azər tərəfindən “Rüstəm və Burzi” sərlövhəsi ilə vəzninə sadıq qalaraq 2100 beytlik tərcümə edilmişdir ki, əslindən 1568 beytlik əskikdir:

Eşitdikdə Rüstəm adın, mədəri

Rəvan oldu rüxsarə aşk-təri.

Qızardı gül-arizi lalə tək,

Rəvan oldu əşgi yüzə jalə tək...

1932-ci ildə yenə Azər tərəfindən “Rüstəm və İsfəndiyar” adı ilə əslinin vəznində olaraq, on doqquz fəsil üzrə 1877 beytlik bir tərcümə edilmişdir. Tərcüməyə ayrıca Firdovsidən xülasə olmaq üzrə 98 beytlik bir müqəddimə də əlavə olunmuşdur:

Biz iki diliriz, iki şir-gir,

Biri növcəvan, digəri mərd-pir.

Budur vahiməm kim gəlib bəd nəzər

Nəticə verə xeyr axırda şər...

1933-cü ildə Əli Nəzmi “Şahnamə”dən “Səyavuş və Əfrasiyab dastanı” sərlövhəsi altında tərcümə etmişdir. Mütərcim əslinin vəznini saxlayaraq bir müqəddimə, 41 fəsil üzrə tərtib etmişdir. Həcm etibarilə 2205 beyt tutmaqdadır ki, əslindən 765 beyt əskikdir.

Dedi böylə mübid ki, sübh tuş,
O vaxtı ki, erkən pur xoş xüruş.
Özü, Kiv həm bir neçə at minən,
Çıxıb getdilər şad dərbardən...

1933-cü ildə Müniri “Dasitan-Əşkbuş”u “Şahnamə” vəzninə riayət edərək 91 beytdə tərcümə etmişdir:

Çıxıb Əşkbuş adlı bir pəhləvan
Dedi: “Ey sinəhdar-İraniyan,
Əgər sizdə dəvə görən mərd var,
Gələ ru-bə-ru eyləyək karuzar...

Son sənələrdə Rüfətov Həsən “Gavə”nin əslindən istifadə etmək şərtilə opera halında bəstələməyə başlayaraq əlan bəzi hissələrini hazırlamışdır.

4. Bədii yaradıcılıqda Firdovsi üslubunun təqlid olunması

Şeirdə Firdovsiyə nəzirəçilik bilxassə XIX əsrdən sonra nəzərə çarpacaq şəkil almışdır. M.F.Axundov fars dilində yazdığı “Mənzumə dər xüsusi əlifba” sərlövhəli məsnəvisində üslubunu tamamilə Firdovsinin nəzm texnikasına bənzədərək onun Sultan Qəznəvi haqqında yazdığı həcviyyəsinin təsirini qüvvətlə inikas etdirmişdir:

Be ənduh-o həsrət mərə ruzgar
Sər aməd dər in dire-napayidar
Be besyar tədbirha çənge-zən
Həmi budəm əz fərt hübbü vətən

Nəbəxşid səim vəki hasili
Nədidən də in əsr Sahib-deli.

Bizdə Firdovsiyə nəzirəçilik iki şəkildə meydana çıxmaqdadır: biri mövzusu həyatdan alınmaq şərtilə uzunca bir məsnəvi yazmaq lazım gəlincə ancaq “Şahnamə” fərzi xatirə gəlmişdir, ikincisi, mövzusu türk mifologiyasından və yaxud Kərbəla vaqeələrindən alınmaq şərtilə Firdovsi texnikasında təsvir və poemalar yazılmışdır.

Bu hal bilxassə 1905-ci il dövrü şairlərimizdə gözə çarpmaqdadır.

Məhəmməd Səid Ordubadi “Vətən və hürriyyət” (1907) adlı əsərinin bir hissəsini bu əsasda yazdığı kimi.

Bahar oldu ey sinə dağlı çəmən
Göz aç qəmdən ey xak-pak-vətən...

“Bədbəxt milyonçu” (Təbb tarixi, 1914) adlı romanına əlavə etdiyi mənzum müqəddiməni də yazarkən bu tələqqiyə istinad etmişdir:

Fəna halə düşmüş diyar-əcəm
Pozulmaqdadır rəsm-talad-cəm
Düşüb işi də-r-matə İraniyan,
Təzəlzül-nədir oldu tac-Kəyan.
Gedir şə-n-kaşaneyi-Pişidad,
Nan ol tacidaran-vala-nəjad.
Nanı şah Təhmiras-Karsaz?
Fəridunü-huşəng-ahəngüdaz.
Nanı heybət-Giv-sahib-Sənan,
Səyavuş-Kavus-Məzəndaran?

Şair Azər dəxi “Hürriyyət-hüseyniyyə”-sini “Şahnamə” texnikasında yazdığı kimi, Bakı tarixinə aid Əhməd-Məhmud “Ay-dəmir” mənqəbəsini də Firdovsiyə nəzirə olaraq poema şəklinə salmışdır (1925).

Məhəmməd Hadi Cahan hərbi əsnasında Karpat müharibə meydanını təsvir edərkən “Şahnamə” şair-zniqtidarını xatırlamaqdan qurtula bilməyib (1915). Onun bu xatırlaması qüvvətli texnika ilə alt-üst olan müharibə meydanlarının heç də Firdovsinin təsvir etdiyi müharibə meydanlarına bənzəmədiyi cəhətindəndir:

Deyildir bu qavğayi-Quran zəmin,
Bu cəng füşundur cəhim adərin.
Deyildir bu qavnayi-Əfrasiyab,
Bu bir cəngdir: cəng aləmxərab.
Bunu görməmiş Rüstəm-Filtən
Bu bir cəngdir meyveyi-elmü-tən.
Deyildir bu qavğayi-div-səfid,
Qonun səsləri der ki, “həl min məzid”
Xəyalatdır əjdər-həftsər,
Həqiqət odur tup-dəhşət-əsər.
Yağar varını, yoxluq iycad edər
Həyatı yığar, mövti adab edər...

Firdovsinin Azərbaycan türk ədəbiyyat və mətbuatında oyandırdığı əlaqə bu tədqiqdə icmal məlumatın çərçivəsində qalmamışdır. Azərbaycanın sosialist inqilabından sonra Firdovsiyə Şərqi ən böyük klassiklərindən birisi sifətilə qiymət verilməyə başlanmış və şairin əsərləri ədəbiyyat dərsi proqramlarına idxal edilmişdir.¹

20

Mən mərhum Əmin Abidin məqaləsinə bəzi əlavələr etmək istəyirəm. Təəssüf ki, o, məqaləsində Hüseyn Cavidin məlum əsərini, Mir Mehdi Seyidzadə və Mikayıl Müşfiqin tərcümələrini qeyd etməmişdir.

Sovet dövründə “Şahnamə”nin tərcüməsi və motivləri əsasında bədii əsərlər yazmaq işi davam etdirilmişdir. Yaddaşım mənə

¹ Əmin Abid. Firdovsi “Şahnamə”, Bakı, Azərənşr, 1934, səh. 94-105.

aldatmırsa, İsgəndər Coşqun epopeyanın süjeti əsasında “Rüstəm və Söhrab” poemasını yazmışdır. Mübariz Əlizadə “Şahnamə”ni ana dilimizə tam tərcüməsini nəzərdə tutmuşdu. Ancaq o, vəfatına qədər epopeyanın tərcüməsini başa çatdırmışdı mı?.. Bu, mənə məlum deyil. Onun tərcüməsində bir neçə kitab nəşr edilmişdir...

Görkəmli dövlət xadimi, alim, nizamişünas... Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Əsrimizin Siyavuşu” tarixi, ədəbi və publisistik əsərini ayrıca qeyd etmək istəyirəm. O, Lahıda “mühacirətdə” olarkən əlinə Firdovsinin “Şahnamə”si keçir. “Siyavuş” dastanını, özü demişkən, ilk dəfə oxuyurmuş kimi oxuyur və arkadaşına deyir: «... [Dastanı] O qədər sevdim, o qədər anladım ki, bir daha təkrar etdim. Yüksəkdən oxudum. Arkadaşıma dinlətdim. Heç şübhə yoxdur ki, ilham almışam. “Arkadaş, tariximizin Siyavuşunu dinlədim. İndi də sənə əsrimizin Siyavuşunu yazacağam” – dedim.»¹

Əsrimizin öndəri, istiqlal bahadırı Rəsulzadənin əsəri belə yaranmışdır. O, əsəri bir neçə hissəyə bölmüşdür: “Siyavuşun qısaca əhvalı”, “Əfsanədən həqiqətə”, “Azərbaycan Turanda”, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Cümhuriyyətin bəxtsizliyi”, “Qatil kimdir?”, “Haqsız qan yerdə qalmaz”.

Əsrimizin Siyavuşu kim idi? Həm də Rəsulzadənin özü!.. Müəllif Firdovsiyə istinad edərək, Siyavuşun doğulması, tərbiyə alması və düşüncəsi, İranda və Turanda olması, bəxtsizliyi, öldürülməsi [Əfrasiyabın qəzəbinə gəlir, başı kəsilir] mövzuları üzərində ayrıca dayanır, əfsanədən həqiqətə keçərək, Cümhuriyyətin bəxtsizliyi və taleyini (həm də müsavətin və özünün bəxtsizliyi və taleyi) geniş epik – dramatik şəkildə təsvir edir... Ancaq ulu öndər bilmirdi ki, onun məslək və əqidə dostu Hüseyn Cavid bir müddətdən sonra “Səyavuş” adlı faciə yazacaq. O, həmin faciəni çox-çox sonralar Türkiyədə əldə edəcək, maraqla

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Əsrimizin Siyavuşu, Bakı, 1991, səh. 16.

oxuyacaq, çoxdan Sibirdə həlak olmuş məslək dostunu xatırlayacaq və “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində əsər barəsində fikir söyləyəcək...

“Rüstəm və Söhrab” və “Səyavuş” dastanları “Şahnamə”nin qəribə, gözəl və müstəsna dramatik yerlərini təşkil edir.

Ruhulla Axundov

1.2. Səyavüş İranda

1

Bir neçə söz faciənin adı barəsində. Dramaturq əlyazmasında əsərin adını iki cür yazmışdı: “Siyavuş” və “Səyavüş”. Sovet dövründə Cavidin çap edilmiş bütün əsərlərində faciənin adı “Səyavuş” şəklində getmişdir. Məsələn, 1984-cü ildə yubiley nəşrinin IV cildində (səh. 253) “Səyavuş” kimi getmişdir. Sovet nəşrlərinin və müstəqillik illərində nəşr edilmiş əsərlərin tərtibçisi şairin qızı Turan Cavid olmuşdu. O, 2005-ci ildə dramaturqun 5

cildliyinin nəşrinə nail olmuş və IV cilddə “öz səhvini” düzəltmiş, əsərin adını orijinalda olduğu kimi saxlamışdı: “Səyavüş”.

Müəllif faciənin başlığında bu sözləri yazmışdı: “Şərqin böyük dahilərindən Firdovsinin min illiyinə ithaf.”

2

Dramaturqun “Şahnamə” mövzusunə müraciət etməsi haqda bir-iki söz. Məsələnin ilk səbəbi aydındır. Cavid Firdovsini sevirdi, onu Şərqin dahi, cahanşümul sənətkarlarından biri hesab edirdi və böyük mütəfəkkir şairin minillik yubileyinə əliboş gəlmək istəmirdi. Digər bir tərəfdən, Cavid könlünə və ruhuna uyğun gəlməyən mövzunu qələmə almazdı. Mövzu onun ürəyincəydi. Üçüncü bir tərəfdən, o, “Səyavüş” dastanını təsadüfən seçməmişdi. Ruhulla Axundov demişkən, bu dastanda dramatik motivlər güclü idi. Ən əsası, Cavid “Səyavüş” faciəsini qələmə almaqla özünün türkçülük, turançılıq ideyalarını və görüşlərini bədii cəhətdən ifadə etmək imkanı qazanırdı və s. Bütün bunlar, heca vəznində böyük və gözəl bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Və Cavid ilk dəfə olaraq Şərq ədəbiyyatı və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində faciə janrında əsər yaratdı. Özü demişkən, “Şahnamə” mövzusunə toxundu, ancaq mövzuya yaxınlaşarkən, ondan uzaqlaşdı. Başqa sözlə, süjeti tamamilə yeniləşdirdi və müstəqil bir bədii əsər ortaya qoydu. Bununla da o, Firdovsi təsirindən az-çox uzaqlaşdı. Ən mühümü özünün bədii-estetik və fəlsəfi görüşlərini ifadə etmək üçün sərbəstlik əldə etmiş oldu. Bu, sərbəst düşünüb, yazıb-yaratmağa mail olan sənətkar üçün vacib və zəruri idi!..

3

Şair beş pərdədən ibarət olan faciənin ilk səhnəsini “Başlanğıc” adlandırmışdır. Burada əhvalatlar Zabilstanın hərbi təlim meydanında coşqun musiqi altında baş verir. Səyavüş dəliqanlılarla, cəngavərlərlə vuruşur. Köylü qızlar və qadınlar onlara maraqla tamaşa edirlər. Səyavüş hamıya qalib gəlir və alqışlanır. Ər meydanında böyük şücaət və igidlik göstərir. Davullar çalınır, qılınclar şaqqıldayır. Anası türk, atası fars olan

Səyavüş “Kim gəlırsə gəlsin, çəkinməm” deyib, meydana atılır. Zal oğlu Rüstəmdən mərdliyi, kişiliyi, qəhrəmanlığı öyrənən Səyavüş ustadı ilə vuruşmaqdan imtina edir. Rüstəm:

Nə sən, nə bən! Biz ər oğlu əriz,
Gücdə, saldırışda həp bərabəriz.
Bu sözlər hər iki pəhləvanın ürəyincə olur.

4

Tus Keykavusun fərmanını Səyavüşə təqdim edir: “Bugündən köy mühitini atmalı, saraya gəlməli.” Sevdii və hörmət etdiyi kənd camaatından ayrılmaq qəhrəmana ağır gəlir. Ancaq o, şahın əmrindən də çıxıb bilməzdi...

Cavid dramaturgiyasında obrazların öncədəngörmə məsələsi ayrıca araşdırmalara möhtacdır. Dramaturq faciədə bunu Qadın ana surətində verir.

Qadın

(onun alınından öpərək)

Quzum! Er-gec parlar adın cihanda,
Diz çökərlər sana qarşı hər yanda.
Zalimlə məzlumu, saqın, bir tutma,
Yediyin ətməyi, duzu unutma!
Hər ölkəyə varsan, bizi anarsın,
Nasırlı əllərə acır, yanarsın.

(Dərindən ah çəkərək.)

Şən saraylar məğrur etməsin səni,
Düşün daim yoqsulların dərini.
Uyma evlər yıqan kinli şahlara,
Acı! Köyüsləri yaqan ahlara!

(Səsini yüksəldərək.)

Biz səni bəslədik, çalış, adil ol!
Haydı, yavrum, şanlı yol, uğurlu yol!

Səyavüş ağbirçək ananın nəsihətlərinə əməl edəcək. O, İranda və Turanda məşhur bir qəhrəman olacaq. Adı dillərdən düşməyəcək. Altayla bir olub, şahlara qarşı yumuruq sıxacaq,

zalımla məzlumu bir tutmayacaq, yoxsulların müdafiəçisi olacaq. Evlər yıxan kinli şahlara nifrət bəsləyəcək. Köydə yediyi çörəyi və duzu, içdiyi suyu unutmayacaq...

5

Cavidin Səyavüşü həm tarixi-əfsanəsi, həm də müasir qəhrəmandır. Dramaturq bu qəhrəmanla, üstüörtülü olsa da, həm Keykavus və Əfrasiyab səltənətini, həm də sovet rejimi qamçılıyır. Lenin, Stalin və Trotskinin Keykavus və Əfrasiyabdan fərqi nə idi?.. Onlar məgər Ənuşirəvanların, Sultan Mahmudun, Keykavus və Əfrasiyabların prototipləri deyildilərmidi?.. Sovet despotizmi feodal despotizmindən geri qalırdımı?.. Demək istəyirəm ki, Cavidin tarixi əsərlərində müasirlik və tarixilik problemi cavidşünaslığın ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır və qalacaq; yeni araşdırmalara möhtacdır!..

6

Stalinin sarayı – Kreml mahiyyətə Keykavusun sarayından fərqlənmirdi. Hər ikisində evləri yıxmaq, ailələri dağıtmaq, insanları məhv etmək, öldürmək, asıb-kəsmək... üçün planlar cızılır, fərmanlar verilir. Amma Keykavus sarayından fərqli olaraq Stalin sarayında daha dəhşətli, daha amansız qərarlar çıxarılırdı. Hər iki sarayda əxlaqsızlıq və məənəviyyatsızlıq hökm sürürdü!..

Keykavus sarayı! Bu saray tovuz quşu kimi bəzənmişdi. Suriya kralının qızı, Keykavusun ikinci arvadı, Səyavüşün analığı kölələrin çiyinə yüklənmiş taxt-rəvan üzərində gəzdirilir. Şah oğlunun saraya ayaq basması münasibətilə təntənəli ziyafət verir...

Keykavus sarayı sanki rəqs edir... Hər kəs gülür, şənlənir, əylənir, rəqs edir, yalnız Südəbədən başqa. Bütün kainat nəşədən bayılsa da, Südəbənin üzü gülmür. Yaşlı əri onun alovlu ehtiraslarını söndürməkdə acizdir. O, yeni şəhətət obyekti, güclü biləklər axtararkən qarşısında Səyavüşü görür və ona vurulur. Saray ərkanı-saray adamları çeviklikdə qaplına, üstün gəlməkdə arslana bərabər olan Səyavüşün sağlığına qədəhlər qaldırılarkən.

Südəbə qəm dəryasına, qara yasa batır. O, nə istəyir? Yalnız Səyavüşü! Dünya Səyavüşsüz ona dar gəlir. O, “gücsüz Tanrı” yox, güclü qəhrəman istəyir. O da Səyavüşdür!..

7

Səyavüş içəri girər-girməz Südəbənin ürəyi əsim-əsim əsir. Ruhunu yerindən oynayır. Qumral saçlı qəhrəman onun ağlını başından alır. Ona ilk sualı “Söylə maraqlımı saray həyatı?” olur. Köy mühitində böyüyən, köy mühitinə alışan Səyavüşdə saray həyatına maraq yoxdur. O, köy xatirələrini dilə gətirir:

- Çocuqluqdan bəri alışdım köyə,
Zal oğlu Rüstəmdən aldım tərbiyə.
Dağlarda yaşadım, ceyran avladım,
Böylə şənliklərə mənuz olmadım.

Qəhrəmanın xatirələri Suriyadan uzaq düşən Südəbəni kövrəldir. Səyavüş ondan əl çəksə də, o, ondan əl çəkmir. Onunla əylənmək, onunla dilləşmək, onu sıcaq öpüşlərə qərq etmək istəyir. Saraydakı gözəllərin gözləri onu öpüb oxşarkən, süzüm-süzüm süzərkən, o, qısqanclıq alovlarında yanır:

- Orda [sarayda] bütün gözlər səni süzərkən,
Qısqanmağa başlayırdım bən həməni.
Qəlbim çırpınıyor dodaqlarımda..

Qəlbini dodaqlarında çırpınan gözəli necə qucaqlayıb öpməyəsən?.. Onun alovlu ehtiraslarını söndürməyəsən?.. Səyavüş bunu edəcəkmi? Xeyr, etməyəcək! Atasının arvadına o, necə sataşsın? O, bu cür əxlaqsızlıq və namussuzluğa getməyəcək və buna görə də başı çox bəlalara çəkəcək!.. Südəbəyə ölmüş anasının gözü ilə baxan qəhrəman, atasına necə xəyanət etsin? O, Südəbəni öpür, lakin bir oğul anasını öpən kimi! Fəqət bu, Südəbəni əsəbləşdirir:

- Deyil ana, sən yalnız
Bana Südəbə söylə!
Unutma, bir yaşdayız
Eş kimiyiz səninlə.

“Qadın ana” hissini cilovlaya bilmir. Səyavüşə sarılmaq, onu cılğın öpüşlərə qərq etmək istərkən, ciddi müqavimətə tuş gəlir. Südəbənin gözlərində fırtına coşur, şimşək çaxır. Dərdi başından aşan qadın, dərdinə çarə axtarır. Heyhat!.. Onun gəncliyini bir kabus – Keykavus xırpalamışdır. Könlündəki atəşləri söndürəcək yeganə qüvvət o yox, Səyavüşdür! O, çəlik qollar istəyir. Elə qollar ki, onu didib-parçasın. Bu cür güc, bu cür qol və biləklər isə Səyavüşdədir. Bütün saray yanıb tutuşsa da, Südəbə Səyavüşün eşqindən vaz keçmir. Acı taleyinin qəmli tellərinə mizrab vurur:

- Ah, şu sönük tale məhv edər bəni,
Könlümü zorluyor sevmədiklərim,
Sevdiyimdən biləməm nələr bəkləyim!?
Sevmək əzabı sevlənmək əzabı üzərində qələbə çalacaqmı?..

9

Südəbə kefsizliyini bəhanə gətirərək, Səyavüşün saraya gəlişi şəfərinə təşkil edilmiş ziyafətə getmir. Bununla Səyavüşün “qəlbini qırır”. Şah arvadının könlünü açmaq üçün salona rəqqasələr dəvət edir. Rəngarəng tüllərə bürünmüş rəqqasələr Südəbənin qarşısında rəqs edərək, bulutlu qəlbini açmağa çalışırlar. Heyhat!.. Südəbənin ürəyi açılmaz ki, açılmaz. O, Səyavüş barəsində düşünür, həyatını onsuz təsəvvür etmir.

Səyavüş saray həyatının üfunətini hiss etdikcə, rəzalətini duyduqca şaşır. Çirkin həyata alışa bilməyən qəhrəman mərhum anasının sözlərini xatırlayır.

- Hiç yalan deyilmiş anamın sözü,
Başqa imiş sarayların iç üzü.
Sarmış da hər yanı bayquşlar səsi,
İştə gülünc faciələr səhnəsi!

10

Səyavüş saraydakı eybəcərlikləri, haqsızlıqları və əxlaqsızlıqları gördükcə sarsılır, geniş dünyada özünə yer tapa bilmir. Südəbə onu addımbaddım izləyir. Onu ələ almaq, mənəvi və fiziki ehtiyaclarını ödəmək üçün yollar axtarır.

Südəbə

Aman, dur!

Səbr edəməm qavğa sözü gəlincə.

Səyavüş

Yuca ruhlu annə, qəlbin nə incə.

Südəbə

Bir yaşdayız, insaf edib baqsana,

Ana deyil, yalnız vurğunam sana.

Səyavüş

Səndə vardır azğın bir əqrəb qanı,

Ehtiras alovı yaqmasın səni.

Səyavüş alovu söndürməkdən boyun qaçırarkən hədə-qorxu ilə rastlaşır: “Yoqsa... o atəşdə kəndin yanarsın, // Məhv olurdun bu xoş günü anarsın.”

11

Keykavusun oğlu ölümdən qorxmur. Onu qorxudan bir şey varsa, o da xəyanət ləkəsidir. Buna görə də o busədən imtina edir. Həmə də sərt rəftarla qarşılaşır: “Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin!” Südəbə gerçəkdən gözəldir! Ancaq öz gözəlliyilə Səyavüşün gözündə çirkindir. Südəbə təhqir olunur, alçalır, fəqət geri çəkilmir. Əksinə, sanki bir dağ kimi Səyavüşün üstünə gəlir:

- Çəkil, ehtirasın qara yelkəni!

Sən nəsin? Bir hiç, bir şərəf xırsızı.*

Vəhşi Suriyanın uğursuz qızı!

“İpə-sapa yatmayan”, xəyanət ləkəsindən qorxan qəhrəman, xəyanət ləkəsilə ləkələnir. Südəbə incə ipək kömləyini yırtıb parçalayır, köksü tamamilə çölə çıxır. Çılğın bir səslə bağırır:

- Sən xainsin, əvət, duyğusuz xain!

Ax, yetişin, bəni məhv etdi xain!

Məkri-zənən – qadın məkri buna deyərlər!..

Keykavus

* Şərəf oğrusu.

Kimdir xain?

Südəbə

Oğlun!

“Babam nerdə?” – deyə gəlib söz atdı,

Bana xəyanət əlini uzatdı...¹

[Keykavus] Bu çirkin ləkədən xilas et bəni.

Zərdüşt ayinlərinin icrası

12

Südəbəni “çirkin ləkədən” kim xilas edəcək? Keykavusmu, Səyavüşmü?.. Zərdüşt ayinimi?..

Cavid dramaturgiyasında Zərdüştə, onun dininə və atəşpərəstlərin adətlərinə müəyyən yer verilmişdir. Dramaturq buna “İblis”, “Səyavüş” və “İblisin intiqamı” dramalarında toxunmuşdur. (Mən başqa bir yerdə bu haqda danışdığım üçün üzərində geniş dayanmıram.) Məsələdən hali olan Keykavus dərhal münəccimi çağırırdır. Ona yolundan sarpdıranı müəyyən etməyi tapşırır. Səyavüş qəti şəkildə bildirir:

- Oğlun nə sapqındır, nə də suçludur.

Ləkəm varsa təmizlərəm qanımla.

Sirrin üstünü onları gizlicə izləyən Pişxidmət açır. Südəbənin iftiraya əl atıldığını söyləyir. Münəccim kimin suçlu, kimin suqsuz, kimin düz, kimin əyri olduğunu təyin etmək üçün od qalanmasını təklif edir:

– [Şah] Əmr ediniz atəş yaqılsın həməni;

Keçsinlər üstündən, diqqət eyləriz

Yanan suçlu olur, yanmayan təmiz.

Atəş yaxılır, möbidlər atəş ətrafında oxuyaraq, qızlar oynayaraq Zərdüşt ayinini icra edirlər:

- Əmr etmiş Yaradan,

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 142.

Bir sınaqdır iştə!
 Günahsız bir insan
 Yanmaz bu atəşdə.
 Müqəddəs alovdan
 Keçənlər qurtulur.
 Əyri yollar gedən
 Hər yanar, kül olur.

13

Münəccim Səyavüşün tacını və qılıncını alır, əyninə ağ uzun köynək geyindirir. Keykavus öncə Südəbənin atəşə girməsini əmr edir. O, əmri sakit və təmkinli qarşılayır:

- Bu xoşdur bana
 Könlümdə yanğın var, başımda fırtına.
(Acı gülüşlə)

Təsir edərməyi hiç atəş atəşə?
 Vuruldu yənə bən Səyavüşə...

Keykavus “sayğısız və düşkün qadının” asılması əmrini verir: “Asılsın və hər kəs ibrət alsın!” Südəbə bu sözdən daha “xoşhal” olur. Acı qəhqəhələr çəkir. Eşqin sərxoşluğundan məst olan qadın, dəhşətli qərardan nəinki sarsılır, əksinə, onu özünə bir xəşbəxtlik sanır. Çünki:

- Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
 Sevrəkən ölənlər daha bəxtiyar.
 Səyavüş, Səyavüş! Sənin bir busən
 Dəyərlidir Kəyan tacından...
 Əlvida, əlvida... eşsiz qəhrəman!

14

Keykavusun sinirləri tarıma çəkilir. “İpəkli ilan”, “sevimli qaplan” Kəyan tacına çirkin bir ləkə gətirir. Aralığa mərd və cəsur Səyavüş girir:

- [Asılmasın] Məhbəslərə atılsın,
 Bəlkə Yəzdani-pak edər mərhəmət
 Tutduğundan peşiman olur...

Səyavüş Südabəni, necə deyərlər, ölümün pəncəsindən alır. Şah yumuşalır, zindana atılmasını əmr edir, oğluna:

- Səyavüş! Qalmaq bir şübhəm sana,
Vuruldu səndəki parlaq vicdana.
Bir ləkə var bəlkə ayda, günəşdə,
İncə bir iz belə yox Səyavüşdə.
Əvət südün təmiz, açıqdır alın,
Səpdirəməz səni hər oynaq qadın...

Südabə - bu hiyləgər qadın onu zindana saldıranın sözlərini və ona qarşı laqeydliyini unutmayacaq, məhəbbətinin qisasını alacaq...

15

Nizami “İskəndərnamə” poemasında Zərdüşt dini və atəş-pərəstlərin adətləri haqda geniş bəhs etmişdir. İskəndər İrani istila etdikdən sonra Zərdüşt dininə pərəstişi qadağan edir, atəşpərəstləri “Xosrov dininə” pərəstişə çağırır. Müğlərin paltarlarının atəşdə yaxılmasına əmr verir. Onların yaramaz ayin və adətlərini tənqid atəşinə tutur.

...Muğlarda belə bir azar da vardı,
Hər ilin başında bir qız alardı.
Novruz ilə Səddə* bayramlarında
Ayinlər yenidən olurdu bərpa...
Atəşdən, möbidin əfsunlarından
Tüstüdən don geyər uca asiman.
İşləri keyf, işrət, şux dilbər idi,
Ölkə başdan-başa əfsungər idi...
Ağıllı İskəndər vermişdi fərman:
Muğların ayini qalxsın ortadan!
Fitnəni, hiyləni [İskəndər] qovdu hər yerdən,
Müğləri dağıtdı meyxanələrdən...¹

* Səddə - novruza 50 gün qalmış atəşpərəstlərin bayram günü. Deyilənə görə, od həmin gündə tapılmışdır. Zərdüştün iradəsilə keçirilən bu bayramda od qalanır, atəşpərəstlər şənlik edirdilər.

Türk müsəlman təfəkkürlü Nizami başqa cür də düşünə və yazı bilməzdi!..

16

Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Hind əfsanəsi” adlı hekayəsində atəşpərəstlərin dini ayinilə bağlı maraqlı bir epizod var. Həmin epizod Cavidin “Səyavüş”də təsvir etdiyi Zərdüşt ayininə çox uyğundur. Hekayədə vəzirin tədbirilə şah təhlükədən xilas olur. Şah vəzirə məktub yazıb verir və deyir: “Apar atamı sən salamla.”

- Qucaqlayıb yola saldı vəziri ehtiramla.

Vəzir girib odunların arasında oturdu,

Bədxah olan fitnəkarlar tez oduna od vurdu.

Atəşpərəst dini necə deyirdisə - etdilər.

Vəzir “yanıb kül olan tək” dönüb evə getdilər.

Lakin vəzir asimana qalxarkən alov, duman,

Gizli yola girib dərhal evə getdi durmadan.²

Deməli, atəşpərəstlərdə gerçəkdən həmin ayin və adət olmuşdur.

Pişxidmət və cariyələr

17

Qədim fars padşahlarında belə bir adət də olmuşdur. Ərə gedən qızların ismətinə birinci özləri pozur, sonra onu ərinə verirdilər...

Keykavus sarayında nələr baş verir? Rəzalət, əxlaqsızlıq, pozğunluq, hiylə, məkr, intriqa!.. Südabə ilə Səyavüşün sevimsi saray adamlarının, o cümlədən Münəccim və Pişxidmətin gözündən yayınmır. Münəccim əhvalatın üstü açılmasın deyər Pişxidməti ələ alər, ona bir kisə qızıl pul verir və deyir:

- Südabəni gördün sən

Səyavüşü öpərkən?

Gözdən qaçırma, diqqət!

¹ Nizami. İskəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı, 1964, səh. 162-163.

² Abbasqulu ağa Bakıxanov. Hind əfsanəsi, Bakı, 1991, səh. 14.

Al, iştə [pulu] sus!

Pişxidmət

(Altınları avıcında oynataraq, şən qəhqəhə ilə.)

Altın, altın!.. O hər dərdin dərmanı,

Altın pəncəsindən qurtulan hanı?

Çalış cibin dolsun, cihan sənindir,

Ad şahın olsa da, fərman sənindir.

(Kisəni öpərək.)

İştə Yəzdani-pak, iştə Əhrimən!

Həp budur ağlatan, budur güldürən!..

Bu göstərir divi mələkdən incə,

Gündüz bunsuz olar qaranlıq gecə.

18

Qızıllar Pişxidməti məst edərkən, sarayda “Ah, fəlakət!” nidası göyə yüksəlir. Keykavus qızmış şir kimi qızların odasına soxulur. Yaşca kiçik bir cariyəni pəncəsi altına alır...

Pişxidmət

Yoq, canım, şahımız öylə səfilmi

Sarsaq! Bütün qızlar onun deyilmi?

Birinci cariyə

Yerə batsın tacı, gülməsin yüzü

İştə o! Parlıyor canavar gözü,

Qurtar bəni, aman, gəldi...

Dramaturq Keykavus sarayında baş verən biabırsızlığı, əxlaqsızlığı açıb oxucu və tamaşaçılara göstərir. Onlarda saray mühitinə qarşı ikrah və qəzəb hissi oyadır. Sərxoş şah ceyranlardan seçilməyən gözəl qızları ovlamaqdan ləzzət alır. Pişxidmət bir cariyəni gizlədir. İkinci cariyə pələngin pəncəsindən xilas ola bilmir. Diz çöküb şaha yalvarır:

- Qüsurluma baqma!

Bir çocuğum, hənuz yetişmədim bən...

- Könül həp zəvq alır tazə qönçədən,

Unutma ki, hər gün nazlı bir sona,

Yavru bir gövərçin qismətdir bana.

- İstəməm, istəməm, öldürün bəni,

Lakin toqunmayın!

- Pək eyi, gəl səni,

İncitməm, sevərək öpüb oqşarım.

Sözümdən çıqsan, doğrarım.

19

“Şərəfsiz və alçağın” caynağından qurtulan cariyə sevinir. Pişxidmətə acı bir hekayə söyləyir: “Qulaq as! O həris canavar, hər gün bir qəlbi parçalar. Beş gün əvvəl, ah, o qanlı hökmdar, bənim ismətimi aldı, ayaqlar altına saldı.”

Sarayda təkcə şah deyil, ərkanlar da onun sərxoşluğundan istifadə edərək, cariyələrə əl atır, əxlaqsız işlərlə məşğul olurlar. Pişxidmət şahdan dad qılan cariyəni yatağına dəvət edir. “Namussuz cariyə” ona ləkə üstündən ləkə vurulmasından qorxub qaçır. Sarayda haqq və ədalət axtaran cariyələr rəzalətlə üzləşirlər. Burada haqq və ədalətin yerini alçaqlıq, şərəfsizlik tutmuşdur.

Pişxidmət

Haq və ədalətmi?!. O bir quş olsa,

Şahın sarayında yapamaz yuva.

(Alayıcı qəhqəhə ilə)

Haq və ədalət!.. Nə gülünc əfsanə!

Bu lafdan xoşlanır ancaq divanə.

[Cariyə] Çocuqluq yetişir, gəl bu aqşam da,

Vaqtını xoş keçir bənim odamda.

Unutma ki, sənin kibi yüzlərcə,

İsmətlər pozulur burda hər gecə.

Kəyan ölkəsində insanlar, şahın sarayında cariyələr, haq, ədalət, vicdan axtararkən, haqsızlıq, ədalətsizlik, vicdansızlıq və quduzluqla üzləşirlər...

20

Südəbə və Səyavüş! Dramaturq faciədə bu iki surətin bitkin və mükəmməl alınmasında var gücünü və istedadını sərf etmişdir.

Cavidə qədər Azərbaycan dramaturgiyası Səyavüş və Südabə kimi qüdrətli bədii obrazlar görməmişdir...

Südabə və Səyavüş xarakter, əxlaq və dünyagörüşü etibarilə bir-birinin əksinə olan surətlərdir. Birinci nə qədər hiyləgər, məkrli, qisasçı, intiqamçı, şantajçı surətdirsə, ikinci vicdanlı, namuslu, alicənab, mərd, məkr və hiylədən uzaq bir obrazdır. Südabə zindana atıldığı andan Səyavüşdən intiqam almaq haqda düşünür; azad edildikdən sonra yollar axtarır.

Text üzərində yaslanan Südabənin ətrafını cariyələr almışdı. Rəqqasə qəmli bir mahnı oxuyur. O, mahnıyamı qulaq asır? Yox, mahnı onu maraqlandırmır. O, ürəkdən bağlandığı və sevdiyi qəhrəmanı düşünür. İstehzal şən qəhqəhələr onun dodaqlarını qızılgül tək bəzəyir.

- Pək tühaf! Səyavüş öylə sandı ki,

Zindan olur məzərim.

Zülmətləri yaran böcəklər kibi

Sönmək için parlarım.

Südabənin qulu Keykavus arvadını böyük məhəbbətlə sevir. Bütün cahan Südabəsiz ona bir zindan kibi görünür. Ancaq Südabə istəyir ki, Səyavüş onun qulu olsun; ona Südabəsiz dünya dar gəlsin. Nə yazıqlar ki, hər şey tərsinə olur.

S ü d a b ə

Qarşımda diz çöxsə bütün yer yüzü,

Yenə Səyavüşdə könlümün gözü.

Məhbəsdə inlərkən düşündüm onu,

Aşqımın həp odur əvvəli, sonu.

21

Ya Səyavüş, ya ölüm! Südabə üçüncü yol görmür. Onun qəlbi daima Səyavüşün eşqiylə çırpınır. Gözlərində onun xəyalı cılvlənir. Yeganə bir diləyi varsa, onun visalidir... Bu ehtirash və qısqanc qadının, zərif və lətif xilqətin kini, küdurəti dünyaya sığmır.

- ...Səyavüşün o dik, o məğrur başı
 Əyilməz olursa sevgimə qarşı;
 Onu al qanlarda görmək istərim.
 Saçlarından çələng örmək istərim.

İlk öncə məhəbbət, sonra tükənməz nifrət!.. Türk ordusu İrana hücum edərkən, Südabə Səyavüşün düşmən üzərinə göndərilməsinə razı olmur. Bu, onun alicənablığından yox, hiyləgərliyindən, Səyavüşü ələ almaq ümidindən, ona qarşı böyük və ülvə məhəbbətindən irəli gəlir. Səyüvüş düşmənlə vuruşmağa razı olduğunu bildirir, o, etiraz edir.

Südabə

[Şah] Xayır, o [Səyavüş]
 Getməsin bu qavğaya.

Keykavus

Nəçin?

Südabə

Çünki əqrəbə!
 Dönüklük etməzmi ya?
 Anası turanlı...

Keykavus

Babası da iranlı,
 Cihan xain çıqsa da,
 Çıqmaz Səyavüş əsla.

22

Firdovsi

Səyavüşü ələ ala bilməyən Südabə büsbütün dəyişir. Ehtiras yelkənindən məkr yelkəninə çevrilir... Əsərin bir neçə səhnəsindən sonra o, gözə görünmür, ancaq bütün hiylələrini pərdə arxasında həyata keçirir. “Sadələvh”, hər kəsə inanan Səyavüş əsl həqiqəti anladığında, “bir başına, bir dizinə döyür...”

Südabə Səyavüşü məhv etmək üçün bir çinli rəqqasəni (Keykavus ona “Dürdanə” adı verir) öz tərəfinə çəkir. Onun əliylə Səyavüşü zəhərləyib öldürmək qərarına gəlir. Gərşivəz paxıllıq və xəbislik rəmzi olan Yaqo kimi Səyavüşün qəlbinə girir. Məclis

qurulur, Südəbənin hiyləsilə Səyavüşün zəhərlənib öldürülməsi planının icrasına başlanır. Bu iş Rəqqasə ilə Kösəyə (Kosaya) tapşırılır. Rəqqasə kağıza bükülmüş zəhəri Kösəyə verir:

- Buyur! Südəbənin bu hiyləsində
Sən də məhv olursun, inan ki, bən də.

Kösə

(kağızı açır, gülərək)

Bu bir zəhr ki, ilk öncə güldürür,
Güldürür, güldürür, sonra öldürür.
Səyavüşə məxsus iştə qədəh bu!
Bizdən ona tatlı, sürəkli uyğu...¹

23

Rəqqasə bu oyundan vaz keçməyə çalışsa da, ələ alınmış Kösə ona bu imkanı vermir. “Dürdanə” zəhərli qədəhi alıb yerə çırpır və Səyavüşü zəhərləməkdən imtina edir. Kösə onu xəncərlə hədələyir. Qoçaq “Dürdanə” zəhərli xəncəri cəld onun əlindən qayıb, “Səyavüş kibi qəhrəmana qıyılmaz!” deyərək bir kənara atır. Onlar tutaşırlar... Firəngiz xəncəri həməən alıb, Kösənin böyrünə saplayır. Səyavüşə özünü Çindən gəlmiş bir elçi kimi qələmə verən Kösə layiqli cəza alır. Südəbənin - Kleopatranın hiyləsinin üstü açılır... Rəqqasə Səyavüşə hər şeyi olduğu kimi danışır. Qəhrəmanın ruhu bədənindən oynayır.

- Nə dəhşət!? Əgər

Cihandakı bütün kinlər, fitnələr,

Bütün ihtiraslar olsa həp gəbə, [hamilə]

Bir afət doğardı, o da Südəbə!

Mən Nizaminin “İskəndərnamə”sini oxuyarkən belə bir beytə təsadüf etdim:

Olmuş gül ağacı yeldən hamilə,

Qarnını doldurmuş çiçəklər ilə.²

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 231.

² Nizami. İskəndərnamə. (“Şərəfnamə”), Bakı, 1964, səh. 208.

Demək istəyirəm: Böyük Nizami də, böyük Cavid də gözəl demişlər.

24

Cavidin yaratdığı Şəmsə və Südəbə surətlərinin Azərbaycan dramaturgiyasında misli-bərabəri yoxdur. Bu iki qadın obrazı öz bədii kamilliyi, mükəmməliylə təqdirəlayiqdir. Həmin qadın obrazları dünya dramaturgiyasında mövcud olan bu tipli qadın surətlərlə rəqabətə girə bilər. Ancaq Şəmsə öz hiyləgərliyi, aqressivliyi və qısqanclığı ilə Südəbəyə çata bilməz. Südəbə daha amansızdır! Amansızlıq, nifrət, intiqam, qısqanclıq duyğusu onda daha güclüdür.

Südəbə

Get, [Rüstəm] Südəbə çox inlətdi.

Sənin kibi arslanları...

[Səyavüş] Bəndən qaçsa belə, əldə

Gəlməlidir cənazəsi!..

İran – Turan qavğası

25

Tarix yalnız baş vermiş hadisələri olduğu kimi kağıza köçürməkdən ibarət deyildir; tarix həm də ibrət dərsi, tərbiyə vasitəsidir. O insanları olub-keçənlər barəsində düşünüb-daşınmağa, nəticə çıxarmağa sövq edir. Türkün tarixi şanlı olduğu qədər də fəlakətli və faciəlidir...

Birinci cahan hərbinin faciə və dəhşətlərindən sarsılan şair, üzünü tarixi keçmişə tutaraq, Türkiyənin müharibədə uğursuzluqlarından həyəcanlanaraq yazırdı:

...İştə bir levhə!¹

Görmək istərsən,

Baq da gör!.. Ah bir baqıb görsən!?

¹ Anadolu hərhzədələrindən kinayə. – H.C.

O şəhamətli türkün evladı
Şimdi topraq yiyor da, fəryadı
Çıqmış əflaka, həp yanar, sızlar.
İştə baq! Yavrular, xanım qızlar
Titriyor pənceyi-fəlakətdə,
Həp ölüm qarşısında, zillətdə...
Həpsi avarə, həpsi ac-çıplaq,
Həpsi biçarə... Baq, gözündən iraq!?
Həpsi qan ağlıyor da zarü zəbun,
Həpsi məhzun, şikəstəpər, dilxun...
Həpsi qardaşca bir nigah arıyor,
Bir kömək, bir pənahgah arıyor.
Dinləyən kim... fəqət o fəryadı?
Avutan kim... o qəlbi nəşadı!?
Nə fəlakət bu, həm nasıl müdhiş!?
Ah, ölüm ən böyük səadət imiş...

26

Cavid şeirlərində və dram əsərlərində sülh və müharibə probleminə geniş yer vermişdir. “Səyavüş” faciəsində yenidən həmin problemin üzərinə qaydır. Ancaq “Topal Teymur”dan fərqli olaraq, “Səyavüş”də müharibəni ön plandan arxa plana keçirir. Səyavüşlə Keykavus və Əfrasiyab arasında baş verən ixtilaf və konfliktə geniş yer verir.

Firdovsidə hadisələr belə cərəyan edir. Turan xaqanı İran torpağının bir hissəsini istila etmişdi. Keykavus Turana qarşı müharibə elan edir. Səyavüş sərkərdə təyin edilir. Zal oğlu Rüstəm onun əmrinə verilir. Müharibə hücum xarakteri alır. Turan xaqanlığı üçün təhlükə yaranır. Əfrasiyab barışıq təklif edir. Səyavüş təklifi qəbul edir. Bu haqda atasına xəbər göndərir. Keykavus həmin təklifdən qızır, oğlunu vəzifəsindən uzaqlaşdırır. Səyavüş İrani buraxıb Turana gedir...

Cavid faciədə həmin əhvalatı tamamilə başqa cür vermişdi. Dəhşətli və fəlakətli müharibə səhnələrinin təsvirindən uzaqlaşan

dramaturq, diqqəti daha çox obrazların xarakterinə, daxili dünyalarının təsvirinə, bir sözlə, xeyri və şəri özündə birləşdirən insanın mənəvi-psixoloji aləminin açılmasına vermişdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, o, bu bədii üsuldən ilk öncə “İblis” mənzum faciəsində istifadə etmişdi.

27

Türkün tarixi dostlarından çox, tarixi düşmənləri olmuşdu və var. XX əsrdə və XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş və verən hadisələr, xüsusilə birinci dünya müharibəsi bunu bir daha sübut edir...

İndi baxaq görək əski zamanlarda Turanla İran arasında, Səyavüslə Keykavus və Əfrasiyab arasında nələr baş vermişdi və ulu Cavid öz əsərində həmin olayları necə təsvir etmişdi?

28

Keykavus sarayı rəqs edir, Pişxidmət məktub gətirir. Məktubda yazılmışdı: “Türk ordusu İran hüdudlarını keçmişdi. Köyləri talamışdı...” Keykavus gözlənilməz xəbərdən sarsılır.

- İranda Rüstəm kibi
Pəhlivanlar dururkən;
Nə cürətdir bilməm ki,
Oh, bu azğınlıq nədən!?

Saray ərkanı bir-birinə deyir. Sualdan sual doğur: “İranda Rüstəm və Səyavüs kibi qəhrəmanlar olduğu halda, turanlılar hansı cürətlə İrana basqın etmişlər?..” Sayğısız düşməna cavab vermək üçün Kəyanın sarsılmaz qəhrəmanı, yurdun fəxri atasını izzirabdan qurtarmağa çalışır:

- Yurdumuzu çignəyən
Sayğısız hər kim olsa.
İnan ki, çox sürmədən,
Diz çökəcək qarşıda...
Keykavus daha inamla və qətiyyətlə bildirir:
- Yoq kimsədən qorqumuz,
Hazır olsun ordumuz.

Hər parlasın qılıclar,
Görülsün kimdə güc var.

29

Keykavus bu cür düşünsə də, daxilən narahatdır. Kimə olmasa da, ona türk ordusunun gücü və qüdrəti bəllidir. Şahın daxilən tələş keçirdiyini, hər kəsdən öncə, Münəccim duyur və onu sakitləşdirməyə çalışır: “Şahım, həyəcan keçirmə. Mən dünən yıldızları süzərkən, duydum ki, bu vuruşda ən parlaq zəfər bizim olacaq.” Südəbənin “Təkbaşına Zal oğlu üstün gələr düşmana” sözləri də şahın tələşinə son qoya bilmir...

Bəlx qalasının tikintisində qızgın iş gedərkən, bir köylü bəd xəbər gətirir:

- Zavallılar! Burda [Bəlxin tikintisində] siz

Qan-tərlərə batarkən,

Köydəki hər qülbəniz

Batmış yasa içindən.

Aqınçılar, [türklər]

Hər var-yoxu aldılar.¹

30

İran xalqı tələş və həyəcan içindədir. Onların ev-eşikləri, mal-qarası, varı-yoxu talan edilir. Atəşpərəst İran əskərləri və cəngavərləri isə kefi içindədirlər. Kömə şəraba tiryək qatıb onlara içirir... Baş dumanlı əskər və cəngavərlər nəyi unutsalar da, “Türkün hücumunun qorqunc” olmasını unutmurlar. Bu, İran əskərlərini daima bir qorxu, tələş və həyəcan içində saxlayır. Dramaturq təkcə həmin ifadə ilə türk ordusu və əskərinin nəyə qadir olduğunu oxucu və tamaşaçılara çatdırı bilər. İran cəngavərləri də bunu etiraf edirlər.

Birinci cəngavər

Haydı, qorqunc olur hücumu türkün.

İkinci cəngavər

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 156.

Saqın, hiç şaşırma, hanki düşmana
Saldırsa ordumuz, dönər davşana.

Birinci cəngavər

Gurlama, düşmanı küçük görənlər,
Küçük göstərənlər çox sürməz inlər.
Dikbaşlar ansızın hər diz çökərlər,
Qaliblərə qarşı boyun bükərlər.

31

Türk pişdarları – orduda irəlidə gedən hissənin əskərləri gələr-
gəlməz iranlılar çəkirlər. İranlıların başladıqları məclisi turanlılar
davam etdirirlər. Yeyib-içib, coşqun musiqinin təranələri altında
türkü söyləyirlər:

Birinci dəliqanlı

Qılıclar parlasın, yer-göy çınlasın

Hamı

Çınlasın, çınlasın, ho, çınlasın, çınlasın.

Birinci dəliqanlı

Dost ya düşman bizim gücü anlasın.

Hamı

Anlasın, anlasın, ho, anlasın, anlasın.

Birinci dəliqanlı

Oq atmayınız qorqub qaçan davşana.

Hamı

Davşana, davşana, ho, davşana, davşana.

Birinci dəliqanlı

Nerdə [iranlı] qəhrəmanlar? Çıqsın meydana!

Hamı

Meydana, meydana, ho, meydana, meydana!

32

Qorxu bilməz türk əskərləri “Arş irəli!” deyərək hücumə
keçirlər. Qarşıdan gələn iranlılarla döyüşürlər; ölən ölür,
yaralanan yaralanır, qaçan qaçır... Zal oğlu Rüstəm və Səyavüş
döyüşən tərəfləri barışığa çağırırlar.

Rüstəm

Bəhey! Durun, sayğısızlıq yetər!

Səyavüş

Aqan qanlar artıq yetər.

(düşən yaralıları göstərir)

Bunca xalqı əzib bitirmək nəçin?

Hər tərəfdən çəlik qollar seçilsin.

Çarpışsın yigitlər həp birər-birər,

Kim üstün gəlibsə ondadır hünər.

Zal oğlu Rüstəm Əfrasiyabı (Alp Ər Tonqanı) döyüş meydanına çağırır. Döyüş meydanına onun əvəzinə qardaşı Gərşivəz çıxır. Rüstəm “Bən hər qəhrəmanla döyüşməyəm!” deyərək, vuruşmadan imtina edir. Səyavüş Gərşivəzin “öyünmə çox, ağlar öncə gülənlər” sözlərini bir təhqir kimi qəbul edir.

33

Faciədə öncə bu səhnədə iki igid – Səyavüş və Gərşivəz üz-üzə gəlir. Gələcəkdə Səyavüş bunu “unutsa” da, Gərşivəz unutmayacaq, fürsət düşdükcə ondan intiqam alacaq.

Gərşivəz

(alayıcı gülüşlə)

Çocuqlarımı çıxmaq istər qarşıma?!

Səyavüş

Nə cürət?.. Çocuqmu söylədin bana?

Ucuz oturmaz bu gülünc söz sana.

Sözləri çəp gələn iki cəngavər vuruş meydanına atılar-atılmaz, ixtiyar Piran – Əfrasiyabın vəziri özünü qabağa verir:

Piran

Bu dəhşətlər niçin, bu qan niçindir.

Rüstəm

Onu sərdarınız Gərşivəz bilir.

Gərşivəz

Bənsiz alovlanmış bu kinli qavğa

Rüstəm

Ya o [İrandakı] talanlar, o basqınlar nədir?

Piran

Basqınmı? Hər zaman bildiyin oyun...

Sizinkilər [iranlılar] çalar qaramal, qoyun,

Bizimkilər ərzaq üçün saldırır,

Məsulmu ya buna hökumət?.. Xayır!

34

Dramaturq Piranın sözlərində ciddi bir məsələyə toxunur. Bir çox Avropa və rus sovet tarixçiləri türklərin, istər kiçik, istərsə də böyük axınlarını düzgün izah etməmişlər. Bunu daha çox istila, təcavüz və s. amillərlə əlaqələndirmişlər... Əslində bu, daha çox iqtisadi amillərlə bağlı olmuşdur. Ucsuz-bucaqsız səhralarda, çöllərdə (Dəşt Qıpçaq) yaşayan türklər daima ərzaq sarıdan və qıtlıqdan əziyyət çəkmişlər. Tarixi, xüsusilə türklərin tarixini gözəl bilən Cavid, Turan hökumətinin başçısının dilində bunu çox gözəl vermişdir. (“Bizimkilər ərzaq üçün saldırır”) Piranın məntiqli arqumentləri də diqqətəlayiqdir: “Məgər buna hökumət məsulmu?!”

35

Talanlardan və saldırlardan cana doyan, arada daha çox əzilən və əzab çəkən İran kəndliləri dəyənək, yaba, oraq və baltalarla silahlanaraq azğınları, soyğunçuları cəzalandırmaq üçün meydanlara axışırlar. Qoca İran kəndlisinin sözlərinə diqqət edək.

- İştə onlar, iştə onlar! [turanlılar]

Tüğyan edən şu azğınlar!

Hər əzildik, hər soyulduq,

Xain əllərdə məhv olduq.

Kəndli üsyanlarının başçısı Altay baş vermiş hadisədə hər iki tərəfi günahlandırır. O, üzləri soluq, gözləri çuxura batmış, achiqdan, əldən-ayaqdan düşmüş kəndliləri Rüstəmə göstərərək söyləyir:

- Bir yandan Turanın qaçaq elləri,

Bir yandan İranın azğın əskəri.

Qanmızı içib-içib doydular
Qız-gəlini soyub çıplaq qoydular.

36

Tarixdə həmişə belə olmuşdu: Əzənlər əzmış, əzilənlər əzilmişdi. Müharibələrdə zərbə daha çox zavallı insanlara və xalqlara dəymişdi. İran və Turan müharibələrində də belə idi. Əsərdə ədalətsiz, qanlı-qadalı müharibələrin sosial və fəlsəfi mahiyyətini daha çox anlayan Səyavüş və Altay, Piran və Rüstəmdir. Onlar talanları və soyğunçuluğu pisləyirlər. Rüstəm: “Sizdən uğurludur taun, qasırğa.”

Piran

İştə, ən silinməz qara bir ləkə,
Hiç də yaraşmıyor bu, əskərliyə.

Barış tərəfdarı olan Pirana görə, istər İran ordusu olsun, istər Turan, orduda nizam-intizam olmalıdır. Nizam-intizamsız ordu cilovsuz ata bənzər. Onu kim hara istəsə ora çapar.

37

Əslində türk ordusu İrana hücum etmir. Bir yığın ac-yalavac və başıpozuq qaçaqlar kəndlərə hücum edib, kəndlilərin var-yoxunu əllərindən alırlar. Piran Əfrasiyab hökumətinin qavğa etmək istəmədiyini bildirir. Bu səbəbdən qavğaya yol açılmasın və hədəf yerə qan axıdılmasın deyər Səyavüşlə Piran barışıq elan edirlər. Lakin Keykavus bununla razılaşmır. O, Turanla müharibə aparmaq qərarına gəlir. Turanı məğlub etmək üçün hiyləyə əl atır. (İstər keçmişdə, istərsə də bugün bu, fars hökuməti və siyasətinə xasdır. XX əsrdə bir neçə dəfə xarici qüvvələrə, o cümlədən Rusiyaya güvənib, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkəti boğması, Təbrizi qan çanağına döndərməsi deyilənlərə parlaq sübutdur.) İran Turanı qara yasa batırmaq üçün Çinlə siyasi və diplomatik əlaqələri genişləndirir. Tarixən türkə düşmən kəsilən iki dövlət siyasi oyunlara və hiyləyə əl atırlar.

Keykavus

Əfrasiyab haqqında fikriniz nədir?

Çin elçisi

O bir təhlükədir İranə, Çinə,
Gündən-günə aşıb durur həddini,
Həm sizə, həm bizə qarşı var kini.

Keykavus

Qorqutamaz bizi öylə fırtına,
Məndən salam edin Çin xaqanına!
Dostluğumuz sağlam təməlli olsa,
Altay üfüqləri batar həp yasa.

O, dildə “qorqutamaz...” deyirsə də, əslində Turan fırtınasından qorxur. Türklərin “ana vətəni” (əslində türklərin ana vətəni Ön Asiyadır) Altayı yasa batırmaq üçün Çin Xaqanının yardımına və hiyləsinə güvənir. İki güclü dövlət bir qüdrətli dövləti məhv etmək üçün əlbir olur...

38

Döyüş dayandırılır. Səyavüslə Gərşivəz vuruşur. Səyavüş ona qalib gəlir. Keykavus bundan məmnun qalır. Ancaq Səyavüslə Əfrasiyabın vəziri Piranın barışması Keykavusu qəzəbləndirir. Barışgın və yersiz qan tökülməsinin qarşısının alınması Keykavusla Rüstəm arasında ixtilafa səbəb olur.

Rüstəm

Yersiz vuruşmanın mənası varmı?

Keykavus

Xəyanət! Xəyanət!.. Alçaq xəyanət!
Əfrasiyabdandır bu hiylə əlbət.
Köylər dağılsa da ağrıtmaz bəni,
Ancaq Əfrasiyab bilsin həddini.

Dramaturq faciədə Turanı daha çox sülhsüvər, İranı cahangir kimi vermişdi.

39

Şah Rüstəmin arqumentlərini qəbul etmir, daha da azğınlaşır. Rüstəmi də, Səyavüşü də “qorxaq və miskin” adlandıraraq ittiham

edir: “Səyavüş də xain, Rüstəm də xain!” Şanlı qəhrəman təhqirə dözmür, şahın sözlərini iftira hesab edir.

Keykavus

(bağırır)

Rüstəm!

Rüstəm

(eyni ahənglə)

Həddini bil, nə sandın bəni.

Keykavus

Sus! Şöhrətin məğrur etməsin səni.

Rüstəm

Saqın, güvənmə çox təxti-tacına!

Keykavus

Səyavüşdə söz yox, uymuşdur sana,

Hər ikiniz asi! Azğın bir asi!

Layiq sizə ancaq ölüm cəzası!..

40

Cavid burada Firdovsidən uzaqlaşır və ondan fərqli olaraq başqa cür düşünür. Şahla şanlı qəhrəmanlar arasında baş vermiş konflikti başqa cür düşünür və yazır.

Rüstəmin sinirləri tarıma çəkilir. Şahı “başında ölüm xülyası olan quduz canavar” adlandırır. Saraya gəlməkdə səhv etdiyini anlayır.

Rüstəm

Artıq bana oldu əyan;

Cənnət imiş Zabilstan.

Dönməliyim əski yurda,

Namus, şərəf həpsi [köydə] orda!..

Rüstəm sarayı tərk etmək qərarına gəlir, Bəhrama bərk-bərk tapşırır: “Səyavüşə de ki, İrandan uzaqlaşsın. Dayısı Əfrasiyabın hüzuruna getsin.”

1.3. Səyavüş Turanda

1

İlk öncə Zal oğlu Rüstəm, sonra Səyavüş və Bəhram Keykavus sarayını tərk edirlər. Səyavüş, necə deyərlər, yağışdan çıxıb yağmura düşür... Ana yurdu Turan, yalçın qayalar, yaşıl ovalar, ucsuz-bucaqsız ormanlar və yurddaşları onu salamlayır. Şanlı qəhrəmanı burada nələr gözləyir? Həm xoş günlər, həm də xəyanət və faciələr!..

Turan torpağına ayaq basan Səyavüş və Bəhram ana yurdun havasından sanki bayılırlar.

Səyavüş

İştə ana yurdu, Turan ovası!

Yalçın qayalarda qartal yuvası!

Lakin Südbənin vəhşi ədası,

Kinli bir babanın [Keykavusun] ölüm cəzası

Qaçaq kibi etdi bizi dərbədən.¹

Bəhram

Unut, nə olmuşsa, həp keçər, gedər.

Ancaq Səyavüş olub keçənləri unutmayacaq. Atasının sarayında aldığı zərbəni, Südbənin ədalarını, ona ölüm cəzası kəsilməsini daima xatırlayacaq və xatırladıqca daxilən əzab çəkəcək.

2

Saray həyatından bezən Səyavüş Əfrasiyab sarayına təşrif gətirmişdi. Ancaq o saray həyatını sevmir, ona alışmamışdı. Buna görə də daxilən əzab çəkir. Saray aləminə həvəsi olmayan Səyavüş, oranı “qanlı məhbəs”, “parlaq bir qəfəs” hesab edir.

...Dayım gömdürsə də bizi altına,

Qoltuğa sığınmaq ağırdır bana.

Səyavüş ər oğlu ərdir! O, heç kimin qoltuğuna sığınmaq istəmir. Həyatının mənasını alnı açıq, vicdanı təmiz yaşamaqda görür.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 183-184.

Turan torpağına yenicə ayaq basan Səyavüşün qulağı gözəl bir türkü alır. Türkü onun ruhunu oxşayır, canına yağ kimi yayılır.

- Bəyaz, pənbə, nazlı bir quş.

Yalçın qayalarda durmuş,

Boynunu baq nasıl burmuş?

Kimi gözlər gövərçinim?

Bənim dilbər gövərçinim.

3

Əfrasiyab torpağında gözəl, yosma türk qızları av avlayır, quş quşlayırlar. Nədimələrin arasında tərlən kimi süzən gözəl-göyçək bir qız hamının diqqətini cəlb edir. O, Əfrasiyabın qızı Firəngizdir. Qızlar su sonası kimi düzülüb, türkü oxuyurlar, av avlamaqdan zövq alırlar. Qızların xoş avazı Səyavüş və Bəhrəmı valeh edir. Qızları seyr edən Səyavüşün xəyalında Südabə canlanır. İlahi, o, ona necə də nifrət edir?!. İncə xislətin alçalmasına necə də acıyır?..

Qızların türküsu ətrafa yayılır. Ətrafındakıları gözəl mahnıdan zövq almağa və düşünməyə vadar edir.

- Zaman olur atar bəni,

Bir gülüşə satar bəni,

Birdən gözü tutar bəni

Həmən qoşar gövərçinim,

Ruhu oqşar gövərçinim.

Firəngizin gözü kimi, kimi tutacaq?..

4

Turana səs düşür: “Səyavüş gəlir!” “Kimdir bu Səyavüş?” Bu sual turanlıları, xüsusilə Firəngizi və türk gözəllərini maraqlandırır. Səyavüş onların nəzərində adı dillərdə dastan olan yenilməz bir qəhrəmandır; Keykavusun oğludur, “anası” ona vurulmuşdur...

Firəngiz nədimələrlə ov ovlayır, quş quşlayır. Səyavüş bir-birindən sevimli dilbərlərə maraqla tamaşa edir. Saray pəriləri ona anasını xatırladır. Axı, bir zamanlar o, qız olarkən burada ov ovlayıb, quş quşlamış, sonra da oğurlanmış və İrana aparılmışdı.

Səyavüş

O incə səslərin dalğalı şeiri.

Xatırlatdı bana anam Xubçehri.

Burda rast gəlib də avçılar ona,

Armağan götürmüş İran şahına.

5

Bir neçə söz bu barədə. Rəvayətə görə, Səyavüşün anası av avlarkən avçılar son dərəcə gözəl olan bir qıza rast gəlmiş, onu oğurlayıb İran şahına ərnağan aparmışlar. Qız Keykavusun arvadı olmuş, Səyavüş ondan doğulmuşdur. Sonralar anası ölmüş, şah Suriya kralının qızı Südabəyə evlənmişdi...

Hüseyn Cavidin 100 illiyilə əlaqədar yubiley nəşrlərinə izah və qeydlər yazan Əkrəm Cəfər həmin parçadakı ikinci misranı misal gətirərək yazmışdı: “Guya Səyavüşün anasının adı Xubçehr imiş. Müəllif [Cavid] bunu hansı mənbədən alıb məlum deyil... “Şahnəmə”də belə bir adam yoxdur... Firdovsidə:

Genan bud eyvan zebəsxubçehr,

Ke qofti həmi barəd əz mah meh. –

beytindən göründüyü kimi, bu söz xüsusi ad kimi deyil, bir adi söz kimi işlənmişdir.”¹

Xubçehr – gözəllüzlü, gözəlsifətli mənasındadır. M.Ə.Sabir və İbrahim Tahir tərcümədə onu “gözəl” mənasında işlətmişlər. Səyavüşün anası gerçəkdən çox gözəl olmuşdur. Anasının əsl adının nə olduğu Firdovsiyə də məlum deyildi. Buna görə o, “xubçehr”i sifət bildirən isim kimi, Cavid xüsusi isim kimi işlətmişdi...

6

Səyavüş ovluqda öncə Gərşivəzin yavəri Tosunla tanış olur. Ondan müəyyən məlumatlar alır. Bir oxla avı devirir. Tosun onun məharətinə məəttəl qalır. Ancaq avçı qızlardan biri təsadüfən oxla onu qolundan yaralayır. Həmin qız kim olsa yaxşıdır? “Oynaq pəri

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, III cild, Bakı, 1984, səh. 370-371.

– Firəngiz!” Onların ilk tanışlığı av avlamaqdan başlanır. Firəngiz dərman qoyub Səyavüşün yaralı qolunu sarıyır; Tosun söz atır:

- Həm yaralar bizim qızlar, həm sarar.

Səyavüş borclu qalmır:

- Onda cürət də var, mərhəmət də var.

Firəngiz igidi süzgün baxışlarla süzür. İgidin canına od düşür... Əfrasiyab saray adamları ilə ova çıxır. Piranı çoxdan tanıyan və onun sülhpərvərliyini yüksək qiymətləndirən Səyavüş Turan torpağında onunla köhnə dostlar kimi görüşür.

Piran

Səyavüş? Sənmisin? Xoş gəldin, oğlum!

“Səyavüş” adı Firəngizin canına sanki od salır. Adını, şan-şöhrətini eşitdiyi, üzünü görmədiyi qəhrəmanı yanında görüncə daxilən könlünü bir sevinc hissi bürüyür. Piran Səyavüş və Bəhramı qızlara təqdim edir. Ava çıxmış saray adamları qəhrəmanı hərərətlə salamlayırlar.

Səyavüş

Təşəkkür!.. Az deyil lütfünüz bana,

Bilməm ki, layiqmi Səyavüş bana?

Piran

Hər könüldə sana hörmət bəslənir,

Adın Altay dağlarında səslənir.

Piran Səyavüşü Əfrasiyaba təqdim edir. Dayı ilə bacoğlunun ilk görüşü və tanışlığı avlıqda baş tutur.

Piran

(Səyavüşə)

Dayın Əfrasiyab, o şanlı xaqan!

(Əfrasiyaba)

Oğlunuz Səyavüş, adlı qəhrəman!

Əfrasiyab

(Səyavüşü qucaqlar, öpər)

Xoş gəldin, bu yurda gətirdin səfa...

Hamı

Var ol, bin yaşa!

Dramaturq faciədə turanlıları daha çox barış tərəfdarı kimi göstərmişdir. Bu, Əfrasiyab və Piranın sözlərindən aydın hiss olunur. Əfrasiyab Keykavusu “həmşirəm”, onun oğlunu “şahın yavrusu” adlandırır. “İran sana baba ocağı, Turan sana ana qucağıdır” deyir.

Əfrasiyab

Şübhəsiz xor başqa baba ocağı oğluna

Ana köksü daim açıqdır ona.

Səyavüş

Çocuq babasından qaçırsa, bəlli,

Ana qucağında bulur təsəlli.*

7

Səyavüş bir saray mühitindən, başqa bir saray mühitinə düşür və hər ikisində rəzalət görür. Türk zevqinə uyğun Əfrasiyab sarayında o, böyük təntənə ilə qarşılanır. Şanlı qəhrəmanın şəninə nələr, nələr söylənmir?!. Qəhrəmanın hərbi üsulunu – taktikasını Əfrasiyab təqdir edir. Zal oğlu Rüstəmdən aldığı tərbiyə ona baş ucalığı gətirir. Piran ulu Xaqanın qulağına pıçıldayır: “Səyavüş qızın Firəngizlə birləşsə, iki ölkə – İran və Turan da birləşir!” Gərşivəzin qulağı söz alır. Aman Allah, o bu sözdən nə hala düşür?!. İçində tufan qopur... Yaqo xislətli Gərşivəz dodaqlarını gəmirir. İranda Səyavüşlə aralarında baş vermiş ixtilafı xatırlayır. Ondan intiqam almaq haqda düşünür.

Əfrasiyab qardaşının pərdələnmiş sifətini görsə də, niyyətini duyursa da, siyasətinin mahiyyətinə varmır. Gərşivəzi fikrindən yayındırmağa və çəkəndirməyə çalışır. Gərşivəz Səyavüşün Firəngizlə tanış olmasına etiraz edərək söyləyir:

* Шамахины юзция ана, Тябризи ата биян Хаганинип беля бир бейти вар:

“Анасындан кцсян кюрпя бир ушаг

Ата гусабында иер тапар ансаг”

- Tezdir daha, bəkləyin, çocuq sanmayın onu, [Səyavüşü]

Bir siyasət olmasa, atmaz baba yurdunu.

Piran ona qarşı çıxır, “Səyavüş hiylə və siyasətdən uzaqdır” deyərək əksinə gedir. Gərşivəz öz-özünə düşünür: “Mən, məndən əvvəl Səyavüşün vəliəhd olmasına imkan vermərəm! Onu yaşamağa qoymaram. O, umulmaz cəza bulur!..”

Gələcəkdə belə də olacaq. İranda Səyavüşlə Gərşivəz arasında yaranmış ixtilaf və münaqişə, Turanda daha da genişlənəcək və özünün son həddinə çatacaq...

8

Firəngiz ilk görüşdən Səyavüşə vurulmuşdu. O, eşq və məhəbbət fırtınasına düşmüşdü. Getdikcə üzülür, bayğın gözlərində acı bir hal görünürdü. Oynaq pəri iztirablar girdabında çırpınırdı. Səyavüş bir yıldız olub onun könlünə axmışdı. Atəşli bir çiçək kibi qəlbinə taxılmışdı. Səyavüş gözəl pərinin əlindən səbrini, qərarını, yuxusunu almış, ruhunu alov dalğaları ilə qarşmışdı. Firəngiz atəş yaxan könlünə yardım axtarırdı.

- ...Çırpınan qəlbimə yardım eyləyin!

Dərdimi siz açın, [Səyavüşə] ona söyləyin!

Firəngizin həsas və kövrək qəlbi tərəddüdlər içində çırpınırdı: “Bəlkə o, başqasını sevir?..” “Bəlkə mənə bəyənməz?..” Qəfildən əlinə fürsət düşür. İgidi önündə görür. Qız özünü itirir. Öz-özündən sorur: “Bilməm ona nə söyləyim?” Özündə cəsarət taparkən deyəcəyi sözləri unudur. Amma mələk Firəngiz bilmir ki, Səyavüş də ona çoxdan vurulmuşdu. Səyavüşün gözləri gülür. Firəngiz şübhəli nəzərlərlə gülümsəyir. Yaraladığı yerə baxaraq deyir: “Hanı? Ondan bir iz qalmamış?..”

Səyavüş

Qəlbimdədir izi, görünməz gözə,

Sızlar, durur, gəlincə biz üz-üzə.

9

Avlıqdakı ilk görüş artıq hər iki gəncin könlündə dərin iz buraxmışdı. O zaman bütün qızlar yaxına gəlmişdi, Firəngiz ürkək

bir ceyran kibi kənarda dayanmışdı. Öz-özünə sanki “dürlü bir, gizli bir sevgi belə olar” demişdi... İndi sevənlər və sevilənlər üz-üzə dayanmışdı. Firəngiz həmənl dilləndi: “Qaçmaq da yaqlaşmaq için bir yoldur.” Səyavüş vurğun könlünün telli sazını dilə gətirir, şahin gözlərin ehtişamına çoxdan vurulduğunu bildirir:

- Bən uymadım hər dilbərin kamına,
Uğradım çoqunun intiqamına.
Bilmədim ki, bir gün bənd olur könül!
O şahin gözlərin ehtişamına...

* * *

Şairin ülvî sevgi və məhəbbətlə dolu misrələrini yazıram və öz-özümə düşünürəm: “Görəsən bizim ədəbiyyatda, Şərq və dünya ədəbiyyatında qadın qəlbini incədən-incəyə duyan, qadın psixolojisini Cavid qədər öyrənən və bilən, qadın xarakterini Cavid qədər dərinlən hiss edən və onu dramaturgiyaya gətirən, zərif və incə xilqət haqqında təkrarsız və gözəl sözlər söyləyən... sənətkar varmı?..” Bu sual üzərində düşünməyə dəyər!..

İlahi! O, Afəti, Şəmsanı, Dilşadı və Südəbəni necə gözəl təsvir etmişdi?.. Firəngiz onlardan seçilir! O, ismət, qeyrət və namus mücəssəməsidir. Nə qədər zərif, incə bir xilqtədir? Mənə belə gəlir ki, Cavid türk qızlarına məxsus olan utancaqlığı, gözəlliyi, zərifliyi, incəliyi, ağılı, kamalı, zəkani Firəngiz obrazında ümumiləşdirmiş və cəmləşdirmişdir!.. Firəngiz adı qızlardan deyil. Onun yerləşduruşu, sözü-söhbəti, əxlaqı, qanacağı, qabiliyyəti bir dastandır. Firəngiz yürüyürkən sanki göylərə naz edir. Göylər onun yerisinə heyrandır. Belə bir pərinə, mələyi, gövərçini sevməmək olurmu?.. Səyavüş onu sevir. Onun uğrunda hər şeyə hazırdır. Gözəl bir gövərçin güclü bir qartalı nəinki valeh, əsir edir...

10

Səyavüşün halı-əhvalı dayısı Əfrasiyabın nəzərindən yayınmır. O, dayısını azdırır, halının pozuqluğunu saray həyatından yorulması ilə izah edir. Xeyrixah və alicənab Piran dərhal söhbətə qarışır: “Dayın səni evləndirmək istəyir.” Təklif Səyavüşün

ürəyincə olur. İblissifət Gərşivəz həməən işə qarışır: “Bəlkə Səyavüşün İranda başqa sevgisi var?..” O, Gərşivəzin sözünü rədd edir.

Əfrasiyab

(*Tosuna*)

Firəngizi çağırısan eyi,
Urlaş salar, düyün başlanır yarın.

Piran

Firəngiz gözüdü bütün qızların.

Səyavüş

Kimsəyə bən könül vermədim daha,
Yalnız bir avcı qız [Firəngizi] gördüm avlaqda.
Həməən könlümü bir baqışla çaldı.
Yadigarı [yarası] işte qolumda qaldı.

11

Gərşivəz atəşsiz od tutub yanır. Onun hiyləyə və böhtana əl atmaqdan başqa çarəsi qalmır...

Firəngiz sevgilisi ilə gəlir. Hər iki gənc Əfrasiyab və Piranın qarşısında bir-birinə könül verirlər. Piran onların qollarındakı bazubəndi dəyişdirir. İki ulduz bir-birilə qavuşur. Gərşivəz sarsılır, fikrini Tosuna açıq bildirir:

- Xayır, xayır, mümkün deyil bu asla,
Gərək dağılsın şu uğursuz yuva!..

Tosun

Fikrin nədir?

- Onu göstərər zaman!

Firəngizə görə qardaşının tacına göz dikən Gərşivəz, geniş dünyada özünə yer tapa bilmir. Nəyin bahasına olursa olsun, qurulan yuvanı dağıtmaq, tarmar etmək haqda düşünür.

“Sadələvh”, “ağılsız” Səyavüşün qəlb, hiss və düşüncə təmizliyi başına bəla açır. Mərd igid yalançılıq, riyakarlıq, alçaqlıq, namərdlik nədir, bilmir? İnsanları tanımaqda səriştəsizlik göstərir.

Hamını özü kimi təmiz, əxlaqlı, vicdanlı zənn edir. Əfrasiyabla söhbətdə, necə deyərlər, özü özünü tələyə salır. Dayısı ona tac və xələt təklif etdikdə deyir:

- İstəməm, sadəlik xoşdur bənimçin,
İranda da vardır tacım, xələtim.
Hər bıraqdım, həzz etmədi xislətim.
Sıqdı bəni altın bir zəncir kimi
Gözüm yoxdur bənim hiç bir rütbədə.

12

Səyavüşün sadəliyi, ürəyi yumşaqlığı, mərdliyi onun faciəsini şərtləndirir. Hiss etmir ki, Əfrasiyabda, bir hökmdar kimi, elə xüsusiyyətlər var ki, yeri gələndə Keykavusdan da qəddar və amansız ola bilər. O, hiyləgər və siyasətçil deyil. Amma İran və Turan şahları çox hiyləgər və siyasətçildirlər. Səyavüşün, necə deyərlər, yumşaq damarını tutan Əfrasiyab onu yoxlamaq üçün həmən söyləyir: “Çin hüduqlarında böyük bir vilayətdə üsyan baş vermişdi. Gəl səni ora, üsyanı yatırmağa göndərim.” Səyavüş “fikirləşmədən” soruşur: “Alqan içində çırpınıb duran vilayətdə üsyan səbəbsizmi?”

Əfrasiyaba da bu lazım idi. O, Səyavüşün kim olduğunu tərəddüdsüz yəqin edir. Hökmdarlar höcətləşməyi sevmirlər! Şanlı qəhrəman dayısı ilə höcətləşməkdən bir qürur duyur. Əfrasiyab həmən qərara gəlir: “Yasamızı saya almayan vilayətə səni göndərəcəm. Cənazəni orada torpağa gömürəcəm!”

Səyavüş mübarizə meydanında yalnız qalır. İrandan qaçan qəhrəman, Turanda daha yaramaz və haqsız işlərlə qarşılaşır. Uğursuzluq onu hər addımda izləyir...

Çin hüduqlarında üsyan

Səyavüş Çin hüdudlarında baş vermiş üsyanı yatırmağa göndərilir. Səyavüşün ora gəlişi yerli əhəlinin böyük sevincinə səbəb olur. Xəbəri Valiyə qurnaz Müşavir çatdırır.

...Hər kəs Səyavüşə edər itaət

Qaçaq Altay belə fürsət bulub da

Xain asilərə edər komanda...

Vali xəbərdən məyus olur. Səyavüşün üsyanı yatırmağa göndərilməsi, “bir sərsəmin” meydan oxuması onu özündən çıxarır. Onlar bu qərara gəlirlər: “Səyavüşü ya dilə basıb asmalı, ya da yataqda gizlicə məhv etməli!..”

Yalçın üsyanın baş verməsində hökuməti günahlandırır, məmurlara deyir: “Siz taundan da uğursuz, // Ölümdən də zalım və qorquncsunuz!” Yalçın zindana atılır. Vali onun nişanlısının namusuna təcavüz etmək fikrinə düşür.

Vali

Düşün, təslim olmadıqca sən bana,

Həsrət qalacaqdır nişanlın sana.

Gəlin

Bənim duvağımı sən deyil, ancaq

Yalçın açmalıdır.

Tarixi qaynaqların verdiyi xəbərə görə, o zaman belə bir “adət” varmış: Ərə getmək istəyən qız ilk öncə hakimə təslim olmalıymış.

Müşavir

Yavrum, hər gəlin ki, yeni köçərsə,

Bikri [namusu] ancaq nəsib olur rəisə...

Vali

Bu bir qanun! Hər kim boyun qaçırsa,

Eli, əqrəbası batır hər yasa.

Vali bütün gecəni gəlinlə əlləşsə də, ona təcavüz edə bilmir. (Nizamiyə kənz göndərilən Appaq da belə olmuşdu.)

Gəlin

Bənim könlüm hər qülbəyə
Nəşə sərpən atəş deyil.
Bənim aşqım hər kölgəyə
Gülümsəyən günəş deyil.
Mümkün deyil bu əsla,
Namus deyil paçavra.
Müşavir pərdəni açır. Uzaqdan nə görünsə yaxşıdır? Ağ
köynəkdə dar ağacından asılmış bir cənazə! Nişanlısının cənazəsini
zənn edən gəlin bayılıb ölür.

14

Üsyançılar, başda Səyavüş və Bəhram olmaqla, zalım, əzazil və
rəzil Validən öc almaq üçün qərargaha soxulurlar. Hüquq və
namusları ayaqlar altına atılmış üsyançılar Valinin üstünə hücum
çəkirlər.

Vali

Sus, bu hökümətə qarşı isyandır!

Bir nəfər çinli

Yetər, sandınız bu xalqı oyuncaq,

Xalqı xırpalayır hökumət ancaq.

Altay

İştə, ədalətin dar ağacları!

Boğazlatdın acları.

Quraqlıq bir yandan, sən də bir yandan,

Xalqa yutturdunuz qan.

Ölkə viran oldu, çıraqlar söndü,

Evlər məzarə döndü.

Vergi deyə hər gün bizi soydunuz,

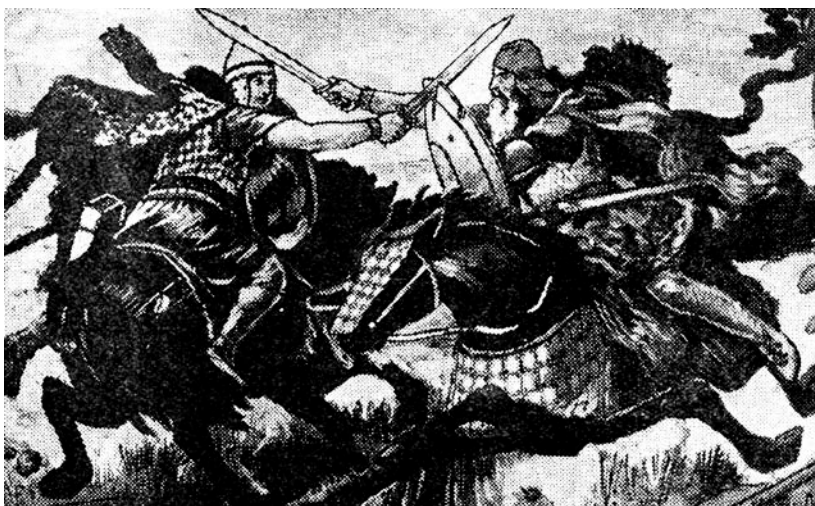
Yaman günə qoydunuz.

15

Bu parçada həm böyük bir tarixilik, həm də böyük bir müasirlik ruhu var. Orada ifadə edilmiş fikirlər 1930-cu illərdə Sovet İttifaqında və sovet Azərbaycanında baş vermiş hadisələrlə çox səsleşir. O zaman ölkədə baş vermiş yüzlərcə kəndli üsyanlarını xatırlatmaq kifayətdir. Ölkədə zorla kollektivləşdirmə siyasəti həyata keçirilirdi. Kəndlilərin əlindən torpaqları və malqaraları alınır, dilənçi kökünə salınırdı. Milyonlarca insan acından ölürdü... Bu, dünən də belə idi, bugün də belədir, sabah necə olacaq!?. Altayın “Yetər çıldırdınız hökumət! – deyə” misrası ilə başlanan monoloqunu həm Turan hökumətinə, həm də Lenin-Stalin hökumətinə aid etmək olar...

16

Üsyançılardan qorxub qaçan “quduz köpəklər” – Vali və Müşavir həməən yaxalanırlar. Xalq onların asılmasını tələb edir. İşə hiyləgər Gərşivəz və Firəngiz qarışır. Ürəyiyumşaq və humanist Səyavüş “Zalım bağışlansa daha çox azar, // Məzlum için qazar ən dərin məzar” desə də, xain cəlladlar bağışlanırlar.

Gərşivəz

(Səyavüşün əlin sıqaraq)

Var ol, xalq içində qırmadın bəni,
Sağ buraqmam inan öylə xaini.

Altay

Səyavüş də şah nəslə, xaqan nəslə,
Onun hər kəslə var başqa bir dili.

Yalçın

Gəl, xaqan da bunların tayı.

17

Altayla Səyavüş arasında narazılıq əsərin IV pərdəsinin ikinci səhnəsində baş verir. Həmin səhnəyə qədər Səyavüşlə üsyançıların başçısı Altay arasında, demək olar ki, heç bir narazılıq və fikir ayrılığı olmur. Hər ikisi məzlum və yoxsulların müdafiəçisi kimi çıxış edir. Firəngiz və Gərşivəzin sözünü yerə salmayan Səyavüş məcburiyyət qarşısında qalıb, xəta işlədir: Vali və Müşaviri bağışlayır. Buna görə o, Altay və Yalçının deyil, xalqın da “gözündən düşür”. Gərşivəz isə məmnun qalır. O, gələcək fırldaqları üçün yaxşı bir zəmin hazırlayır...

Şənlik**18**

İranda Keykavus sarayı, Turanda Əfrasiyab sarayı tor-bayram, xalq zülm içindədir. Əfrasiyab sarayında türk, moğol və Çin qızları və dəliqanlılar coşqun musiqinin təranələri altında rəqs edirlər. Firəngiz nədimələri ilə onlara tamaşa edir. Əmisi Gərşivəz ilə şirin söhbətdədir...

Səyavüş, Firəngiz və Gərşivəz – üçlük, ümumiyyətlə, əsərdə bir yerdə az görünürlər. İndi onlar bir yerdədirlər.

Gərşivəz Səyavüşü, necə deyərlər, dişinə vurur, onun zəif və güclü tərəflərini öyrənməyə çalışır...

Bir il əvvəl yurdda tez-tez isyanlar baş verərdi. İndi sakitlikdir. Səyavüş üsyanı yaratmış, yurdda əmin-amanlıq bərpa edilmişdi. Səyavüş yurda təzə ruh və nəfəs gətirmişdi. Bu, Gərşivəzi narahat edir və qıcıqlandırır.

Səyavüş

Bən şu yurda vardığım zaman,
Sarmışdı hər yeri aclıq və isyan.
Xain məmurlara cəza verildi,
Qarğışlıq bitdi, köylər dirildi.
Bunu görən qomşu çinlilər belə,
Yığın-yığın əlbir oldu bizimlə.¹

Firəngiz

Duydum şöhrətini bütün ellərdə,
Zəfər dastanların gəzir dillərdə...
Çin xalqına çox da inanmaq olmaz,
Onlar siyasətdə olduqca qurnaz.

19

Əsərdə Səyavüş həm İranla, həm də Çinlə sülh şəraitində yaşamağın tərəfdarı kimi verilir. O, İrana hücumla bağlı Keykavusun təklifini rədd edir. Çinlə aranı düzəltmək fikrini isə Gərşivəz qəbul etmir.

Gərşivəz

Onlar [çinlilər] yabançıdır bizə, unutma!
Hər azğını türkcə bərabər tutma.

Əslində Gərşivəzin məqsədi başqadır. O, Səyavüşdə çinlilərə qarşı nifrət hissi oyatmaqla gələcəkdə həyatına çinlilər tərəfindən təhülkə gələcəyinə onu inandırmaq, özünü maskalamaqdır.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 221-222.

Halbuki qəhrəmanın həyatı üçün ən böyük təhlükə elə onun özüdür və özü də olacaq...

Gərşivəz məclisdə Səyavüşün başını piyləməkdə və “tovlamaqda” davam edir:

[Səyavüş] Doğrusu, pək uğursuzmuş taleyin,

Bilməm nə gündə sən cihana gəldin?..

Sanma bir Südabə azmışdır yolu,

Əfrasiyab ondan daha qorqulu.

Nədimələr qədəhlərə şərab süzür, rəqqasələr rəqs edirlər. Firəngiz şərabla dolu qədəhi əmisinə verir: “Yorğunsunuz, gözəl şərabdan için.” Səyavüşə zahirən rəğbət, daxilən nifrət bəsləyən Gərşivəz də içir. İcdikdə paxıllıq və qısqanlıq hissləri onu içəridən didib parçalayır. Rəqqasənin “Doğurdu annəm bəni matəmli bir dügündə” misrası ilə söylədiyi şərqî hamını duyğulandırır. Gərşivəz “ah” çəkir. Səyavüş səbəbini soruşduqda bir İblis kimi, dayısı ilə bacoğlunun arasını vurmaq üçün xoşagəlməz ifadələr işlədir. “Bilinmədi əfsus sənin qiymətin” deməklə onda dayısına qarşı narazılıq və nifrət oyatmağa çalışır. Firəngiz bu ağzıpozuqluğu əmisinin sərxoşluğu ilə izah edir:

- Daim onda [Gərşivəzdə] böylə gülünc hallar var,

Bir qədəh içdimi, qiyamət qopar.

Gərşivəzi sərxoş edən yalnız şərab deyil, həm də Firəngizə qarşı olan “məhəbbətdir”, taxt-tac hərisliyidir. Gərşivəzin müəmmalı hərəkətləri təkcə Bəhrəmə şübhəyə salır: “Xayır, bu coşğunluq səbəbsiz deyil...” O, haqlıdır!.. Gərşivəz taxt-tacdan məhrum olmaq istəmir. Ona gec-tez sahib olacağına inanır.

20

Gərşivəz taxt-taca sahib olmaq üçün Əfrasiyabla Səyavüşün arasını vurmağa, dayı ilə bacoğlunu düşmən etməyə ciddi səy göstərir. Onların arasında mövcud olan soyuq münasibəti daha da soyudur. Siyasətçil və hiyləgər Gərşivəz öncədən buna zəmin hazırlayır.

Səyavüş

Bən nə yaptım ona? [Əfrasiyaba] Tühaf müəmma!?

Gərşivəz

Diyor ki, göz dikmiş taxtū tacıma.

Səyavüş bunu “çirkin iftira” sayır. Gərşivəz sözünə davam edir: “Əfrasiyab diyor ki, Səyavüş qanunlara qarşı durur.” Firəngiz dərhal müdaxilə edir: “Asla!.. Sapdığımız yoqdur qanunsuz yola.” Yaqoxislətli Gərşivəz oxu atıb, yayı gizlədir. Səyavüşü də, Firəngizi də böyük şübhə içində və intizarda saxlayır...

21

Özündə heç bir xəyanət və satqınlıq izi, qanunlardan sapmaq əlaməti görməyən Səyavüş, dərin sarsıntılar və iztirablar keçirir. Turanda İrandakından betər böhtan, iftira və haqsızlıqlarla üzləşir.

Səyavüş

Gedib görmədikcə Əfrasiyabı,
Qalqmaz ortadan bu fitnə dolabı.

Firəngiz

Saqın, getmə, ona [atama] bir şübhə gəlsə,
Yalnız sana deyil, qıyar hər kəsə.

Səyavüş

Yoq, dayanılmaz bu çirkin böhtana,
Ən kiçik bir ləkə ölümdür bana.

(Sinirli və çəşqun.)

Kimə inanmalı!? İştə hər diyar
Bana qarşı kin və intiqam duyar.
İran xəyanət və hiylə ocağı,
Turan iftira və dəhşət qucağı!..
Çinə getsəm onlar daha amansız!
Saray böcəkləri yaşarmı qansız?
Lənət olsun, uymam bu gündən sonra
Elmasla parlayan qanlı taclara!

22

Cahana sığmayan qəhrəman İranda və Turanda özünə yer tapa bilmir. Xəyanət və hiylə, iftira və dəhşət, rəzalət və vəhşət ocaqlarında özünə rahatlıq tapa bilmir. Səyavüşün faciəsinin kulminasiya nöqtəsi başlanır...

Bu məqamlarda Cavid Firdovsidən uzaqlaşır, humanizm və insanpərvərliyi, şahlara və xaqanlara qarşı nifrət və qəzəbi

Firdovsinin irançılıq və şovinizminə, farsçılıq təəssübkeşliyinə qarşı qoyur, haq və ədalət bayrağını ucalara qaldırır.. Başqa bir ibrətamiz həqiqət! Əgər Cavidin müasiri olan bir sənətkar “Şair, hökmdarın qarşısındanan” deyərək, hökmdar qarşısında əyilirsə, Cavid şax dayanır!..

23

Səyavüşün arası Xaqanla, Gərşivəzlə, Vali və başqa məmurlarla dəyir. Dramatik konflikt gərginləşir və dərinləşir. Südəbə ilə ilgəli baş vermiş hadisələr daha kəskin xarakter alır. Bütün saray mühiti, Keykavus və Əfrasiyabın ətrafı şanlı qəhrəmana qarşı kin və intiqam püskürür... Gərşivəzin xahişi ilə Səyavüşün azad etdiyi yırtıcılar – Vali və Müşavir ondan intiqam almaq qərarına gəlirlər. Beləliklə, Səyavüşə qarşı qüvvələr, başda Əfrasiyab və Gərşivəz olmaqla, birləşirlər.

Səyavüş hara ayaq basırsa, orada əlicanablığı, mərhəməti, sadəliyi və ədaləti ucbatından özünə düşmən qazanır. Onun düşmənləri arasında Vali və Müşaviri ayrıca qeyd etmək gərəkdir.

Vali

Oh, Səyavüş, Səyavüş! Bilməm nə sandın bəni!?

Bir gün didib parçalar dəmir biləklər səni.

Müşavir

Gərşivəz olmasaydı hər ikimiz bitmişdik,

Gedər-gəlməz diyarə ziyarətə getmişdik.

Səyavüşün razılığı ilə zindan və ölüm təhlükəsindən xilas olan məmurlar, ona öz aralarında “ölüm fitvası” verirlər. Dostdan çox düşməni olan şanlı qəhrəmanın vəziyyəti getdikcə ağırlaşır. Təhlükə anbaan qara bulud kimi onun başının üstünü alır. Nə yazıqlar ki, o, bunu duymur?!

Gərşivəz, Vali və Müşavir onu “xain” elan edirlər. Çinə qaçması barəsində şayiələr uydururlar. Bütün hiylə və iftiralарın başında Gərşivəzin durduğunu daha çox Tosun anlayır.

Düşmənləri qərara alırlar: “Səyavüş bulutlara uçsa da, ona qurtuluş yoxdur!..”

Keykavusun hiyləsi

24

Səyavüş Keykavus sarayını tərk etdikdən sonra o və Südəbə özlərinə gələ bilmirlər. “Xain” Səyavüşdən intiqam almaq qərarına gəlirlər... Südəbənin həmsirəsi Rübabə və “saray pişiyi” Pişxidmət geyimlərini dəyişdirib, Turana yola salınır. Yolçular öncə Tosunla qarşılaşırlar.

Pişxidmət

Biz nerdəyiz? Bu yollar çıxar hanki bir yana.

Tosun

O yol Çinə, baq bu da Əfrasiyab yurduna.

Rübabə və Pişxidmət Gərşivəzə özlərini Keykavusun elçiləri kimi təqdim edirlər. Hiyləgər şahdan gətirdikləri məktubu ona verirlər. Məktubda yazılmışdı:

“Ey könümün sevinci, çəlik qollu Səyavüş!

Tam fürsətdir, hazır ol, hər tədarük görülmüş.

Sən bir yandan hücum et, Çin xaqanı bir yandan,

Tus ilə Zal oğlu da saldıracaq İrandan.

Alt-üst edin Turanı, orduları əzilsin,

Əfrasiyab hüzura qolları bağlı gəlsin.

(İblis qəhqəhəsilə)

Baq, bunu pək bəyəndim.”

25

Gərşivəzə sanki bir dünya sevinc bağışlayırlar. Gözləmədiyi halda Səyavüşü məhv etmək üçün əlinə fürsət düşür. Əfrasiyabın sözləri onu daha da qanadlandırır.

- Saqın, fürsət bulub Səyavüş qaçar,

Sonra başımıza fəlakət açar.

Gərşivəz

Hər tərəfdən iştə tutulmuş yolu

Yoqdur ona əsla qurtuluş yolu.

“Doğruya zaval yoxdur” deyiblər. Ancaq doğru söz söyləyən Səyavüşü hər yerdə fəlakət və bədbəxtlik gözləyir. Əfrasiyab onu əsir alana mükafat təyin edir. Xaqanın əmrlərinə qarşı çıxan yeganə insan yenə Piran olur. O, Səyavüşə “sapqın, rəzil və xain” damğası vurulması ilə razılaşmır. Səyavüşü Çin yolunda görən Əfrasiyab şaşırıb qalır. Onu şübhə və heyrət hissi çulğayır. Rəzillik və alçaqlığın rəmzi Gərşivəzin sevinci isə yerə-göyə sığmır. O, qardaşının qulağını və beynini qəhrəmana qarşı yalanla doldursa da, Əfrasiyabın daxilindəki ikinci səs ona başqa dürlü həqiqətləri söylədir: “Səyavüş suçlu deyil...” Xaqanın daxilindən gələn haq səsini qardaşının qara nəfəsi içindəcə boğur... Gərşivəzin sayıqlamalarından, iftira və böhtanlarından cana doyan Əfrasiyabın səbr kasası dolur. Onun fərziyyələrini rədd edir: “Yetər, yetər, artıq usandıq, yetər! Səyavüşdə heç bir hiylə yoq! İnanamam, o xain deyildir əsla...”

26

Gərşivəz Xaqanı inandırmaq üçün Keykavusun məktubunu ona verir. Məktubla tanış olan Xaqan Gərşivəzin dediklərinə inanır və əmr edir:

- Çəkilməz bu xəyanət!

Həbsə alınsın həmə, n,

[Gərşivəz] Bir bahənə bulub üz başını cəsəddən.

İlk görüşdə bən sənə haq sözünə baqmadım,

Səyavüşün bir casus olduğunu çaqmadım.

Səyavüşə əlavə olaraq “casus” damğası vurulur.

Firəngiz haqsızlığa dözmür. Babası onun xahişini rədd edir. Vəziyyət gərginləşir, konflikt kəskinləşir... Dayısı məktuba işarə vuraraq, “Baban çağırmış səni, yenə əski yurduna” sözlərinə qarşı bacoghlusu qəti və kəskin cavab verir:

- Xayır, istəməm, xayır, İran bir cənnət olsa,

O yurda sanma bir də Səyavüş ayaq basa...

Südəbələr bəsləyən uğursuz bir ölkənin
Uğramam hüduduna, bundan əmin ol, əmin!

27

Səyavüşün inamlı və qətiyyətli mövqeyi Xaqanın ona qarşı şübhəsini qismən azaldır. Onun qarşısında şərt qoyulur: “Sənə güclü ordu verərəm. Get İrani alt-üst et, Kəyan şahı ilə vuruş.” Səyavüş şərtlə razılışmır. Dramaturq burada incə bir məsələyə, ata-oğul münasibətinə toxunur... Səyavüş qəti şəkildə bildirir: “Şah alçalsa da, bən alçalmaq istəməm, axıtsa da qanımı, bən öc almaq istəməm!” Bu da onun qəti mövqeyidir.

Səyavüş məktubu oxuyan kimi Südəbənin hiyləsini dərhal anlayır:

- İştə bənim için ölüm fitvası

Südəbənin yeni bir iftirası.

Səyavüşə ölüm fitvası İranda verilir, Turanda icra ediləcəkdir...

28

Nəhayət, Səyavüş öz səhlərini – abdallığını anlamağa başlayır: “Anladım işi, sadəlik də abdallığın bir eşi.” Dost və düşməni ayırd etməyə başlayan qəhrəman onu çox yaxında görür. Amma özünü ər oğlu ər kimi aparır. Gərşivəzin yağlı dillərinə və hiyləsinə aldanan “sadələvh” Səyavüş silahsız və ordusuz Çin hüdudlarına gedir. Bununla sapqın və xain olmadığını anladır. Dayısının “üzünə ağ olur”, mərdi-mərdanə “Əsirgəmə hər nə gəlsə əlindən” deyir. Əfrasiyab qızır və əmr edir: “Susdurun! Qollarını bağlayın!” Firəngiz babası önündə diz çöküb yalvarsa da, xeyiri olmur.

29

Səyavüş faciənin finalında İran və Turan üsul-idarəsinə, Əfrasiyab hökumətinə, məzlumlar cəlladlarına və onların məmurlarına qarşı üsyana qalxır. Səyavüş:

[Əfrasiyab] – Lənət o günə ki, sığındım sana

Nifrət güvəndiyim qanlı xaqana!

Düşünmədim [Keykavus] babam kimi sənə də,

Əqrəblər yaparmış yuva beynində.

Ah, babam da, sən də məzlum cəlladı!..

Səyavüşün həm bir insan, həm bir qəhrəman, həm bir övlad, həm də bir şəxsiyyət kimi faciəsi budur!.. Onun üsyankar səsi İrandan və Turandan çox-çox qədimlərdən gəlir, ancaq çox-çox yaxında eşidilir. Qəhrəmanın yaşadığı faciəni XX əsrdə milyonlarca insanlar Sovet İttifaqında yaşayırdı. Milyonlarca insan həmin rəzaləti, qəddarlığı və amansızlığı öz gözlərilə görürdülər, duyurdular, mənəvi və fiziki əzab çəkirdilər. Dramaturq faciədə Səyavüşlə bağlı əxlaqi və mənəvi problemləri təsadüfən qabartmırdı. Onun özü də üfunətli, rəzalətli, insanların haq və hüquqları, azadlıqları boğulan bir cəmiyyətdə yaşayırdı. Şair əsər üzərində işlərkən bunlar ona təsir etməyə bilməzdi. Keykavus və Əfrasiyab dövrü ilə sovet dövrü, kommunist rejimi arasında Çin səddi həm çox, həm də yox idi. Mahiyyət etibarilə, demək olar ki, eyni üsul-idarəydi. Lenin və Stalin quruluşu və rejimi Keykavus və Əfrasiyab rejimindən və üsul-idarəsindən daha amansız, daha dəhşətli, daha qəddar idi!.. Bir neçə ildən sonra Cavidin özü həmin müdhiş həyatı yaşayacaq, ömrünün son illərini zindanlarda və Sibirin soyuq və saxtalı çöllərində keçirəcək. Səyavüş feodal rejiminin, Cavid Stalin rejiminin qurbanı olacaq. Faciənin son səhnəsini qələmə alan şair, təbiidir ki, bu haqda düşünmürdü...

30

Səhv və aldanışlarını etiraf edən igid, mərd və cəsur Səyavüş “dikbaş olmaya bilərdi!” Amma artıq gec idi. Əfrasiyab və Gərşivəzin qılıncı artıq onun başı üzərindəydi. Qədim dünyada belə bir adət və yol var idi: İgid öz adını tarixə yenilməz qəhrəman kimi yazmalıydı! Alp Ər Tonqa da, Atilla da, İskəndər belə etmişdi. İndi həmin şərəfli tarixi tarixə Səyavüş öz gücü, qüdrəti və qılıncı ilə yazmalıydı. Qəhrəman “Bu siz, bu bən!” deyərək vuruş meydanına atılır. Firəngizin yalvar-yaxarı atanın heç tükünü də tərpətmir. Onun bütün arzuları və istəkləri qara torpağa gömülür. Dostluqda və silahdaşlıqda möhkəm olan və Səyavüşə sədaqət nümayiş etdirən Bəhram özünü qabağa verir:

Bərham

İştə boynum, iştə qılıc, Xaqanım!

Qurtar [Səyavüşü] onu, sana halaldır qanım.

Əfrasiyab

Xainin cəzası ölümdür ancaq!

Piran

Sağın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq

Qəlbindən yaralar bütün dünyanı

Anıldıqca ağlar qoyar Turanı.¹

31

Səyavüşün önündə iki yol durur: Ya şərəfli ölüm, ya şərəfsiz həyat! O, birinci yolu seçir. Bir anın içində onun çəlik qollarına ilahi qüvvət gəlir; qızmış arslana dönür. Vali və Müşavirin üstünə hücum çəkir. Bəhram qılıncı çəkib ona kömək edir. Əfrasiyab igidi öldürməyi əmr edir. Səyavüş Valini yaralayır. Gərşivəz onu arxadan vurur. Səyavüşün gözləri qaralır. Sanki göy yerə çökür.

Səyavüş

Uğursuz, alçaq!

Əfrasiyab

Xainlərin budur cəzası ancaq!

Gərşivəz

Nihayət qırıldı zəfər şəhpəri!

Səyavüş

Səndən şərəflidir av köpəkləri!..

Əfrasiyab

Yazıq!.. Keykavusa etmədin imdad!

Səyavüş

Keykavus bir cəllad, sən də bir cəllad!..

İbrətamiz sözlərdir!..

Cəlladlar yalnız əski zamanlarda deyil, müasir zamanda da yaşayırdı! İndi onlar müasir kinli şahlar və xaqanlara – Leninlərə,

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 251.

Stalinlərə, Trotskilərə, Beriyalara, Mircəfərlərə, Babaheydərələrə, Hitlerlərə... çevrilmişdi. Zaman dəyişsə də, hakimiyyət ehtirası, qəddarlıq və amansızlığın həddi dəyişməmişdi. Dəyişməyəcək də! XX və XXI əsrlərdə daha qlobal xarakter aldı və alır...

Səyavüş və Altay

32

“Siyavuş”, “Səyavuş” və “Səyavüş” – tarix və ədəbiyyat kitablarında, məqalə və monoqrafiyalarda həmin ad bu şəkildə yazılmışdır. “Səyavuş” sözünün mənası nədir? Axtarışlar apardım, mənasına təsadüf etmədim. “Altay” sözü Altaydan (yer adı, altay xalqı), Altay dağlarından alınmışdır. Mənası nədir? Tapmadım. Ancaq Cavid əsərində həmin sözü xüsusi isim kimi işlətməmişdir. Söz kontekstdə vüqarlı, yenilməz, uca, cəsarətli, igid və s. mənalarını verir. Amma belə baxanda həmin mənalar hər iki obraza yaraşır. Hər iki obraz faciədə yenilməzlik, mərdlik, igidlik, qəhrəmanlıq... simvoludur. Səyavüş ilk pərdədə səhnəyə ayaq basırsa, Altay ikinci pərdədə səhnəyə gəlir. Onun ilk dialoqu İxtiyarla olur. Köylülər Bəlx qalasının tikintisində çalışır. Məmurлар tikintini sürətləndirmək üçün usta və kəndliləri tələsdirir, yeri gələndə qırbaclayır, döyürlər. Altay çalışqan köylülərin hüquqlarını müdafiə etmək qərarına gəlir.

Altay

Qızmış demək yenə [Keykavus] saray qurtları,
Çiyneyəcək həp keçdiyi yurtları.
Bütün ölkə inləyərkən aılıqdan,
Şu vicdansızların qidası həp qan.

İxtiyar

Altay, Altay, coşma, saqırr diyorlar,
İsyançı, qaçaqçı deyə qıyarlar.
Bitmədi də xalqı üzən qırbaclar,

Parlayacaq şimdi oqlar, qılıclar.

Yeri gəlmişkən: Dialoqlar Azərbaycan Xalq Cümruhiyyəti devrildikdən sonra və 1930-cu illərin əvvəllərində Sovet İttifaqında və Sovet Azərbaycanında baş vermiş hadisələri xatırlatmır mı?..

33

İşçi qız Keykavusun tənqid edildiyini gördüncə İxtiyara sual edir: “Baba, şah da bizim kibi bir insan mı ya?” İxtiyar qıza “o da bir nev insan sayılır”, Altay “yalnız onun iki buynuzu vardır” cavablarını verir.

Altayın sözündən aydın olur ki, o, şah üsul-idarəsindən narazıdır, zülmü və zalımlığı qəbul etmir, hakimiyyətə qarşı müxalifdir. İgid Altay İranda məmur özbaşınalığına, haqsızlıq və ədalətsizliyə dözmür...

Qıza “bunuzlu şah” ifadəsinin mənasını aydınlaşdırır:

- Keykavusun olmasaydı buynuzu

Baş hərəm [Südəbə] saymazdı bir uğursuzu.

Mənası budur ki, Südəbənin əxlaqsızlığı İranda çoxlarına bellidir. İxtiyar Keykavus sarayında baş verən biabırsızlığı, arnamusun nə olduğunu qıza bu cür aydınlaşdırır.

- Yavrum, [işçi qız] ən düzü,

Bütün sarayların budur iç üzü.

O sapqın böcəklər föhşə* mənusdur.

* Fahişəliyə.

Həyə, namus ancaq bizə məxsusdur.

33

Səyavüş, Rüstəm, İxtiyar və üsyançı köylülər Altayın ətrafında birləşirlər. Üsyançılar öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün dəyənək, yaba, oraq və balta ilə silhalanaraq, meydanlara axışirlar. Onlar İranda tüğyan edən qanunsuzluğa və soyğunçuluğa qarşı mübarizəyə qalxırlar. Altay İran cəlladlarına və Turan azğınlarına qarşı yumuruq sıxır.

İran əməkçiləri azğın əskərlər tərəfindən soyulur, döyülür və təhqir edilir. Buna nə Səyavüş, nə Rüstəm, nə də Altay dözüür. Əfrasiyabın vəziri Piran İran əskərlərinin özbaşınalığını, Turan qaçqınlarının soyğunçuluğunu pisləyir.

Altay

Lənət bu varlığa, yetər, usandıq,
Kəndi yaqdığımız atəşdə yandıq.
Taun da, vəba da uğurlu sizdən,
Ölüm belə qaçar işgəncənizdən.

Haqsızlıq və özbaşınalıqlara Altayın fikir və məslək dostu Səyavüş də dözmür:

- ...Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan
Bir insandan daha şərəfli qaplan...
Qıtlıq, aclıq, tufan, ölüm, fırtına...
Cümləsi bir yana, sizlər bir yana.

İran və Turan məmurlarının keçdikləri yerlərdə bayquşlar ötür. Qəhrəman cildinə girmiş sərxoşlar əhalini və ölkəni çapıb-talayır. (Cavid sanki bugünkü Azərbaycanda baş verən hadisələri qələmə alır...) Altay Səyavüşün səsinə səs verir:

- And olsun vicdana, bu gündən sonra,
Hər kim yan baqarsa şu yoqsullara,
Yıldırımlar partlayacaq başında,
Adı yazılacaq məzar daşına.

İki igid, iki qəhrəman yoxsulların, əzilənlərin və əlsiz-ayaqsızların müdafiəsinə qalxır.

34

Özbaşınalığa tab gətirməyən üsyançı Altay Turan vilayətinin Valisi və Müşaviri ilə kəllə-kəlləyə gəlir. O, üsyançılarla onların odasına hücum çəkir. Səbri tükənən, hüquq və namusu çeynənən kütlənin müdafiəsinə qalxan Altay və üsyançılar hökumətin yürütdüyü daxili siyasətə qarşı çıxır, məmurları ifşa edirlər.

Altay

Yetər çıldırdınız hökumət! – deyə,
Evləri yıqdınız, ədalət! – deyə...
Qanun deyə doğruluqdan caydınız,
Xalqın namusunu hiçə saydınız.
[Vali] Söylə, öyündüyün ədalət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu?

Yeri gəlmişkən: “Vali” sözünün yerinə “Stalin” sözünü qoysaq, şairin yaşadığı dövrün bir çox rəzalət və həqiqətləri üzərinə işıq salmış olarıq...

Özünü “zülmətləri yaran bir şimşək” adlandıran Altay məzlumların diləklərindən doğduğunu bildirir.

Altay

(Camaatı göstərir)

Əfsus, güvəndiyin bu sərsəmlərin
Cümləsi isyançı, cümləsi xain.

Səyavüş

Bu adlar yaraşır ancaq Valiyə.

Vali

Demək sən də uyub şu xırsızlara, [oğrulara]
Qıymaq istiyorsun böyük sərdara.
Türk, moğol dursun, çinlilər belə.
Şımardı* da əlbir oldu səninlə.

Səyavüş, Rüstəm və Altay yalnız iranlıların və turanlıların deyil, məzlum moğolların da, çinlilərin də haq və hüquqlarını müdafiə

* Həddini aşdı, azğınlaşdı...

edirlər. Səyavüş: “O çinlilər ki, dün bizə əsirdi, // Qarşımızda bu gün dodaq gəməirdi.”

Altay

Həpsi məzlum, ya türk olsun, ya çinli.

35

Səyavüş “tülki baxışlı” Valinin nöqsanlarını üzünə deyir. Ölkədə qəhrəmanlara və üsyançılara qarşı deyil, haqsızlığa, ədalətsizliyə, namussuzluğa, vicdansızlığa qarşı mübarizə aparır. Vali və Müşavirin qollarını bağlatdırır. Yalçın Valiyə dar ağacını göstərir. Səyavüş asılmasına razılıq vermir və deyir: “Onu dar ağacından assaq, leşinə qonan qarğalar zəhərlənər.”

Səyavüş və Altayın igidliyi və qəhrəmanlığı ölkə daxilində və xaricində dillər əzbəri olur.

Çinli

Altay! Sən bu yurda yeni can verdin,

Zülmün qaba yelkənini devirdin.

Altay tərəfdarlarını və xalqı mübariz olmağa, hüquqlarını qorumağa, aldanmamağa çağırır:

- ...Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!

Hüriyyət uğrunda pək cəsur olun!

Səadət pərisi gülməz qullara.

Munis olur ancaq dəmir qollara.

Yeri gəlmişkən: Altayın monoloqu sovet zülmü və rəzaləti ilə necə də səsləşir?!. Sovet dövrü üçün necə də xarakterikdir! Böyük Cavid sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu, iyirmi-otuzuncu illərdə Azərbaycanda baş vermiş üsyanları... nəzərdən qaçırmır. Necə də qaçırmırdı?!. Müstəqillik və hüriyyət əldən getmişdi. Ölkə çar Rusiyasının yağışından çıxıb, sovet Rusiyasının yağmuruna düşmüşdü... Qeyrətli şair buna dözmürdü, sözünü qapalı, ayrı-ayrı surətlərin dilindən söyləyirdi. Başqa çarəsi də yox idi!..

36

Keykavus və Əfrasiyabın saray köpəkləri və çaqqalları çoxdan Səyavüşə, Rüstəmə və Altaya diş qıcamışdılar. Nə vaxtsa onlardan intiqam alınmalıydı və alınır da! Gərşivəzin Əfrasiyaba söylədikləri sözlərə nəzər salaq:

- Hələ dağlardakı isyan sönməmiş,
Altay da əzmindən hələ dönməmiş...

Səyavüşün əli çatsa Altaya,
Sahr bizi daha qorqunc qavğaya...

Ətraf kəndlərin sakinləri yığın-yığın Altayın dəstəsinə qoşulur. O, bir ordu yaradaraq, gündən-günə qüvvətlənir. Əfrasiyab bundan qorxuya düşür...

1.4. “Səyavüş”də mifoloji və folklor motivləri

1

Hüseyn Cavid poeziyası və dramaturgiyası mifoloji və folklor motivlərilə zəngindir. Mən bu haqda başqa bir kitabımda az-çox danışmışam. Burada üzərində qısa dayanıram.

Şair şeirlərində və dram əsərlərində Adəm və Həvva əfsanəsinə, mifoloji obrazlar olan İblis və Şeytana, Zərdüşt, Yəzdan, Əhrimən, atəşpərəstlər və onların dini ilə bağlı ayinlərə və rəvayətlərə, “Leyli və Məcnun” və “Şeyx Sənan” dastanlarına, nağıllara... geniş yer vermişdir. Həmin motivlərə “Səyavüş” mənzum faciəsində də təsadüf olunur. Keykavus və Əfrasiyab, Zal oğlu Rüstəm və Səyavüş həm tarixi, həm də əsatiri obrazlar kimi diqqəti cəlb edir.

Öncə Zərdüşt və atəşpərəstlərin dini və ayini ilə bağlı bir neçə söz. Keykavus Səyavüşə böhtan atan Südəbəni cəzalandırmaq qərarına gəlir. Ancaq o qərarın daha ədalətli olması üçün oğlunu da bu işə qatır və atəşpərəstlərin dini ayinindən istifadə edilməsinə qərar verir: “Yanan suçlu olar, yanmayan təmiz.” Möbidlər od qalayır, ayinin icra edilməsinə hazırlıq görür. “İpəkli ilan, sevimli qaplan” Südəbə, nə qədər təəccüblü olsa da, ayini çox rahatlıqla qarşılayır. Son anda Səyavüşün analığına yazığı gəlir və qərarı dəyişdirir:

- Məhbəslərə atılsın,
Bəlkə **Yəzdani-pak*** edər mərhəmət,
Tutduğundan peşiman olur...

Yəzdani-pak (Pak Yəzdan). **Yəni:** Südabə qoy zindana atılsın, Pak Yəzdanın xeyirxahlığı sayəsində tutduğu işdən (Səyavüşə atdığı iftiradan) peşman olsun. Qədim atəşpərəstlərdə belə bir adət var idi. Dramaturq bunu özündən uydurmamışdı. Yəzdani-pak kimdir? Qədim zərdüştlərin inam və etiqadınca Allah, Xeyir Allahı, Allaha mənsub İlahi.

Südabə ərinə xəyanət edir. Münəccim bunu görür və Pişxidmətə pul verir ki, sirri heç kimə açmasın. O, pul kisəsini alır, öpür, oxşayır və deyir:

- İştə Yəzdani-pak, iştə Əhrimən!

Hər budur ağlatan, budur güldürən...

O, pul kisəsində olan qızılı, pak Yəzdan və Əhrimən hesab edir ki, bu da səbəbsiz deyildir. Çünki pul insana həmişə xoşbəxtlik gətirmir; həm də bədbəxtlik gətirir. Onda xeyir və şər qüvvəti var. Pul divi mələkdən incə, mələyi divdən rəzil göstərir...

İran mifologiyasında və zərdüştilikdə Əhrimən (Əhrmən) şər Allahı, pislik, xəbislik və şeytanlıq simvoludur. Pulda həm bu, həm də yuxarıda dediyim xüsusiyyətlər var.

2

Dramaturq “Səyavüş”dən əvvəl Yəzdanın adını “Şeyx Sənan” faciəsində çəkir. Əsərin əlavə hissəsində Sənan və Xumar ərşə çəkilirlər. Şeyxlərin kimisi buna inanır, “Baqınız, ərşə yüksəlir onlar” deyir, kimisi bunu mövhumat və yalan sayır. Məsələyə Dərviş öz münasibətini bildirir, onların ərşə çəkilmələrinə şübhə edənlərə təəssüflənir.

Dərviş

Heyhat!

Hər kimin korsa qəlbi, vicdanı,

Edəməz dərk o nuri-Yəzdanı.

* Kursivlər mənə aiddir.

“Qəlbi və vicdanı pak və təmiz olmayan Yəzdanın nurunu dərk edə bilməz.” Dərviş Sənanı pak Yəzdan ilə müqayisə edir...

3

Faciədə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, canlı xalq danışq dilindən, mahnı, türkü və şərqlərdən geniş istifadə edilmişdir. Əsərdə xalq ruhu qüvvətlidir. Zəhmətkeş kəndlilərin Bəlx qalasının tikintisində oxuduqları türkülər əmək nəğmələri təsirini bağışlayır. Məmurların qırbacları altında çalışan köylülər həmin nəğmələri oxuyaraq özlərində həm bir yüngüllük hiss edirlər, həm də yorğunluqları canlarından çıxır.

Birinci bənna

Gəl, quzum, tez ol da gəl!
Gözüm qaldı yolda, gəl!
Çamur gətir, daş gətir!
Durma, arqadaş, gətir!

İkinci bənna

Haydı, quzum, kərpic at,
Kəric gətir, az su qat!
Gecikmə, gəl, durma, gəl!
İşə zərbə vurma, gəl!

Heca vəznində yazılmış bu “əmək nəğməsi” oynaq və lakonikdir!?. Şeiri oxuduqca həzz alırsan, özünü sanki həmin ustaların və zəhmətkeş kəndlilərin arasında hiss edirsən.

Köylülərin və dəliqanlıların, Rəqqasə və Kosanın (Caviddə Kösə) mahnı və rəqslərində, xalq oyunlarında, Səyavüş və Firəngizin nişanlanması səhnəsində... el adət və ənənələrinə böyük hörmət və məhəbbət, güclü xalq ruhu duyulur. Çinli rəqqasənin rəqs və mahnıları, Kosanın oyunları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Oxucu və tamaşaçılar Keykavus və Əfrasiyab saraylarında baş verən əxlaqsızlıqlara, alçaqlıqlara, xalqa yuxarılardan baxılmasına nifrət edərlərsə, xalq kütləsini təmsil edən, el şənliklərinə ruh və mənəvi qida verən, elin adət və ənənələrinin şah və xaqanların tacından uca tutanlara rəğbət bəsləyirlər. Mənə belə gəlir ki, Cavidin heç bir

əsərində xalq ruhu “Səyavüş”dəki qədər duyulmur, parlaq surətdə təsvir edilməmişdir.

4

Kösə obrazı bizim bugünkü təsəvvürümüzdəki kosa deyildir. O, bambaşqa bir tipdir. Müəllif reamrkada onu belə təsvir edir: “Arıq, çirkin və üzü bürüşük bir kösə...” Dramaturq bununla onun xarici və daxili aləmindəki eybəcərliyi, naqisliyi, yaramazlığı... nəzərə çatdırır. Kösəni Südəbə ələ alır, onun əliylə Səyavüşü zəhərləyib öldürmək istəyir. O, bu işdə “yad ellərin incə töhfəsi” olan çinli Rəqqasəni ələ almağa çalışır. Kösə “haylaz”*, “şeytan”dır. O, bir İblis kimi, Rəqqasənin qəlbinə girir. Ələ alındığı üçün həmişə Rəqqasənin yanında olur. Zahirilə daxilində bir uyğunluq görən cəngavər onu və Rəqqasəni belə səciyyələndirir: “O bir Mələk, sən şeytan!” Kösə gözəl artistdir, cildən-cildə məharətlə girir. Köyə yardıma gələn məmur və əskərlərə səxavətlə şərab verib, xidmət göstərir. Çinli qız musiqinin təranələri altında gözəl rəqs edir. Kösə oyun çıxarır, dürlü hərəkətlər və hoppanışlarla atılıb-düşür.

5

Kösə hiyləgər olmaqla bərabər, həm də riyakar və yaltardır. Meydan qızıdır, musiqi dəyişir, qız rəqs edir. Hamının başı qarışır. Kösə kağıza bükülmüş bəngi (tiryəki) qoynundan tez çıxarır cəngavərlərin şərabına qatır. Onlar yeyib-içib keyf çəkməyə, Kösə zümrümədə:

- Bəngi qatdım şərabə,
Dəniz döndü sərabə.
İçərlər, həp içərlər,
Qayğıdan vaz keçərlər.

Məmurlar və əskərlər tiryəkli şərabı içib sərxoş olurlar. Bircə Kösə sərxoş olmuş adamların hərəkətlərinə baxıb həzz alır. Gələcəkdə Səyavüşü necə zəhərləyəcəyi haqda düşünür. Fırıldaqcı Kösə cəngavərləri sərxoş etdikdən sonra, “haqqını” tələb edib, onlardan qızıl alır. Rəqqasəni kölgə kimi izləyir. Onun gəlirindən faydalanır, tanışlarına belə təqdim edir:

* Yaramaz, avara...

O, Çin sarayında eşsiz bir inci,
Həm oynamaqda, həm səsdə birinci.

6

Firəngiz və Səyavüşün şərəfinə təşkil edilmiş məclisdə Kösə də, Rəqqasə də bir məqsədlə iştirak edirlər: Səyavüşü zəhərləmək üçün!

Kösə

(təlaş ilə qıza yaqlaşır)

Tam fürsətdir! Hanı o zəhri-qatil?

Rəqqasə

Yolda düşürmüşəm...

Kösə Rəqqasənin ciblərini axtarır. Bir şey tapmadıqda boğazını yaxalayır. İşin nə yerdə olduğunu və qətlin kimin üçün hazırlandığını bilməyən Rəqqasə zəhəri ona verir:

- Buyur! Südəbənin bu hiyləsində

Sən də məhv olursun, inan ki, bəndə.

- Bu bir zəhr ki, ilk öncə güldürür,

...Sonra öldürür.

Səyavüşə məxsus qədəh iştə bu!

Bizdən ona tatlı, sürəkli uyğu!..

Südəbənin felinə düşən Rəqqasə zəhərin kimin üçün verildiyini bilincə şaşırıb qalır. Zəhərli qədəhi alıb yerə çırpır. “Duyğusuz odunu” başa salır ki, belə bir iş yaramaz və baş tutmaz. Kösə cibindən zəhərli bir xəncər çıxarıb ona hədə-qorxu gəlir. Rəqqasə “canavar südüylə bəslənmiş Kösənin əlindən xəncəri dərhal qapıb bir kənara atır. Kösə onu boğmağa başlarkən bayaqdan onları müşahidə edən Firəngiz zəhərli xəncəri yerdən alıb, Kösənin böyrünə saplayır. Qiyafəsini dəyişən, özünü Çindən gəlmiş bir Elçi kimi təqdim edən Kösənin həyatı bitir.

7

Əfrasiyab Firəngizin bacoğlusuna ərə getməsinə razılır verdikdən sonra işi vəziri Piran düzüb-qoşur, onları uzlaşdırır. Hər iki gənc buna çox sevinir. Xaqan Piranın işini yüksək qiymətləndirir:

- Piran! Uğurludur sənin əllərin,

Dəyişdir bunların bəzubəndini,

İcra olunsun da nişan ayını.

El adətincə Firəngiz və Səyavüşün bazubəndləri (qiymətli daşqaşdan hazırlanmış qızıl qolbaqları) dəyişdirilir, nişan ayını icra olunur, düyün başlanır. Əsərin finalında hər şey alt-üst olur. Səyavüş sevgilisini dayısına göstərərək deyir:

- Şərəf bildim onun [Firəngizin] izdivacını,
Düşünmədim, babam kimi sənin də,
Əqrəblər yaparmış yuva beynində...

1.5. Dialoq və monoloqlar

İdeya və məzmununa, dil və üslubuna görə “Səyavüş” mənzum faciəsi Cavidin 1930-cu illər yaradıcılığında ayrıca yer tutur. Şair ədəbi dilini sadələşdirməkdə irəliyə ciddi və uğurlu addımlar atır. Bu, ədəbi tənqid tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Onun “Şeyx Sənan” və “İblis” faciələrilə “Səyavüş”ü müqayisə edərkən həmin fərq qabarıq nəzərə çarpır. Dramaturqun Mirmehdi Seyidzadəyə dediyi sözləri xatırlatmaq yerinə düşər: “Ruhulla Axundov, bəzi başqa tənqidçilər dildə sadələşməyə doğru getdiyimi hiss etmək istəmirlər. Hər halda, “Şeyx Sənan”la “Səyavüş”ün dili bir deyil, arada nə qədər böyük fərq var.” Dramaturq tamamilə haqlı idi!..

Əsərdə diqqəti daha çox cəlb edən dialoq və monoloqlardan biri el Anası, ağbirçək Qadınla Səyavüşün dialoq və monoloqudur.

Rüstəm

(Səyavüşə)

Madam ki, əmr etmiş bizə şah baban,
Çıqmalıyız yola günəş doğmadan.

Səyavüş

(ağsaçlı, köylü qadına yaqlaşır, əlini öpər).

Sağlqla, ey böyük, möhtərəm ana!
Sən anadan daha yaqınsın bana!

Qadın

(onun alınından öpərək)

Quzum! Er-gec parlar adın cihanda,
Diz çökərlər sana qarşı hər yanda.

Zalimlə məzlumu, saqın, bir tutma,
 Yediyn ətməyi, duzu unutma!
 Hər ölkəyə varsan, bizi anarsın,
 Nasırlı əllərə acır, yanarsın.

(Dərindən ah çəkərək.)

Şən saraylar məğrur etməsin səni,
 Düşün daim yoqsulların dərdini.
 Uyma evlər yıqan kinli şahlara,
 Acı! Köyüsləri yaqan ahlara!

(Səsini yüksəldərək.)

Biz səni bəslədik, çalış, adil ol!

Haydi, yavrum, şanlı yol, uğurlu yol!

Sarayda baş verən özbaşınalıqlardan və rəzalətlərdən istifadə edən Pişxidmət, cariyəni ələ almaq və namusuna təcavüz etmək istəyir. Bunu görən Səyavuşun sanki qafası dönür.

Pişxidmət

(Alaycı qəhqəhə ilə.)

Haq və ədalət!.. Nə gülünc əfsanə!
 Bu lafdan xoşlanır ancaq divanə.
 Çocuqluq yetişir, gəl bu aqşam da,
 Vaqtını xoş keçir bənim odamda.

(Qızın qolundan tutaraq)

Unutma ki, sənin kibi yüzlərcə,
 İsmətlər pozulur burda hər gecə.

Birinci cariyə

Bıraq, demək sən də Keykavus kibi,
 Hiçliyəmi gömdün vicdanı, qəlbi?

Pişxidmət

Söylənmə, gəl bəri!

Birinci cariyə

(geri çəkilir)

Yetər quduzluq.

Pişxidmət

(qucaqlar)

Sən bir oyuncaqsın, bən də bir çocuq.

Səyavüş

(sərt və kinli)

O bir quzu, sən bir quduz canavar.

(Hər biri şaşqım adımlarla bir tərəfə gedər.)

Ah, nə qadar çirkin, vəhşi duyğular!..

Hiç yalan deyilmiş anamın sözü,

Başqa imiş sarayların iç yüzü.

O da bu çirkablar içində sönmüş,

Gənc yaşında ömrü sərabə dönmüş.

Sarmış da hər yanı bayquşlar səsi,

İştə, gülünc faciələr səhnəsi!

Südəbənin xəyanətinin üstü açılır, Keykavus Səyavüşü
bağışlayır:

Səyavüş! Qalmadı bir şübhəm sana,

Vuruldum səndəki parlaq vicdana.

Bir ləkə var bəlkə ayda, günəşdə,

İncə bir iz belə yoq Səyavüşdə.

Əvət, südün təmiz, açıqdır alın,ı

Səpdıramaz səni hər oynaq qadın.

Haydi, yavrum! Gözü yollarda ordun,

Get, zəfər tanrısı yardımçın olsun!

Haqsızlıqlara, ədalətsizliklərə, azgınlıq və rəzalətə qarşı Səyavüş
və Altay qüvvələrini birləşdirirlər, qanıçənlərə və alçaqlara yumruq
sıxırlar.

Altay

Lənət bu varlığa, yetər, usandıq,

Kəndi yaqduğımız atəşdə yandıq.

Taun da, vəba da uğurlu sizdən,

Ölüm belə qaçar işgəncənizdən.

Səyavüş

(sarsılır, qızğın və coşğun)

Ötər keçdiyiniz yerdə bayquşlar,
 Qəhrəman cildinə girən sərxoşlar!
 Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan
 Bir insandan daha şərəfli qaplan!..
 Biz gəldik ki, çignənməsin yurdumuz,
 Məgərsə çignəyən kəndi ordumuz.
 Qıtlıq, aclıq, tufan, ölüm, fırtına...
 Cümləsi bir yana, sizlər bir yana.

Altay

And olsun vicdana, bu gündən sonra,
 Hər kim yan baqarsa şu yoqsullara,
 Yıldırımlar patlayacaq başında,
 Adı yazılacaq məzar taşında.

Arzusu və istəyi gözündə qalan Südabə Səyavüşə fitnə dolabı hazılayır. İlahi!.. Qadında nə qədər və nə dərəcə ehtiras, qısqanclıq, məkr, hiylə... olarmış!?. Südabə istəyinə yetməyincə nə gündüzlər dincliyi olur, nə gecələr yuxuya gedə bilir. Məhəbbətin qisasını almaq üçün hər cür alçaqlığa əl atır, özünü oda-közə vurur...

Südabə

(həzin bir ah ilə)

Qarşımda diz çöksə bütün yer yüzü,
 Yenə Səyavüşdə könlümün gözü.
 Məhbəsdə inlərkən düşündüm onu,
 Aşqımın həp odur əvvəli, sonu.

Rübabə

(gəlir, son cümlələri dinlər)

Yazıq!.. Bunca zəif bilməzdim səni,
 Öpsün zəfər dalğaları çöhrəni.

Südabə

Xayır, bu gün bənim halım başqadır,
 Könlümdəki çarpıntılar pək ağır.
 Bir diləyim varsa, onun visalı,
 Gözlərimdə yalnız onun xəyalı.

Səyavüşün o dik, o məğrur başı
Əyilməz olursa sevgimə qarşı;
Onu al qanlarda görmək istərim,
Saçlarından çələng örmək istərim.

Səyavüş saray mühitinin üfunətini həməən duyur və “çıldırır”.
Dünya başına fırlanır. O, Keykavus və Əfrasiyab sarayında nələr,
ah, nələr görmür?! Nələrin şahidi olmur!? Südabənin vəhşi
ədalarının! Kinli babasının ölüm cəzasının! Nifağın, fırıldağın,
alçaqlığın, rəzilliğin nə olduğunu!..

Səyavüş

Lakin Südabənin vəhşi ədası,
Kinli bir babanın ölüm cəzası
Qaçaq kibi etdi bizi dərbədər.

Bəhram

Unut, nə olmuşsa, həp keçər, gedər.
(*Cibindən bir kağız çıxarır.*)

Hiç aldırma, Əfrasiyab var olsun,
Məktubunu oqu, nasıl da məmnun!
O da saray, bu da!.. Nə farkı varmış,
Bəklər səni burda həp sevgi, alqış.

Səyavüş

Saray aləminə bəndə yox həvəs,
Həpsi qanlı məhbəs, parlaq bir qəfəs.
Dayım gömdürsə də bizi altına,
Qoltuğa sığınmaq ağırdır bana.

Turanda Səyavüşü nələr gözləyirdi? İlk öncə səadət, xoşbəxtlik,
sevgi, məhəbbət!.. Sonra nifrət, qan, qada, iftira, dəhşət, faciə!..
Turanda o, yüksək səviyyədə qarşılanır. Ona şanlı günlər vəd edilir.

Əfrasiyab

(*Səyavüşü qucaqlar, öpər*)

Xoş gəldin, bu yurda gətirdin səfa,
Qəhrəman Səyavüş!
İştə, həmsirəmin şahin yavrusu!
Parlar gözlərində zəfər duyğusu.

Səyavüş

Çocuq babasından qaçarsa, bəlli

Ana qucağında bulur təsəlli.

Əfrasiyab

Əvət, İran sana baba ocağı,
Bu yurtda bulursun ana qucağı.
Şübhəsiz xor baqsa baba oğluna,
Ana köksü daim açıqdır ona.

Gərşivəz

Bu ölkənin qorqu bilməz elləri,
Kişnəyən atları, coşğun selləri,
Qartal yavruları səni gözlüyor,
Hər səninçin şanlı günlər özlüyor.

Əfrasiyab Səyavüşü bacoğlusunu kimi, vəliəhd kimi qarşılayır, ona taxt-tac vəd edir. Qəhrəman bundan “bayılır”. Siyasətdən uzaq olmağa çalışır. O, siyasətdən uzaqlaşdıqca, siyasət ona daha da yaxınlaşır. Gərşivəz dayı ilə bacoğlunun arasını vurmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır... Firəngiz Səyavüşü görüncə ona vurulur. İztirablar fırtınasında boğulur.

Firəngiz

O bir yıldız kibi aqdı könlümə,
Atəşli bir çiçək taqdı könlümə.
Əlimdən aldı səbrimi, uyqumu,
Alav dalğaları sardı ruhumu.
Çırpınan qəlbimə yardım eyləyin!
Dərdimi siz açın, ona söyləyin!..
İstəməm, istəməm, açmayın, xayır,
Bəlkə onun könlü başqasındadır?!

Səyavüş Firəngizdən daha müdhiş anlar və günlər yaşayır. Böyük qəhrəman Cənnət Pərisinin toruna düşür. Firəngizin şahin baxışına, ceyran yerişinə alidə olur.

Firəngiz

(pərdə arqasına keçər)

Dur, gələn var, görüş qalsın sonraya.

Səyavüş

(gözləri ilə onu izlər, həyəcan içində)

Bən uymadım hər dilbərin kamına,

Uğradım çoqunun intiqamına.
Bilmədim ki, bir gün bənd olur könül
O şahin gözlərin ehtişamına.
Yürürkən sanki naz edər göylərə,
Səcdə etməyimmi xoş xuramana?

Cavid dialoq və monoloqları yığcam, mənalı və məzmunludur. Oxucuların və tamaşaçıların diqqətini həmişə cəlb edir, onlara estetik zövq verir. Obrazların daxili aləminin açılmasına kömək və xidmət edir.

Altay

İştə, o xain burda!

İsyancılar

O düşmandır bu yurda

Altay

Həmişə cəza bulmalı!

İsyancılar

Bir anda məhv olmalı!

Vali

Azğın! Şaşırdınmı sən!?

Müşavir

İştə o pək sərsəri!

Vali

Bu sayğısızlıq nədən!?

Müşavir

O, bunların rəhbəri.

Altay

Artıq yetər, səbrimiz həp tükəndi.

İsyancılar

Səbrimiz həp tükəndi.

Altay

Hüququmuz, namusumuz çignəndi.

İsyancılar

Namusumuz çignəndi.

Vali

Bən ayrılmam ədalətdən, qanundan.

İsyancılar

Yalan!.. Çəkilməz yalan!

Altay

(əlilə göstərir)

İştə, ədalətin dar ağacları!

Boğazlatdın acları.

Quraqlıq bir yandan, sən də bir yandan,

Xalqa yutturdunuz qan.

Ölkə viran oldu, çıraqlar söndü,

Evlər məzarə döndü.

Vergi deyə hər gün bizi döydünüz,

Yaman günə qoydunuz.

Faciədə, demək olar ki, bütün obrazların, xüsusilə Səyavuş və Altayın dialoq və monoloqları həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından diqqəti cəlb edir. Əsər sanki bugün yazılmışdır. Orada həm tarixi kolorit, həm də müasir ruh güclüdür. Tarixilik və müasirlik faciənin ideyası və bədii mahiyyətindədir.

Vali

Sus, bu, hökumətə qarşı isyandır!

Yalçın

Sənin azgınlığın bizə əyandır

Altay

(önünə keçər, qızğın)

Yetər çıldırdınız hökumət! - deyə,

Evləri yıqdınız, ədalət! - deyə.

Məzlumlar qanından badə sondunuz,

Qarğa-quzğun kibi leşə qondunuz.

Qanun deyə doğruluqdan caydınız,

Xalqın namusunu hiçə saydınız.

Aldıqları nəfəs - zəhərli ahlər,

Qidasız çocuqlar ot yeyib yaşar.

Söylə, öyündüyün ədalət bumu?

Hökumət dediyin rəzalət bumu?

Səyavüş

Nə dəhşət!?

Əgər cihandakı bütün kinlər, fitnələr,

Bütün ihtiraslar olsa həp gəbə,

Bir afət doğardı, o da Südabə!

Gərşivəz

(dərin ah çəkər)

Doğrusu, pək uğursuzmuş taleyin,

Bilməm nə gündə sən cihana gəldin?

Zülmətlə nur qarışdığı andamı?

Xeyr ilə şər barışdığı andamı?

Sanma bir Südabə azmışdır yolu,

Əfrasiyab ondan daha qorqulu!

Haq və ədalət uğrunda mübarizə, yoxsullara və məzlumlara qarşı sevgi və məhəbbət, şahlara və xaqanlara, əxlaqsızlıq və rəzalətlərə qarşı nifrət və qəzəb Səyavüş və Altayın başlıca amal və mübarizə yoludur. Səyavüş və Altay Keykavus və Əfrsiyab üsulidarəsinə nifrət edir, bir igid və xalq qəhrəmanı olaraq, onlara qarşı barışmaz mövqedə dayanırlar. Səyavüş köydə yediyi ətməyi və duzu unutmur. Altayla bərabər daima kasıbların dərini düşünür, kinli şahlara və xaqanlara uymur. Qadın ananın “Adil ol!” sözünü qulağında sırğa edir...

Çinli

İştə haq bağırın haqsızın sonu!

Yalçın

(Valiyə dar ağacını göstərir)

Çoq alçaldın, şimdi sənindir sıra,

Bir az yüksəlirsən, çəksələr dara.

Səyavüş

Xayır, saqın! Onu asmış olsalar,

Zəhərlənir leşə qonan qarğalar.

Bəncə layiq ona bir dəmir qəfəs,

İbrət alsın görüb keçdikcə hər kəs.

Çinli

Altay! Sən bu yurda yeni can verdin,
Zülmün qaba heykəlini devirdin.

Yalçın

Alqış sana, alqış doğduğun soya!
Alqış bəslədiyin böyük duyğuya!

Altay

Siz çox inlədiniz zəncir altında;

(Valiyə işarətlə)

O zəvqi tapmalı bizim şaşqın da,
Şu qayğısız ovalara, dağlara
Xəyanət uğramaz bu gündən sonra.
Susdu hər bucağa qonan bayquşlar,
Bir də çignəməz bu yurdu sərxoşlar.
Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hürriyyət uğrunda pək cəsur olun!
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olur ancaq dəmir qollara.

Saraydakı əxlaqsızlır və rəzalət Səyavüşü suallar qarşısında qoyur. Hara ayaq basırsa, orada özünə qarşı kin və intiqam duyur. Babasının diyarı onun üçün xəyanət, dayısınınkı hiylə ocağına çevrilir.

Səyavüş

(Sinirli və coşqun.)

Kimə inanmalı!? İştə hər diyar
Bana qarşı kin və intiqam duyur.
İran xəyanət və hiylə ocağı,
Turan iftira və dəhşət qucağı!..
Çinə getsəm, onlar daha amansız!
Saray bəcəkləri yaşarmı qansız?
Lənət olsun, uymam bu gündən sonra
Elmasla parlayan qanlı taclara!

Səyavüş hara gedirsə Gərşivəz tikan kolu kibi onun qabağında bitir. Qardaşı Əfrasiyaba olmazın yalanlarını söyləyir. İki qardaş Səyavüşə qarşı birləşir.

Əfrasiyab

Bəncə suçlu deyil o şanlı əskər.

Gərşivəz

Aldatmasın səni gözəl nəğmələr,
Hələ dağlardakı isyan sönməmiş,
Altay da əzmindən hələ dönməmiş.
Ətraf kəntlər hər gün ona qoşulur,
Gün-gündən ordusu həp qüvvət bulur .
Səyavüşün əli çatsa Altaya,
Salır bizi daha qorqunc qavğaya.
İştə Keykavusun əli var hələ,
İstər Səyavüşlə versin əl-ələ.

Keykavus sarayında Südabə, Əfrasiyab sarayında Gərşivəz və Vali Səyavüşü hökumətə xəyanətdə suçlayırlar. O, hər addımda izlənilir, şantaj edilir... Dayısı iftiralara inanır. Səyavüş ona atılan böhtanları qətiyyətlə rədd edir. Həç kimin qarşısında əsmir, alçalmır, yalvarmır. Nə bəla gəlsə ona qarşı mərdi-mərdana köks gərir.

Səyavüş

Xayır, istəməm, xayır, İran bir cənnət olsa,
O yurda sanma bir də Səyavüş ayaq basa,
Hind ormanlarındakı qaplanlara qoşulsam,
Himalaya başında qartallara eş olsam,
Nildəki timsahların atılsam qucağına.
Mümkün... Amma tutulmam örümçəklər ağına
Südabələr bəsləyən uğursuz bir ölkənin
Uğramam hüduduna, bundan əmin ol, əmin!

Əfrasiyab

Öylə isə güclü ordu verəyim sana,
Alt-üst edib İrani saldır Kəyan şahına!

Səyavüş

Xayır, o alçalsa da bən alçalmaq istəməm,
Aqıtsa da qanımı, bən öc almaq istəməm.

Dramatik hadisələr son həddə - kuliminasiya nöqtəsinə çatır: Ya şərəfsiz həyat, ya şərəfli ölüm! Səyavüş ikincini seçir. Mövcud gerçəkliklə onun arzu və istəyi, şah üsul-idarəsilə onun amalı və məqsədi arasında dərin uçurum yaranır. Səyavüş vicdansızlar,

namərdlər, mərhəmətsizlər dünyasıyla üz-üzə dayanır. Şər qüvvələr güclüdür, çünki onlar hiyləyə, xeyir qüvvələr zəifdir, çünki onlar həqiqətə tapınırlar. Haqsızlıq, dərəbəylik, vicdansızlıq hökm sürən bir məmləkətdə həqiqət zəfər çala bilmir, zor həqiqəti üstələyir. Arzular və ümidlər sönmür. Ölkələri aclıqdan xilas edən yenilməz Səyavüş qanlı şahlara, qanlı xaqanlara əyilmir. Haq tanımaz zalımların hədəfinə çevrilir...

Əfrasiyab

(qızının qolundan tutub itələr)

Çəkil!

Səyavüş

Oh, səfil!

Lənət o günə ki, sığındım sana,

Nifrət güvəndiyim qanlı xaqana!

Bən atıb da gəldim Kəyan tacını.

(Firəngizi göstərir.)

Şərəf bildim onun izdivacını,

Düşünmədim, babam kimi sən də,

Əqrəblər yaparmış yuva beynində.

Bu bir suçmu, söylə, yalnız qəhr olan

Ölkələri xilas etdim aclıqdan.

(Vali ilə Müşaviri göstərir)

Haq tanımaz zalımlardan öc aldım,

Bilmədim ki, buna qızarmış dayım.

Əvət bilmədim ki, dumanlı başlar

Haqqı deyil, haqsızlığı alqışlar.

Səncə xoşmu xalqın acı fəryadı?

(Həyəcanla.)

Ah, babam da, sən də məzlum cəlladı!..

Əfrasiyab

Dəf edin, görməsin onu gözlərim...

1.6. Türkülər və şərqlilər

Dramaturq pyeslərinin əksəriyyətində olduğu kimi, “Səyavüş”də də türkü və şərqlərdən geniş istifadə etmişdir.

[Dəstini] Təkrar doldurub içərək coşğun bir ahənglə türkü söylərlər.

Birinci dəliqanlı

Qılıclar parləsın, yer-göy çınləsın.

Hamı

Çınləsın, çınləsın, ho, çınləsın, çınləsın.

Birinci dəliqanlı

Dost ya düşman bizim gücü anlasın.

Hamı

Anlasın, anlasın, ho, anlasın, anlasın.

Birinci dəliqanlı

Oq atmayız qorqub qaçan davşana.

Hamı

Davşana, davşana, ho, davşana, davşana.

Birinci dəliqanlı

Nerdə qəhrəmanlar? Çıqsın meydana!

Hamı

Meydana, meydana, ho, meydana, meydana.

Birinci dəliqanlı

(qılıcını çəkərək)

Arş iləri, hücum, hücum!

Birinci bənnə

Gəl, quzum, tez ol da gəl!

Gözüm qaldı yolda, gəl!

Çamur gətir, daş gətir!

Durma, arqadaş gətir!

İkinci bənnə

Haydı, quzum, kərpic at,

Kirəc gətir, az su qat!

Gecikmə, gəl, durma, gəl,

İşə zərbə vurma, gəl!

* * *

Kösə

Bəngi qatdım şərabə,
 Dəniz döndü sərabə.
 İçərlər, həp içərlər,
 Qayğıdan vaz keçərlər.
 Nəşələndir həyatı,
 Qalındır yerin qatı;
 Çəkər səni kamına,
 Ağrı qatar camına.
 Varkən əlində fürsət,
 Qoyma könüldə həsrət.
 Ömrün hər sevincindən
 Bir busə al da əylən!

Hamı

Ömrün hər sevincindən
 Bir busə al da əylən!

* * *

Keykavus sarayında başqa bir salon... Südabə taxt üzərində yaslanmış, cariyələr ətrafını sarmış. Rəqqasə - çinli qız incə və lirik musiqi ilə həmahəng olaraq şarqı söyləyib oynar.

Rəqqasə

Qayğısız baharın ılıq busəsi
 Tellərimə qondu zülmət uçarkən.
 Sərxoş bülbüllərin o baygın səsi
 Oqşadı ruhumu güllər açarkən.
 Yasəmən, nilüfər, sümbül, mənəkşə
 Mey sundular bana elmas jalədən,
 Günəş üryan vücudumu əmdikcə,
 Bir tülə büründüm sanki lalədən.

* * *

Qızlar

Bəyaz, pənbə, nazlı bir quş
 Yalçın qayalıqda durmuş,
 Boynunu, baq nasıl burmuş?

Kimi gözlər gövərçinim?
Bənim dilbər gövərçinim!

Gövərçinim qanat açar,
Yüksək bulutlara uçar.
Rəqs edərək uçar, uçar,
Qayğı bilməz gövərçinim,
Enib gəlməz gövərçinim.

Zaman olur atar bəni,
Bir gülüşə satar bəni,
Birdən gözü tutar bəni,
Həmən qoşar gövərçinim,
Ruhu oqşar gövərçinim.

Rəqqasə

(həm şarqı söylər, həm də rəqs eylər)

Doğurdu annəm bəni matəmli bir dügündə,
İblis ilə Tanrının öpüşdüyü bir gündə.
Gözlərimdə o gündən məstanə cilmələr var,
Ağlasam yüzüm gülər, gülərsəm ruhum ağlar.
Bən istərim hər könül bənim aşqımla dolsun,
Kimsə bana yar deyil, ancaq əsirim olsun.

1.7. Seçmələr

- ❖ *Bən səndən öyrəndim qəhrəmanlığı,
Yenilsəm də yoqdur peşimanlığı.*
- ❖ *Nə sən, nə bən! Biz ər oğlu ərləriz,
Gücdə, saldırişda həp bərabəriz.*
- ❖ *Bu gündən atmalı köy mühitini,
Möhtəşəm saraylar bəkləyir səni.*
- ❖ *Biz səni bəslədik, çalış adil ol!
Haydi, yavrum, şanlı yol, uğurlu yol!*
- ❖ *Gücsüz Tanrıdansa güclü qəhrəman
Səcdəyə, hürmətə layiq hər zaman.*
- ❖ *Çocuqluqdan bəri alışdım köyə,
Zal oğlu Rüstəmdən aldım tərbiyə.*
- ❖ *O şən yıldızları öpər bulutlar?
Bilirsən ki, sənsiz nəşələr susar.*
- ❖ *- Südəbəni gördüm bən
Səyavüşü öpərkən.*
- ❖ *- Könül həp zəvq alır tazə qönçədən.*
- ❖ *- Ağzını yum, bu söz çəkilməz artıq.*
- ❖ *- Yetər, sus, yetər, ah, duyğusuz kölgə!
Bən istəməm ləkə üstündən ləkə.*
- ❖ *Haq və ədalətmi?.. O bir quş olsa,
Şahın sarayında yapamaz yuva.*
- ❖ *Unutma ki, sən kibi yüzlərcə,
İsmətlər pozulur burda hər gecə.*
- ❖ *Sən bir oynucaqsın, bən də bir çocuq.*
- ❖ *O bir quzu, sən bir quduz canavar.*
- ❖ *Hiç yalan deyilmiş anamın sözü,
Başqa imiş sarayların iç yüzü.*

- ❖ *- Səndə vardır azğın bir əqrəb qanı,
Ehtiras alovi yaqmasın səni.*
- ❖ *- Söndür o atəşi, sevindir bəni!*
- ❖ *- Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin.*
- ❖ *- Çəkil ehtirasın qara yelkəni.*

- ❖ *Bayılsa ayılsın, ölsə dirilsin!*
- ❖ *Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!*
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.
- ❖ *Oh, ipəkli yılan, sevimli qaplan!*
- ❖ *Bütün ölkə inləyərkən aclıqdan,*
Şu vicdansızların qidası həp qan.
- ❖ *Bitmədi də xalqı üzən qırbaclar,*
Parlayacaq şimdi oqlar, qılıclar.
- ❖ *Keykavusun olmasaydı buynuzu*
Baş hərəm saymazdı bir uğursuzu.
- ❖ *Şımardın, yetər!*
- ❖ *Bu ilk ibrət olsun, unutma əsla,*
Azğınlara qarşı yox deyil cəza.
- ❖ *Bəhey, yolçu! Getmə, dur!*
- ❖ *Gözlərə baqmaq könül qidası.*
- ❖ *O bir Mələk, sən bir Şeytan!*
- ❖ *Ən parlaq gündüzlər gecədən doğar.*
- ❖ *İştə Çin ahusu, görmədirsə gör!*
Nur gəlir gözünə ona baqsa kör.
- ❖ *Ömrün hər sevincindən*
Bir busə al da əylən!
- ❖ *Haydı qorqunc olur hücumu türkün.*
- ❖ *Əfrasiyab hanı? Çıqsın meydana!*
Büxsün qollarımı, ər deyim ona.
- ❖ *Öyünmə çox, ağlar öncə gülənlər.*
- ❖ *Böylə boş yaralar viz gəlir bizə.*
- ❖ *Sizdən uğurludur taun, qasırğa.*
- ❖ *Bir yandan Turanın qaçaq elləri,*
Bir yandan İranın azgın əskəri.
Qanımızı içib-içib doydular,
Qız-gəlini soyub çıplaq qoydular.
- ❖ *Taun da, vəba da uğurlu sizdən,*
Ölüm belə qaçar işgəncənizdən.
- ❖ *Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan.*
Bir insandan daha şərafli-qaplan!..
- ❖ *Qarşımda diz çöksə bütün yer yüzü,*

- Yenə Səyavüşdə könlümün gözü.*
- ❖ *O bir təhlükədir İranə, Çinə.*
 - ❖ *İştə hər ikiniz qorqaq və miskin!*
 - ❖ *Hər ikiniz asi! Azğın bir asi!*
Layiq sizə ancaq ölüm cəzası!..
 - ❖ *Bəndən qaçsa belə, əldə*
Gəlməlidir cənazəsi!..
 - ❖ *İştə ana yurdu, Turan ovası!*
Yalçın qayalarda qartal yuvası!
 - ❖ *Əvət, qadın incə xilqət,*
Alçalırsa, heçdir fəqət.
 - ❖ *- Gün aydın!*
- Xoş bulduq...
 - ❖ *Zəiflər daima güclüdən bəhs edər.*
 - ❖ *Hər könlüdə sənə hürmət bəslənir,*
Adın Altay dağlarında səslənir.
 - ❖ *Çocuq babasından qaçarsa, bəlli*
Ana qucağında bulur təsəlli.
 - ❖ *Şübhəsiz xor baqsa baba oğluna,*
Ana köksü daim açıqdır ona.
-
- ❖ *Tezdir daha, bəkləyin, çocuq sanmayın onu,*
Bir siyasət olmasa, atmaz baba yurdunu.
 - ❖ *Bir gövərçin uçub qaçsa hər yana,*
Yenə aqşam üstü bulur bir yuva.
 - ❖ *Sözlərin başqadır, gözlərin başqa.*
 - ❖ *Həyat səhnəsində həp müsafiriz.*
 - ❖ *İki könül birsə, diləklər də bir.*
 - ❖ *Zəncirsiz dururmu böylə sərsəri!*
 - ❖ *Bənim könlüm hər qüvvəyə,*
Nəşə sərpən atəş deyil.
Bənim aşqım hər kölgəyə
Gülümsəyən günəş deyil.
 - ❖ *Mümkün deyil bu əsla!*
Namus deyil paçavra!
 - ❖ *Yetər, sandınız bu xalqı oynucaq,*

- Xalqı xırpalayır hökumət ancaq.*
- ❖ *Zülmətləri yaran bir şimşəyim bən,
Doğdum məzlumların diləklərindən.*
 - ❖ *Qəhrəmanlıq səni məğrur etməsin.*
 - ❖ *Dəmirsiz bir ölkə çıxılmaz qəfəs,
Havaısz bir məhbəs, alınmaz nəfəs.*
 - ❖ *Çin xalqına çox da inanmaq olmaz,
Onlar siyasətdə olduqca qurnaz.*
 - ❖ *Xain qaçsa hər yana,
Qurtuluş yoqdur ona.*
 - ❖ *Zalım bağışlansa daha çox azar,
Məzlum üçün qazar ən dərin məzar.*
 - ❖ *Səyavüs də şah nəslı, xaqan nəslı,
Onun hər kəslə var başqa bir dili.*
 - ❖ *Alov dalğaları yaqar beynimi,
Hiç bir qüvvət susduramaz kinimi.*
 - ❖ *Daim onda böylə gülünc hallar var,
Bir qədər içdimi, qiyamət qopar.*
 - ❖ *Parçalanmalıdır bu qanlı tabut...*
 - ❖ *Gedib görmədikcə Əfrasiyabı,
Qalqmaz ortadan bu fitnə dolabı.*
 - ❖ *Yəq, danılmaz bu kiçik böhtana,
Ən kiçik bir ləkə ölümdür bana.*
 - ❖ *Bulutlara uçsa da qurtuluş yoqdur ona.*
 - ❖ *Kişnər də yıldırımlar, qılıc çəkər bulutlar,
Göylər səltənətində qavğamı, şənlikmi var!?*
 - ❖ *İlk görüşdə bən sənin haq sözünə baqmadım,
Səyavüsün bir casus olduğunu çaqmadım.*
 - ❖ *Bizim şanlı qəhrəman siyasətdən də anlar,
Həmən cavab bulur da, işin içindən çıxar.*
 - ❖ *- Gərşivəz! Sən dəmi dil açdın bana?
Sən dəmi, sən dəmi küsdün vicdana?
- Sus, bənim qardaşım təhqir edilməz!
Gərşivəz iftira, dəsisə bilməz.*
 - ❖ *İştə boynum, iştə qılıc, xaqanım!
Qurtar onu, sana halaldır qanım.*

- ❖ *Xainin cəzası ölümdür ancaq!*
- ❖ *Sağın, öylə şanlı bir gəncə qıymaq*
Qəlbindən yaralar bütün dünyanı,
Anıldıqca ağlar qoyar Turanı.
- ❖ *Səndən şərəflidir av köpəkləri!..*
- ❖ *Keykavus bir cəllad, sən də bir cəllad!..*

1.8. “Səyavüş” və ədəbi tənqid

1.8.1. “Səyavüş” və mətbuat

Dövri mətbuatda “Səyavüş”lə bağlı maraqlı xəbərlər verilmiş, mülahizələr söylənilmişdir. Əsərdən bir parça (II pərdə I səhnə) “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında şap edilmişdir. Həmin jurnalda “Xronika” başlığı altında belə bir məlumat getmişdir: “Hüseyn Cavidin yeni yazmış olduğu “Səyavüş” əsərinin məzmunu Firdovsinin “Şahnamə”sindəndir. Əsərin üz qabığı rəssam [Rüstəm] Mustafayevə tapşırılmışdır.”

Kitab 1934-cü ildə latın qrafikası ilə Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmişdir. O dramaturqun sağlığında latın qrafikasında çap edilmiş ilk və son kitabıdır.

“Böyük oktyabr sosialist inqilabının” XVI ildönümü münasibətilə yazılmış məqalədə “Səyavüş” “inqilabi bir əsər” kimi qiymətləndirilmişdir.¹

“Səyavüş” inqilabi əsər olmasa da, dramaturq üzərində sovet quruluşunun müəyyən təsirləri hiss olunur.

Azərbaycan şura yazıçılarının Azərbaycan K(b)MK və BK-ya verdiyi raportda “Səyavüş” “tarixi-inqilabi səciyyəli” bir əsər kimi təqdim edilir.²

Dramaturqun “Gənc işçi” qəzetinə verdiyi müsahibədə deyilir: “Mərkəzi firqə komitəsinin 23 aprel [1932] tarixli qərarından sonra əski yazıçılara olan əlaqə dəyişdi. Yazdığım mənzum “Səyavüş” pyesi səhnəyə buraxıldı...”³

Ə.Babəyeva: – Hüseyn Cavidin “Səyavüş”ü Azərbaycan yazıçılarının Ümumittifaq Şura yazıçıları qurultayına hazırlıq

¹Şura ədəbiyyatı və Oktyabrın XVI ildönümü, “İnqilab və mədəniyyət”, №2 1933, səh. 2.

² Azərbaycan şura yazıçılarının raportu, “İnqilab və mədəniyyət”, №3 1933, səh. 1-2.

³ “Gənc işçi”, 23 aprel 1932.

devrində əldə edilən müvəffəqiyyətlərdən biridir.¹

Hüseyn Cavidin 1930-cu illərdə qələmə aldığı əsərlər sırasında “Səyavüş” mənzum faciəsi ayrıca yer tutur. Faciə özünün fəlsəfi və bədii-estetik xüsusiyyətlərinə, əsərdə tarixilik və müasirlik probleminin bədii cəhətdən uğurlu həllinə görə maraq doğurur. Keykavus, Əfrasiyab, Səyavüş* və Südabə obrazları Şekspirin yaratdığı obrazdan nəinki geri qalır, bəzi bədii xüsusiyyətlərinə və bədii mükəmməliyinə görə seçilir... Dramaturq Şərq və dünya ədəbiyyatına “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərindən sonra yeni möhtəşəm bir əsər verir. Bu, Cavid bədii sənətinin, bədii dühası və istedadının nəyə qadir olduğunu ortaya qoyur. Adını çəkdiyim və çəkmədiyim əsərlər kimi, “Səyavüş”də də Cavid sənəti bütün əzəməti və parlaqlığı ilə diqqəti cəlb edir...

1930-cu illərdə faciə haqda Hüseyn Mehdi, Əli Nazim, Əsəd Tahirov, Məmməd Kazım Ələkbərli, Hacıbaba Nəzərli, İsmayıl Hidayətzadə, Əli Sultanlı və b. tənqidçilər məqalə yazmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər. Həcmcə iri məqaləni Mehdi Hüseyn yazmışdır. O, məqaləsində, ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığını bütöv şəkildə nəzərdən keçirmiş, “Səyavüş” barəsində ayrıca danışmışdır. Mən onun məqaləsini burada olduğu kimi verirəm.

¹ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 259.

* Səyavüş bəzi sovet ədəbiyyatşünasları tərəfindən Hamlet obrazı ilə müqayisə edilmişdir.

Hüseyn Mehdi

1.8.2. Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz*

I

Mürtəcə sənətkarlar fəhlə sinfini coşqun musiqi, gözəllik, şeiriyyət və sənətkarlıq düşməni hesab edirlər. Bu, şübhəsiz, həqiqətə uyğun deyildir. Fəhlə sinfinin də özünü ruhlandıran coşğun musiqisi, özünə zövq verən gözəlliyi, özünü və özünə yaxın geniş əməkçi kütlələrini böyük gələcək uğrunda mübarizəyə çağıran şeiri vardır və eyni zamanda o, vaxtilə əsrinin bu şərəfli vəzifələrini çiyinlərində daşımış inqilabi sənətə, şeirə düzgün qiymət verməkdə də bəşər tarixi meydanına çıxıb, inqilablar nəticəsində səhnədən çəkilməmiş və çəkilməkdə olan bütün siniflərdən yüksəkdə durur. Öz şüuru ilə müasir burjuaziyadan ayrılaraq sosialist inqilabı cəbhəsinə keçən görkəmli sənətkarlar bu həqiqəti gözəlcəsinə anlamışlar. Onlar müasir kapitalizm quruluşunun böyük sənəti, əsl gözəlliyi, coşğun musiqini və yüksək şeiri ölümə doğru yuvarladığını belə görüb düşünmüşlər.

İndi iş belə bir nöqtəyə gəlib çıxmışdır ki, əvvəllər əski bədii yaradıcılıq yolunun izi ilə gedən və öz talantında dərin bir durğunluq hiss edən Hüseyn Cavid kimi yazıçılar, az-çox inqilabi ideyalarla tənəffüs etmələri sayəsində birdən-birə gəncləşməyə, dünən özünün bədii əsər yaratmaq üçün enerjisi qalmadığından bəhs edərkən, bu gün birdən-birə cürətlənərək (canlı əfsanələri tərənnüm vasitəsilə olsa da) irəliyə, proqressə doğru addım atmağa başlamışlar.

Bu, heç də təsadüfi deyildir. Proletar hakimiyyəti köhnə burjuva sənətkarlarının bəlkə yenidən qurulması və inqilab səngərinə keçə bilməsi üçün bütün imkanları yaratmış, yaşamağa haqlı olan əsl

* Məqalə öncə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında (№1 1930 səh. 40-43), sonralar Cavidin “Səyavüş” kitabında (Bakı, Azəməşr, 1934, səh. 7-25) və M.Hüseynin on cildliyinin IX cildində (Bakı, 1979, səh. 138-148) çap edilmişdir.

gözəl sənətin meydana gəlməsi və çiçəklənməsi üçün geniş yollar açmışdır.

Cavid “Səyavuş” əsəri ilə böyük inqilabi bir addım atmamışdır. Lakin bu əsər, tənqidimizə, Caviddən burjua təmayüllü bir sənətkar kimi bəhs etməyə qətiyyənlə haqq vermir. Çünki Cavid burada, keçmiş əsərlərində bədii şəkildə sistemləşdirdiyi ideyalarının çoxusuna ağır və sarsıdıcı bir zərbə endirmişdir. Bu nöqtəyə-nəzərdən “Səyavuş”un bir çox odlu misraları bizim üçün qiymətli və yüksəkdir.

Vaxtilə Lenin hər kəsin kommunizmə öz xüsusi yolu ilə gəldiyini göstərmişdi. Şərq dahisi Firdövsinin böyük əfsanələrini özünəməxsus bir üslubda yenidən işləyən Cavidin bu yolla getməsinə ona heç kim qadağan edə bilməz. Əsas məqsəd tarixin səhifələrində qanlı izlər buraxmış istismarçıları, insan kəllələrindən qüllə tikdirən cəlladları kommunizm cəmiyyətinin qəhrəman qurucularına yenidən xatırladaraq, onların müasir kapitalist cəmiyyətində kök salmış qalıqlarına ölüm zərbəsi endirməkdirsə, bu işdə Cavidin “Səyavuş” əsəri bizə yaxından kömək edə bilər.

Dünənki Hüseyn Cavid bu yolla getməmişdi. O, insan tarixinin səhifələrini ləkələmiş total teymurlara qarşı çox mülayim və mehriban bir əlaqə bəsləyərək, onu ədalət simvoluna çevirmiş (“Topal Teymur”), Sultan Əbdülhəmid Türkiyəsinə qarşı amansız mübarizə edən inqilabçıları göstərməkdən boyun qaçıraraq, patriarxal-feodal kəndini, bu ağır vəziyyətdən qurtulmağın yeganə yolu saymışdı (“Uçurum”).

Bu gün H.Cavid, Firdövs dastanlarının bir parçasını öz bədii süzgəcindən keçirərək, xaqanlar hakimiyyəti əleyhinə üsyan bayrağı qaldıran Çin məzlumları şərəfinə nəğmələr oxuyur.

“Səyavuş” Cavidə gəncləşdirdiyi kimi, gənc marksist tənqidimizin Cavidə verdiyi qiymətin tamamilə doğru olduğunu göstərdi.

Aleksandr Blok öz gündəliyində yazırdı ki, marksistlər ən ağıllı tənqidçidirlər.

Bu fikrə tarix də bəraət qazandırdı. Tənqidimiz müasir sosializm quruluşu şəraitində köhnə Cavid yolunun onu bir sənətkar kimi uçuruma doğru apardığını göstərəkən, şübhəsiz ki, haqlı idi. Həmin tənqid bugünkü Cavidin fikri təkamülündə az rol oynamadı. Bu tənqid özünün təcrübəsizliyinə və zəifliyinə baxmayaraq, sovet ədəbiyyatını həqiqi və polad relslər üzərinə çəkdi.

Bugünkü Cavidin “Səyavuş” əsəri üsyanı təkdir deyil, təqdir edir. Lakin bu əsər, eyni zamanda, müəllifin hələ inqilabi üsyan ideyalarını təbliğ etmək dərəcəsinə qədər yüksələ bilmədiyini, bəlkə yalnız zəif bir üsyanla kifayətləndiyini göstərir.

II

Biz, dünənki Cavidin bədii yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirəkən, Azərbaycan burjuaziyasının bütün məfkurə yoxsulluğunu, feodalizm quruluşu əleyhinə mübarizədə aciz qalıb miskin bir barışdırıcılıq yolu ilə getdiyini anlayır və dərinədən düşünərkən öz-özümüzə deyirdik: “Ax, bu burjuaziya nə qədər alçaq bir sinifdir!”

Biz, bu sözü deməkdə tamamilə haqlı idik. Çünki Cavid, özünü böyük 1905-ci il inqilabının sarsıdıcı dalğalarından kənara çəkən və bu inqilabın yalnız zəif tərəfini ifadə edən bir sənətkardı. Cavid, milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəçiliyinin bir müməssili idi. Cavid, sonrakı inqilablara da çox yabançı qalan bir yazıçı idi. Cavid, hətta proletar inqilabına belə yaralı, sızıltılı, bədbin misralar gətirən bir şairdi:

Sən nə nazəndə mələksin bilsən,
Sənsiz avara bir öksüzdüm bən,
Nəşəsiz ömrümə sevda sərpən
Gözəlim həp sənsən!..

Bu misralar, öz romantizmindən nəşə duyan “İblis” müəllifinin məntiqi inkişaf xəttinin son nöqtəsi idi. Bəli, bu, proletar inqilabı romantikasından uzaq bir sənətkarın acizliyi və bəlkə də fikri yoxsulluğu idi!

Doğrudur, “yalançı” ideyalar ifadə etmək yolu ilə də bədii əsərlər yaratmaq olar; lakin proletar inqilabı dövründə yürüdümlən yalançı ideyalar, böyük sənətkarı belə, bir sənətkar olaraq, ölümə doğru apara bilər və aparır da. Çünki bu inqilab öz mahiyyəti etibarilə bütün başqa inqilablardan fərqlidir, çünki bu inqilab, ən böyük və ən həqiqi xalq inqilabıdır. Böyük sənətkarın oxucusu yalnız özü olarsa, onun əsərləri bir qrup əksinqilabçı burjuaziyanın malı olarsa, bu, artıq sənətkarın mənəvi yoxsallığına dəlalət edir. Belə əsərlər adətən amansızcasına tarixin arxivinə atılıb, çox tez unudulur.

H.Cavid məsələnin bu cəhətini düşünməyə bilməzdi. Çünki o, kiçik sənətkar deyildi. O, öz sinfi məramlarına xidmət edən alovlu sənətinin, coşğun musiqiyə malik pomantik şeirinin həqiqi və yüksək pafosdan məhrum olmağa başladığını və hətta üslub pözəlliyini belə itirdiyini duymaya bilməz.

H.Cavid irtica qüvvələrinə xidmət edən bu yolu uçurmağa çalışmaqla, öz sənətini ölümdən xilas edərək, onu gələcək bədii nailiyyətlər üçün səfərbərliyə almağa başladı.

III

Hüseyn Cavidin bədii yaradıcılığındakı dönüşü yalnız “Səyavuş” əsəri ilə izah etmək heç də doğru olmaz. Bu dönüşü biz, zəif hiss ediləcək bir şəkildə də olsa, “Azər” parçalarında və “Knyaz” pyesində görə bilərik. Müəllif, “Knyaz”da Gürcüstan proletar inqilabının bəzən təhrif edilmiş bir mənzərəsini çizmiş olsa da, ümumiyyətlə özünün proletar inqilabına doğru gəlmək meylini ifadə edirdi. Hər halda öz məfkurəvi istiqaməti etibarilə “Topal Teymur”la “Knyaz” arasında böyük bir fərq vardı. Bu fərqi biz, müəllifin istismara qarşı dərin bir kin bəsləməsi ilə də sübut edə bilərik. O biri tərəfdən, Cavid xüsusilə proletar inqilabından sonra yazdığı əsərlərdə humanizm cəbhəsində dayandığını güman edərək, əsl həqiqətdə istismarın əsas köklərini qoparan proletar inqilabının “dəhşətləri ilə” barışa bilmir, hər işi “qansız” yola verməyi lazım

görürdü. “Topal Teymur” əsərindəki şair, Teymura müraciətlə deyir ki:

“Açıq söyləmək lazım gəlsə, mən qan tökülməkdə heç bir haqq və ədalət görməyirəm”.

Bu fikri Cavid özü də müdafiə edirdi. Biz onun həm inqilabdan əvvəl və həm də sonra yazdığı bəzi parçalarda bu kimi fikirlərə az rast gəlirik.

Lakin azadlıq uğrunda mübarizədə istismarçıları əzib məhv etmək üçün müsəlləh üsyan və gərkin mübarizə fikrinə gəlib çıxması Cavidin “Knyaz” əsərinin ən müsbət cəhətlərindən biridir. Burada Cavid heç olmasa menşeviklərin çirkin simasını açmış, eyni zamanda knyazlara qarşı mübarizə bayrağı qaldırmağı tarixi bir zərurət saymışdı. Cavid sözün geniş mənasında proletar inqilabını anlaya bilməmişdi, lakin “Knyaz” əsəri burjua humanizmi tendensiyalarını da ifadə etmirdi.

Bundan başqa, bir zamanlar Hüseyn Cavid “siyasətdən uzaq” olduğunu söyləməklə yalnız proletariatin siyasətinə qarşı çıxırdı. Lakin istər “Azər”in parçalarında və istərsə “Knyaz”da Cavid özünün siyasətə olan bu uzaqlığına son qoymuş, siyasət fəvqündə dayanmağın da mümkün olmadığını dərk etmişdi.

Proletariatin açıq sinfi siyasəti Hüseyn Cavidə artıq əvvəlki qədər yabançı deyildi, bəlkə qismən yaxındı, çünki Cavid istismarın və istismarçıların qatı düşməni olmağa başlamışdı.

IV

Nə üçün Cavid mövzu etibarilə müasir həyatdan uzaqlaşmış və eyni zamanda nə üçün Firdövi əfsanələrinə müraciət etmişdir?

Bizim fikrimizcə, bu, heç də təsadüfi deyildir. Cavid bizdə öz bədii yaradıcılığının əsas fikri-bədii istiqaməti etibarilə romantik bir sənətkar kimi tanınmışdır. Cavid romantizmi çox zaman canlı həyatdan uzaqlaşmağa meyl göstərən bir sənətkarın romantizmi olmuşdur. Bu heç də Cavidin büsbütün fantaziya aləminə qaçmış olduğunu iddia etmək deyildir. Cavid, xüsusən “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərində göstərdiyi tarixi şəxsiyyətləri idealizə

etməklə öz yaradıcılığının ziddiyyətlərini daha da qüvvətləndirmiş, müasir varlığı qiymətləndirməyərək, ondan üz döndərmişdi. İndi isə vəziyyət başqadır. Hüseyn Cavid “Səyavuş” əsərinin əsas motivlərini tarixi əfsanələrdən götürsə də, biz onun müasir varlığımızdan uzaqlaşmadığını inqilaba zidd bir cəbhə tutması ilə deyil, bəlkə bu inqilabın mürəkkəbliyi və Cavid tərəfindən çox cətin qavranılması ilə, cətin anlaşılması ilə izah edirik.

H.Cavid ən bəsit bir kütlə üsyanını almış və onu romantik boyalarla aydın bir şəkildə təsvir etmişdir. Cavid özünün fikri-bədii məhdudluğu üzündən, proletar inqilabının zəngin mahiyyətini qavramaqda çətinlik çəkdiyi üçün tarixi əfsanələrə əl atmışdır.

Lakin “Səyavuş” əsərindəki uzaqlaşma ilə, “Topal Teymur” və “Peyğəmbər”dəki uzaqlaşma qətiyyənlə bir deyildir. Cavidin “Səyavuş”dakı ideyası üsyana, ictimai dəyişikliyə bəraət qazandırmıqdır. Lakin Cavid əvvəlki yaradıcılığında bu ideyaya yad bir sənətkardır.

V

“Səyavuş” Cavid bədii yaradıcılığının ümumi xüsusiyyətlərindən ayrılmış bir əsər deyildir. Cavidin sənəti, xüsusilə poeziyası “Səyavuş” əsərində də bütün qüvvəti ilə səslənməkdədir. Amma bununla bərabər, “Səyavuş” yeni keyfiyyətli bir əsərdir. Burada müəllif qismən öz mücərrəd romantizmini məğlub edərək realizmə yaxınlaşmış, Keykavus sarayının iç üzünü, bəzəkli pərdələr arxasında gizlənən rəzalətləri, əməkçi kütlələrin vəhşicəsinə istismar olunmasını, Turan xaqanının yerli məmurları əleyhinə qalxan məzlumlar üsyanını, sarayla əməkçi kütlələr arasındakı dərin ziddiyyətləri bədii təsvir dərəcəsinə qaldıra bilmişdir. Buradakı Cavid romantikası da bir sıra yeni ünsürlərə malikdir. Bu romantika, Cavidin müəyyən bir yaradıcılıq xüsusiyyətini təşkil edən ritorikadan uzaq olduğu kimi, müəyyən dərəcədə real həqiqətlərdən doğan bir romantikadır.

Zal oğlu Rüstəmin tərbiyəsini və məzlum kütlələrin acı fəryadlarını görmüş Səyavuş öz atası Keykavus tərəfindən saraya

çağrıldığı zaman, əzilmiş kütlələrin nümayəndəsi kimi müəllif tərəfindən səhnəyə çıxarılan ağ saçlı qadın deyir:

Quzum, er-kec parlar adın cahanda.

Diz çökərlər sana qarşı hər yanda.

Zalımla məzlumu saqın, bir dutma,

Yediyin ətməyi duzu unutma!

Hər ölkəyə varsan, bizi anarsan,

Nasırlı əllərə acır, yanarsan.

Şən saraylar məğrur etməsin səni.

Düşün, daim yoxsulların dərdini.

Uyma evlər yıxan kinli şahlara

Acı, köküsləri yaxan ahlara!

Müəllif bu misralarda yazıq, aciz bir kütlənin sızılıtlarını və eyni zamanda saraya qarşı dərin kinini ifadə edir.

Səyavuş Keykavus sarayında uzun zaman qalmır. Çünki saray rəzalətlər yuvası, əxlaqsızlıq ocağı, fahişələr məskənidir. Keykavus sarayı sadə kənd tərbiyəsi görmüş Səyavuşun ruhi ehtiyaclarını təmin etmir, bəlkə tamamilə əksinə olaraq, saray rəzalətlərini gördüyü zaman Səyavuşun əvvəlcə bəslədiyi şirin xəyallar tamamilə boşə çıxır.

Cavid Səyavuşun saraya qarşı narazılığını göydəndüşmə bir hadisə kimi göstərmir. Səyavuş burada bir sıra müdhiş səhnələrin şahidi olur, əməkçilərin bir ovuc azğın tərəfindən amansızcasına əzildiyini, istismar edildiyini, aşağılarda hökmranlıq edən məmurların əməkçilərə düşmən olduğunu anlayır. Lakin o, liberaldır, saraya düşmən deyildir, ictimai ixtilafdən yaxasını kənara çəkir.

Maraqlı burasıdır ki, Səyavuş yerli məmurların vəhşi hərəkətlərini müşahidə edərkən, əvvəlcə bu hadisənin yalnız aşağılarda, məmurlar arasında baş verdiyini düşünür. Lakin Turan xaqanı Əfrasiyab, yerli məmurlara qarşı təşkil edilmiş üsyandan xəbər tutduqda əsəbiləşir və Səyavuşu təqsirləndirir. Beləliklə, Səyavuş bu hökumət quruluşunun başdan-başə zülm, əsarət, kölə

əməyi, istismar əsasında qurulduğunu görüb öz dayısına, saraya, zülmə qarşı çıxır. Baxın, Səyavuş öz dayısı Əfrasiyaba nə deyir:

Lənət o günə ki, sığındım sana.

Nifrət güvəndiyim qanlı xaqana!

Mən atıb da gəldim Kəyan tacını,

Şərəf bildim onun izdivacını

(Firəngizi göstərir)

Düşünmədim: babam kimi sənə də

Əqrəblər yaparmış yuva, beynində,

Bu bir suçmu, söylə, yalnız qəhr olan

Ölkələri xilas etdim aclıqdan!

(Vali ilə müşaviri süzərək)

Haqq tanımaz zalımlardan öc aldım.

Bilməzdim ki, buna qızarmış dayım.

Əvət, bilmədim ki, dumanlı başlar,

Haqqı deyil, haqsızlığı alqışlar.

Göründüyü kimi, Səyavuş bu hökumətin bütün sisteminə qarşı çıxır. O, öz sadələşməyindən əl çəkir, bir qədər də dərinlən düşünməyə başlayır və sonra da bütün bu siyasi quruluş halqalarının bir-birilə möhkəm bağlı olduğunu anlayır. Səyavuş əvvəllər şahın, xaqanın ədavət tərəfdarı olacağına inandığı halda, sonralar hökumət sisteminin yaramazlığını görür və öz ideali uğrunda həlak olur.

Cavidin bu pyesdəki ən müsbət cəhətlərindən biri Səyavuşun şəxsi ixtilaflarını göstərmək vasitəsilə az da olsa, ictimai ixtilafları təşrih etməyə çalışmasıdır. Bu nöqtədə Cavid həqiqi bir sənətkar kimi meydana çıxır.

Müəllifin bu müsbət və təqdir olunası hərəkəti, onu heç olmazsa bəzi hallarda ictimai obrazlar, ictimai ixtilaflar təsvirinə gətirib çıxarır.

Vaxtilə H.Cavid özünü yalnız gözəllik və eşq nəğməkarı adlandıran şairlərdən biri idi. Cavid “sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsini müdafiə edənlərin tərəfində olmuşdu. Bu

nəzəriyyənin özünün də ictimai bir təmayülü ifadə etdiyi tamamilə aydınlaşdığı bir zamanda, gözəllik, bədiiilik problemlərinin ictimai ixtilaflar, sinfi çarpışmalar və inqilablar problemi ilə üzvi surətdə bağlı olduğu şərh edildiyi bir zamanda, “sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinin nə qədər saxta bir baxış olduğu və nə qədər riyakar bir maska rolu oynadığı aşkar deyilmi?

“Sənət-sənət üçündür” nəzəriyyəsinin ictimai məzmunu artıq bizə məlumdur. Bu nəzəriyyəni müdafiə edən yazıçılar hər zaman bir siyasi təmayülü, yəni bir sinfin tarixi rolu ilə əlaqədar olan müəyyən bir əhvali-ruhiyyəni ifadə etməkdən yaxa qurtara bilməmişlər. “Biz, ictimai həyatdan uzaqlaşmağın özünün bu ictimai həyata qarşı müəyyən bir münasibət olduğunu şərh etdik” (Lunaçarski).

Biz, “Səyavuş” əsərini “sənət-sənət üçündür” təmayülünü ictimai həyatdan, ictimai ixtilaflardan özünü kənara çəkən bir yazıçı əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsi saya bilərikmi?

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Hüseyn Cavid “Səyavuş” əsərində ictimai ixtilafları göstərmişdir. Lakin bu, heç də Cavidin artıq bu ixtilafları öz əsərində başlıca, istiqamətləndirici bir amil kimi canlandırdığını sübut etmir. Cavid, özünün xəstə estetikizmindən hələ tamamilə ayrılmamışdır. O, gözəllik problemini bu istiqamətləndirici amilə tabe edə bilməmişdir. Bədii üslub yeniliyi yalnız dərin inqilabi məzmun sayəsində yarana bilər. Cavid “Səyavuş” əsəri ilə ədəbiyyatımıza bu inqilabi məzmunu hələ gətirə bilməmişdir. O, əvvəlki dramlarından fərqli olaraq, “Səyavuş” əsəri ilə yalnız əhvali-ruhiyyə yeniliyi gətirməyə çalışmışdır. Biz bu meyli qiymətləndirməklə bərabər, o qədər ciddi bir nailiyyət də saya bilmərik.

Vaxtilə Belinski yazırdı:

“Şekspir böyük şairdir. Lakin o, varlığı öz sevimli ideyalarına qurban vermir. Bununla belə, Şekspirin həyata olan qəmli və bəzən xəstə baxışı, əks etdiyi şeylərin ona bəla qiymətə tamamilə olduğunu göstərir”.

Çavid, öz yaradıcılığının ən parlaq dövrlərində həqiqi varlığı, canlı həyatı çox zaman öz sevimli ideyalarına qurban vermişdir. “Səyavuş” əsəri də bu xəstəlikdən tamam azad deyildir. Burada da Cavid romantizminin təsirləri hiss edilməkdədir. Bunu biz xüsusilə Səyavuşun təsvirində daha aydın görürük. Cavid, ictimai ixtilafları əsərində göstərilən dövrün əsas mexanizmi kimi götürsəydi, bəlkə də Səyavuş kimi iki ölkədə böyük rütbə tutmağa imkanı olan şahzadəni Çində qalxmış xalq üsyanının “köməkçisi” kimi ideallaşdırmazdı. Biz heç də bir ictimai zümrədən çıxmış adamın başqa bir sinfə qoşula bilməsinə inanmayanlardan deyilik. Lakin Səyavuş tipik xarakter sayıla bilməz. Ayrı-ayrı təsadüfi halları isə bizim dövrümüzün sənətkarı öz əsərinin ana xəttinə çevirə bilməz. Bu səbəbdən də Səyavuş feodalizm quruluşu əleyhinə qalxmış gərgin və amansız üsyanın bayraqdarı ola bilməz.

Bu ciddi səhvi göstərməklə biz “Səyavuş”un qiymətini azaltmaq fikrində deyilik. Çünki Cavid, əsərinin qəhrəmanı Səyavuşdan başqa öz bədii səhifələrində bir də köləlik dünyasını canlandırmış, feodalizm idarə üsulunun bir sıra mühüm nişanələrini göstərmişdir. Cavid göstərmişdir ki, əsl insanlar - əli qabarlılar, bir qrup istismarçının zövqünü təmin etmək üçün alın təri axıtmağa məcbur edilən əməkçilərdir. Bu, az deyildir. Cavid eyni zamanda əsl qəhrəmanların əməkçi kütlələrdən çıxdığını göstərməyə meyl etmişdir. Bu da az deyildir.

Lakin... bu bizim dövrümüzün sənətkarı üçün olduqca az bir şeydir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, böyük inqilabi addım deyildir. Bədii əsərdə ictimai xarakterləri və onların mübarizəsini, müəyyən ideyaların çarpışmasını, obyektiv varlığın əsas istiqamətləndirici meyllərini göstərməmək Cavid kimi sənətkar üçün çox azdır. Bu tələblə “Səyavuş” əsərinə yanaşıldığı zaman onun əsas nöqsanları da bütün aydınlığı ilə ortaya çıxır.

Cavid keçmişindən ayrılmaq üzrədir. O, artıq ölməkdə olan bir sinfin sənətkarı olmaqdan imtina etməkdədir. Çünki az-çox gözüaçıq olan adamlar, milyonların dəmir marşı kimi səslənən

kəskin mübarizə fırtınasında yeni, sinifsiz sosializm cəmiyyətinin yarandığını görməyə bilməz.

Bir zamanlar inqilabi şüarlarla meydana çıxmış, lakin indi dünya əksinqilabına başçılıq edən burjuaziya, insan fikrinin böyük nailiyyətləri üzərindən qələm çəkməyə və Cavidin “Səyavuş” əsərində təsvir etdiyi köləlik dünyasını diriltməyə çalışır.

Həqiqi və yüksək sənət, həmin burjuaziyaya dünya proletar inqilabının qalibiyyət marşını yazmaqla cavab verəcəkdir.¹

* * *

Hüseyn Mehдинin zamanın möhürü vurulmuş fikir və mülahizələrini qeyd-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Mən mühakimə yürütməyi oxucuların öhdəsinə buraxıram. Özüm isə məqalənin təhlilini dissertasiyamda və başqa bir kitabımda vermişəm.

Əli Nazim

1.8.3. “Səyavuş”

– Hüseyn Cavidin “Səyavuş”u Firdevsi Səyavuşunun [“Səyavuş hekayəsi”] eyni deyildir. Əsas süjetə sabiq qalmaqla bərabər, Cavid bir sıra mühüm məfkurəvi-ictimai momentlərdə Firdevsidən uzaqlaşmış, süjetini mənimsəmiş və yeniləşdirmişdir... Cavid Firdevsidəki ehtirasları və qövmi adətlər faciəsini ictimai fikri faciəyə yaxlaşdırı bilmişdir. Bu, Cavidin Firdevsi süjetinə gətirdiyi əsas yeniliklər ki, bunu qiymətləndirməməkdən keçmək olmaz. “Səyavuş”un ideyası bizim üçün praktik bir əhəmiyyətə malik deyildir. Əsər ikinci beşilliyin vəzifələrini təcəssüm etdirmir. Unutulmasın ki, hələ bizimlə həmhüdüdü ölkələrin bir çoxunda “Səyavuş”da təsvir olunan kuruluş hakimdir. Bir də unutulmasın ki, hələ şüurlarımızdan kapitalizm və ondan əvvəlki cəmiyyətlərin elementləri təmizlənməmişdir... Siyavuş kəntli isyanlarının başında durmadığı kibi, bunun üçün də ölür. Onun ölümünün səbəbi, feodal

¹ Mehdi Hüseyn. Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz. Səyavuş kitabında, Bakı, 1934, səh. 7-25.

aristokratiya, istismar aləminin ahəngini öz liberal fikirlərilə “yeniləşdirməsi”dir. Siyavuş yalnız daha da mülayim, liberal, yumşaq, yüngül bir istismar və monarxizm tərəfdarıdır. O, bütün qüvvələrini, hətta şəxsi interesi, ehtirasları, intrikaları belə səfərbərliyə alaraq Siyavuşu məhv edir. Siyavuş xəyalçı, xülyapərvər və romantik qəhrəmandır. Südəbə və Gərşivəz sarayın həm praktik və realist nümayəndələridir... Südəbə – feodalizm cəmiyyətindəki məzlum, zorlanan, alınıb satılan, hüquqsuzlaşan, lakin hüquqsuzluğu hüquq halına salınan kadınların nümayəndəsidir. O, öz əziyyətini yalnız saray intrikaları, ehtiras və şəhvət yolları ilə asanlaşdırmağa çalışır. Saray şablonlarından doymuş, daha təzə və sağlam şəhvət obyektlərindən istifadə etmək istəyən bir aristokrat kraliçadır... “Səyavuş” mövzusunun Cavid yaradıcılığı üçün mənfəəti olmuşdür. Çünki bu tema yeniliklər üçün lazımi material verməyir...¹

“Kommunist” qəzeti: – “Səyavuş” haqqında Əsəd Təhirov yoldaşın məqaləsi müzakirə təriqi ilə burakaraq, bütün tənqidçi və tamaşaçıların əsər haqqında öz fikirlərini yazmağa dəvət edirik.²

Əsəd Təhirov

1.8.4. “Səyavuş”

– Süjeti “Şahnamə”dən alınan “Səyavuş” faciəsini teatr tamaşası şəklinə salmaq təşəbbüsü ilk dəfə Cavid tərəfindən meydana atılmamışdır... Hələ 1914-cü ildə “Şahnamə”dən alınmış “Səyavuş” faciəsi bir dəfə Bakıda teatro tamaşası şəklində verilmişdir.* Lakin hazırkı “Səyavuş” o vaxtkından qat-qat başarıqlı və məharətli bir surətdə yazıldığı şübhəsizdir... Əsərdə səltənətlər mücadiləsindən çox, sınıflar mübarizəsinin xarakteri verilmişdir. Əsərdə burjua liberallığı görülür... Bizcə pyesin oynanılmasından məqsəd “Səyavuş” dastanını ədəbi bir irs kibi canlandırmaq, onda

¹ Əli Nazim. “Səyavuş”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 fevral 1934.

² “Kommunist”, 20 mart 1934.

* Mirzə Rzanın “Səyavuş” mənsur draması nəzərdə tutulur.

təbələrimizə uyğun təshirlər etmək və onu hazırkı tamaşaçılarımızın tələblərinə müvafiq bir hala gətirməkdən ibarət olmuşdur. Bu cəhətdən isə Cavidin təşəbbüsünü müvəffəqiyyətli hesab etmək lazımdır... Firdovsidə irançılıq, Caviddə isə turançılıq üstünlük təşkil edir. Keykavusun cəngavərlərindən birinin “Qorqunc olur hücumu türkün” deməsi qeyri-təbiidir. Cavid Turanı İrandan daha düzlu, daha müsbət göstərmişdir. Əsərdə məşhur Şərq dastanları qəhrəmanı Zal oğlu Rüstəm olduqca solkun və zəif boyalarla təsvir edilmişdir. Pyesdə Zal oğlu Rüstəmin üstün mövqeyi və rolu hiss edilmir, biləks o, iki pərdədən sonra, görünməz olur...¹

Səməd Vurğun: – Hamımızın sevdiyi Cavidin “Səyavuş”unu götürünüz. “Səyavuş” heca vəznində yazılmış bir əsərdir ki, bu Cavid yaradıcılıqda, Cavid dilində bir addım iləridir. Cavid öz “Səyavuş”u ilə dildə sadələşdirməyə dokru getmişdir.²

Hacıbaba Nəzərli: – Cavid “Səyavuş” faciəsində ədəbi dil sahəsində dönüş yaratmışdır. Özünün “Səyavuş” pyesini, öz tematikasını inqilablaşdırmakə doğru təşəbbüsdə bulunmuşdur.³

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı: – Cavid “Səyavuş” əsəri ilə iləriyə doğru uğurlu bir addım atmışdır. Bu ədəbi müvəffəqiyyətə görə müəllifi təbrik edirik.⁴

“Ədəbiyyat qəzeti”: – M.S.Ordubadı, H.Mehdi və Əbülhəsənin bəzi romanları ilə yanaşı, H.Cavidin “Səyavuş” əsəri rus dilinə tərcümə ediləcəkdir.⁵

Cavid nəinki “Səyavuş” faciəsinin, başqa əsərlərinin də rus dilinə tərcümə edilməsində maraqlı idi. Ancaq onun sağlığında heç bir əsəri rus dilinə tərcümə edilməmişdir. “Səyavuş” 1932-ci ildə A.Qəmbəriyan tərəfindən erməni dilinə tərcümə edilmiş və İrəvanda bir nəşriyyat tərəfindən nəşr olunmuşdur.

¹ Əsəd Təhırov. “Səyavuş”, “Kommunist”, 20 mart 1934.

² Səməd Vurğun. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı, “İnqilab və mədəniyyət”, 11-12 1934, səh. 4.

³ Hacıbaba Nəzərli. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 aprel 1934; Azərbaycan şura ədəbiyyatı iki ildə, “Yeni yol”, 23 aprel 1934.

⁴ №3-4 1934.

⁵ 1 yanvar 1934.

Məsud Əliqəlu

1.8.5. Təkliyin faciəsi

Kimə inanmalı? İştə hər diyar

Mana qarşı kin nə intiqam duyar.

Qüvvətli şəxsiyyət mühitin darlığına sığmır. Daşa dəyən arzular böyük bir iradənin məhvində səbəb olur. Həqiqət həyatda dayaq tapdıqda, hamı tərəfindən müdafiə edildikdə isə tale xoşbəxtliklə nəticələnir – “Səyavuş” mənzum faciəsində irəli sürülən fəlsəfi-əxlaqi problemlərdən biri budur.

Əslə əsatirdən götürülən, daha sonra “Şahnamə” dastanının xariqüladə qəhrəmanlarından birinə çevrilən və nəhayət, H.Cavidin romantik səpkidə yaratdığı orijinal xarakter şəklində meydana çıxan Səyavuş Şərq poeziyasında “talesiz insan” rəmzi kimi yaşamış və məşhur olmuşdur.

H.Cavid “Şahnamə”nin maraqlı və məzmunlu qollarından birini – “Səyavuş” dastanının süjet xəttini əsas götürmüş, onu dini-mifik motivlərdən təmizləmiş, həmin ənənəvi süjetdən əsasən öz fəlsəfi-estetik görüşlərinin ifadəsi üçün bir bəhanə kimi istifadə etmişdir.

Firdovsinin “Şahnamə”sində Səyavuş, İran pəhləvanları Kiv ilə Tus tərəfindən ovlaqdan tapılıb gətirilən Xubçöhri adlı turanlı bir qızla Kəyan tacdarı Keykavusun izdivacından doğulur. Bir müddət sonralar analığı (Südabə) ona məhəbbət yetirir. Səyavuş bu eşqi rədd etdikdə, Südabə tərəfindən böhtana salınır və əsarət toruna düşür. Ləyaqətinin saflığını əsassız böhtandan xilas etmək məqsədilə Səyavuş dayısına – Turanın adlı-sanlı qəhrəmanı Əfrasiyaba pənah aparır. Lakin atası (Keykavus) ilə dayısı (Əfrasiyab) arasında çoxdan bəri davam edən milli ədavətin, “İran-Turan” münaqişəsinin şiddətlənməsi nəticəsində Səyavuş qətlə yetirilir. “Şahnamə” eposundakı “Səyavuş” dastanının qısa məzmunu belədir.

Eyni mövzuya dahi İran şairi Firdovsi bir mövqedən, böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Cavid isə başqa bir mövqedən yanaşmışdır.

Bir şair-mütəfəkkir olaraq Firdovsini maraqlandıran Səyavuşun günahsızlığı, “taleyinin üzü gülməyən” bədbəxt bir insanın faciəsi deyildir. Şərq dahisinin diqqətini cəlb edən başlıca nöqtə “İran-Turan” mücadiləsinin tarixi-siyasi kökləri, səbəbləri və həmin çəkişməyə əsas yaradan ictimai amillərin şərhidir. Səyavuşun qətlini təsvir edən hadisələrin qələmə alınması da həmin milli-irqi ixtilafların acınacaqlı və uğursuz sonluğunu göstərmək məqsədini daşıyır.

Firdovsidən fərqli olaraq H.Cavidi daha çox məşğul edən isə Səyavuşun bir insan və şəxsiyyət kimi faciəsidir. Dramaturq burada da öz romantik görüşlərindən, ona xas ənənəvi fəlsəfi-estetik konsepsiyadan çıxış edərək günahsız Səyavuşun, bu “taleyı kəm və bədbəxt gəncin” – Şərq Hamletinin timsalında həqiqət, əxlaq və ədalət idealları üzərində yenidən düşünmüşdür. Həm də dramaturqun bu yeni qəhrəmanla bağlı düşüncələri daha da dərinləşmiş, tarixi konkretlik və ictimai müəyyənlik baxımından daha müasir məna kəsb etmiş və Cavid dünyagörüşünün inkişafında yeni səhifə kimi mənalana bilmişdir. Bu yenilik hər şeydən əvvəl “Səyavuş”da irəli sürülən problemlərin yeniliyi şəklində özünü göstərir.

Səyavuş və xalq

Səyavuş təbiətən səmimi bir cəngavərdir. Bu xüsusiyyəti ilə o, ətrafını bürümüş saray “ərkanı-hərbindən”, hətta adlı-sanlı pəhləvanlardan belə fərqlənir.

Əsərin başlanğıcında müəllif bu gəncin cəngavərliyini müəyyən edən əxlaqi amilləri göstərmək məqsədilə onu “təlim meydanında”, qüdrətli pəhləvan Zal oğlu Rüstəmlə qarşılaşdırır. Səyavuşa ustalıq və mənəvi atalıq etmiş Zal oğlu Rüstəm tələbəsinin hünərini bəyənir

və onu artıq yetişmiş, təcrübəli qəhrəman kimi təqdir edir. Hadisələrdən həm də məlum olur ki, Səyavuşun həqiqət eşqi ilə çırpınan qəlbinə qida verən həlledici amil “köy* mühitidir”. Uşaqlığını və ilk gəncliyini kənddə, sadə insanlar içərisində keçirən Səyavuşun xarakterində, əxlaqi-psixoloji aləmində özünün belə hiss etmədiyi qərribə keyfiyyətlər yaranmışdır. O, hamıya inanır, davranış və hərəkətlərində kənd adamlarına, sadə insanlara məxsus saflığı, büllur təmizliyi nümayiş etdirir. Səyavuşun gənclik dövrünü əks etdirən bu səhnələrdə, şücaətlə səmimiyyət iki əsas keyfiyyət kimi qəhrəmanın xarakterində üzvi şəkildə birləşir və bir-birini tamamlayır. Təsədüfi deyil ki, xalq, “köy camaatı” və üstəlik ustadı Zal oğlu Rüstəm, Səyavuşun şəxsində haqqı müdafiə edən, məzlumlara dayaq duran və vətənin taleyi uğrunda mübarizəyə hazır olan qoçaq bir sərkərdəyə, namuslu və təmiz cəngavərə sonsuz etimad bəsləyirlər. Xalq müdrikliyini və kənd səmimiyyətini təmsil edən “qadın”ın Səyavuşa xitabən dediyi bu sözlərdə həmin həqiqət aydın ifadəsini tapmışdır:

Quzum! Er-gec parlar adın cahanda,
 Diz çökərlər sana qarşı hər yanda.
 Zalimlə məzlumu, saqın, bir tutma,
 Yediyin ətməyi, duzu unutma!
 Hər ölkəyə varsan, bizi anarsın,
 Nasırlı əllərə acır, yanarsın!

Şən saraylar məğrur etməsin səni,
 Düşün daim yoxsulların dərini...
 Uyma evlər yıxan kinli şahlara,
 Acı, köksüləri yaxan ahlara!
 Biz səni bəslədik, çalış, adil ol!
 Haydı yavrum, şanlı yol, uğurlu yol!¹

* Köy – kənd.

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 389.

“Köy mühitindən” aldığı tərbiyənin təsiri əsərin əvvəlindən axırına qədər Səyavuşun varlığını, təbiətini tərk etmir. Saray həyatı ilə ilk ünsiyyət, burada kükrəyən fitnə-fəsadlarla ilk tanışlıq ona əsas verir ki, dərhal qərara gəlsin: təmizlik və səmimiyyət ancaq kənddə, sadə insanların həyatında qalmışdır!

Cocuqluqdan bəri alışdım köyə,
Zal oğlu Rüstəmdən aldım tərbiyə.
Dağlarda yaşadım, ceyran ovladım,
Böylə şənliklərə mənus olmadım.¹

Kübarlar cəmiyyətinin zahirən təmtəraqlı, daxilən rəzil və murdar mahiyyətini görüb dərk etdikcə “köydə” yaşayanların saf mənəviyyəti, təmiz əxlaqı, doğruluq və təvazökarlığı ona daha çox aydın olur:

Ah, nə qədər çirkin, vəhşi duyğular!..
Heç yalan deyilmiş anamın sözü,
Başqa imiş sarayların iç üzü.
O da bu çirkablar içində sönmüş,
Gənc yaşında ömrü səraba dönmüş.
Sarmış da hər yanı bayquşlar səsi,
İştə, gülünc faciələr səhnəsi!²

Səyavuş xalq mənəviyyəti ilə varlığına sirayət edən sadəlik və səmimiyyətdən daima qürurlanır; mənəb, şöhrət və rəyasətpərəstlik kimi qorxunc ehtirlərə qarşı mübarizədə həmin nurlu keyfiyyətlərdən mənəvi silah kimi istifadə edir:

Saray aləminə məndə yox həvəs,
Həpsi qanlı məhbus, parlaq bir qəfəs,
Dayım kömdürsə də bizi altuna,
Qoltuğa sığınmaq ağırdır mana.³
Yaxud:
İstəməm, sadəlik xoşdur mənimçün

¹ Yenə orada, səh. 392.

² H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 402.

³ Yenə orada, səh. 438.

İranda da vardı tacım, xələtim,
Həp buraxdım, həzm etmədi xislətim.¹

Sadəliklə səmimiyyət Səyavuşun təbiətini ifadə edən iki əsas əxlaqi keyfiyyətdir. Həmin əxlaqi keyfiyyətləri o, xalq üsyanlarına və bu üsyanın havadarlarına, məzlum əməkçilərə və bu əməkçilərin rəhbərlərinə, saray xidmətçilərinə və ordunun sıra nəfərlərinə qədər hər növ zümrə və təbəqədən olan insanlara münasibətində nümayiş etdirir. Kənd adamları, “köy həyatı” ilə yaxın əlaqəsi sayəsində əxz etdiyi ən yaxşı sifətlərini, yüksək insani ləyaqətini Səyavuş sona qədər hifz edib saxlayır.

Səyavuşun cəngavərliyi səmimiyyətində, səmimiyyəti isə cəngavərliyində təzahür edir; şəxsiyyət qəhrəmanı yaradır, yetişdirir, mənəvi təkamül yoluna çıxarır, qəhrəmanlıq isə şəxsiyyəti tamamlayır və zənginləşdirir.

Səyavuşun ikiliyi: Səyavuş və şahlıq mütləqiyyəti

Tale Səyavuşu faciəyə məhkum etmişdir və fəlakətli hallar, iztirablı, ağrılı-acılı hadisələr həyatının əvvəlindən axırına qədər addımbaşı onu izləyir. Atasının (Keykavus) nəzərində Səyavuş hər şeydən əvvəl, güclü bir silah deməkdir və bu silah Turan hökmranlığına qarşı mübarizə üçün lazımdır. Bu məqsədlə də o, oğlunu təmtəraqlı və gəlişi gözəl sözlərlə ilhama gətirib, düşməni Əfrasiyabın üzərinə döyüşə göndərir. Varlığı hökmranlıq ehtirası ilə alışıb-yanan bir müstəbid kimi Keykavus incə psixoloji tədbirlərə əl atır, Səyavuşun və onun döyüş təlimçisi Zal oğlu Rüstəmin damarlarında dolaşan cəngavərlik duyğularını vəcdə gətirmək niyyəti ilə “doğma yurd”, “xalq” və “vətən təəssübü” kimi məfhumlardan istifadə edir:

Keykavus

İranda Rüstəm kimi,
Pəhləvanlar dururkən,

¹ Yenə orada, səh. 453.

Nə cürətdir bilməm ki,
Oh, bu azğınlıq nədən!?

Rüstəm

Xayır, şahım aldırma!
Yersizdir bu izzətlər,
Rüstəm dursun, onlara
Səyavuş verir cavab

Səyavuş

Yurdumuzu çeynəyən
Sayğısız hər kim olsa,
İnan ki, çox sürmədən,
Diz çökəcək qarşıda.
Bizdə dəmir biləklər,
Çəlik qollar az deyil;
Saldırıcı, hünərvər
Mərd oğullar az deyil

Keykavus

Yox kimsədən qorxumuz,
Hazır olsun ordumuz.
Hər parlasın qılınclar,
Görülsün kimdə güc var.¹

Qəhrəmanlığın ilkin şərti mənəvi saflıqdır. Şəxsiyyətində və əməllərində bu saflığı yaşadan Zal oğlu Rüstəmlə Səyavuş Keykavusun boyalı sözlərinə, pərdələnmiş hiyləsinə aldanaraq vuruş meydanına atılırlar. İkinci və üçüncü pərdənin birinci səhnələrində, həmçinin dördüncü pərdənin birinci və ikinci səhnələrində Səyavuş “Kəyan taxtı”, İran hökmdarlığı uğrunda çarpışan fanatik bir cəngavərdir. Doğrudur, onun silahı bəzən məzlumların müdafiəsi yolunda da işlənir, haqqın və doğruluğun təsdiqi naminə zülmkarları, xainləri də cəzalandırır. Səyavuşun dilindən tez-tez saraya, hökmdarlığa qarşı üsyana qalxmış xalq

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 395-396.

kütlələrinin azadlıq mübarizəsini alqışlayan və onların haqq işini təqdir edən sözlər də eşitmək olur:

Ötər keçdiyiniz yerdə bayquşlar,
Qəhrəman cildinə girən sərxoşlar!
Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan
Bir insandan daha şərəfli qaplan!..
Biz gəldik ki, çeynənməsin yurdumuz,
Məgərsə çeynəyən kəndi ordumuz.
Qıtlıq, aclıq, tufan, ölüm, fırtına...
Cümləsi bir yana, sizlər bir yana.¹

Bununla belə, bu da bir həqiqətdir ki, Səyavuş öz ictimai mənşəyi, sinfi psixologiyası etibarını ilə şahlıq sülaləsinə mənsub əsilzadədir və bu əsilzadəlik damarı imkan vermir ki, onun xalq və həqiqət üçün çırpınan duyğuları, daha geniş qol-qanad açsın, daha lazımlı və böyük işlər görsün. Qəhrəmanlıqdan ilham alan və şücaət göstərməkdən nəşə duyan cəngavər Səyavuş həmişə əzilənlərin, köməksizlərin, yoxsulların halını duyub, onlara hüsn-rəğbət bəsləyirsə də, öz sinfindən və əsilzadəlik kökündən, öz saray həyatından və şahlıq sülaləsindən qopmağı, ayrılmağı bacarmır. Daxilində, təbiətində yaranan bu ikilik, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən meyllərin toqquşması Səyavuşu gətirib çox ağır fəlakətlərə çıxarır.

Zal oğlu Rüstəm isə Səyavuşdan fərqli olaraq, tez bir zamanda saray fitnələrini başa düşür, şahlıq və əyanlıq sülaləsini tərk edib, “əski həyatına” qayıdır:

Artıq mənə oldu əyan,
Cənnət imiş Zabilistan.
Dönməliyəm əski yurda
Namus, şərəf həpsi orda!..²

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənşr, 1958, səh. 428.

² Yenə orada, səh. 436.

O, “ölüm və qan qoxuyan”, fitnə və fəsad yuvası sarayı tərک edərкən sevimli tələbəsinin – Səyavuşun gələcəyinə, uğursuz sabahına mənalı bir işarə edərək deyir:

Rüstəm

Heçdir sonu,
Çapıq yoldan çevir onu,
Gördüyünü söylə, həməн
Uzaqlaşsın bu ölkədən.
Gedərsiniz sən də, o da
Əfrasiyab hüzuruna,
Dayısıdır, heç olmazsa
Orda qıyan olmaz ona...
Gəl gedəlim nifrət olsun
Bu yıldıızlı vəhşətlərə!
Artıq yetər, lənət olsun
Ölüm qoxan şəhvətlərə!..

Zal oğlu Rüstəmin saray rəzalətinə qarşı nifrətində, üsyankar çıxışlarında mühüm bir cəhəti dramaturq çox incəliklə mənalandırmışdır: qəhrəmanlıqla əsilzadəlik bir yerə sığa bilməz. Rüstəm bir pəhləvan, cəngavər olaraq xalq içərisində doğulduğu, şahlıq – hökmdarlıq silkinə mənsub olmadığı üçün təbii olaraq “Kəyan tac-taxtından” uzaqlaşmalı idi və uzaqlaşır da. “Köy mühitində” böyüsə də, sadə insanlar içərisində tərbiyə alsə da, əslən şahlıq – əyanlıq sülaləsinə mənsub olan Səyavuş üçün isə hökmdarlıq səltənətini birdəfəlik tərк etmək daha çətin idi. Cəngavər Səyavuş kəsərli bir qılınc, güc və qüvvət kimi atasına, Kəyan tacdarına lazım idi və o, özü də bilmədən bu sinfi-siyasi məqsədə bir müddət xidmət etmiş olur.

Səyavuşun varlığında yaranan ikiliyin, daxilində çarpışan zidd ehtirasların acı nəticələri, onun öz dayısına – türk xaqanı Əfrasiyaba pənah gətirməsindən sonra baş verən hadisələrdə daha tünd şəkildə nəzərə çarpırdı. Dayısına da Səyavuş ancaq bir cəngavər kimi lazımdır. Şahlara onun hünəri və sarsılmaz iradəsi gərəkdir. Səyavuşu doğma, səmimi qohumluq hissiyyatı ilə duymaq, təqdir etmək meyli Əfrasiyabda yoxdur. O, ilk görüşdən

“bacı oğlusu”nu gələcək döyüşlərdə şücaət göstərəcək yenilməz qəhrəman kimi alqışlayır, onu özünün daxili “qan düşmənləri”nə qarşı vuruşmalara təhrik edir:

Əfrasiyab

İştə, həmsirəmin şahin yavrusu!
Parlar gözlərində zəfər duyğusu.

Səyavuş

Cocuq babasından qaçarsa, bəlli
Ana qucağında tapar təsəlli.

Əfrasiyab

Əvət, İran sənə baba ocağı,
Bu yurdda bulursın ana qucağı,
Şübhəsiz, xor baxsa baba oğluna,
Ana köksü daim açıqdır ona.

Gərşivəz

Bu ölkənin qorxu bilməz elləri,
Kişnəyən atları, coşqun selləri,
Qartal yavruqları səni gözləyor!
Hər səninçin şanlı günlər özliyor.¹

Hadisələrin sonrakı davamı prosesində, bir həqiqət tədricən üzə çıxır: Səyavuş, hökmdarlıq-əyanlıq ənənələrinə müəyyən dərəcədə bağlıdır. Belə olmasaydı o, Əfrasiyabın təkidinə və arzusuna əsasən Çin hüduunda baş verən üsyanın yatırılmasına dərhal və həvəslə razılıq verməzdi:

Əfrasiyab

Haydı, məndən böyük bir rütbə istə!

Səyavuş

Gözüm yoxdur mənim, heç bir rütbədə.

Piran

Cəngavərlik daha xoş gəlir ona.

Əfrasiyab

Göndərəyim səni Çin hüduuna,

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 446.

Böyük bir vilayət üsyan içində
Həp çırpınıb durur al qan içində.

Səyavuş

Al qan içindəmi? Səbəbsizmi ya?!

Əfrasiyab

Yasamızı kimsə almayır saya.

Səyavuş

(*Məğrur*)

Bir ay belə sürməz o qanlı dalğa.¹

Səyavuş nişanlısı Firəngizin təkidilə xalq üsyanının başçısı
Altayın əsir edilməsinə isə Gərşivəzin (Əfrasiyabın qardaşı) təkidi
ilə valinin azad olunmasına qərar verir:

Firəngiz

(*Səyavuşa*)

Susdur Altayı!

Səyavuş

Haydı!

Yalçın

Gəl, xaqan da bunların tayı.

Altay

Səyavuş da şah nəslı, xaqan nəslı

Onun hər kəslə var, başqa bir dili.

Gərşivəz

Var ol, xalq içində qırmadın məni.

Sağ buraxmam, inan öylə xaini.²

Beləliklə də bütöv, yekparə xarakterə malik Səyavuşun
varlığında iki aləm, iki insan yaşayır – cəngavər və şahzadə!

Cəngavər Səyavuşda insanlıq duyğuları, demokratik, humanist
fikirlər, alicənablıq, rəhmdillik keyfiyyətləri güclüdür. Şahzadə
Səyavuşda isə təəssübkeşlik – qövmişçilik meylləri, hökmranlıq

¹ Yenə orada, səh. 454.

² H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 469.

ehtirası və şahlıq sülaləsindən gələn yersiz məğrurluq üstünlük təşkil edir. Biri digəri ilə uyuşmayan bu ziddiyyətlərin mübarizəsi əsərin əvvəlindən axırına qədər davam edir və yalnız finalda Səyavuşa məlum olur ki, insanlıqla müstəbidlik, cəngavərliklə hökmdarlıq, mənəvi ləyaqətlə hiyləgərlik bir yerə sığa bilməz!

Finala qədərki bütün səhnələrdə isə Səyavuş belə bir acı və qorxunc həqiqəti özü üçün aydın edə bilmir ki, hakimiyyət həvəsi, hökmlərlik və mənəvi ehtirası olan yerdə qohumluq, doğmalılıq və ümumən insanlıq hisslərinin əsər-əlamətini axtarmaq əbəsdir. Mənəvi, taxt-tac və hökmlərlik elə bir quduz ehtirasdır ki, insan təbiətindəki hər növ incə, zərif duyğuları, humanist meylləri məhv edir. Çünki “hakimiyyət insanı cənazəyə döndərir və həmin cənazədə heyvani ehtirasları dirildir ki, onun köməyi vasitəsilə özülünü möhkəmləndirsin. O, idraka qarşı mübarizə aparır, çünki idrak həmişə zorakılığa düşməndir”. (M.Qorki.) Keykavusu ata, İrani baba yurdu hesab edən, Əfrasiyaba dayı və Turana ana vətəni kimi pənah gətirən Səyavuş, məsumluq və təmizlikdən irəli gələn sadələşməyə görə aldanıldığını yəqin edir. Aldanışdan doğan iztirablar, gərgin daxili həyəcanlar içərisində çırpınan Səyavuş bütövlükdə ümitsizləşir və yalnız bu zaman gəlib əsil həqiqətə qovuşur:

Kimə inanmalı!? İştə hər diyar
 Mana qarşı kin və intiqam duyar.
 İran xəyanət və hiylə ocağı,
 Turan iftira və dəhşət qucağı!..
 Çinə getsəm, onlar daha amansız!
 Saray böcəkləri yaşarmı qansız?...¹

Səyavuş həqiqəti qətlə yetirilərkən tapır. Təmiz hisslərin, yüksək insani keyfiyyətlərin və mənəvi saflığın istibdad dünyasındakı qismətinin yalnız əzab, işgəncə və fəlakət olduğunu anlayır. Odur ki, istibdada və onu doğuran amillərə artıq öz açıq nifrətini bildirir:

...Lənət o günə ki, sığındım sana,
 Nifrət güvəndiyim qanlı xaqana!
 Mən atıb da gəldim Kəyan tacını,

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 78.

Şərəf bildim onun izdivacını.
Düşünmədim, babam kimi sənin də,
Əqrəblər yaparmış yuva beynində.
Bu bir suçmu, söylə, yalnız qəhr olan
Ölkələri xilas etdim aclıqdan.
Haq tanımaz zalımlardan öc aldım,
Bilmədim ki, buna qızarmış dayım.
Əvət bilmədim ki, dumanlı başlar
Haqqı deyil, haqsızlığı alqışlar.¹

Ölüm məqamında baş verən müdrikləşmə aktı və bunun səmimi ifadəsi etirafı artıq gec idi. Lakin Səyavuş öldürülməsəydi də, sağ qalsa idi də, yenə ağır, çıxılmaz vəziyyətdən qurtara bilməyəcəkdi. Ona görə ki, hiyləgərlik və fitnə-fəsad toruna bürünmüş sinifli cəmiyyətdə, istibdad şəraitində, hakimiyyət təzyiqinin və mənsəb ehtirasının ağılları dumanlandırır, hissləri korşaltdığı bir mühitdə Səyavuş qəlbin təmizliyinə, idrakın doğruluğuna bəslədiyi inamı, etiqadı ilə birlikdə tənha idi:

Haqlısınız, əvət, anladım işi,
Sadəlik də abdallığın bir eşi.²

Mənsəb sahibləri olan doğma adamlarında (Keykavus və Əfrasiyabda) insanlıq axtarmasını və onlara inanmasını özünün günahı hesab etməkdə Səyavuş, əlbəttə, haqlı idi. Təmali göz yaşı, zülm və qandan ibarət bu cəmiyyətdə sadədil olmaq, saflıq aramaq və saflaşmaq mümkün deyildi.

Gözəl, təmiz insani hissləri, mərd və məğrur cəngavərlik keyfiyyətləri ilə mütləqiyyət və istibdad mühitində parlayan Səyavuş, məsum və günahsız bir gənc kimi mütləq sönməli idi və söndü. Onun mənəvi süqutu və şiddətli bir alov parçası kimi yanıb külə dönməsi, doğruluğun, saflıq və düzlüyün inkar olunduğu zorakılıq dünyasında tək qalması, özünə mənəvi dayaq və ideal tapmaması və bütün bunlara görə də mütləq tarmar olması, parçalanması və heçliyə çevrilməsi labüd idi.

¹ Yenə orada, səh. 78.

² Yenə orada, səh. 487.

Səyavuşun məhəbbəti: Səyavuş və Südəbə

Səyavuşun canlı bir insan olaraq faciəsini şərtləndirən mühüm amillərdən biri Südəbənin çılğın və münəqişəli eşq-məhəbbət macərasıdır. Mənasız, sağlam idraka və əxlaq qaydalarına sığmayan, mahiyyətə qorxulu və qeyri-qanuni olan bu məhəbbətdə, əslində, yalnız bir tərəfin (Südəbə) duyğu və ehtirasları iştirak edir. Digər tərəf isə (Səyavuş) bu münasibətlərə qarşı laqeyd və təmkinlidir.

Səyavuş analığına – Südəbəyə doğma, mehriban və pak bir oğulluq məhəbbəti bəsləyir, hərəkət və davranışlarında əvvəldən axıra qədər namuslu bir övladın öhdəsinə düşən vəzifəni şərəflə yerinə yetirir. Südəbə ilə ilk dəfə qarşılaşarkən Səyavuşun söylədiyi sözlər budur:

Annəm ölmüşsə də, bu gün sən mana,
İkinci annəsin, isindim sana.¹

Südəbəyə gəldikdə, onun oğulluğuna yetirdiyi məhəbbətində ana qəlbinin munis, şəfqətli və halal duyğularından əsər-ələmət belə yoxdur. Ehtirasları düşüncəsinə güc gələn bu qadın üçün Səyavuş sağlam, gözəl və qamətli gənc olaraq cəlbedicidir. Başqa sözlə, Səyavuşun ruhi aləmi, mənəviyyatı və digər məziyyətləri analığını maraqlandırmır. Qadınlıq ehtirası təfəkkurünə, ağılına qalib gələn bu “məkrli afətə” qüvvətli, gənc və həyat nəfəsi ilə çağlayan bir erkəyin canlı orqanizmi lazımdır. Südəbənin başsız, çılğın duyğularını səciyyələndirən bu sözlər təsadüfi deyil:

Nə söyləyim, gəlməz dilə,
Məni üzən fırtınalar.
Gəncliyimi gülə-gülə
Xırpalayan bir kabus var.

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 392.

Könlümdəki atəşləri
Parlatamaz sönük yanğın,
Çəlik qollar istəram ki,
Məni didsin, parçalasın.¹

İxtilafın əsası da oradan başlayır ki, nəcib və nurlu hisslərlə – ruhani məhəbbətlə vəhşilənmiş ehtiraslar, torpaqdan baş qaldıran bioloji – şəhvani meyllər üz-üzə dayanır və biri digərinə güzəştə getmir. Səyavuşun varlığında, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərində sabitlənmiş paklıq və ismət öz siqlətini mühafizə edir, saxlayır. Südəbənin təbiətini, daxili aləmini bürümüş ehtiras alovu isə onu daima cinayətə, rəzil əməllərə və nəhayət, sui-qəsdə təhrik edir.

Südəbə

Bir yaşdayış, insaf edib baxsana,
Ana deyil, yalnız vurğunum sana.
(*Birdən-birə sarsılır*)

Səyavuş

(*Şaşqın bir halda çəkilir*)
Sən xəstəsin.

Südəbə

Söylə təbibim hanı

Səyavuş

Səndə vardır azğın bir ərəb qanı,
Ehtiras alavı yaxmasın səni!

Südəbə

Söndür o atəşi, sevindir məni!
Yoxsa... o atəşdə kəndin yanarsın,
Məhv olurkən bu xoş günü anarsın.

Səyavuş

Ölümdən qorxmıyır Keykavus oğlu,
Xəyanət ləkəsi daha qorxulu!...²

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 393.

² Orada, səh. 403.

Yaşlı və süst təbiətli qoca bir kişiylə hələm edilmiş işvəkar və şux bir qadının, həyat nəşəsi ilə coşub-daşan Südabənin dərini, könül ağrılarını başa düşmək və günahlarına bəraət qazandırmaq baxımından, bu dialoq çox əhəmiyyətlidir. Südabənin öz həyatından rəncidə və bəxtindən yarımamış bir insan, həyatsevər qadın olaraq taleyindən şikayətlənməsi tamamilə təbiidir. Gənc və gözəl, sevən könülə malik bir insanın yaşamalması olduğu həyatı yaşamaq istəyən, fəqət bu fərəhdən məhrum edilən Südabə öz etirazlarında, üsyankar nidalarında haqlıdır. Ərinə – Keykavusa müraciətlə qəlbindən keçən duyğularını cəsarətlə bildirməsi, ən ağır cəza tədbirlərindən, təhdid və təzyiqlərdən qorxmayıb, könül diləklərinin sərbəstliyi uğrunda ölümə belə hazır olduğunu söyləməsi Südabənin də faciəli şəxsiyyət olduğunu göstərir və ümumiyyətlə onun fərdi-subyektiv kədərini başa düşməyə kömək edir:

Südabə

Bu xoşdur mana,
Könlümdə yangın var, başda fırtına,
Təsir edərmi heç atəş-atəşə?
Vuruldu mənə yanaraq mən Səyavuşə...

Keykavus

Cəllad!...
Nə sayğısız, nə düşgün qadın.
Alın şu azgını, hələm asılsın!
Hər kəs ibrət alsın cənazəsindən.

Südabə

Nə dəhşətli qərar! .. Gözəl düşünsən.
Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.¹

Həyatdakı acı taleyi, könül sıxıntıları bizdə rəğbət oyatsa da, Südabənin qanlı cinayətləri əfv olunmağa layiq deyildir.

¹ Yəni orada, səh. 407-408.

Südəbənin Səyavuşa bəslədiyi çılğın duyğularda həyat nəşəsi ilə yanaşı qəzəb və intiqam hərisliyi də vardır. Fərdiyyətçilik, xudpəsəndlik və özünü sevmək duyğusu Südəbənin varlığına bəsbütün hakim kəsilmişdir. Əgər o, istəyirsə ki oğulluğu müqəddəs əxlaq qanunlarını şüurlu surətdə tapdalayıb məşuqu olsun, bu iş mütləq yerinə yetirilməlidir. Əks təqdirdə Səyavuş dərhal intiqam hədəfi ediləcəkdir.

Südəbənin nəzərinə Səyavuş yalnız ona məxsusdur. Yalnız və yalnız onun arzusuna, hisslərinə müvafiq yaşamalıdır. Öz istəklisini sonsuz çılğınlıqla, dəlicəsinə sevən bu qadın, məhəbbəti rədd edildikdə sürətlə dəyişilib tanınmaz olur. Onun dərin, soyumaq bilməyən ehtirası önündə incə və həlim duyğuları dərhal yoxa çıxır.

Eşqə könül verən və öz hisslərinin əsarətində çırpınan Südəbə nə qədər qızğın və amansızdısa, arzusuna müqavimət göstərilən, hissləri rədd edilən və istəyinə nail olmayan Südəbə bir o qədər qəzəbli və qorxuncdur. Henrix Heyne, Şekspirin qadın surətlərindən Kleopatra (“Antoni və Kleopatra”) haqqında danışarkən onu bu şəkildə səciyyələndirir: “Kleopatra – qadındır, o, eyni zamanda həm sevir, həm xəyanət edir. Belə düşünmək səhv olardı ki, guya qadınlar xəyanət etdikləri zaman, daha bizi sevməkdən bezirlər. Onlar ancaq öz təbiətlərinə müvafiq hərəkət edirlər və istəmədikləri halda belə, onlara qadağan edilmiş zəhərli piyalədən bir qətrə də olsa dadmağa can atırlar ki, zəhərin tərkibini bilsinlər... Bəli, Kleopatra – sözün füsunkar, həm də müdhiş mənasında qadındır... O, bizim dünyamız üçün son dərəcədə yaxşı və son dərəcədə mənasız bir xilqətdir. Şekspiri alqışlamaq lazımdır, o, dahiyanə bir həqiqiliklə göstərir ki, bu qadının – Kleopatranın varlığında dözülməz təkəbbürlə xəyanətedici ruh necə də ağıllı surətdə qaynayır”...¹ Bu mənada Südəbə də təbiəti və xarakteri etibarilə başdan-ayağa ziq-zaqlı, əsrarlı və ziddiyyətli bir surətdir. Onun qəlbində, “daxili dünyasında” həyat sevincinə doğru

¹ Г.Гейне. «Проза», М.-Л., 1949, с. 228.

boylanan coşğun bir qadının alovlu ehtirası da yaşayır, soyuq, mərdimgiriz bir siyasətçinin müdhiş niyyətləri də. Onun varlığında təkəbbürünü hər növ istəkdən üstün tutan, məğrur, barışmaz bir insanın əqidə dönməzliyi də çırpınır, hiyləgər və xəyanətkar bir xudbinin rəzil tədbirləri də... O, sevən, duyan bir könülə həyat nəşəsi və fərəh bəxş edə bildiyi kimi, məsum və günahsız bir varlığı, yaşamaq eşqilə coşub-daşan ləkəsiz bir qəlbi də amansızcasına qırmağa, məhv etməyə qadirdir.

Həyat sevgisilə nifrət, ehtirasla qəzəb, kinlə xudbinlik, məğrurluqla gənclik həvəsi, gözəlliklə intiqam hərisliyi və siyasətçiliklə məkr birləşərək bu müəmmalı xilqəti – Südabəni yaratmışdır!

Özü özlüyündə duyan və sevən qəlbə malik həssas Südabə Səyavuşa taleyinin sönmüş bəxt ulduzunu parladaçaq bir ümidgah kimi baxır. Madam ki, bu ümid şöləsi də işıqlanmır, demək onu bir dəfəlik söndürmək lazımdır! – “Məkrli afətin” qərarı budur:

Xayır, bu gün mənim halım başqadır,

Könlümdəki çırpıntılar pək ağır.

Bir diləyim varsa, onun visalı,

Gözlərimdə yalnız onun xəyalı.

Səyavuşun o dik, o məğrur başı

Əyilməz olursa sevgimə qarşı,

Onu al qanlarda görmək istərim,

Saçlarından çələng hörmək istərim.¹

Digər tərəfdən, Südabə Səyavuşun cəngavərliyə, qəhrəmanlığa daha artıq meyl etdiyinə də qısqanır, onun qoçaq bir sərkərdə kimi ən amansız döyüşlərdən belə zəfərlə çıxmasına dözə bilmir. Bu xudpəsənd qadına elə gəlir ki, əgər sevdiyi şəxs igidlik göstərməyə, adlı-sanlı qəhrəman kimi tanınmağa bu dərəcədə həvəs göstərməsəydi, eşq atasından və məhəbbətin sərməstliyindən yəqin ki, uzaqlaşmazdı. Belə birtərəfli, xudbin fikir Südabənin sönük

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 430.

idrakını çulğaladığından o, ümumiyyətlə qəhrəman olanların hamısından intiqam almaq qərarına gəlir. Nəinki Səyavuşu, hətta “Kəyan taxt-tacının” adlı-sanlı pəhləvanı, cəsur və yenilməz sərkərdə Zal oğlu Rüstəmi də hökmdarın nəzərində etibardan və nüfuzdan salmağa müvəffəq olur. Südabənin saray həyatına müdaxilə edən qanlı hiylələrindən tənqə gəlib iyrenən qüvvətli və qəhrəman Rüstəm tez bir zamanda “Kəyan tacdarlığını” tərک edib gedir. “Məkrli afət” isə intiqam hərisliyi ilə alovlanan qəlbində bu hadisədən bir məmnunluq və nəşə duyaraq onun arxasınca deyir:

Get, Südabə çox inlətdi
Sənin kimi arslanları,
Önumdə çox sönüb getdi
...Dəhşət, zəfər vulqanları.
Ya Səyavuş!?!.. Həp könüldə
Çınlar durur, onun səsi,
...Məndən qaçsa belə, əldə
Gəlməlidir cənazəsi!..¹

Bütün əsər boyu Səyavuş və Südabə arasında yaranmış gərgin, münəqişəli vəziyyətlər həm gizlin, həm də açıq şəkildə davam edir və “məkrli afətin” qələbəsi ilə bitir, Səyavuş qətlə yetirilir. Sadədil, məsum və kövrək bir ürək vəhşi eqoizmin, kinli bir ehtirasın qurbanı olur. “Südabə siyasətinin”, Südabə təbiətinin mahiyyətini Səyavuşun bu sözləri çox aydın səciyyələndirir:

Nə dəhşət!?! Əgər
Cahandakı bütün kinlər, fitnələr,
Bütün ehtiraslar olsa həp kəbə,*
Bir afət doğardı, o da – Südabə!

Şəxsi və ictimai həyatında bir-birinin ardınca amansız zərbələrə məruz qalan “günahsız Səyavuş” öz səhvlərini düşündükcə bir sıra tarixi həqiqətlərin dərkinə gəlib çıxır. Onun mütləqiyyətə və məhz bu

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, səh. 436-437.

* Əslində “gəbə” (hamilə). – İ.A.

üsul-idarənin pozğunlaşdırdığı, şikəst etdiyi südəbələrə qarşı hiddətini bildirən qiyamçı fikirləri təsirli və mənalı idi:

Xayır, istəməm, xayır, İran bir cənnət olsa
O yurda sanma bir də Səyavuş ayaq basa.
Hind ormanlarındakı qaplanlara qoşulsam,
Himalayın başında qartallara eş olsam,
Nildəki timsahların atılsam qucağına,
Mümkün... amma tutulmam hörümçəklər ağına.

Südəbələr bəsləyən uğursuz bir ölkənin
Uğramam hüduduna, bundan əmin ol, əmin!¹

Qadına, qadın şəxsində günahsız gözəlliyə etiqadla yanaşan cəngavər və qoçaq Səyavuşun zəhninə

Fəqət qadın incə xilqət,
Alçalırsa heçdir fəqət

- kimi müdrik bir kəlam həkk olmuşdu. Elə müdrikliyinə, ürək və əxlaq paklığına görə də Səyavuş bir sərkərdə kimi əməlində, bir şahzadə kimi taleyində və bir uğursuz kimi məhəbbətində yalnız, tənha və bədbəxtidir.

* * *

“Səyavuş” qəhrəmanlıq ruhunda yazılmış mənzum faciədir. Qəhrəmanlığı, cəngavərliyi tərənnüm edən motivlər faciənin kompozisiyasında, quruluşunda qabarıq nəzərə çarpır.

Bir şair-dramaturq kim H.Cavidin başlıca məqsədlərindən biri təbiətən igid, məğrur şəxsiyyətlərlə qəhrəmanlığa uyğun gəlməyən şərait və mühit arasında ziddiyyətləri göstərməkdir. Qəhrəmanlar xalq içərisində yetişir, xalqın fikir və məənəviyyatından tərbiyə alırlar. Lakin saraya gətirilincə igidliyə, mərdliyə məxsus şəraiti, mühiti tapmadıqlarından dərhal məhv olurlar. Bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə halında irəli sürülən bu fikir əsərdə göstərilən hadisələrdə, vəziyyətlərin təsvirində və dramatik konfliktin gedişi prosesində bütün aydınlığı ilə reallaşa bilir. Tənqidçi və

¹ H.Cavid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1958, səh. 485.

ədəbiyyatşünas M.Cəfərin qeyd etdiyi kimi, «“Səyavuş” dastanında saray və hərəmxana həyatının ziddiyyətləri göstərilmədiyi halda, Caviddə bu cəhət ilk planda idi. Firdovsi Səyavuşu əsasən şahlığa sadıq və hakimliyə həvəskar göstərdiyi halda, Caviddə Siyavuş tac-taxt düşməni, saraylara nifrət edən, xalq kütlələrinə yaxın bir qəhrəmandır. Rüstəm surətinə də Cavid geniş yer vermiş, onu Səyavuşun məsləkdaşı, vətənpərvər bir qəhrəman kimi canlandırmışdı».¹

Səyavuşun və Rüstəmin şəxsi şücaətləri, fərdi qəhrəmanlıq keyfiyyətləri xalqa istinad etdikləri, xalq səadəti uğrunda və xalq yolunda saray hökmranlığına, müstəbidliyə qarşı mübarizə apardıqları zaman aşkara çıxırdı. Beləliklə də əsərin qəhrəmanlıq tablosunu və cəngavərlik ruhunu şərtləndirən həlledici amillər: qəhrəmanla xalq və qəhrəmanla saray əlaqələri bir-birinə zidd xətlər kimi ilk plana çəkilmiş olurdu. H.Cavid qəhrəmanla sarayın, mərdliklə müstəbidliyin bir yerə sığmadığını, həmişə birinin digəri ilə müxalifət təşkil etdiyini təsdiqə çalışırdı. Bu məqsədlə də Səyavuşun fəlakətini, faciəsini, onun xalqdan uzaqlaşb, saray həyatına bağlanması ilə əlaqələndirirdi. “Şahnamə” dastanının acı taleli qəhrəmanı Səyavuşun şəxsi bədbəxtlik və fəlakətini izah edərkən Firdovsi “xalq” probleminə toxunmamış və yalnız saray daxilində şiddətlənən fitnəkarlığı, çəkişmə və intriqaaları əsas götürmüşdü. H.Cavidin “Səyavuş”u isə nəsl-i irqi və şəxsi münafişələrin acı nəticələrini göstərmək çərçivəsindən xeyli kənara çıxaraq, qəhrəmanlıq dastanı kimi mənalana bilmişdir.

“Səyavuş”da həmçinin qəhrəmanlığı və qəhrəmanları doğuran, yetişdirən və qidalandıran şəraitin, real zəminin təsvirinə də geniş yer verilmişdir. Faciədə xalq yenilməz, basılmaz ictimai qüvvə kimi daima qəhrəmanlarla, qəhrəman şəxsiyyətlərlə vəhdətdə, canlı ünsiyyətdədir. Saray vəhşətlərinin, feodal zülmünün və müstəbid zülmkarlığının əksinə olaraq, xalq kütlələrinin həyatını işıqlandıran səhnələrdə humanist fikirlər, azadlıq arzuları, əlbirlik, sülh və

¹ M.Cəfər. “Hüseyn Cavid”, Bakı, Azərnəşr, 1960, səh. 212-213.

insanpərvərlik duyğuları hökm sürür. İgid, mərd təbiətli qəhrəmanlar məhz bu həyatla təmasda olduqda, xalq mənəviyyatından qidalandıqda gümrah, şən və tərəvətli görünürlər. Təsadüfi deyildir ki, əsərdə xalq kütləsini, xalq içərisindən çıxan qəhrəmanların xalqla əlbirliyini, mənəvi-psixoloji bağlılığını əks etdirən səhnələr daha əhatəlidir, bədii cəhətdən dolğun və geniş planlıdır.

H.Cavidin “Səyavuş”u, tamamlanmış və bitkin qəhrəmanlıq faciəsi kimi bir sıra bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə də fərqlənməkdədir. Hər şeydən əvvəl, əsərin sadə, anlaşıqlı və aydın şeir dili ilə yazıldığını qeyd etmək lazımdır. Pərakəndəlik, mətləbdən kənara çıxan artıq hadisə və əhvalatların təsviri bu əsərdə yoxdur. “Səyavuş” faciə əsəri kimi çox yığcam yazılmışdır. Konfliktdən şəxsi münaqişədən (Südabə ilə Səyavuş arasında yaranan ixtilaf) başlaması, tədricən müxtəlif şəxslərə bölünərək, yüksələn dramatik gərginliklə cərəyan etməsi (Səyavuşla Keykavus və Səyavuşla Əfrasiyab konflikt, İran-Turan mücadilələri) və nəhayət, kulminasiya nöqtəsinə çatması (Səyavuşun öldürülməsi) klassik faciə əsərlərinə və faciə poetikasına məxsus əsas tələblərə cavab verir.

Nəhəng və ehtiraslı insan xarakterləri yaratmağa qadir H.Cavid, bu əsərində zəngin mənəvi aləmi ilə diqqəti cəlb edən və uzun müddət yaddan çıxmayan rəngarəng surətlər silsiləsini canlandırmağa müvəffəq olmuşdur: Səyavuş, paklıq və günahsızlıq, Zal oğlu Rüstəm məğnəvi qürur və əzəmət, Keykavus qəddarlıq və amansızlıq, Gərşivəz hiyləgərlik və xəyanət, Əfrasiyab hakimiyyət və mənəbpərəstlik, Südabə məkr və ehtiras rəmzi olaraq əsərdə çox aydın və real cizgilərlə, fərdiləşdirmə əsasında rəsm edilmiş canlı surətlərdir.

Dramaturq, faciənin əsasında duran “qəhrəman, xalq və hakimiyyət” problemi ilə yanaşı əsas surətin (Səyavuş) şəxsi-intim dramasının təsvirinə də geniş yer vermiş və ümumiyyətlə, subyektiv məzmun daşıyan konfliktlərlə ictimai münaqişələri üzvi əlaqədə göstərmişdir. Belə ki, əsərdə şəxsi, ailəvi ixtilafdən nəşət edən ziddiyyətlər ictimai münaqişə səviyyəsinə qalxa bilir. Faciənin əksər

qəhrəmanları təklikdə böhranlı “şəxsi dramlar” yaşasalar da, əsas hadisələrin, vahid konfliktin inkişafına və həllinə xidmət edirlər.

Xalq məənəviyyatının zəngin qaynaqlarında yetişən “xalq qəhrəmanının” surətini yaratmaq sahəsində Cavidin apardığı maraqlı bədii axtarışların fərəhli nəticəsi və bəhrəsi kimi də “Səyavuş” dəyərlı sənət əsəridir. Bu faciənin mövzusundan, ictimai mündəracəsindən və qəhrəmanlıq pafosundan gələn ənənəvi xüsusiyyətlər özündən sonra yaranmış bir çox mənzum dram əsərlərinin məfkurəvi – bədii qayəsinə qüvvətli təsir göstərmişdir. S.Vurğunun məşhur “Vaqif” dramı bir sıra məfkurəvi, bədii-estetik xüsusiyyətləri etibarı ilə (qəhrəmanla xalqın mənəvi vəhdəti, despotizmə və feodal-saray zülmünə qarşı mübarizə, əsas surətin əzəblı və sarsıntılı bir yol keçərək ictimai məfkurə amalına qədər yüksəlməsi və s.) “Səyavuş” mənzum faciəsinə qırılmaz tellərlə bağıldır və bu sənət abidəsindən bəhrələnmişdir.

H.Cavid öz “Səyavuş”unda sinfi zülmə, ictimai haqsızlığa, insan təbiətini içəridən yeyib dağıdan rəzil, xudbin ehtiraslara qarşı yalnız qılıncı ilə deyil, həm də kəskin fikirləri, parlaq zəkası və insanpərvər qəlbi ilə qiyam qaldıran, həqiqət naminə fəryad edən və üsyana çağırən məğrur və təmiz bir insanın faciəsini yanıqlı bir dillə nəql etmişdir; zülmün və sinfi təzyiqin ictimai həyatda hökmranlıq etdiyi, mənəsb, şöhrət və altunun şüurları dumanlandırdığı, məkr, fitnə və hiyləgərliyin ürəkləri daşa döndərdiyi sinfli, ədalətsiz bir cəmiyyətdə Səyavuşun düzlüyü axtaran səsi susduruldu, arzusu torpağa kömüldü, cənazəsi quru torpaq üstündə qaldı; çünki Səyavuş tək idi!

Lakin fənalıq və zülmət, qaragüruhçu qüvvələr, altun və mənəsb cəhaləti hər nə qədər güclü olsa da, onu məğlubiyyətə uğratmadı. Doğruluğa inamını, rəhmdilliyə etiqadını və insanın günəşdən də parlaq olan vicdanına etibarını itirməyən Səyavuş ruhən qələbə çaldı: öz sinfi üzərində, təzvir və hiylə, şəhvət və altun hakimiyətinə qarşı, müstəbidlik və şahlıq ehtirasları ilə mübarizədə!..

Səyavuş yalqız qalsa da, həqiqət və xalq onun mənəvi cəbhəsi deməkdir.

Səyavuş, özünün düşüncə və meyllərində, niyyət və arzularında hələlik kimsəsiz olsa da, tərbiyə aldığı xalqın – sadə zəhmətkeş təbəqələrin mənəvi sərvəti – paklıq, təmizlik və gözəllik onun arxasında dayanmışdır.

Tək doğulan, tək böyüyən və tək yaşayan Səyavuş, əslində tək deyildir: duz-çörəyinə sadıq qaldığı “köy mühiti”, sadə xalq Səyavuşun tərəflindədir. Lakin Səyavuş özü bu vəhdətdən hələ xəbərsizdir; Səyavuşun ən böyük “günahı”, ictimai-tarixi faciəsi də elə bu idi. Hüseyn Cavidin yeni dövrdə nail olduğu ideya-məfkurə qələbələrindən biri onun məhz belə bir həqiqəti görməsi və göstərməsidir.¹

1.8.6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və “Səyavüş”

- ...Ən qatı bir inqilabçı ədasiyla yazılan bu əsərində dahi şair onu tərk etməyən ana düşüncəsinə² – milliyyət və türkcülük fikrinə xüsusi bir yer ayırır: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kifayət olmadığını bir qəhrəmanın dili ilə

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!..
deyə ifadə edir.

Bu mədəniyyət və ürfan olmazsa, şairin söylədiyi bir türk zabitanın fikrincə türk ordusu:

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan manei yıxsın,
Turanı basıb bağrına Altaylara çıxsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz naili-amal,
Etdikcə xəyanət əli bu milləti pamal.

Ədəbi fəaliyyətinin sonlarına doğru Cavid yeni bir əsərinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bu mənzum faciənin adı – “Siyavuş”dan

¹ Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, 1975, səh. 124-144.

² Əsas düşüncə mənasında.

görüldüyü kimi, məzmunu “Şahnamə”dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşadığı faciələr, müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən istər zamanın tələbi və istərsə səhnə texnikası baxımından çox gözəl işlənmişdir. Liberal bir aristokrat tipi olan Siyavuşun xarakterik cəhətləri məzlumlara və yoxsullara acımaq, şəhvətə, zülm və zorakılığa qarşı nifrət bəsləmək hisslərini göstərən cizgilərlə çox gözəl qabardılmışdır.

Cavidin digər əsərləri kimi, “Siyavuş”da türk şeirinin gözəlliyinin sirlərini bilən bir sənətkarın ifadə parlaqlığı vardır.

Rəqs edən gözəl qadının son dərəcə lətif nəğməsi:

Qayğısız baharın ilıq busəsi
Tellərimə qondu zülmət uçarkən.
Sərxoş bülbüllərin o bayqın səsi
Oxşadı ruhumu güllər açarkən.
Yasəmən, nilufər, sünbül, bənəfşə
Mey sundular mana almas jalədən
Günəş üryan vücudumu əmdikcə
Bir tülə бүрүndүм sanki lalədən.

Lakin bu pyesdə biz lirik nəğmələrin yanında gözəl düzülmüş səhnələrin hər gəlişini müşayiət edən bir çox dərin mənalı fəlsəfi fikirlər də tapırıq. Oxucu burada hürriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşğun xitablara rast gəlir. Kəndli üsyanlarının qorxubilməz gənc başbuğu Altay arkadaşlarına aşağıdakı beytlərlə müraciət edir:

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hürriyyət uğrunda çox cəsur olun!
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olar ancaq dəmir qollara.

Bu bir dəvət ki, sosial və milli əsirliyin təmsilçisi olan Sovet hökumətinə qarşı dəfələrlə üsyan edən və əsərin yazıldığı zaman həqiqətən üsyan vəziyyətində olan indiki kəndli başçıları da iki əllə imza atarlar.

Bolşevik istilasının ilk dövrlərində Hüseyn Cavidə, nisbətən, daha yaxşı yazmaq və yazdıqlarını oxutmaq və dinlətmək müyəssər olur...¹

1.9. “Səyavüş” səhnədə

Hər bir dramaturq kimi, Cavid də pyeslərinin tamaşaya qoyulmasında maraqlı idi. Buna görə də o, istədiyinə nail olur. Əsər 1933-cü ildə repertuara salınır. İsmayıl Hidayətzadə tamaşanın birinci, Cavid ikinci rejissoru təyin edilir. Bu barədə Bakı və Moskva mətbuatı türk və rus dillərində xəbərlər yayır. Məmməd Kazım Ələkbərli yazırdı: “Cavid səhnəmizə “Səyavüş” adlı pyes verdi. Burada o, qədim İran və Turan saraylarının bütün murdarlıqlarını ifşa etməyə meyl edir.”²

Moskvada çıxan “Teatr i dramaturqiə” jurnalı yazırdı: “Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı yeni mövsümü açmışdır. Qəbul edilmiş pyeslər içərisində Hüseyn Cavidin yeni “Səyavüş” əsəri də vardır. Bu pyesin quruluşu rejissor [İsmayıl] Hidayətzadəyə tapşırılmışdır. Musiqini [Əfrasiyab] Bədəlbəyli yazmaqdadır.”³

Mətbuatda dərc edilmiş başqa xəbərlər diqqət edək.

Teatrın direktoru Nəzərli: – “Bu il [1934] sezon Hüseyn Cavidin “Səyavüş” əsərilə açılır. Firsdotsinin anadan olmasının 1000 illiyi qeyd ediləcəkdir...”⁴

Məmməd Kazım Ələkbərli: – “Ən böyük şair-dramaturq Hüseyn çox ləng surətdə özünü yenidən qurmadadır... 1932-33-cü illərdə bizim səhnəmizə “Səyavüş” kimi əsərlər vermişdir ki, burada əski İran və Turan saray həyatının pozğun varlığını açıb göstərmiş, kəndli üsyanının zəif, liberal aristokratların ardıcıl olmadıqlarını təsvir etmişdir...”⁵

¹ M.Ə.Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1992, səh. 67-68.

² M.K.Ələkbərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1934, səh. 25.

³ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 257.

⁴ “Gənc işçi”, 18 sentyabr 1934.

⁵ “На рубеже Востока”, 15 сентября 1934. Bu parça Qulam Məmmədlinin “Cavid – ömrü boyu” kitabından alınmışdır. (Bakı, 1982, səh. 265.)

“Kommunist” qəzeti: – Dövlət Türk Dram Teatrosunda oktyabrın 3-də və 4-də [1934] yeni mövsümün açılışı münasibətilə Firdovsinin 1000 illik yubileyinə həsr edilmiş tamaşa veriləcəkdir. Hüseyn Cavidin “Səyavuş” əsəri oynanacaqdır. Rejissor İ.Hidayətzadə, Səyavuş rolunda Abbas Mirzə Şərifzadə.¹

“Kommunist” qəzeti: – 22, 23, 24 oktyabrda [1934] son dəfə H.Cavidin “Səyavuş” əsəri **tamaşaçıların tələbi üzrə** [kursiv mənimdir] oynanacaqdır.²

Diqqət edilsə həmin xəbər və məlumatların heç birində Cavid ikinci rejissor kimi göstərilməmişdir. Lakin Cavidin şəxsi arxivində teatrla bağladığı müqavilədə bu qeyd edilmişdir. Hazırda həmin sənəd Cavidin Bakıdakı ev muzeyində saxlanılır. Bunu mənə bir neçə dəfə Turan Cavid də demişdi.

Azərbaycan K(b) FMK və BK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağirov Azərbaycan Dram Teatrının fəaliyyətindən danışarkən qeyd etmişdir: “Teatr bədii kuruluşlarının yaxşılaşdırılması cəhətindən kat-kat böyümüşdür. Hazırda teatr Hüseyn Cavidin “Səyavuş” pyesinin kuruluşu üzərində çalışmaqdadır.”³

Haşiyə: Mir Cəfər Bağirovun Cavidə xüsusi hörməti və münasibəti olmuşdur. Həbs edildikdən sonra ailəsinə toxunulmamasını əmr etmişdir. Onun ən çox sevdiyi pyeslər “Şeyx Sənan” və “Səyavuş” faciələri olmuşdur. Teatrda “Səyavuş” tamaşasına baxmışdı.

“Ədəbiyyat qəzeti”: – Hüseyn Cavidin iki ildən bəri Azərbaycan Dövlət Türk Dram Teatrosunda müvəffəqiyyətlə oynanılan bu pyesi [“Səyavuş”-ü], Firdevsi “Şahnamə”sinin dastanı əsasında kurulmuşdur. Müəllif şübhəsiz bu dastana müəyyən və ciddi ilavələr itmiş, tarixi hadisəni aktuallaşdırmağa çalışmışdır.⁴

¹ 3 oktyabr 1934.

² 22 noyabr 1934.

³ Ədəbi-bədii təşkilatlarımız haqqında. “İnqilab və mədəniyyət”, №1-2 1934, səh. 14

⁴ 29 aprel 1935, №14.

Tamaşanın quruluşçu rejissorları: İsmayıl Hidayətzadə və Hüseyn Cavid; D.Vəkilov və F.Süheyli.

Səyavuş – Ülvi Rəcəb, Abbas Mirzə Şərifzadə

Südəbə - Mərziyə Davudova

Keykavus – Rza Təhmasib

Əfrasiyab –

Rübabə –

Firəngiz –

Piran –

Altay –

Bəhram –

Rüstəm –

Kösə - M.Ə.Vəlixanlı

Musiqi – Əfrasiyab Bədəlbəyli

Rəssam – V.İvanov

Tərtibat – V.İvanov

Rəqslər – T.A.Pavlova

Quruluş hissə müdiri – D.Vəkilov

Bədii hissə müdiri və baş rejissor – Y.A.Varşavski.

Şəmsi Bədəlbəyli

1.9.1. Pyesin ilk tamaşası

“Səyavuş” tamaşasının ilk quruluşçusu, səhnəmizin çox istedadlı aktyor və rejissoru İsmayıl Hidayətzadə idi. Mən onun assisenti kimi bu nadir tamaşanın maketi qarşısında “Səyavuş” əsərinin hər bir epizodu, qəhrəmanlarının şəxsiyyəti, fərdi xüsusiyyətləri, münasibətləri, tamaşanın ritmi, tempi haqqında saatlarla düşünür, rejissor partiturasını tərtib edirdik. Tamaşada iştirak edənlər səhnəmizin nəhəng sənətkarları A.M.Şərifzadə, Ülvi Rəcəb, Mərziyə Davudova, Sidqi Ruhulla, Ələsgər Ələkbərov, Məmmədəli

Vəlixanov və başqaları idi. Bədii tərtibat məşhur teatr rəssamı Vyacheslav İvanovun idi.

“Səyavuş”un ilk tamaşası böyük teatr bayramı idi. Yaxşı yadımdadır, mindən artıq tamaşaçı kütləsi dram teatrının ətrafında toplaşmışdı. Biletlərin hamısı satılmışdı, lakin tamaşaçılar teatrın ətrafından dağılıbmırdı. İnzibatçı müdir Həbib Axundov milis dəstələri çağırmalı oldu, çünki teatrın qapıları bu duruşa davam gətirmirdi.

İlk tamaşanın ikinci pərdəsindən sonra təvazökar, utancaq müəllifi çox yalvar-yaxardan sonra səhnəyə dəvət edə bildik... Tamaşaçılar onu və quruluşunu dəfələrlə gurultulu alqışlarla qarşıladılar.

Böyük şair və dramaturqumuzun ölməz əsərləri ilə teatrımıza bəxş etdiyi belə bayramların, sənət təntənələrinin təəssüratı unudulmazdır.¹

Əli Nazim: – “...bir tərəfdən çoxdan bəri səhnəyə yeni əsərlər verməmiş və bir neçə bədii istirahət devri keçirməkdə olan Hüseyn Cavid yeni yaradıcılıq mərhələsini, digər tərəfdən isə teatromuzun sintetik sosialist üslub axtarışlarında necə çalışdığını, hansı üslub axtarışlarında necə çalışdığını, hansı inkişaf mərhələsində olduğunu göstərəcəkdir... “Səyavuş” tamaşası, bütün ədəbi-ədəbi-bədii əfkari-ümumiyyə və tamaşaçılar tərəfindən bu qədər maraqla gözlənilir... Azərbaycan teatrı son illərdə eksprimentlər, islahatlar aparmış, sosialist üslub axtarışlarında irəliyə doğru addımlar atmışdır... Müktədir və sevimli aktyor, gənc rejissor Hidayət-zadə yoldaşın ilk işlərindən biri olması hesabılə, dramaturgiya və teatro sənətimiz üçün böyük bir əhəmiyyəti vardır ki, bu xüsusda konkret olaraq “Siyavuş” səhnəyə çıxdıqdan sonra danışmaq olar.”²

Əsəd Tahirov məqaləsində “Əsərin tamaşası haqqında geniş bəhs etməyə imkanımız yoxdur” demiş, faciənin səhnə həlli, aktyor oyunu, rejissor, bəstəkar və rəssam işi barəsində bəzi mülahizələr

¹ Cavidə xatırlarkən (məqalələr və xatirələr toplusu), Bakı, 1982, səh. 635.

² Əli Nazim. “Səyavuş”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 fevral 1934, №5.

söyləmişdir. O, tamaşanın müsbət cəhətlərini, xüsusilə rejissorun səhnə mizanları və tapıntılarını qiymətləndirmiş və yazmışdır: “...kompozitor Əfrasiyab [Bədəlbəyli] Turan təsvir olunan pərdələrin musiqisini, xüsusən Əfrasiyab sarayı marşını daha qüvvətli vermişdir.” Müəllif faciə tamaşaya hazırlanarkən mətn üzərində aparılan bəzi təshihləri uğurlu saymamış, buna etirazını bildirmişdir: “...biz, Əfrasiyab sarayının cəngavər çadri ilə əvəz olunmasına heç bir bəraət verə bilmərik. Məsələ, biz pyesin birinci şəkildə ananın sözlərində “Biz səni yetirdik, çalış bizdən ol” sözlərinin, “Biz səni yetirdik, çalış adil ol” sözlərilə əvəz olunmasına heç bir bəraət vermirik...”¹

Əsər tamaşaya qoyularkən mətn üzərində düzəlişlər aparılmışdır. Görünür, Əsəd Tahirova bu, məlum idi. O ki qaldı hansı misranın əsərin əslinə uyğun olub-olmamasına, deməliyəm ki, Turan Cavidin tərtibatı ilə istər sovet nəşrlərində və istərsə də 2005-ci il nəşrində misra ikinci variantdakı kimidir. Dolaşıqlıq mətn üzərində aparılan yersiz düzəlişlərlə əlaqədar ola bilərdi.

Teatr sintetik sənətdir. Bir çiçəklə bahar olmadığı kimi, bir-iki istedadlı aktyorla və rejissorla gözəl tamaşa yaratmaq nəinki çətin, mümkün də deyil!.. Bu cəhətdən Əsəd Tahirov əsərin uğur qazanmasında aktyor ansamblının düzgün seçilməsini, rejissor işini, musiqi tərtibatını, xüsusilə aktyor heyətinin oyununu yüksək qiymətləndirirdi. Rejissor Hidayətzadənin fəaliyyətini bəyənir, kütləvi səhnələrin “çox ahəngli, nizamlı və mütəşəkkil olmasını” xüsusi vurğulayırdı. Təbiidir ki, tamaşanın, ümumiyyətlə, gözəl və mükəmməl alınmasında **ikinci rejissorun** əməyini, düşüncəsini, birinci rejissora verdiyi məsləhətləri və etdiyi köməyi də nəzərə almaq lazımdır. O zaman görünür, Cavidin ikinci rejissor təyin edilməsini çoxları, o cümlədən tamaşaya resenziyalar yazan müəlliflər də bilmirdirlər. Artıq bu həqiqət bəllidir və bugün bu

¹ Əsəd Tahirov. “Səyavuş”, “Kommunist”, 20 mart 1934, №68.

haqda geniş danışmağa dəyər!.. Bu baxımdan Miskinaz Cavidin xatirələrini burada vermək çox yerinə düşər.

1.9.2. Dost yarası sağalmaz

Cavidlə böyük artist və rejissor, Azərbaycan səhnəsinin görkəmli ustalarından biri olan İsmayıl Hidayətzadə arasında dostluğun maraqlı tarixçəsi var.

İsmayıl Hidayətzadənin bəmərə söhbətləri, çox vaxt ciddi bir işi zarafatla həll etməsi, bəzən çox prinsipiallığı Cavidin xoşuna gəlirdi.

İ.Hidayətzadə istər Cavidin tamaşaya qoyulan əsərlərilə, istərsə də bu və ya başqa sənət məsələlərilə əlaqədar olaraq bizə tez-tez gələr, söhbətləri də adətən uzun çəkərdi. İ.Hidayətzadə Cavidin əsərlərində Qorxmaz (“Afət”), Arif (“İblis”), Əşrəf (“Şeyda”), Cücə (“Topal Teymur”), Şeyx Mərvan (“Şeyx Sənan”), Şakro (“Knyaz”) kimi surətlər yaratmışdır.

Bu rolların hazırlanmasında, eləcə də özünün rejissorluğu ilə hazırladığı əsərlərdə Cavidlə tez-tez məsləhətləşərdi.

Bəzən İsmayıl böyük aktyorlara öz fikrini inandıra bilmədikdə Cavid köməyə çağırırdı, yarızarafatla deyərdi:

- Cavid əfəndi, sən allah, bizim şərikli malımızı böl, sən də vaxtını almayıb gedək. Vaxtı almamaq deməsinə baxmayaraq o, həmişə bizdə 4-5 saat oturardı.

İ.Hidayətzadəni, Abbas Mirzəni, Cavid tanıyan adamlar gözəl bilirlər ki, onlar gözəl pürreng çay içməyi xoşlayırdılar. Lakin mənim dəmlədiyim pürreng çaylar içilməmiş qalırdı. Bu 4-5 saatda mən dəfələrlər soyumuş, içilməmiş çayları aparıb dəyişərdim. Yalnız ara soyuyandan sonra çayları içirdilər.

Bəzən onlar böyük vuruşdan çıxanlara oxşardılar. Belə hallarda çay onların dadına çatırdı. Mübahisədən sonra, ya Abbas Mirzə, ya elə Cavidin özü deyərdi:

- Hə, ver bir çayımızı içək, qüvvəyə gələk.

Əlbəttə, bu söhbətlər və mübahisələrdə heç birisi ədəb və ərkan dairəsindən kənara çıxmazdılar. Və bir-birinə çox hörmət və ehtiramla müraciət edərdilər.

Yadımdadır... “Səyavuş”un ilk quruluşunun rejissorluğunu İ.Hidayətzadəyə tapşırıbmışdılar.

O, tamaşa üzərində işlərkən xeyli əziyyət çəkir, dəfələrlə Cavidin yanına gəlir, onunla söhbət edir, bir sıra tarixi kitabları aparıb oxuyur, geri qaytarır, o dövrün mədəniyyəti haqqında rus müəlliflərinin əsəsləri ilə tanış olurdu. Orta əsr miniatür rəssamlarının əsərlərini birlikdə götür-qoy edirdilər. Evimiz əsil yaradıcılıq laboratoriyasına çevrilmişdi.

Hidayətzadə “Səyavuş” üzərində işləyərkən bir gün Abbas Mirzə ilə pilləkəni mübahisə eləyə-eləyə çıxırdılar. Cavidin yanına çatarmaz hər ikisi bir ağızdan:

- Salam, ustad! İşimiz yaman çətinə düşüb. Gərək adətin üzrə bizi ədalətli mühakimə edəsən. Yoxsa iş xarəbdır, - dedilər.

Cavid adəti üzrə sakitcə qulaq asdı. Hətta bir az dodaqaltı gülümsündü. Üzünü Abbas Mirzə ilə Hidayətzadəyə tutub dedi:

- Bir məni başa salın görüm nə olub? Əgər söhbət “Səyavuş”dan gedirsə, elə, qardaşlarım, siz nə qədər ağıllı mühakimə etsəniz bu bir o qədər də “Səyavuş”la mənim xeyrimə olar, - deyə güldü. Onlar da gülüşdülər.

Bu müqəddimədən sonra hər üçü ciddi şəkil alıb, masanın ətrafında oturdular. Mən də bir tərəfdə oturub qulaq asırdım. Bilirdim ki, Səyavuş rolunu Abbas Mirzə hazırlayır. Görünür rolun şərhində rejissor Hidayətzadə ilə aktyor A.M.Şərifzadə arasında müəyyən ziddiyyət vardı. Ona görə Cavidə müraciət etmişdilər.

İ.Hidayətzadə oturandan sonra üzünü Cavidə tutub dedi:

- Cavid əfəndi, vallah bir gün eşidəcəksiniz ki, mən Səyavuşu – barmağı ilə Abbas Mirzəni göstərdi – Gərşivəzdən əvvəl öldürmüşəm. Abbas Mirzə əhvalını pozmayaraq üzünü Hidayətzadəyə tutub çox təmkinlə dedi:

- Qoy məni dost öldürsün, qəm etməz.

Birdən-birə Cavidin üzü tutuldu, nə işə yadına düşdü. Üzünü hər ikisinə tutub aramla dedi:

- Yox, yox, dost yarası yaman olar, dost yarası sağalmaz, demişlər.

Araya sükut çökdü. Mən hiss etdim ki, elə buradaca çayı gətirmək lazımdır. Mən çayla geri qayıdanda da sükut hökm sürürdü.¹

Əsəd Tahirov rejissor işinin nöqsanlarından danışarkən yazırdı: “...İ.Hidayət zadənin hələ lazımınca böyük rejissorluq təcrübəsi olmadığından Hidayət zadə səhnədəki ustanovkadan bütünlüklə istifadə etmək, yəni onun hər parçasını, hər elementini oynatmaq bütünlüklə bacarmamış və səhnədəki bütün ustanovkanı lazımınca qavraya bilməmişdir.”

O, tamaşanın rəssamlıq tərtibatını tərifləmiş, ancaq bəzən onda həddindən ziyadə ekzotika görmüşdür. Əfrasiyab Bədəlbəylinin mahnı və musiqi parçalarına, xüsusilə çinli qızların nəğməsinə, balet rəqslərinə irad tutmuşdur. “Baletmeyster bütün İran rəqslərini (bunlar isə həqiqətdə olduqca əlvan, olduqca oynaqdır) yalnız rəqqasəni padşaha böyük tabaq içində təqdim etməkdən və yalnız musiqi taktına görə əl çalarak dəli keçə kibi tullanıb, düşməkdən ibarət zənn etmişdir.”

“Səyavüş” tamaşası, “İblis” və “Şeyx Sənan” tamaşaları kimi, Azərbaycanda teatr hadisəsinə çevrilmişdir. Mətbuat bu hadisəyə geniş yer vermişdir. Bir qəzetdə oxuyuram: “Azərbaycan Dövlət Dram Teatrosu. 1, 2, 3, 4 oktyabrda, 1934/35-ci il mövsiminin açılışı; Açılış Firdovsinin 1000 illik yubileyinə həsr olunur. “Səyavüş” – rejissor D.Vəkilov, F.Süheyli; foyedə Firdovsi sərgisi.²

Bu xəbərdən məlum olur ki, tamaşanın 1934-1935-ci il teatr mövsümündə rejissorları D.Vəkilov və F.Süheyli olmuşlar.

“**Kommunist**” qəzeti “Elanlar” bölməsində xəbər vermişdir: Quruluş – Hidayət zadə, tərtibat – V.İvanov, musiqi – B.Əfrasiyab. Rəqslər – T.A.Pavlova, quruluş hissə müdiri – D.Vəkilov, bədii hissə müdiri və baş rejissor – Y.A.Varşavski.

Bu cür teatr bilicilərinin və peşəkarların teatra cəlb edilməsi, tamaşanın uğurlu alınmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar teatrın yeni iş üsullarına keçməsi və özünəməxsus üslub yaratması, qabaqcıl dünya teatrlarının iş təcrübəsini öyrənməsi, mənimsəməsi və

¹ Mişkinaz Cavid. Cavidə xatırlarkən, Bakı, 1976, səh. 34-38.

² “Yeni yol”, 4 oktyabr 1934, №230.

tamaşalara tətbiqi ilə bağlı idi.

Tamaşalar böyük rezonans doğurmuş, Cavid teatrının təntənəsinə çevrilmiş, Azərbaycan teatrı tarixində yeni səhifələr açmış və yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Tamaşalar anşlanqla keçmiş, tamaşaya baxmağa gələnlərin sayı çox olduğundan teatr binasını mühafizə etmək üçün xüsusi atlı polis dəstələri çağırılmışdır. Bir neçə tamaşa tamaşaçıların xahişi ilə göstərilmişdir.

Yeri gəlmişkən, **Oqtay Sadıqzadənin** mənə danışdığı bir əhvalatı burada qeyd etmək istəyirəm: “Adamlar dəstə-dəstə, yığın-yığın teatra axışdılar. Mən uşaq idim. Tamaşaya baxmaq istəyirdim. Ancaq biletlər çoxdan satılmışdı. Bir-iki dəfə cəhd etdim, ancaq qapıçı məni içəri buraxmadı. Bu zaman gördüm ki, Cavid əfəndi Mişkinaz xanım ilə gəlir. Ona yaxınlaşıb arzumu bildirdim. Cavid əfəndi əlimdən tutdu. Nəzarətçiyə yaxınlaşdıq. O, artıq məni tanıyırdı. Qapıdan keçərkən Cavid əfəndidən soruşdu: “Bu uşaq kimdir?” O dedi: “Mənim oğlumdur.” Beləliklə, mən salona keçib, tamaşaya baxdım...”

1920-1930-cu illərdə teatrların repertuarını bəzəyən pyeslər arasında Cavid dramaları ayrıca yer tuturdu. Tamaşalar Cavidin adına ad, şöhrətinə şöhrət gətirirdi. Cavid teatrı ürəkləri fəth edir, getdikcə populyarlaşır və özünə geniş auditoriya qazanırdı. “Səyavuş” tamaşası buna parlaq sübut idi. 1934-1936-cı illərdə, 2 ildə əsər 100 dəfə göstərildi. 1920-1930-cu illərdə elə bir səhnə əsərinin adını çəkə bilmərəm ki, qısa bir zamanda yüz dəfə tamaşaya qoyulmuş olsun. **İsmayıl Hidayətzadə** bu münasibətlə yazırdı: “Bu gün [aprel 1936] Azərbaycan dövlət dram teatrosu səhnədə 100-cü dəfə tamaşaya koyulan Hüseyn Cavidin “Səyavuş” pyesinin kuruluşu mənim dördüncü rejissorluq işimdir.”¹

O yazırdı ki, “Səyavuş”un kuruluşu mənim müstəqil işimdir. Etiraf edirəm ki, əsərin kuruluşunda bir sıra formalistik nöqsanlara, operaçılığa, əsərin qəhrəmanlarının inandırıcı olmamasına, yalançı klassik pafosa yol verilmişdir. Əsərin kuruluşunda xarici gözəlliyə

¹ İsmayıl Hidayətzadə. 100-cü tamaşa, “Kommunist”, 17 aprel 1936, №90.

meyl edilmişdir. Bu, faciənin ideyasından uzaqlaşmağa, bəzən formalizmə gətirib çıxarmışdır. “Kuruluşun musiqi tərtibatı ümumiyyətlə müvəffəaiyyətli olsa da, bəzi parçalarında həddindən artıq melodikliyə kapılmışdır.”

Gənc rejissor, dramaturqun məsləhətilə, quruluşa İran xalq folklor elementlərini daxil etmişdir. Bu, onun rejissorluq işində uğurlu təşəbbüs olmuş, tamaşanın bədii-estetik dəyərini artırmış, tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Rüstəm, Keykavus, Əfrasiyab, Südabə, Firəngiz, Səyavüş və b. obrazların səhnədə ustalıqla yaradılmasının nəticəsi idi ki, faciə teatrın repertuarında möhkəm yer tutmuşdu. Rejissor aktyor ansamblının tamaşanın uğurlu alınmasında oynadığı roldan bəhs edərək yazırdı: “Mənim bu kurulumda məsul rollardan Rüstəm, Keykavus, Südabə, Firəngiz, Dürdanə [çinli rəqqasə], Əfrasiyab, Gərşivəz, Səyavüş obrazlarını mahir bədii cizgilərlə yaratmış olan arkadaşlarım, xalk aktrisası Mərziyə, əməkdar artist Sona, xalk aktyoru Abbas Mirzə, əməkdar aktyor Ülvi Rəcəb, əməkdar aktyor Sidqi, əməkdar aktyor Gəraybəyov, Əfqanlı, Ələkbərov, Vəlixanlı, Təhmasib Rza tamaşanın bədii simasını yaratmaqda böyük əmək sərf etmişlər.”

Siyahıya nəzər salsaq, görərik ki, “Səyavüş” tamaşasının yaradıcı heyətini o dövrün məşhur və tanınmış aktyorları, teatrımızın qaymaqları təşkil etmişlər. Rejissorun fikirləri bəzi aktyor və aktrisaslar barəsində birtərəfli və şübhəli mülahizələr söyləyən Əli Nazimin, Əsəd Tahirovun və b. tənqidçilərin iradlarını saf-çürük etməyə imkan verir.

1.9.3. “Səyavuş”un tamaşası

- “Səyavuş” tamaşası teatrın inkişafında çox qiymətli hadisə idi. Heç bir tamaşada Azərbaycan rejissorluğu bu qədər istedadlı şəkildə özünü göstərə bilməmişdi. Nəticədə çox parlaq və əzəmətli tamaşa yaranmışdı ki, öz janrı və üslubu etibarlı ilə romantik vüsətli xalq - qəhrəmanlıq dramını xatırladır və bu mənada teatrın yaradıcılığında onun gələcək inkişafı üçün səciyyəvi olan bir yol açdı... Teatr tamaşanı səthi yazılmış üsyan səhnələri hesabına “inqilabiləşdirməyə” məcbur olmuşdur ki, bundan ən çox zərər Səyavuş obrazına dəymişdir. Səyavuş əsərdə [tamaşada] az danışır, az həyəcan keçirir və əgər Cavidin az sözlə çox söz demək bacarığı, az hərəkətlə böyük bir mənzərə, səhnə, konflikt yaratmaq məharəti, həmçinin Hidayətzadənin dinamik, parlaq və dəsgahlı səhnələr qurmaq səriştəsi olmasaydı, Səyavuş obrazı özü-özlüyündə bu qədər təsirli və cazibəli çıxmazdı...

* * *

Hüseyn Cavidin pyesləri öz sağlığında yalnız Azərbaycanda deyil, Zaqafqaziya, Orta Asiya və İran teatrlarında da tamaşaya qoyulmuşdur. Bu iki yolla həyata keçirilmişdir: Birincisi, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının həmin ölkələrə qastrol səfərlərilə, ikincisi, yerli teatr kollektivlərinin təşəbbüsləri və söylərilə. 1934-cü ildə Azərbaycan teatrının Aşqabada qastrol səfərində Cavidin “Şeyx Sənan” və “Səyavuş”, Cabbarlının “1905-ci ildə” və “Od gəlini”, Şekspirin “Otello” pyesləri göstərilmişdir. 1935-1936-cı illərdə Aşqabad Azmillətlər Dövlət Teatrı Cavidin “Şeyx Sənan” və “Səyavuş” əsərlərini repertuara daxil etmişdir.¹

¹ Ətraflı bax: Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 262 və 273.

Ömər Xəyyam

İKİNCİ FƏSİL

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” mənzum tarixi draması

Yazdığım mənzum “Səyaviş” pyesi səh-məyə buraxıldı. İndi “Xəyyam” üzərində çalışaraq material toplamaqdayam. Böyük materialist, şair Xəyyamın həyat və işindən bəhs edən “Xəyyam” adlı bir pyes üzərində işləyirəm.

H. Cavid

2.1. Xəyyamın həyat və yaradıcılıq yolu

- ❖ 18 may 1048 – 4 dekabr 1131/1132.
- ❖ Doğulduğu və öldüyü tarix dəqiq məlum deyil.
- ❖ Əkilər bürcündə anadan olmuşdu.
- ❖ Atası İbrahim çadırçı olmuşdu.
- ❖ Uşaq ikən atası onun qulağına bu sözləri pıçıldayır:
“Qoy sənin ürəyində Allaha qarşı daima sevgi yaşasın. Güclü ol! Öz vicdanını satma! Yalan və hiylə hesabına yüksək ad və vəzifə qazanmağa can atma. Daima elmə can at. Sənə həyat vermiş anan Fatmanı unutma.”
- ❖ İlk təhsilini Nişaburda adlı-sanlı alim Şeyx Məhəmməd Mənsurdan almışdı.
- ❖ Müəllimi Şeyx Məhəmməd ona Pifaqorun bu sözlərini tez-tez deyirdi: “İnsanın firavanlığı idrakın qanunlarına əsaslanarsa, çox yaxşı olar.”
- ❖ Müəllimi Şeyx Məhəmməd məşhur filosof Sokratın aşağıdakı sözlərini bir dəfə demiş, o, ömrü boyu hafizəsində

saxlamışdı: “Anlayışların dəqiq məntiqini müəyyən etmək – həqiqi biliyin ən başlıca şərtidir.”

❖ Əbül Həsən Bəhməniyar əl-Azərbaycanının şagirdi olmuşdur.

❖ Yeniyetmə ikən Quranın istənilən surəsini əzbər deyərmiş.

❖ Şair-filosofu “Fani dünya, axirət dünyası, əbədi dünya nədir?” sualları ömrü boyu düşündürmüşdür. (Cavid pyesində bunu nəzərdən qaçırmamışdı.)

❖ İbn Sinanın fəlsəfəsini mükəmməl öyrənmişdir.

❖ Səmərqənddə yaşarkən (1066-1070) Baş Qazi Əbu Tahir Əbdürrəhman onu himayə etmişdi.

❖ Səmərqənddə yaşarkən nəzəri riyaziyyat və rəasional elmlərlə məşğul olmuş, vaxtının çoxunu kitabxanalarda keçirmişdir.

❖ 1070-1074-cü illərdə Buxara şəhərində yaşamışdır.

❖ 1074-cü ildə Türkiстанı tərk etmiş, İsfahana gəlmişdir.

❖ Məlikşah və Nizamülmülkün İsfahanda rəsədxana tikdirmək təklifini (1074-1075) bəyənməmiş, tikintinin rəhbəri təyin edilmişdir. 1092-ci ilə qədər burada çalışmışdır.

❖ 1079-cu ildə təqvim islahatı aparmışdır.

❖ Özünün günəş təqvimini yaratmışdır.

❖ 1098-1104-cü illər mənəvi axtarışlar dövrü hesab olunur.

❖ 1114-cü ildə Mərvdə yaşayır.

❖ Olduğu şəhərlər: Tus, Mərv, Səmərqənd, Buxara, Bəlx, Herat, Qəznə, Bağdad, Məkkə.

Əsərləri

1066-1074 – “Riyaziyyat çətinlikləri”, “Hesab və əl-mükəbala məsələlərinin isbatı haqqında risalə”, “Müdrəklərin tərəzisi”.

1077 – “Evklidin kitabının girişindəki çətinliklərə aid şərhlər.”

1080 – “Varlıq və zərurət haqqında risalə.”

1080-1081 – “Üç suala cavab”, “Ümumi elmlərin predmeti haqqında idrakın işığı”, “Mövcudluq haqqında risalə.”

1095 – 1098 – “Novruznamə.”

1105-1110 – Fəlsəfi vəziyyət: “Ümumi mövcudiyyət haqqında risalə” və s.

* * *

“Kəndlini və bizim özümüzü üç fəlakətin əlindən qurtarmaq lazımdır: Ehtiyac, aclıq, zülm! Onda çox şey öz-özünə düzəlir. Xüsusən zülmədən qurtulmalıyıq. Ailələrdə də, dövlətdə də bütün fəlakətlərin fəlakəti budur. Dövlətdə də və bütün kainatda da ən böyük bəladır!”

Ömr Xəyyam

* * *

İnkilabı dərk etmək məsələsinə gəldikdə Hadi Caviddən çox-çox iləridədir. Söz yox ki, burada burjuaziya demokratik inqilabından bəhs olunur. Hadi proletariatu tapa bilmədi və söz yox ki, sosialist inkilabını da anlaya bilməzdi. Aprel inqilabından əvvəl yazılmış “Şeyda”, son zamanlar [Cavid] yazmış olduğu “Səyavuş” – hər iki əsər göstərir ki, inqilab məfhumu hələ termin olaraq Cavid üçün müəmma halında kalmaktadır. Cavid din məsələsinə “Şeyx Sənan” ilə tokundu. Bir də “Xəyyam” ilə bu məsələyə döndü.

Məmməd Kazım Ələkbərlili

2.2. Səlcuqlar

*Qansız yaşamaz sevgili Xaqan,
Qan, saçdığı qan, içdiyi həp qan!*
“Xəyyam”

1

Ömər Xəyyamın həyat və yaradıcılığını yaxşı anlamaq və dərk etmək üçün onun yaşayıb-yaratdığı dövrü, həmin dövrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri bilmək və öyrənmək lazımdır. Onun yaşayıb-yaratdığı dövr – XI-XII əsrlər Səlcuq dövləti və Səlcuq İmperiyası dövrünə düşür.

“Səlcuq dövləti” və “Səlcuq imperiyası” Dukakın (Tukakın)* oğlu Səlcuqun** adı ilə bağlıdır. Dukak oğuz türk qəbiləsinin başçısı olmuşdur. Səlcuq və atası türk oğuz çarına (başçısına - yaqbuya) xidmət etmişlər. O, X əsrin sonlarında islamı qəbul etmiş və müsəlman hakimilə Cəndə ittifaqa girmiş, dinsizlərə - islamı qəbul etməyən türklərə qarşı müharibə aparmışdı... Səlcuq gələcəkdə böyük bir ərazidə möhtəşəm bir imperiya yaradılmasının bünövrəsini qoymuşdur. Səlcuqlar dinastiyası – sülaləsi onun adı ilə bağlıdır.

2

Səlcuq dövləti feodal dövləti idi. Səlcuq sülaləsinin başçılığı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin oğuz səlcuqlar tərəfindən işğal edilməsi prosesində yaranmışdır. Səlcuqlər 1038-1044-cü illərdə Xorasanı, 1043-cü ildə Xorezmi, 1042 və 1051-ci illərdə Qərbi İranı, 1054-cü ildə Azərbaycanı, 1055-ci ildə İraq və Bağdadı ələ keçirdilər. Abbasilər xəlifəsi **Kaim Toğrul Bəy Səlcuqu** (1038-1063) “Şərq və Qərbin padşahı” və sultanı kimi qəbul etməyə məcbur oldu. Dini işlərə rəhbərlik xəlifədə, dövlət işlərinə rəhbərlik sultanda qaldı. Toğrul bəy Rey şəhərini dövlətin paytaxtı elan etdi. Onun qardaşı Çağrı (Çaqrı) bəyin tabeliyində olan ölkələrin paytaxtı

* Bəzi mənbələrdə “Duqaq”.

** 100, yaxud 107 il yaşadığı ehtimal olunur. O, Cəndə ölmüş, orada da dəfn edilmişdi.

Mərv oldu. Alp Arslanın (1063-1072) və onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) hakimiyyəti illərində Malazkerd yaxınlığındakı döyüşlərdə (1071) Bizans ordusu darmadağın edildi. Ermənistan Səlcuq dövlətinə birləşdirildi. Ata və oğulun hakimiyyətləri zamanında, demək olar ki, bütün kiçik Asiya, sonra Suriya və Fələstin Səlcuq dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Gürcüstan, Şirvan və Mavərənnəhrin hakimləri onların vassalı oldular. Səlcuq dövləti daha çox Məlikşahın hakimiyyəti illərində özünün hərbi-siyasi qüdrətinin zirvəsinə çatdı. O, paytaxtı Reydən İsfahana köçürdü...

3

1040-cı ildə Mərv yaxınlığında Səlcuqların yenilməz hərbcisi və rəhbəri, Səlcuq dövlətinin banisi **Toğrul Bəy** İran hakimiyyətinə son qoydu, Şərqi İranda Qəznəviləri əvəz etdi, bir hakim kimi, and içdi. Bununla da böyük Səlcuq dövlətinin əsası qoyuldu və möhkəmləndirildi: “Gtim bila polocena osnova velikoy Selgdcikskoy dercave, kotoroy succeno bilo pri sultane Toqrule i dvoix eqo preemenikax – qorazdo bolee prosvehennom Alp-Arslane (1063-1072) i uce sovsem kulğturnom Malik-şaxe (1072-1092)–oxvatitğ vsö vlastğö poçti vsö musulğmanskuö Aziö i probresti dlə islama ehe novie zemli... i ot xristian – vizantiyüev otvoevana Malaə Aziə, priçom na territorii zapodnoy Armenii sam imperator Vizantii “rimskiy kesarğ” Roman IV Dioqen so svoim russkim (t.e. naemnım varəckim) avanqardom popal k Alp-Arslanu v plen i nasilğno prinucden bıl poüelovatğ pered nim zemlö (1071 q.).”¹

Vaqif Əlixanov kino-povestində sonuncu cümləni belə yazır: “Səlcuq ordusu Malazkirt döyüşündə qalib gəldi, minlərlə əsir alındı, o cümlədən imperatorun özü – Roman Diogen... Alp Arslan Bizans imperatorunu atının üzəngisinə bağlayıb dərgahacan başıaıq, ayaqyalın apardı...”²

Təxminən Atilla və Çingiz Xanın ayrılıqda zəbt etdikləri ərazi qədər ərazi işğal edən Səlcuqilər, demək olar ki, üç qitədə*

¹ Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, с. 109.

² Vaqif Əlixanov. Əkmə qəm ağacı, “Azərbaycan”, №4 1982, səh. 85.

* Asiya, Afrika və Avropanın bir hissəsində.

hakimiyyəti ələ aldılar. Ali hakimiyyət, başda Məlikşah olmaqla, Səlcuqilərin əlində qaldı, Bağdad ali ruhani mərkəzə çevrildi. İranda fars dili üstünlüyünü saxladı və rəsmi dil oldu. Türk dili “unuduldu”...

4

Səlcuqlara qədər Bağdad qoca Şərfin elm və mədəniyyət mərkəzi olmuşdu. Tarixdə ona gözəl adlar verilmişdi: “Dünyanın gözəl gəlini”, “Yer üzünün Cənnəti”, “Şəhərlərin anası”. Səlcuqlar həmin qədim şəhəri yenidən cana gətirdilər, inkişaf etdirib çiçəkləndirdilər, onu elm, din və mədəniyyətin baş kəndindən başqa, həm də tələbə mərkəzinə çevirdilər. Nizamülmülkün təşəbbüsü ilə burada Nəzmiyyə Mədrəsəsi (yaxud Nizamiyyə...) (akademiyası) yaradıldı. Səlcuq imperiyasına daxil olmuş ölkələrdə ərəb və fars dillərində mədrəsələr və məktəblər açıldı. **Türk dilində məktəb və mədrəsələrin açılması “unuduldu”**. Türk sultanları tarixdə bağışlanmaz səhvə yol verdilər... Burada ulu Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavidin bir beytini xatırlatmaq yerinə düşər.

Türk ordusu daim basaraq ölkələr almış,

Ən sonda siyasətdə basılmış da bunalmış.

Onlar dil və təhsil siyasətində basıldılar!..

5

Nəzmiyyə Mədrəsəsində təhsil alan Azərbaycan türkləri sonradan məşhur və görkəmli alimlər olmuşlar. Panteizm təliminin düşünülmüş sistemini yaratmış, Həmədan Mədrəsəsində dərs demiş böyük mütəfəkkir filosof Eynəlgüzat Miyanəçi (1099-1031) Ömər Xəyyam və Əhməd Qəzzalının tələbəsi olmuşdu.* (Spinoza Eynəlgüzatın panteist görüşləri və fəlsəfəsindən bəhrələnmişdir...) Zahirəddin Beyhəqi “İslam filosoflarının tarixi” kitabında Eynəlgüzatın Xəyyamın tələbəsi olmasını təsdiq edir. Görkəmli

Qeyd. Krımskinin yazdığına görə Toğrul Bəy də, Alp Arslan və Məlikşah da savadsız idilər, yazıb-oxumağı bacarmırdılar, ancaq yaxşı hərbiçilər.

* Onun taleyi kəşməkeşli olmuşdu. Fəlsəfi görüşləri üstündə təqib edilmiş, 28 yaşında Bağdad həbsxanasına atılmış, azad olunduqdan sonra Həmədana qayıtmış, mühazirə oxuduğu mədrəsədə edam edilmişdi.

Azərbaycan alimi Sədid Səlməsi Nizamiyyə Mədrəsəsində müəllim işləmiş, sonralar bir çox alim və filosofların müəllimi olmuşdur...

6

Səlcuq Dukak

(900-1007)

Səlcuq Dukak (Duqaq) – Səlcuq sülaləsinin başçısı

985-ci ildə Cəndə köç edir.

989 – Cənd müharibəsi. Səlcuq qalib gəlir, hakim (yaqbu) olur. Oğuzları Cəndə yerləşdirir.

Səlcuq Bayqunun 4 oğlu olmuşdur: Mikayıl, İsrail, Yusif və Musa.

Toğrul və Çağrının babası – Səlcuq, ataları – Mikayıl.

1003 – Arslan islamı qəbul edir.

1040 – Toğrul Bəy Sultan elan edilir.

Səlcuq hökmdarları

990 – 1003 – Səlcuq Bayqu.

1003 – 1025 – Arslan Bayqu.

1025 – 1040 – Musa Bayqu.

7

Oxucular üçün maraqlı olacağını nəzərə alaraq, mən aşağıda Səlcuqlar sülaləsinin hakimiyyətdə olduqları illəri təqdim edirəm. Sol tərəfdəki rəqəmlər hicri qəməri, sağdakılar miladi tarixlərini göstərir. Cədvəldən Səlcuqların **148** il hakimiyyətdə olduqları məlum olur.

Selğdcukidi i atabeki

Selğdcukidi

429-590/1038-1194

1. Velikie selğdcuki (İrak i İran; 429-590/1038-1194)

429/1038 Rukn – ad – dünya va-d-din Toqrıl I

455/1063 Adud ad – daula Alp-Arslan

465/1072 Dcalal ad-daula Malik-şax I

485/1092 Nasir ad-din Maxmud I

487/1094 Rukn ad-din Berk-əruk (Barkyaruk)

498/1105 Mu'izz ad-din Malik-şax II

498/1105 Qiyas ad-din Muxammad I (pravitelğ
v Vostoçnom İrane v 490-552/1097-1157 qq.; posle
511/1118 q. – verxovniy sultan selğdcuskoqo roda)

Pravili tolğko v İrake i Zapadnom İrane

511/1118 Muqis ad-din Maxmud II
525/1131 Qiyas ad-din Da'ud
526/1132 Rukn ad-din Toqrıl II
529/1139 Qiyas ad-din Mac'ud
547/1152 Mu'in ad-din Malik-şax III
548/1153 Rukn ad-din Muxammad II
555/1160 Qiyas ad-din Sulayman-şax
556/1161 Mu'izz ad-din Arslan
571-590/1176-1194 Rukn ad-din Toqrıl III

Xorezmişaxi

2. Selğdcukidı Sirii (471-511/1078-1117)

471/1078 Tadc ad-daula Tutuçi
488-507/1095-1113 Ridvan (v Alenno)
488-497/1095-1104 Dukak (v Damaske); eqo
smenil eqo atabek.

Tuq-teqin

507/1113 Alp-Arslan al-Axras
508-511/1114-1117 Sultan şax } в Аленно

3. Selğdcukidı Kirmana (433-565/1041-1170)

433/1041 İmad ad-din Kavurd
465/1073 Kirman – şax
467/1074 Xusayn
467/1074 Rukn ad-daula Sultan-şax
477/1085 Muxiy ad-din Turan-şax I
490/1097 Baxa ad-din İran-şax
495/1101 Muxiy ad-din Arslan-şax I
537/1142 Muqis ad-din Muxammad I
551/1156 Muxiy ad-din Toqrıl-şax
565/1170 Baxram-şax

570/1175 Arslan-şax II
572/1176 Turan-şax II
579-582/1183-1186 Muxammad II
Vladienə dinastii zaxvatili oquzi.¹

Alp Arslan
(1029-1072)

*Ölkəmdə aqışmaqda bu gün Dəclə və Ceyhun,
Fərmanımı dinlər qoca Ümman ilə Quzğun.
“Xəyyam”*

1

Alp Arslan – Məhmməd İbn Daud 1063-cü ildən 1072-ci ilədək Səlcuq dövlətinin Sultanı olmuşdur. Hərbi yürüşləri: 1064 – Gürcüstana, 1064 – Azərbaycana, 1064-1065 – Orta Asiyaya. Bizansa yürüş etmiş, Malazkert döyüşündə (1071) Bizans imperatoru Roman IV Diogenin (1068-1071) qoşunlarını məğlub etmişdir. Sonra Kiçik Asiyanı ələ keçirmiş, “Konya Sultanlığını” yaratmışdır. SİG-də yazılır: “Alp Arslan bıl qrubım, neqramotnım çelovekom, no xrabrım veononaçalğnikom...”²

1072-si ildə Alp Arslan Mavərənnəhrdə yürüşə başladı. Hücüm çox uğursuz oldu. Məğlub edilmiş bir qalanın ölümə məhkum edilmiş komendantı [Yusif] tərəfindən öldürülməsilə hücum dayandırıldı.³

Bartold Alp Arslanı öldürən adamı “komendat” olduğunu yazır. Ancaq tarixi məxəzlərdə onun adının Yusif olduğu bildirilir. Bunu Rəhim Sultanov da təsdiq edir. Cavid öz əsərində məxəzlərin verdiyi dürüst məlumatı əsas görürmüş, Sultanın Yusif tərəfindən öldürülməsini göstərmişdir.

2

¹ Босворт К.Э. Мусульманские династии, Москва, 1971, с. 161-162.

² Советская Историческая Энциклопедия, Москва, том I, с. 415.

³ Бартольд В.В. Сочинение, том I, Москва, 1983, с. 377.

Hüseyn Cavid “Xəyyam” pyesində Alp Arslanın hərbi yürüşlərinə, ölkələri imperiyasının tərkibinə qatmasına, Sultanın xasiyyət və xarakterinə, onun Yusif tərəfindən öldürülməsinə və s. ayrıca yer vermişdir. Əsərdən bəzi parçalara nəzər salaq.

Rəmzi

Alp Arslan, o məğrur insan,
Geri dönmüş sanırım Ceyhundan.
Orda etmişdi əhali isyan,
Görünür, susmuş o qızğın tufan.

Dramaturq Sultanın aldığı ölkələri onun dilindən belə təqdim edir:

Ölkəmdə aqışmaqda bu gün Dəclə və Ceyhun,
Fərmanımı dinlər qoca Ümman ilə Quzğun.

Pyesdə onun Rum Qeysəri IV Diogenə qalib gəlməsi bu cür təsvir edilir.

Xacə Nizam

...Şanlı bayramdır əzizim bu gecə.

Var ziyafətlə geniş əyləncə.

Bu gün Alp Arslan için xoş bir gün,

Qeysəri – Ruma o gəlmiş üstün.

Məclisdəkilər onun yenilməzliyini və qəhrəmanlığını tərifləyir və alqışlayırlar:

- Qarşında aman bulmaz

Ən qorqulu bir düşman.

Binlərcə yaşa, Alp Arslan...

3

Cavid pyesdə Alp Arslan və Yusif qarşıdurmasına bir neçə səhifəlik yer vermişdir. Yusifi yenilməz bir üsyançı, Sultan üsulidarəsini ifşa edən bir obraz kimi təsvir etmişdir. O, hökmdar önündə alçalmır, mərd bir igid kimi nöqsanlarını üzünə deyir. Sultanın qabağında əyilmir, ölümündən qorxmur. Yusif öz xarakterinə görə “Səyavüş” faciəsindəki Altay xatırladır.

Yusif

...Zalım yenə zalımdır.

Sabbah

Aman, sus!

Alp Arslan

Sən hənddini aşdın da, rəzalət!
Nerdən sana bilməm bu cəsərət?

Yusif

Sən iştə, zəhər kasələrindən səhər-aqşam,
Var-yoq soyulub getdi o bayquş xülafəyə...
Onlar nə verir sana: əfyunlu hədiyyə –

Zəm-Zəm suyu, Cənnət.

Alp Arslan Yusif tərəfindən qətlə yetirilir. Xəlifə onun ölümünü elan edir:

Qavuşub haqqa getdi Alp Arslan,
Bizə yardımçısıdır böyük xaqan
(*Məlikşahı göstərir*)
O, xilafət lehində çarpışaraq
Qeysəri – Rumu əzdi pək parlaq.

Məlikşah

(1055-1092)

Daima bən xilafət uğrunda

Hazıram cəngə...

Məlikşah – Əbdül-fəth Cəlaləddin. Atası öldürüldükdən sonra 17-18 yaşında hakimiyyətə (1072-1092) gəlmiş, Böyük Səlcuqlar sülaləsinin layiqli davamçısı olmuşdur. Görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi olmuş Məlikşah Səlcuqlar imperiyasının sərhədlərini Kaşkardan Aralıq dənizinədək, Qafqazdan Aral dənizi və Fars körfəzinədək genişləndirmişdir. Məlikşah elm və incəsənəti, o cümlədən, atası Alp Arslan kimi, Xəyyamı himayə etmişdir. Xəyyam təqvim islahatı aparmış, həmin təqvimi “Zici-Məlikşah” (“Məlikşah cədvəli”) adlandırmışdı.

1

Alp Arslanın əmisi Toğrul bəyin dövründə Səlcuq dövləti Amu Dəryadan Fərat çayına qədər uzanırdı. Alp Arslan onu daha da genişləndirdi. Qətlə yetirildikdən sonra hakimiyyətə Məlikşahın

keçməsi hamıdan çox Nizamülmülkü maraqlandırır; çünki o, öz vəzifəsində qalmaq istəyirdi. Belə də oldu. Məlikşaha qarşı çıxan üsyançılar susduruldu. O, 17-18 yaşında (1055-ci ildə) hakimiyyətə gəldi. Nizamülmülk Məlikşaha qarşı üsyan etmiş Elbasanın arvadı Cövhər Xatını öldürtdü, üsyankar Fəzlullah əsir alındı... Bundan sonra mahir siyasətçi və fırıldaqçı Nizamülmülk Məlikşahın nəzərində daha da ucaldı. Sultan ona əlavə səlahiyyətlər və ixtiyarat verdi. Bundan sui-istifadə edən vəzir, fars siyasəti yeritməyə başladı. Onun bu siyasəti Səlcuq xanədanlarının etirazına səbəb oldu. Nizamülmülk məqsədinə ermək üçün həssas vəzifələrə övladlarını, qohum-qardaşını, sədaqətli adamlarını təyin etdi... Qisası, farslaşdırma siyasətini həyata keçirdi.* Səlcuq dövlətinin bütün iqtisadi-siyasi və inzibati-dövlət aparatını ələ keçirdi, onu istədiyi kimi idarə etməyə başladı... Onun bu hərəkətləri, təbiidir ki, narazılıqla qarşılanır, etirazları artırır, düşmənlərinin əl-qol açmasına şərait yaradırdı...

2

Cavid pyesdə Xəyyam, Alp Arslan, Məlikşah, Xacə Nizam və Sabbahın maraqlı, bitkin və mükəmməl bədii surətlərini yaratmış, onları xarakter səviyyəsinə qaldırmışdır. Xacə Nizamı Baş vəzirdən daha çox, Xəyyamın dostu, müsahibi, himayəçisi kimi vermişdir. Onun barəsində tarixi həqiqətləri, xüsusilə farspərəstliyini (barəsində qısa öçerkimdə yazdığım gerçəklikləri mükəmməl bildiyi üçün) və farsyönlü siyasət yürütdüyünü bildiyi üçün siyasi fəaliyyətinə, demək olar ki, toxunmamışdır. Təhsil və təqvim sahəsində apardığı islahatlara ayrı-ayrı obrazların dilində münasibət bildirmişdir. Ancaq əsərin bir-iki yerində Xacə Nizamın necə bir tip olduğunu bir neçə misrada nəzərə çatdırmışdır:

Əbu Tahir

[Xacə Nizamın] Qapısından keçər olsam, yaltaq,
Sivri dişlər vuruşub saldıracaq.

Sabbah

Bəri gəl, bən bulurum çarə buna.

3

* Nizamülmülkün 12 oğlu, çoxlu kürəkəni, qohum-əqrəbası olmuşdu. Vilayətlərin hamısının valisi farslar – onun nəslinə yaxın adamlar idi.

Xəyyam, Xacə Nizam və Həsən Sabbah uşaqlıq dostları olmuşdularmı? Onlar böyük mənsəbə çatdıqda bir-birini irəli çəkməyə and içmişdilərmi?.. Bu suallara qəti və dəqiq cavab vermək mümkün deyil. Onlardan ikisinin doğulduğu və öldüyü il məlum, Sabbahınkı isə namələumdur. A.Krımski, Rəhim Sultanov və b. onların həmyaşıd və dost olmalarını təkzib etmişlər. Hüseyn Cavid qəbul etmişdir. Çünki o tarix deyil, bədii əsər yazırdı. Əsərin də baş qəhrəmanı Sabbah yox, Xəyyam idi...

4

“Xəyyam” pyesinə müraciət edək. İsmaili təriqətinə xidmət edən Sabbahla heç bir təriqəti qəbul etməyən Xəyyam arasında bir inciklik yaranarkən Xacə Nizam deyir:

- Barışın, son gecəməizdir barışın,
Hər kimin yıldızı parlarsa yarın,
Arqa olsun da gərək bir-birinə,
Çıqalım bəlkə səadətli günə.
And içək.

Xəyyam

Anda nə hacət, söz bir.

Sabbah

Razıyam bən də, gözəl bir tədbir.

Xacə Nizam

Bunu vaxtilə sən açdın gerçək,
Yüksələn düşkünə yardımçı gərək.

Gələcəkdə belə də olacaq. Məndən aydın olur ki, təklifi Sabbah irəli sürür.

Müəyyən səbəblərdən üçlük bir-birindən ayrı düşür. Xəyyam səfil bir həyat sürərkən Sabbah təsadüfən onunla qarşılaşır. Öncə onu tanıya bilmir. Təəccüblə Əbu Tahirdən soruşur: “Xəyyam omu? Öylə bir şairin iqbalı bumu?”

Xəyyam

Səni ürkütdümü halım...

Sabbah ona şad xəbər verir:

... - Baş vəzir işdə bir gün Xacə Nizam,

Get də anlat, edər az-çox ikram.

O və Sabbah Xacə Nizamın yanına gedirlər.

5

Xacə Nizam

Nerdə Xəyyam? O, Nişaburdamı ya?

Sabbah

(kənarda durmuş dalğın Xəyyamı göstərərək)

Sizi görmək diliyor iştə o da.

Xacə Nizam

...Bir böyük şairə layiqmi bu hal?!

Üç dost yenidən tapışır. Xacə Nizam bu görüşdən sevincək olur və deyir: “Kimsə düşünməzdi ki, biz yenə bir gün görüşüb birləşəriz.”

Nizamülmülk

(1018/1019-1092)

Yüksəlib arqadaşın Xacə Nizam

Buldu parlaqca məqam.

Oldu Alp Arslana ən şanlı vəzir...

Nizamülmülk – Xacə Əbu Əli əl-Həsən ibn Əli ibn İsxak at-Tusi. Xorasanda məmur ailəsində anadan olmuş, Alp Arslanın sarayında xidmətə götürülmüş, 1063-cü ildən Alp Arslanın, 1072-ci ildən Məlikşahın vəziri olmuşdur. Güclü mərkəzi hakimiyyət tərəfdarı olmuş, öz siyasi görüşlərini “*Siyasətnamə*” əsərində ifadə etmişdir.

1

Səlcuqların dövlətini, demək olar ki, Nizamülmülk idarə edirdi. “Həyatı və fəaliyyəti, dini görüşləri və əqidəsi haqqında mənbələr son dərəcə ziddiyyətli məlumatlar verir.” (Rəhim Sultanov) Nizamülmülkün “Məcmül-vəsaya” (“Vəsiyyətlər toplusu”) adlı əsərindəki rəvayətə görə, Nizamülmülk, Xəyyam və Həsən Sabbah gənc yaşlarında bir məktəbdə oxuyarkən söz verib əhd-peyman bağlayırlar ki, kim böyük bir mənsəbə çatsa, ona kömək edib, o birilərini irəli çəksin. Rəhim Sultanova görə, zahirən həqiqətə oxşayan bu rəvayət bəzi tarixi faktlara əsasən mümkün olduğu

halda, başqa faktlar tərəfindən qeyri-adi görünür. Tarixi qaynaqlarda Həsən Sabbahın anadan olduğu il göstərilmir. Nizamülmülk isə Xəyyamdam 22-23 yaş böyük olmuşdu.¹

2

Hüseyn Cavid “Xəyyam” pyesində məhz həmin mümkün tarixi faktları nəzərə almış, onların üçün də bir məktəbdə “oxutmuş”, bir-birilərinə dost olduqlarını, söz verib əhd-peyman bağladıklarını bəzi mənbələrdə olduğu kimi saxlamışdır.

Xəyyamla Xacə Nizamın dost olduğunu Nişaburda çoxları, xüsusilə bazar camaatı yaxşı bilirdi. Səfil və sərgərdan həyat sürən şairə bu xəbəri ilk öncə Çömləkçi Usta çatdırır:

- Yüksəlib arqadaşın Xacə Nizam,
Buldu parlaqca məqam.
Oldu Alp Arslana ən şanlı [Baş] vəzir,
Sən nədən böylə fəqir?

3

Üçlük bir-birilə birləşərkən Xacə Nizam artıq Alp Arslanın Baş vəziri idi. O, vaxtilə etdikləri əhdi dilə gətirir.

Xacə Nizam

- Söz choq,
Edilən əhdimizi tutmalıyız...
(*Xəyyamı hörmətlə süzər*)
Hanki bir rütbəyə meylin varsa,
Hökmü bir anda olunsun icra.

Xəyyam

Yaşamaqçün bana, mümkünsə əgər,
Bir əkin tarlası, bir bağça yetər.

Dostu və himayəçisi Xacə Nizam şairin xahişini yerinə yetirir. Sabbaha rəğbəti olmasa da, onu vəzir vəzifəsilə sevindirir, iç üzünü açır:

- Qurnaz tilki.

¹ Rəhim Sultanov. Nizamülmülkün həyatı və fəaliyyəti haqqında. “Siyasətnamə” kitabında, Bakı, 1987, səh. 5.

Sana hər dürlü böyük rütbə yarar,
Bilirim səndə siyasi başı var.

4

Son dərəcə bacarıqlı və istedadlı gənc olan Nizamülmülk divan işlərinə maraq göstərir, öncə Əli bin Şadanın yanında katiblik vəzifəsində işləyir. Vəzifəsində qanunsuz işlərə yol verir, əmlakı müsadirə edilir, qorxudan Davud bin Mikayıl Səlcuqun yanına qaçır.

Divan və katiblik işlərinə yaxşı bələd olan Nizamülmülk Mikayıl Səlcuqun ürəyinə yol tapmaqda çətinlik çəkmir. Nizamülmülk “Bütün işlərini, o cümlədən dövlət, şəriət, siyasət, şəxsi həyat və yaşayış normalarını dövrün tələblərinə tabe etmiş, öz məqsədinə çatmaq üçün heç bir tədbirdən əl çəkməmiş, gördüyü mütərəqqi işlərə baxmayaraq, edam, xəyanət və cinayətdən çəkinməmişdir.” (Rəhim Sultanov)

5

Fars xislətli Nizamülmülk özünü gözə soxmağı bacarır, yeri düşdükcə hiylədən istifadə edirdi. Mikayıl Səlcuqa qarşı da belə olur. Böyük məharət və qabiliyyət göstərərək, dəftərxananın işlərini qaydaya salır, sarayda böyük hörmət və nüfuz qazanır. Mikayıl ölməzdən qabaq oğlu Alp Arslana vəsiyyət edir ki, ondan sarayda istifadə etsin. Alp Arslan hakimiyyətə gəldikdən sonra atasının vəsiyyətinə əməl edir. Nizamülmülk rəqiblərini bir-bir, belə deyək, dənləyir, Baş vəzir rütbəsinədək yüksəlir. Rəqiblərindən birini – Səlcuq sultanlarına vəzirlik etmiş Əmüdülmülkü zindana atır. Əmüdülmülk edam edilməzdən qabaq Alp Arslana belə bir məktub göndərir: “Atan bu dünyanı mənə vermiş, mən də hökm sürmüşdüm. Sən məni şəhid etməklə axirəti mənə bəxş edirsən. Nizamülmülkə de: Vəziri öldürməklə dünyaya murdar bir bidət, çirkin bir adət gətirdin. Sənin və övladlarının aqibətinin belə olacağından qorxuram.”¹

6

¹ Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, 1987, səh. 6.

Uzaqgörən sabiq vəzirin sözləri gələcəkdə düz çıxaca q.
Onun özü və oğlu dini və saray çəkişmələri üstündə məhv ediləcəklər.

Əsl siyasət adamı olan Nizamülmülkün ulduzu Səlcuqlar sarayında par-par parıldayırdı, qılıncının dalı da, qabağı da kəsirdi. O, sarayda əl-ayağına dolaşanlarla, haqqında şeyiə “uyduranlarla” hesablaşmırdı. Rəhim Sultanov demişkən, Səlcuqilər dövlətinin cilovunu əlində möhkəm saxlayır, həssas vəzifələrə öz adamlarını təyin edirdi. Sultanlara canla-başla xidmət göstərir, dövlət işlərinin nizama salınmasında, möhkəmləndirilməsində, xəzinənin doldurulmasında və s. fəallıq və canfəşanlıq göstərirdi. Alp Arslana və Məlikşaha da bu lazım idi! Vəzirin Səlcuq sultanlarına etdiyi şəxsi xidmətlər, fars aristokrat təbəqələrinə göstərdiyi himayəçilik, ölkədə apardığı islahatlar, mədəni və iqtisadi tərəqqi, əldə edilən nailiyyətlər Nizamülmülkün nüfuzunu getdikcə artırırdı. “... Bütün mülki işlərin fars, dini-şəri işlərin ərəb, xarici siyasi əlaqələrin fars-ərəb dillərində aparılması bu dillərə çox da dərinədən vəqif olmayan türk tayfalarının bu və buna oxşar sahələrdə fəaliyyət göstərməsini xeyli məhdudlaşdırırdı. Demək olar ki, ölkənin bütün divan işləri, yazı-poza idarələri həmin dillərə bələd olan fars zadəganlarının əlində idi...”¹

* * *

Səlcuq Sultanları dil siyasətində uduzurdular. Onları türk dilini divan dili səviyyəsinə qaldırmaq deyil, hakimiyyət maraqlandırır. Onlar gələcəkdə tarixin qınaq hədəfinə çevriləcəkləri haqda düşünürdülərmi?.. Türk ehtimadından, siyasi uzaqgörmezliyindən ustalqla istifadə edən Nizamülmülklər və fars zadəganları əlaltıdan öz işlərini görürdülər...

¹ Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, 1987, səh. 7.

Nizamülmülk dini təriqətlərə qarşı son dərəcə həssas və amansız idi. Şiələrə və ismaililərə qarşı sərt mövqe tutur, Babəki və xürrəmiləri şiddətlə töhmətləndirirdi... Dövləti iğtişaş və üsyanlardan qorumaq üçün təriqətlərlə mübarizə aparırdı. (Həmid Məmmədzadə) Bu səbəbdən həşşaşilər* (ismaililər) təriqətinin başçısı Həsən Sabbahla onun arasındakı konflikt get-gedə dərinləşirdi. Nəticədə o, hicri-qəməri 485-ci ildə (miladi 1092-ci ildə) Bağdad yolundakı Səhnə qəsəbəsində Sabbahın bir fədaisi tərəfindən bıçaq zərbəsilə öldürülür.

8

Hüseyn Cavid tarixçilərin Səlcuqlar sarayının Baş vəzirinə barəsində yazdıqlarını dərinlən öyrənmişdi. Xacə Nizamın Səlcuq dövlətində apardığı siyasət, yaratdığı saray çəkişmələri, bəzən Sultana xəyanətləri və s. onu o qədər də “maraqlandırmırdı.” Çünki o, Xacə Nizam haqqında deyil, Xəyyam haqqında əsər yazırdı... Bununla belə, müəllif pyesdə Xacə Nizamın bəzi yaramaz işlərinə göz yummamış, buna Xəyyamın, Sabbahın və b. surətlərin dililə işarələr vurmuşdu. Dramaturq pyesdə daha çox Alp Arslan – Xacə Nizam, Xacə Nizam – Məlikşah, Sabbah – Xacə Nizam münasibətlərinə diqqət yetirmişdi. Öncə dost və yoldaş olan iki şəxsin sonradan bir-birinin düşməninə çevrilməsini təbii və inandırıcı təsvir etmişdi.

9

“Xəyyam” pyesinə müraciət edək. Xacə Nizam Sabbahın istedadını və siyasət adamı olduğunu qiymətləndirir. Ona təsadüfən “Səndə siyasi başı var” və “Qurnaz tilki” demir. Dramaturq bununla onlar arasında mövcud olan ixtilafı və narazılığı nəzərə çatdırır. Həmin narazılıq və ixtilaf getdikcə böyüyür və düşmənçiliyə çevrilir... Onun Baş vəzirə kəskin nifrət bəsləməsi Sevdə ilə dialoqundan məlum olur. Yusif ilə əlbir olub Alp Arslanı öldürməkdə suçlu bilinən Sabbahın Sevdəyə söylədiyi sözlərə fikir verək.

* Həşiş çəkənlər.

Sabbah

Məlikşah gələli

Parlayıb bən onun oldum sağ əli.

[Bu, tarixən düpdüzdü!]

Bunu gördükcə qızıb Xacə Nizam

Eyliyor qətlimə hər ləhzə qiyam...

Sevda

...Bunu isbat edəcək əldə nə var?

Sabbah

Xacə [Nizam] yoqdan belə yüz hiylə yapar.

Sevda ona aralarında baş vermiş əski bir hadisəni, namusuna təcavüzü xatırlatmağa məcbur olur:

- Səni qurtardı ölümədən Xacə,

Yoqsa məhv etdirəcəkdım o gecə.

Həsən Sabbah

Azğın Sabbah

Bəsləyor gizli fədin çətəsi,

Qıyacaq hər kəsə ta var nəfəsi.

“Xəyyam”

Doğum və ölüm tarixi məlum deyildir. Tarixə məşhur terrorçu və həşşasilər təriqətinin banisi kimi düşmüşdür. Həmin təriqəti 1090-cı ildə yaratmışdı. Yaratdığı gizli dini-siyasi təriqət monqol işğalına qədər – 180 il fəaliyyət göstərmişdir. 1256-cı ildə Hülaku Xanın qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır. Təriqət xristian Avropası tarixçilərinin əsərlərində “assassin” şəklində, “qəddar qatil” mənasında işlədilmişdir.*

1

Görkəmli şərqsünas A.Krımski onun haqqında belə yazır: “Osnovatelğ strañoqo ordena assasinov, neumolimiy pers Xasan Sabbax bıl ne kakoy-nibudğ nevecestvenniy i qrubo oqoltelıy

* Həşşas – həşiş, anasaçəkənlər.

qolovorez razboyniçgeqo tipa. Naprotiv, gto bil çelovek široko obrazovannyi, sveduhiy i v qreçeskoy filosofii, i v matematike s astronomiey (s astroloqiey, koneçno), a po obrazu cizni – stroqiy asket. Rodilsə on, po-vidimomu, ne pozce seredinı XI v. v arxişitskom sv. Kume, no dovolğno rano pereexal s otüom v Rey. Rodoslovnüo pripisivali Xasanu Sabbaxu samuö aristokratiçeskuö, vosxodəhuö k doislamskim üarəm Yemena; ona, koneçno, vıdumana, no mocet slucitğ ukazaniem na eqo aristokratiçeskie pretenzii. Rey bil stoliüey sultana Alp-Arslana (1063-1072), cival zdesğ i sultan Malik-şax; nado polaqtğ, çto imenno zdesğ poznamilsə so sravnitelğno ehe molodım Xasanom Sabbaxom polnomoçny pociloy uce vizirğ Nizam al-Mulğk...”¹

2

Ehtimal edilir ki, Sabbah Nizamülmülklə Səlcuq dövlətinin paytaxtı Reydə tanış olmuşlar. O zaman vəzir artıq yaşlaşmışdı. O, Sabbahı Məlikşah sarayına gətirir. Sabbah vəzirlə Sultanın arasını vurur və sarayda intriqa yaradır. Buna görə ifşa edilir və saraydan qaçmaq məcburiyyətində qalır. Nizamülmülkdən və Sultandan intiqam almaq qərarına gəlir. 1078-ci ildə Misirə gedir. Burada şiə ismaililərlə yaxınlaşır. Üç il burada yaşadıqdan sonra İrana qayıdır. Özünə çoxlu tərəfdarlar toplayır. İsmailiyə təriqətinin tərəfdarları siyasətdən və insanların psixologiyasından yaxşı baş çıxarırdılar. 1090-cı ildə təriqətin siyasi gücü artır. Həsən Sabbah Qəzvindən şimalda yerləşən Alamut* qalasında sığınacaq tapır. Özünü təriqətin başçısı elan edir. Təriqətin düşmənləri üçün gizli cəza çəkmə yerləri düzəltdirir. Alamutda Sabbahın tərəfdarlarının sayı daha da artır. Abadlıq işləri aparılır, “Cənnət bağı” salınır. Bağda həşiş – narkotik maddə yetişdirilir. Qalaya gözəl qızlar gətirilir. Ora əsl

¹ Ремпис (Ремпис. Омар Хайям, с. 6-7) недавно попытался вновь защитить сданную в архив анахронистическую легенду XIV в., будто Низам ал-Мульк, Хайям и Хасан Сабах были ровесники и школьные товарищи. Попытка неудачная. (Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, с. 121.)

* Yerli iranlıların dilində “Qartal yuvası”. Bəzi mənbələrdə: Əlamut.

“ölüm düşərgəsinə” – terror mərkəzinə çevrilir. Adamlar Sabbahın göstərişilə aradan götürülür.

3

Həsən Sabbah “kobud türk” Məlikşah və “kiçik” Xacə Nizam tərəfindən alçaldılmasını və təhqir edilməsini unutmamışdı. O, intiqam almaq üçün fürsət gözləyirdi. Səlcuq hökumətilə Sabbah arasında ixtilaf getdikcə daha kəskin xarakter alırdı. Bir gün Məlikşah Xacə Nizamdan ona qarşı tədbir görməsini tələb etdi. Sabbaha məktub yazıb bildirdi: “Öz əməllərindən əl çək. Ölkədə qarışıqlıq salma. Əks-təqdirdə qala yerləyeksən ediləcək, sakinlər qılıncdan keçiriləcək.” Sabbah məktuba cavabında bildirirdi: “Əbbasiləri devirmək, Bağdaddan qovmaq lazımdır. Çünki onlar xəlifəliyi zəbt etmişlər. Əsl xəlifələr Fatimilərdir. Ölkədə qarışıqlıq salan, adamları öldürən Nizamülmülkdür.”

4

Aqafangel Krımskinin yazdığına görə, Sabbah yalnız başkəsən deyildi, o, geniş təhsil görmüş, fəlsəfədən və astrologiyadan baş çıxaran savadlı bir şəxs, təriqət başçısıydı. Sultan səltənətinə qarşı güclü rəqib sayılırdı. Məlikşah bunu bilir və başa düşürdü. Ancaq onunla haq-hesab çəkməyə də bilməzdi!.. Buna görə də 1092-ci ildə Əmir Arslan Taşı Alamut qalasına göndərir. Ordu Alamut qalasında məğlub olur. Elə həmin ildə də Xacə Nizam və Məlikşah öldürülür. Abbasqulu Ağa Bakıxanov bu haqda yazır: “Axırda Məlikşahın Baş hərəmi Türkan Xatun cürbəcür böhtanlarla Nizamülmülkü padşahın [Məlikşahın] gözündən saldı. Nizamülmülk işdən azad edildi və bir il sonra Nahəvənd şəhərində Həsən Səbbahın fədailəri tərəfindən öldürüldü.”¹

Bir rəvayətə görə, Xacə Nizam öldürüldükdən sonra Məlikşah Bağdadda 3 gün matəm saxlayır. Sonra ona qarşı çıxdığına görə, Xəlifənin Bağdadı tərk etməsini tələb edir. O, 10 gün möhlət istəyir. 9-cu gün Məlikşah zəhərlənib öldürülür...

¹ Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, 1951, səh. 71.

5

Hüseyn Cavid pyesdə bu məsələnin üzərindən “sükutla” keçir. Xəyyamla Xəlifə söz duelinə çıxırlar. Xəlifə qəzəblənir və Xəyyama “Dur, Məlikşahə söyləyim, səni məhv etdirsin!” söylərkən vəziri Əbu Süca pis xəbər gətirir: “Məlikşah tərki-həyat etdi.”

Tarixi qaynaqlarda Məlikşahın və Xacə Nizamın ölümü müxtəlif cür izah edilir. Bir versiyaya görə, o, 1092-ci ildə Xacə Nizamla İsfahandan Bağdada gedərkən Brucird (bəzi mənbələrdə Nahəvənd) yaxınlığında dərviş paltarında olan bir adam vəzirə yaxınlaşıb, ona bir məktub verir. Xacə Nizam məktubu alarkən bıçağı onun böyrünə saplayır. Bəzi mənbələrdə həmin adamın Sabbahın fədaisi Əbu Tahir olduğu qeyd edilir. Üçüncü bir versiyaya görə, Xacə Nizamın öldürülməsində Türkan Xatunun, Məlikşahın və vəzir Tacülmülkün əli olmuşdur. Cavid ikinci versiyanı əsas götürmüşdür.

6

“Xəyyam” pyesinin bir yerində Həsən Sabbah “Xacə Nizam yoqdan yüz hiylə yapar” sözlərini təsadüfən demir. Həmin cümlədə - misrada bir kitablıq məna var. Cavid divan işlərinə yaxşı bələd olan, Alp Arslanın və Məlikşahın qılığına girən, paxıllıq, düşmənçilik, yaltaqlıq sənətkarı olan, ürəyəgirməyi və nifaqsalmağı bacaran, dövlətin sərvətini mənimsəmək üsullarına yiyələnən Xacə Nizamın gizli işlərini və fırıldaqlarını həmin bircə misrada verir. Bax, Cavid cavid edən də budur!

Məlikşah Baş vəzirin mənfur əməllərindən xəbərdar idi. Ona dəfələrlə xəbərdarlıq da etmişdi. Ancaq buna baxmayaraq, Xacə Nizam sarayda bildiyini edirdi: İntriqa yaradır, yalan hesabatlar hazırlayır, dini təriqətlər arasındakı ixtilafları qızıışdırırdı...

Həsən Sabbah təhqir və rüsvay edildikdən sonra saraydan qaçmışdı. Fırıldaqda Xacə Nizamdan geri qalmayan Sabbah, Məlikşahdan və ondan intiqam almaq barəsində düşünürdü...

Dramaturq, yuxarıda qeyd etdiyim misrada, Xacə Nizamın yaramaz işlərinə Sabbahın diliylə işarə vurmuşdu. Cavidin, şəxsiyyət və sənətkar kimi, bir böyüklüyü də bundadır. O, bir cümlədə bir kitablıq söz demişdir.

* * *

Şərq padşahlığı tarixində Şah-Vəzir problemi həmişə olmuşdu. Bu, Səlcuqlar sultanlığında da var idi. Rəhim Sultanov bu barədə yazır: "Məlikşah fars mədəniyyətinə yiyələnməsinə baxmayaraq, bütün keçmişlə, əxlaq, tərbiyə, ənənə, bütün psixologiyası ilə türk-köçəri mühitinə bağlı idi. Hətta dini münaqişələrdə də o, Nizamülmülklə düz gəlmirdi..."¹

7

Xacə Nizamın casusları ayıq-sayıq idilər, tapşırığı ilə Sabbahı izləyirdilər və onu məlumatlandırırdılar. O isə öz növbəsində həmin məlumatları Məlikşaha çatdırırdı.

Xacə Nizam

Azğın Sabbah

Şimdi avlaqda ikən biz, nəgah

Pusaraq az qala qıymışdı bana.

Məlikşah

Bağarız, məhkəmə var, qanun var.

Məlikşahın öz əməli ilə, yaxud kim tərəfindən öldürülməsi tarixdə qaranlıq və mübahisəli qalır. Ancaq Xacə Nizamın Sabbahın əliylə qətlə yetirilməsində şübhəyə əsas yoxdur.

Xacə Nizam

...Qıyacaqdir o şərəfsiz [Sabbah] sana da,

Bəsliyor gizli fədin çətəsi...*

Onca ərkani-hökumət bir-bir

Yer üzündən silinib getməlidir.

Bu, tarixən düzdür! Təriqət başçısı Həsən Sabbah nəinki Xacə Nizama qarşı, Səlcuq hökumətinə və dövlətinə qarşı da mübarizə aparırdı...

8

Nəhayət, konflikt və hadisələr kulminasiya nöqtəsinə çatır. Əbu Tahirə birləşən Həsən Sabbah onun əliylə Xacə Nizamı qətlə yetirir.

Əbu Tahir

¹ Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, 1987, səh. 12.

* Çətə - slavyanca, fədai dəstəsi, kontekstdə terrorçu dəstə.

(ona yaqlaşaraq yalvarıcı baqışla)

Möhtərəm Xacə! Bizdən olsa xəta,

Sizdən əlbəttə, əskik olmaz əta.

Əbu Tahir Sabbahın məktubunu ona verir. Xacə Nizamın başı məktub oxumağa qarışırkən, xəncəri onun böyrünə soxur. Xacə Nizam “Ah!..” deyə yıxılır. Əbu Tahir ona baxaraq deyir: “İştə sus gəbər...”

Xəlifə Müqtədibillah

Rəhbər olduqca Müqtədibillah,

Sanmayın bir nəfər qalar gümrəh.

“Xəyyam”

1

Xəlifə Müqtədibillah Məlikşahla qohum olmaq arzusuna düşür. Oğluna Sultanın qızını almaq və onun kürəkəni olmaq istəyir. Bu məqsədlə vəziri Fəxrüddövləni Məlikşahın yanına göndərir. Sultanın ikiyaşlı oğlu Davud öldüyündən nişantaxma və toy təxirə salınır. Rəhim Sultanovun sözlərilə desək, bu Məlikşah – xəlifə qohumluğu öz ideyasına görə qılinc – Quran, səltənət –şəriət qohumluğu idi... Hər iki tərəfdən toya 5-6 il hazırlıq görülür. Nizamülmülk bu işdə də, necə deyərlər, öz rolunu oynayır. Xəlifəyə qızın “hə” cavabını o verir. Məlikşahın adamları Bağdada yola düşərkən Sultan əmr edir ki, xəlifəyə xoş gəlmək üçün bütün əyan və əşrəf darülxülafəyə, Əmirəlmöminin – Xəlifə Müqtədibillahın hüsuruna piyada getsinlər. Xəlifə belə buyurur: “Nizamülmülk atlı, qalanları piyada gəlsinlər.” Belə də olur. Qonaqlara xələt verilir. Nizamülmülkə verilən naxışlı və bəzəkli bir xalatın üzərində bu sözlər yazılmışdı: “Dünyanın alim, adil vəziri Rəziyy* Əmirəlmöminin Nizamülmülkə.”

2

* Xoşbəxt kişi – tərcümə R.Sultanovundur. Məxəzlərdə yazılır ki, islamın zühurundan sonra heç bir vəzirə “Əmirəlmömin” ləqəbi nəsib olmamışdı. Nizamülmülk həmin əhvalatı və gecə yuxusunda gördüyü dəhşətli və vahiməli yuxularını “Tərcümeyi-hali-vəzir” əsərində geniş qələmə almışdır.

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” pyesində Xəlifə - Müqtədibillah, onun vəziri – Əbu Sücadır. Onların hər ikisi tarixi şəxsiyyətdir. Oxucular və tamaşaçılar bu iki tarixi surətlə pyesin V pərdəsinin ikinci və sonrakı səhnələrində tanış olurlar. Remarkalara nəzər salaq: *“Bağdadda xəlifə Müqtədibillah sarayında bir salon... Əbu Süca dalğın bir halda düşünər... Xəlifə və Müqtədibillah Məlikşahla bərabər gəlir. Ərəb şeyxləri və Məlikşahın saray ərkani onları izlər...”*

Xəyyam Xəlifə ilə öncə onun sarayında qarşılaşır. Bu ilk görüşdən heç biri razı qalmır. Çünki Müfti çoxdan Xəlifənin qulağını yalanlarla doldurmuş, onda şairin dinsiz və allahsız olmasına şübhə və inam yaratmışdı. Xəlifə ilə Xəyyamın söhbəti baş tutmur. Şair xalqa xəyali Cənnət vəd edən, özü gerçək Cənnətdə yaşayan Xəlifəyə nifrətini gizlədə bilmir. Cavan qızlarla mazaqlaşması şairi haldan və təbdən çıxarır. Bağdaddan Həccə göndərilən, lakin Məkkədə də “ağıllanmayan” şairin tikanlı sözləri Xəlifəni qəzəbləndirir. Məlikşah şairi müdafiə etsə də, o, Müfti və Xəlifənin qəzəb və tənqidlərinə tuş gəlir. Fəqət Xəyyam, Xəyyam olaraq qalır! Şair iki din xadiminin nöqsanlarını, rəzalət və mövhumat bayquşlarının xalqı aldatdıqlarını bütün kəskinliylə üzlərinə deyir.

Müfti

İştə, Xəyyam, o sapıtmış insan,
Püskürür göylərə nifrət, isyan.

Naib

O da ölsünmü?

Müfti

Xayır, şimdi xayır...

Öncə Bağdad ilə uzlaşmalıdır...

Xəyyam həccə gedib-qayıtdıqdan sonra da Xəlifə ondan razı qalmır. Çünki o, yenə də şairin etiqadında şübhələr görür. “Xilafət işlərinə qarışan Xəyyamı” təhqir edib, tənqid atəsinə tutur.

Xəlifə

Bu nə?!

Sən qarışdın xilafət işlərinə...

Şair yarımçılpaq qızları ona göstərərək deyir:

- Bəni cəzb etdi, baq, o şaqraqlar,

Gəldim alqışlayım məharətini,

Bəyənər Tanrı görsə Cənnətini...¹

Xəlifə

Nə cəsarət, nədir bu azgınlıq?!

Xəyyam

Verin edam için haman fərman.

Budur əsl şairin əsl sifəti! O, düz söz, azad fikir və düşüncə üstündə əziz canından belə keçməyə, çarmıxa çəkilməyə, edam olunmağa hazırdır!

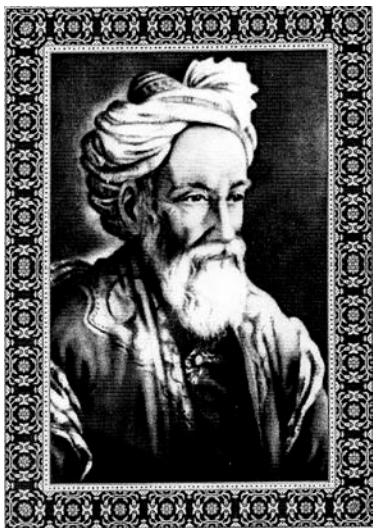
2.3. Ömər Xəyyam (təqribən 1048-1122/1123)*

*Səadət axtarma, həyat bir andır,
Hər toz Cəmşid Şahdan, Keydən
nişandır,*

*Ömrün mahiyyəti, dünyanın halı,
Röyadır, xəyaldır, ahdır, yalandır.*

Xəyyam

Həyatı

Dünyanı ağılı, zəkası, təqvim, fəlsəfəsi və rübailəri ilə fəth etmiş Qiyasəddin Ömər Əbülfəth ibn İbrahim Nişaburda (Nişapurda) çadırçı ailəsində anadan olmuşdur.

¹2005, səh. 125.

²nbələrdə müxtəlifdir: Краткая литературная энциклопедия (1968, с. 434); Большая советская энциклопедия – 1968 г. (1968, т. 1, с. 434); Энциклопедия А.Е. Низами и его современники – 1040-

“Xəyyam” təxəllüsü də buradan götürülmüşdür. Atası İbrahim ticarətlə məşğul olmuş, ailəsini ticarətdən qazandığı pulla dolandırardı. Orta təbəqədən olan İbrahim, kiçik yaşlarında oğlunun qeyri-adi istedadı malik olduğunu görmüş, yaxşı təhsil alması qayğısına qalmış və buna nail olmuşdur. Uşaqlıq illərini Bəlxdə keçirən şair, 18 yaşında atasını itirir. Atadan yetim qalmış uşaq, təhsilini yarımçıq qoymağa məcbur olur.

Xəyyamın nəinki mükəmməl, heç geniş tərcümeyihalı da yazılmamışdır. Şairin həyatı və yaradıcılığı, elmi fəaliyyəti haqqında bəhs edən şərqşünaslar və xəyyamşünaslar daha çox onunla şəxsən tanış olmuş və görüşmüş Əbül Həsən Beyhakiyə, Nizami Aruzi Səmərqəndiyə və bəzi məxəzlərə istinad edirlər. Bu cəhətdən Əbül Həsənin “Müsəlman aləmində müdriklərin tarixi” və İbn əl-Kiftinin “Müdriklərin tarixi” (“Tarix əl-hükamə”) kitabları, İbn əl-Əsirin və Zəkəriyyə Qəzvininin Xəyyamın bioqrafiyasına aid qeyd və məlumatları qiymətlidir.

Xəyyam və kainat elmləri

İlahi biliyə, istedadı və qüdrətə malik olan Xəyyam, uşaq və gənc yaşlarından kainat və dünya elmlərinə maraq göstərmiş, ərəb filologiyasının incəliklərinə, Quranşünaslıq elminə və islam qanunşünaslığına vafiq olmuşdur. Təhsilini davam etdirmək üçün İsfahana getmiş, burada yunan coğrafiyaşünası və astronomu Ptolomeyin bir əlyazması ilə tanış olmuş, onu yeddi dəfə oxuduqdan sonra mətni tam şəkildə yaddaşında saxlamışdır. Geri qayıtdıqdan sonra mətni İsfahanda, demək olar ki, olduğu kimi təkrar etmişdir.

Xəyyam və Səlcuqlar

Ömər Xəyyam Səlcuqların – Alp Arslan və Məlikşahın hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmışdır. XI əsrin sonlarında İsfahan Səlcuqlar tərəfindən işğal edilir. Səlcuq Sultanı Məlikşah (1072-1092) oranı İranın paytaxtı elan edir. Onun vəziri Nizamülmülkün təklifilə şəhər bərpa edilir. Burada təzə mədəniyyət ocaqları, məscidlər, karvansaraylar tikilir. Şair öncə Alp Arslanın,

sonra Məlikşah və Nizamülmülkün diqqət və qayğısı ilə əhatə olunur, onların himayəsilə, belə deyək, ağ günə çıxır. Səlcuqlar sarayı ilə əlaqələri genişlənir.

Xəyyam təqvimi

1

İlk günəş təqvimi 4 min il əvvəl Misirdə yaradılmışdı. Qədimdə Çində də yüksək dəqiqliyə malik günəş təqvimindən istifadə edilmişdi...

Xəyyam Məlikşahın sarayına dəvət edildikdən sonra 1076-cı ildə Səlcuq imperiyasının mərkəzində - Mərvdə observatoriya tikmək qərara alınır. Məlikşah və Nizamülmülk observatoriyanın tikintisinə maliyyə yardımı ayırır və Xəyyam komissiyanın rəhbəri təyin edilir. Bu zaman şairin 30 yaşı olmasına rəğmən o, artıq görkəmli astronomiya alimi idi. Çoxlarını elmi işləri və kəşflərilə heyran edən alim, burada da öz parlaq istedadını büruzə verir. Qeyri-evklid həndəsəsi ilə avropalıları min il qabaqlayır. Məşhur “Xəyyam günəş təqvimi”ni yaradır...

2

Cavid “Xəyyam” pyesində onun astronomik fəaliyyətinə ayrıca yer vermişdir. Xəyyam Məlikşah və Xacə Nizam ilə bərabər ona bağışlanmış bağçaya gəlirlər. Onları Sevdə qarşılayır.

Xəyyam

(*Sevdəyə*)

İştə, Məlikşah...

Sevdə

Əcəba,

Nərdə rast gəldiniz?

Xəyyam

Əlan yolda,

Bağdı ilk öncə rəsədxanəmizə,

Sonra lütf eylədi kaşanəmizə.

Dramaturq əsərdə yeri gəldikcə Xəyyamın görkəmli astronomiya alimi olmasına, ulduzları müşayiət etməsinə və s. yer vermişdir. Xəyyamı Sabbah ilə səhv salan Sevdanın sözlərinə diqqət edək.

- ... Bilirim, şairsin

Elmi – heyətdə* pək mahirsin.

Nə olur göydəki yıldızlara baq

Bir xəbər ver bana.

Remarkada böyük astronomun tələbələrle bərabər çalışması, elmi axtarışlar aparması belə təsvir olunur: *“Xəyyamın iş odası... bir yanda heyət elminə aid rəsədxanə alətləri, bir yanda kütubxanə... Tələbələr çalışır. Kimi pərgar ilə həndəsi şəkillər çəkər, kimi durbinlə yan pəncərədən günəşə baqar, kimi üsturlabla* və bəziləri də kitab oxumaqla məşğuldurlar...”*

Birinci tələbə

Nə tuhafdır bu Günəş, baqdıqda

Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.

Ləkə varmış, - deyə Xəyyam onda

Yeni şeylər düşünür, doğrudurmu?

İkinci tələbə

(həndəsi rəsm cızır)

Zevq alınmaz Günəşin seyrdən,

Gecə yıldızlara baqmaq daha xoş.

Saib

Dün rəsədxanayə varmışdım bən

Seyrə daldıqda olurdum sərxoş.

3

Axmedzyanovun sovet dönəmində çap etdirdiyi məqaləsindən bir parçaya nəzər salaq.

Poçitateli persidskoy pogzii ne vse, navernoe, znaöt, çto Omar Xayəm – avtor znamenitix çetirexstışiy – rubai bıl priznannım matematikom i astronomom. On ce əvləetsə sostavitelem

* Astronomiyada.

* Teleskop.

solneçnoqo kalendarə, kotorım polğzuötsə v İrane seqodnə, i izvestnix astronomičeskix tabliü. Kalendarğ Omara Xayəma şçitaetsə i ponine odnim iz samıx toçnix. Srednə dlina qoda v eqo kalendarə ravna 365,24242 dnə i delaet oşibku na odni sutki za 4500 let. V to vremə, kak nıne prinətiy v Evrope i Amerike qreqorianskiy kalendarğ takuö oşibku dopuskaet v 3280 let.

Tısəçi rubai Omara Xayəma – poğtiçeskix, mudrıx, ostrıx i əzvıtelğnix iz ust v usta, iz veka v vek peredaötsə v iranskom narode, sozdav dlə pogta piramidu slavı, bolee veličestvennuö, çem piramidi faraonov. Ne mencee veličestvenna slava Omara Xayəma i kak sozdatelə kalendarə.¹

4

XIV əsrdə Vizantiya alimi Nikifor Qriqor təqvimləri dəyişdirmək təklifini irəli sürdü. Onun təklifi xristian dünyası tərəfindən bəyənilədi. Hazırda dünyanın bir çox yerində həmin təqvimdən istifadə olunur. Ancaq Qriqori təqvimi qüsurludur. Ömər Xəyyamın günəş təqvimi Qriqori təqvimindən və başqa təqvimlərdən daha dəqiqdir. Nə yazıqlar olsun ki, indi nə dünyada, nə də İranda Xəyyam təqvimindən istifadə edilmir. İran hökumətinin qərarı ilə ölkənin tarixi I Əhəmənilər padşahı Kirin tarixindən götürülür. Bu minvalla indi İranın tarixi 2500 ildən çoxdur.

Xəyyam və saray şairləri

1

Xəyyam öncə Alp Arslan, sonra Məlikşah sarayına ayaq açdıqdan sonra, təbiidir ki, burada bir çox yaxşı və pis hadisələrin şahidi olur. Saray ziddiyyətləri, çəkişmə və didişmələri, intriqaları, münəqişələri, yaltaqlıq, riyakarlıq, ikiüzlülük... həssas şairin diqqətindən yayınmır. Saray üfunətindən onun beyni çatlayır. Ölkədəki vəziyyət – xalq əmlakının talan edilməsi, ağır vergi sistemi, qan-qada, xalqın haq və hüququnun hər addımda ayaqlar

¹ Ахмедзянов А. Календарь Омара Хайяма, "Известия", 5 июня 1976.

altına atılması, aclıq, yoxsulluq, səfalət, özbaşınalıq, mövhumat və xurafata aludəlik, dini təriqətlər arasında düşmənçilik, Səlcuqlar sülaləsilə xilafət arasındakı ziddiyyətlər... onu bir şair-filosof və mütəfəkkir kimi düşündürür. Şair düşündüklərini qələmə alır. Onun dərin fəlsəfi məzmunu malik olan rübailəri belə bir şəraitdə yaranır. Xəyyam dövrün ən görkəmli şair və filosofları ilə sarayda görüşüb tanış olur. Ancaq onlar kimi olmaq istəmir. Onun tanış olduğu gənc və istedadlı filosoflardan biri Məhəmməd Qəzzali Xəyyama böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşır, ondan çox şey öyrənməyə çalışır...

2

Sarayda hərdən şeir məclisi təşkil edilirdi. Belə məclislərdə Məlikşah və Nizamülmülk də iştirak edirdilər. Nizamülmülkün poetik zövqü olmasa da, dövrün görkəmli alim, şair və filosoflarının söhbətlərinə qulaq asmağı sevirdi. Xüsusilə şairlərdən Muizi, Tantari və Tuhrainin ona həsr etdiyi qəsidələrdən böyük zövq alırdı. Xəyyam Məlikşah və Nizamülmülkə həmin şairlərdən daha yaxın olsa da, onlara mədhiyyə və qəsidələr yazmırdı. Görünür, bu da onun şeirə və sənətə verdiyi qiymət və hörmətindən irəli gəlirdi... Zaman ötəcək, çox-çox sonralar ulu Azərbaycan şair-filosofu Hüseyn Cavid onun böyük istedadını və şəxsiyyətini bir məqaləsində yüksək qiymətləndirəcək və yazacaq: “Firdevsi, Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam kibi nadireyi-fitrətlər müstəsna, onlardan sonra gəlib də dünyanı beş quruşa almayan zahidi-məslək ədiblər, laübalı və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hankı rəzalet qaldı ki, yapmadılar?..”

Xəyyam, ruhu məni bağışlasın, onlar kimi yaltaq, ikiüzlü, məddah, əxlaqsız olmaq istəmirdi və olmadı da!.. Ondən, demək olar ki, 10 əsr sonra yaşamış Cavid də beləcə!.. Sərbəst düşünüb sərbəst yazıb-yaratdı, azadfikirli oldu, şeir və sənətin rütbəsinə ucaltdı!

Xəyyam və Şəmsülmülk

Xəyyamın dostları da, düşmənləri də, onu istəyənlər də, istəməyənlər də, sevənlər də, sevməyənlər də var idi... O, İranda da

sevilirdi, Turanda da. Yalnız Məlikşah sarayı deyil, Buxarada Şəmsülmülk sarayı da onun üzünə açıq idi. Şəmsülmülk şairin rübailərini çox sevir və qiymətləndirirdi. Sənətkarın qeyriadi istedadı onun diqqətini özünə cəlb edirdi. Buna görə də bir gün şairi sarayına dəvət etdi, qonaq saxladı, öz taxtında oturtdu. Şair sarayda könüloxşayan rübailərini oxudu. Şəmsülmülk şairin rübailərindən böyük zövq aldı.

1092-ci il

1

Xəyyam həmin ilədək özünün xoş günlərini yaşayırdı. Ətraf mühiti şairi sıxsı da, o, yazıb-yaradır, elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olurdu. Onun ağ günlərinin qara günlərə çevrilməsinə az, lap az qalırdı...

İsmaili təriqətinin başçısı, terrorçu Həsən Sabbah çoxdan Nizamülmülk və Məlikşahı aradan götürməyə hazırlaşdı. Nəhayət, həmin gün gəlib çatdı. Sabbahın bir fədaisi Nizamülmülkü qətlə yetirdi. Növbə Cəlaləddin Məlikşaha çatdı. O da zəhərlənib öldürüldü. Şair mərhəmətli və rəhimli hamilərini əbədi olaraq itirdi. O, bu itkidən sarsıldı, kədərlandı və böyük sıxıntılara məruz qaldı. Səlcuq dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə başlanar-başlanmaz Xəyyam unuduldu. Onun Mərvdəki rəsədxanası bağlandı. Saraydan aldığı məvacib kəsildi. Şair aylarla yarıac-yarıtox yaşadı. Şarlatanlar meydana çıxdılar. Onlar şairi nə də, ah, nə də suçlamadılar?!. Ona şər və böhtan atdılar, qara yaxdılar, dinsizlikdə günahlandırıdılar... Bütün bunlar şairin sağlamlığına və bədii yaradıcılığına təsirsiz qalmadı!..

2

Vəliəhdlik uğrunda amansız mübarizədə Məlikşahın böyük oğlu Börküyarıq qalib gəldi. O, Nizamülmülkün oğlu Müəyyüddülmülkü vəzir təyin etdi. Şair 1099-cu ildə vəzirin xahişilə fars dilində fizikaya aid kiçik bir traktat tərtib etdi. Orada Allahı dərk edən insanlar 4 qrupa bölünürdü: Mütəkallimlər, hükəma, ismailər və

sufilər. Traktat şairin başına bəla oldu. Bundan daha çox Həsən Sabbah narazı qaldı...

1101-ci ildə şairi himayə edən Müəyyəddülmülk öldü. İqtisadi cəhətdən şairin vəziyyəti ağırlaşdı. Həmin traktata görə onun başı çox ağrıdı. Klerikallar, fanatik müsəlmanlar onun üstünə düşdülər, kafirlikdə suçladılar. Xəyyam Məkkəyə həcc ziyarətinə getməyə məcbur oldu. Krımski bu haqda belə yazır: "...dlə otvoda qlaz [Xayəm] reşil soverşitğ xadc, polomniçestvo v Mekku."¹

3

Həccə getmək məcburi idimi? Filosof və sufilərin fikrincə, həccə getmək, Qaradaşa sitayiş etmək məcburi deyildi. Görünür, Xəyyam Məkkəni ziyarət etməklə, doğrudan da, "gözə kül üfürmək" istəyirdi. Tərcümeyi-halçı İbn əl-Kifti fikrini birmənalı şəkildə bildirir: "Xayəm soverşil xadcc iz boəzni a ne iz boqoboəznennosti." (Krımskiy) Başqa sözlə, Xəyyam həccə Allahdan qorxduğuna görə deyil, "canından qorxduğuna görə" getmişdi. A.Krımskiy bu haqda belə düşünürdü: "Xayəmom moq rukovoditğ tolğko instinkt samosoxraneniə" ("Xəyyamın üzərində yalnız öz canını qorumaq instinkti hakim olmuşdu").

4

Xəyyam həcdən qayıtdıqdan sonra hər gün səhər və axşam məscidə gedir. Burada namaz qılır, dua oxuyurdu. Ədəbi yaradıcılığında daha ehtiyatlı və səliqəli olmağa çalışırdı. Möminlər və fanatik müsəlmanlar tərəfindən hücumlara məruz qalmasın deyər, şeirlərindəki kəskin fikirləri pərdələməyə, "gizli ifadə etməyə" diqqət yetirirdi. Başqa sözlə, şair şeirlərinin zahiri gözəlliyi və mənasına daha çox fikir verir, daxili mənasını sətiraltı mənalarla ifadə edirdi. A.Krımski İbn əl-Kiftiyə (XIII əsr) istinad edərək yazır: «İ esli ulovitğ gtot ix vnutrenniy smisl, [stixotvorenii] prodolcaet bioqraf, [İbn al-Kifti] to okacetsə, çto eqo [Xayəma] stixi – caləhie zmei dlə musulğ-

¹ Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, с. 265.

manskoqo zakona.” (şariata)» (...Xəyyam şeirləri “müsəlman qanunçuluğu (şəriət) üçün, demək olar ki, çalan* ilan idi.”)

5

Xəyyam qüdrətli Səlcuq imperiyası dövründə ömrünün böyük bir hissəsini Nişaburda, İsfahanda, Bəlxdə, Səmərqənddə və b. şəhərlərdə keçirmişdi. Fəlsəfi görüşlərində Aristotel, Sokrat, İbn Sina və b. filosofların ardıcılı olmuş, fəlsəfə və riyaziyyata dair bir çox əsərlər yazmışdır. İlk varlığın yaradıcısının şəxsiyyəti məlum olmayan Allah olduğunu qəbul etmiş, hadisələrin əlaqə səbəblərini materialistcəsinə izah etmiş, obyektiv aləmin mövcudluğu haqqında fikirlər söyləmişdir...

Xəyyamın fəlsəfi poeziyasını onun rübailəri təşkil edir. Xəyyam rübailərini insan düşüncəsi və həyəcanlarının, insan idrakının ədəbi-fəlsəfi simfoniyası, insan zəkasının misilsiz bədii xəzinəsi, insan aqlının hüdudsuz ümmanı hesab etmək olar. Xəyyam əsərlərilə tanış olan bəzi Avropa alimləri və filosofları Şərq zəkası qarşısında mat qalmış, onun əsərlərindən bəhrələnmişlər...

Xəyyam və Qəzzali

Uzun illər ərəb ölkələrində yaşayan imam və filosof Qəzzali 1106-cı ildə İrana gəlir və burada Xəyyamla köhnə tanışlığını bərpa edir. Onu fanatik müsəlmanlardan qorumağa çalışır. Xəyyam söhbət əsnasında ona deyir: “Həcdən qayıtdıqdan sonra dəyişmişəm, islam qayda-qanunlarına, şəriətə əməl edirəm və səmimi münasibət bəsləyirəm.”

Xəyyam mədrəsədə mühazirələr oxuyarkən gələcəkdə onun haqqında bioqrafik məlumatlar verəcək iki nəfərlə - 1112-ci ildə filosofların tarixçisi Əbülhəsən Beyhaki və 1113-cü ildə ədəbiyyat tarixçisi Nizami Aruzi Səmərqəndi ilə tanış olur. Əbülhəsən o zaman uşaq idi və Xəyyamın yanına imtahan vermək üçün gətirilmişdi...

* Yaxud sancan ilan...

Xəyyam Səmərqəndi ilə bərabər Bəlxə gəlir. Burada şairə böyük hörmət bəsləyən bir Əmirin qonağı olur. Onun şərəfinə qonaqlıq məclisi təşkil edilir. Qonaqlıqda söhbət ölumdən düşərkən Xəyyam deyir: “Mənim məzarım elə bir yerdə olacaq ki, hər bahar nəsimi mənim qəbrimi güllərlə örtəcək...” Bu, əhvalat 1114-cü ildə olur. O zaman şairin ölümünə çox qalırdı.

Xəyyam və İbn Sina

Böyük İbn Sina vəfat edərkən Xəyyam uşaq olmuşdu...

Şərqin görkəmli alimləri qeyd edirlər ki, İbn Sina Farabinin əsərlərinin şagirdi olmuşdur. Xəyyamı da İbn Sina əsərlərinin şagirdi hesab etmək olar. Aqafangel Krımski bu haqda belə yazır: “Qde Xayəm izuçil mediüinu, ustonovitğ trudno. Mocet bitğ, prosto putem çtenia traktatov İbn Sini, svoeqo uçitelə v filosofii. Beyxaki opredelenno nazıvaet Xayəma v voprosax filosofii uçenikom (posmertnim, koneçno) İbn Sini...”¹

* * *

Cavid pyesdə İbn Sina və Xəyyam barəsində bir neçə səhnədə söz açır. Əsərin ikinci pərdəsindən bir dialoqa nəzər salaq.

Rəmzi

Baqayım bir, nə kitabdır, göstər?

Xəyyam

İbn Sinayı eşitdinsə, oqu,

İştə Şərqin o böyük feyləsofu.

Baq, yaratmış nə böyük xariqələr,

Bir dəha nuru ki, daim parlar.

Dramaturq bu parçada demək istəyir ki, Xəyyam Şəriqn böyük filosofuna vurğundur, onun əsərlərini sevä-sevä oxuyub öyrənir.

Şair əsərin başqa bir yerində İbn Sinanı hörmətlə xatırlayır və ona yüksək qiymət verir. Onun dahi alim və filosofa bəslədiyi hüsnirəğbət Alp Arslan, Xacə Nizam və Məlikşaha məlum olmaya

¹ Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, с. 260.

bilməzdi. Ona görə də şair sarayda Alp Arslana bu cür təqdim edilir.

Xacə Nizam

(Xəyyama işarətlə)

İştə hikmətdə [fəlsəfədə] böyük qüdrəti var

Cəbrü heyətdə* də çox şöhrəti var.

İbn Sina kibi Şərqin yüksək

Bir dəhasından o almış örnək...

Dramaturq dördüncü pərdənin remarkasında rəsədxananın təsvirini verərkən, belə bir cümlə işlədir: "...İbn Sinanın əl məhsulu olan böyük bir rəsmi divardan asılmış..."

Xəyyam İbn Sina kimi antik yunan filosoflarından Aristotel və Sokratın əsərlərilə də maraqlanır, onları oxuyub öyrənir. İstedadlı tələbəsi Saibi də fəlsəfə elmini öyrənməyə həvəsləndirir. Saib bir tələbəyə şair və filosof müəllimini belə təqdim edir:

- İbn Sinaya qapılmış Xəyyam,

O da uymuş qoca yunanlılara;

Bizdə çoxdur sanarım fəzil adam.

Qalmamış gizli həqiqət əsla.

Xəyyam və Sultan Səncər

Şair Sultan Səncərin hakimiyyəti illərində Bəlxdən Mərvə gəlir. Sultan Xəyyama o qədər də rəğbət bəsləmirdi. Səbəb Səncərin uşaq ikən qızılca xəstəliyinə tutulması, şairin onu "müalicə edə bilməməsi idi." Xəyyam uşağa baxmış və demişdi: "Uşağın həyatı onda qorxu, əndişə təlqin edir..." Beləliklə, gələcək Sultanla şairin arası Səncər uşaq ikən "dəymişdi".

Yeri düşmüşkən deyim ki, ulu Nizami "Sirlər xəzinəsi" poemasında Sultanın ədalətsizliyini və qəddarlığını "Sultan Səncər və Qarı" hekayəsində təsvir etmişdir:

- Səltənəti [göylərə] ucalan türklər

Məmləkətləri öz ədalətləri ilə fəth etdilər.

Sən isə zülmkarlıq bəsləyən olduğun üçün

* Riyaziyyat və astronomiyada.

Türk deyil, qarətkar hindlisən.¹

Sultan Səncər hakimiyyətə gəldikdən sonra vəziri Nizamül-mülkün nəvəsi olur. Nəvə babasının yolunu davam etdirir. Xəyyamı himayə edir, ona diqqət və qayğı göstərir. Tez-tez onu yanına dəvət edir, şairin maraqlı söhbətlərinə qulaq asır... Bir gün belə bir əhvalat baş verir. Sultan Səncər ova çıxmağı qərara alır. Vəziri vəsi-təsilə Xəyyama xəbər göndərir ki, astronomik müşahidələrin kö-məyilə həmin günlərdə havanın necə olacağını öyrənsin və ona xəbər versin. Xəyyam, “müəllimi” İbn Sina kimi, planetlərin və göy cisimlərinin insan taleyinə təsirinə inanmırdı. Buna baxmayaraq, Sultanın xahişini yerinə yetirməli idi. Xahiş meteorologiyaya aid olduğundan o, iki gün müşahidə apardı. Həmin müddətdə havanın neçə gün buludlu və yağmurlu, neçə gün buludsuz və yağmursuz olacağını hesabladı. Xəbəri Sultana çatdırdı və xahiş etdi ki, onu da özü ilə bərabər ova aparsın. Ova tədarük görüldüyü zaman, Allahın işinə bir bax, hava qarışdı, göy üzünü buludlar aldı və qar yağmağa başladı. Bunu görən Xəyyam özünü itirmədi və dedi: “Qoy hökmdar narahat olmasın. Buludlar indicə çəkiləcək, beş gün hava buludsuz, səma aydın olacaq.” Uca Tanrının işinə bir bax?! Belə də olur. Bundan sonra Sultan Səncərin alim və astronom Xəyyama qarşı inamı və rəğbəti artır...

Fəlk və Xəyyam

Fələyin yazdığını mən poza bilsəydim, həmə

Onu arzumla, məramımla yazardım təzədən

Xəyyam

1

Xəyyamın ömrünün birinci yarsı nisbətən sakit və “xoşbəxt”, ikinci yarsı çox ağırlı-acılı, faciəli və uğursuz keçmişdi. 1092-ci ildə Məlikşah və vəziri Nizamülmülk öldürüldükdən sonra şair, demək olar ki, himayəlikdən məhrum olmuşdur. Ona az-çox Məlikşahın oğlu Börkuya-

¹ Rüstəm Əliyev. Nizaminin doğma xalqına məhəbbəti, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 29 may 1981.

rıq və Sultan Səncərin vəziri – Nizamülmülkün nəvəsi əl tutmuşlar. Müfti və Xəlifə onu dinsizlikdə suçladıqlarına görə təqib olunmuş, “kafir”, “dinsiz” kimi ittiham edilmişdir. İsfahan küçələrindən keçərkən islam fanatikləri və xurafatçılar onu daşa basır, üstünə tüpürürdülər. Şairin özü günlərlə ac-yalavac qalsa da, qazandığı pulları yetim uşaqlara paylayırdı...

Bu ucsuz-bucaqsız göyün altında,
Şən keçin, dövrandə az deyil cəfa.
Sənə növbə çatdı, heç ah eyləmə,
Hamı gedəcəkdir çünki torpağa.

Şair həyatının ağır çağlarında, ac-susuz qalanda qələminə güc verirdi, təskinliyi yazdığı rübailərdə tapırdı. Yaramazlara, əxlaqsızlara, mövhumatçılara qarşı üsyankar səsi acı gülüslü və istehzal rübailərindən eşidilirdi:

- Ey Fələk, çərximdən artır möhnətim,
Burax bağlanmağa yox ləyaqətim.
Sənin meylin düşüb ağılsızlara,
Mənimsə ağıldan yoxdur qismətim.
- deyə istehza edirdi.

2

Rus “xəyyamşünası” Jukovski yazırdı: “O, [Xəyyam] azad-fikirlidir, dinə inanmır; o, Allahsızdır və materialistdir; o sufizmə gülür və panteistdir; filosofdur, alimdir; o, əyyaşdır, pozğundur, riyakardır. O, həyatı zövqlərə nisbətən ilahi şeylərin dərk edilməsinə can atan zərif varlıqdır; o, epikürçü-skeptikdir, Volterdir, Heynedir...”

Kim Xəyyam haqqında, istər düz, istər yalan – nə yazır yazsın, azad-fikirli humanist, həyatı, dünyanı, insanları sevən məğrur, dağvüqarlı Xəyyam, Xəyyam olaraq qalacaqdır! Dünyada və həyatda haq, ədalət, insaf, mərifət, ləyaqət və şərəf axtaran böyük dahilər – Xəyyam kibi, Cavid kibi, həmişə tokat və mızraqlara hədəf olmuşlar; hücumlara, təhqirlərə məruz qalmışlar. Haqsızlığa,

ədalətsizliyə, insan azadlıqlarının boğulmasına qarşı kəskin etirazlarını şeirlərində bildirmişlər.

Əlimdə olsaydı əgər ixtiyar,
Bu köhnə Fələyi kökündən yıxar,
Təzədən elə bir Fələk qurardım
Ki, hamı yaşardı azad, bəxtiyar.

Şair bəzən nadanların acı sözlərini qulaq ardına vururdu. Öz dühasının qüdrətilə dünya elmində, fəlsəfəsində, poeziyasında yeni yol açırdı. Fəlsəfəyə, riyaziyyata, fizikaya, tarixə, siyasətə və musiqiyə aid risalələr yazırdı. Rübailəri dahi və misilsiz şairə getdikcə daha böyük şöhrət qazandırırdı.

Ömrün xəzan çağı

Ulu şair və mütəfəkkir ömrünün xəzan çağlarını yaşayırdı. Nişaburdan heç yerə çıxmır, günlərini ona bağışlanmış bağçada keçirirdi. Həyatının sonunun necə bitəcəyi haqda düşünürdü. Hərdən öz-özünə pıçıldaırdı: “Cənnət, yoxsa Cəhənnəm?..” Sonra istehzal-istehzal gülümsünürdü... Böyük filosof nə onu, nə də bunu qəbul edirdi.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Cavid pyesində bu cəhətləri bədii baxımdan çox təbii, inandırıcı və təsirli vermişdi.

Şair ölümöncəsi qərribə hallar keçirirdi. Artıq onun 80 yaşı vardı. Taxtın üstündə oturan şair, bir az yemək yedi. Üstündən su içdi, dua etdi. Qızıl diş çöpü ilə dişlərini təmizləyə-təmizləyə İbn Sinanın “Şəfa” kitabından “Metafizika” bölməsini oxumağa başladı. O, “Tək və cəm haqqında” fəsilə çatdıqda ölümü ona əyan oldu. Qızıl diş çöpünü vərəqlərin arasına qoydu və ayağa qalxdı. Duadan sonra nə yedi, nə içdi. Axşam namazını qıldıqdan sonra yerə əyilərək üzükuyulu düşdü: “Allah, Sənə məlumdur ki, mən imkanım daxilində Səni dərk etmişəm. Bağışla məni, Səni dərk etməyim mənim sənə doğru gedən yolumdur”, - dedi və öldü.

* * *

Aqafangel Krımski qeyd edir ki, qədim bioqrafçılar Xəyyamın ölüm tarixini göstərmirlər. Sonralardan yazılmış antalogiyalarda şairin ölüm tarixi hicri-qəməri 517-ci il, miladi 1123-cü il göstərilir.

Dəfn

Xəyyam Nişaburda, Mərvə gedən yolun kənarındakı şaftalı və armud ağacları əkilmiş bağçada dəfn edilir. 1135-ci ildə onun məzarını şagirdi və pərəstişkarı Nizami Aruzi Səmərqəndi ziyarət edir. Dəfn yeri ona gözəl və poetik bir təsir bağışlayır. Bu zaman yaz günləriydi. Ağaclar çiçəkləmişdi. Qızılı rəngə çalan xəzəllər qəbrin üzərinə və ətrafına tökülərək, ona sanki bir rəssam kimi bəzək vurmuşdu. Səmərqəndi başdaşını öpdü. Əllərini qəbir üzərində gəzdirdi. Üzünü qəbrə tutaraq dedi: “Sən haçansa bunu arzulamışdın...” O, göz yaşlarını saxlaya bilmədi. Doyunca ağladı. Göz yaşlarından bir neçə gilə məzarın üzərinə düşdü... Səmərqəndə qayıtdıqdan sonra “Çahar məqalə”sində bu sözləri yazdı: “Mən göz yaşlarımı saxlaya bilmədim, ağladım, ona görə ki, dünyanın heç bir yerində, heç bir ölkəsində imam Ömər əl-Xəyyama tay adam görməmişdim.”

Xəyyam kimdir?

Bu suala Şərq və Qərb xəyyamşünasları, demək olar ki, eyni cavabı vermişlər: Xəyyam şairdir, filosofdur, alimdir, riyaziyyatçıdır!.. Ulu Xəyyamın parlaq istedadı bu sahələrin hər birində, demək olar ki, eyni səviyyədə parlamışdır. O, dünyanın elm, mədəniyyət və ədəbiyyat xəzinəsinə bir-birindən gözəl və dəyərli əsərlər vermişdir. Şərq və Avropa xəyyamşünaslarına görə, o, Şərqi İbn Sinasıdır, Aristotelidir, Epikürüdür, Volteridir, Dantesidir, Heynesidir... Xəyyamın yaşayıb-yaratdığı dövr “İran mədəniyyətinin renesans dövrüdür”: “Rudəki, Firdovsi, Ünsiri, Məniçehri kimi şeir dühalarını yaradan bir renesans XI və XII əsrlərdə Xəyyam, Xaqani, Nizami kimi nəhəngləri doğurmuş, Sədi, Rumi və Hafizlərlə öz tarixi şeirini davam etdirmişdir.”¹

2.4. Xəyyam obrazı bədii ədəbiyyatda

1

Cavideqədər və Caviddən sonra Xəyyam haqqında bir neçə bədii

əsər yazılmışdır. Onlardan biri sovet yazıçısı **Georgi Qulianın** romanıdır.* (Romanın Azərbaycan türkcəsinə İshaq İbrahimov tərcümə etmişdir.) Mirzə İbrahimov əsər haqqında yazır: “... Bir sıra əhvalatlar və surətlər məhz yazıçı xəyalının məhsuludur. Onlar həyatidir, inandırıcıdır, tarixi mübarizələr və dövr haqqında düzgün təsəvvür oyadır. Xəyyam surətinin psixoloji aləmini açmağa kömək edir. Yazıçı hadisələrin

¹ Əli Nazim. Ömər Xəyyam, “Kommunist”, 10 avqust 1936.

* Гулиа Г.Д. Сказание об Омаре Хайяме, Москва, 1976.

inkişafında Məlikşah Səlcuqi, onun baş vəziri məşhur Nizamülmülk, Xəyyamın həmkarı və alim dostları Əbül müzəffər İsfizari, Meymuni (Meymun Bənəl Nəcibəlvəsi) kimi tarixi şəxsiyyətləri də əsərin surətinə daxil etmişdir.”¹

2

Romanın qısa məzmunu belədir. Xəyyam müstəsna gözəlliyə malik olan Elpi adlı kəpikli bir türk qızını (cariyə) dəlicəsinə sevir; qız da bütün varlığı ilə Xəyyamı. Sonradan məlum olur ki, Elpi keçmişdə Hüseynlə yaşamış, onunla intim əlaqədə olmuşdur. Məsələnin üstü açılır, onlar üz-üzə gəlirlər. Hüseyn qızı zorla şairin əlindən almaq istəyir. Lakin qız Xəyyamdan ayrılmayacağını qəti şəkildə bildirir. Hüseyn qəzəblənir, Xəyyamı öldürmək fikrinə düşür... Yazıçı əsərdə iki əxlaqı: Xəyyamın saf, təmiz və insani məhəbbətini, Hüseynin natəmiz, xəstə, heyvani şəhvət hisslərini üz-üzə qoyur.

3

Xəyyamın dünyaya, insanlara, gözəllərə məhəbbəti ülvə və bəşəri məhəbbətdir. O, xurafata, mövhumata, dini asketizmə, zahidliyə, nisyə behiştə... qarşı çıxır. Onda böyük və tükənməz həyat sevgisi var. O, gözəl həyatdan və gözəllikdən zövq almaq fəlsəfəsini tərki dünyalıq fəlsəfəsinə qarşı qoyur... Bu kimi əxlaqi məsələlərdə Georgi Quliyev Xəyyam fəlsəfəsinin mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkir. Şairi mey, meyhanəyə aludəlikdə, əhli-kef, qadın düşkünlüyü olmaqda... “suçlayır”. Və mən deyərdim ki, rəvayətlərə əsaslanarsa da, Xəyyamı alçaldır və s.

4

Mirzə İbrahimov Xəyyamın görkəmli tədqiqatçılarından biri olan **Hüseyn Danişin** fikirlərinə istinad edərək, Quliyevin məntiqə sığmayan fikirlərinə qarşı çıxır və yazır: «... məşhur Hüseyn Daniş [Xəyyamın] rübailərə müqəddəməsində yazırdı: “Zövq meydana, cəng və cüdadan, saqi və meyhanədən olduqca çox bəhs edən

¹ Mirzə İbrahimov. “Ömər Xəyyam haqqında rəvayət”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 sentyabr 1975.

adamların mütələqa hər kəsdən artıq zövqpərəst və əyyaş olmaları lazım gəldiyinə dair heç bir məntiqi zərurət yoxdur”.»

Georgi Qulia Xəyyamı bir əyyaş kimi təsvir edir. Xəyyamı hər dəfə yeni bir qadınla öpüşdürür və bu zaman ona elə gəlir ki, gözəllik mücəssəməsi məhz həmin qadındır. O, qadınların vəfalsını da, vəfasızını da, ehtirashısını da, ehtirassızını da, ona xəyanət edəni də, etməyəni də dəlicəsinə sevir və deyir: “Onlara ilk öncə xəyanət edən mən olmuşam.”

Xəyyam Elpidən soyuyur, özündən çox kiçik Aişəyə vurulur, onu eşq kəməndinə salır. Aylı gecələrdə Aişə ilə şərab içib keyf çəkir. Onun “Allahın sənə qəzəbi tutacaq, çünki sən Elpiyə xəyanət edirsən” sözlərinə istehza edir...

5

XX əsrin başqa bir xristian təfəkkürlü Avropa yazıçısı **Xerold Lem** də Xəyyamın həyat və fəaliyyəti haqqında “Ömər Xəyyam” adlı roman yazmış, onu 1981-ci ildə “Zvezda Vostoka” jurnalında çap etdirmişdir. Roman dərc edildiyi gündən sovet tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarının tənqidinə səbəb olmuşdur. Romana səmərqəndli B.Kornev və Qazaxıstan yazıçısı Anuar Alimjanov* tənqidi məqalə yazmışlar. Kornev əsər haqqında aşağıdakı tənqidi fikirləri söyləmişdir: “Bolğşoy roman Xgrollda Lgma... pretenduet na opisaniye vsego ciznennoqo puti velikoqo pogta i uçenoqo [Omara Xayəma]. Prentenzii odnako, sovrşenno bezosnovotelnı, poskolğku o deystvitelnom Xayəma i eqo vremeni izvestno ne sovsem to (podčas sovsem ne to), çto mı çitaem u Lgma... Lgm otñodğ ne stremilsə k deystvitelğnosti i sozdal ne istoričeskoy, no avantörnıy roman. S gtoy toçki zreniə on ne leşen interesa, no Omar Xayəm popal söda əvno po nedorozumeniö.”¹

Kornevin haqlı olduğuna və səmimiliyinə inansaq, Lgmin əsərinin “avantürüst bir roman” olduğuna inanmaq olar...

* Ануар Алимсаном. Домысливать, но не искажать (“Uydurmaq olar, təhrif etmək olmaz!”), “Литературная газета”, 22 апреля 1981.

¹ Б.Корнев. Нисно ли любит историю, “Литературная газета”, 22 апреля 1981.

* * *

1934-cü ildə amerika yazıçısı Harold Lambin “Xəyyam” adlı roman yazmışdır. Romanda Xəyyamla bərabər, Alp Arslan, Məlikşah, Nizamimülk və b. tarixi şəxsiyyətləri obrazları yaradılmışdır.

2.5.1. Xəyyam və Azərbaycan alim və şairləri

1

Azərbaycan alim və şairləri Xəyyam haqqında nə yazmışlar? – Mən bu suala cavab axtararkən Məhəmməd Hadinin “İlhami – Xəyyam”, Əli Nazimin “Ömər Xəyyam” məqalələrinə, M.Qasımovun “Ömər Xəyyamın rübailərində ateizm motivləri” kitabına (Bakı, 1959), Vaqif Əlixanovun Hüseyn Cavidin xatirəsinə həsr etdiyi “Əkmə qəm ağacı” kino-povestinə təsadüf etdim.¹ Mənə bir daha aydın oldu ki, XX əsrdə - sovet dönməndə, Xəyyam haqqında Rusiya və Orta Asiya filoloq və tarixçiləri daha çox əsərlər yazmışlar. Tacikistan şairi **Layiqin** şeirindən bir bəndə nəzər salaq.

Əsrlər sözünün quludur, Xəyyam,

Daim idrak camın doludur, Xəyyam.

Keflidir o camdan içməyən kəslər,

İçənlər aqildir, uludur, Xəyyam.²

(“*Xəyyamın cam*”)

2

İlk öncə bir neçə kəlmə Vaqif Əlixanovun kino-povesti barəsində. Əsərdə dövrün tarixi koloriti hiss olunur. Yazıçı diqqəti daha çox həmin dövrün hadisələrinə - Xəyyam, Məlikşah, Nizamimülk, Sabbah, Qəzzali və b. surətlərin təsvirinə vermişdir. Səlcuq Sultanı **Alp Arslan** Bizans qeysəri **Roman Diogeni** məğlub edir. Özü Yusif tərəfindən qətlə yetirilir. Məlikşah hakimiyyətə gəlir. 18 yaşlı Məlikşah taxta oturur-oturmaz Xəyyam haqqında

¹ Ətraflı bax: Vaqif Əlixanov. Əkmə qəm ağacı, “Azərbaycan”, №4 1982, səh. 83-132; №5 1982, səh. 80-117.

² “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 iyun 1982. (Tərcümə Cabir Novruza məxsusdur.)

düşünür, öz hakimiyyətini onsuz təsəvvür etmir. Onu saraya gətirir, ölənədək onu himayə edir...

3

Kino-povestin sonluğu Xəyyamın şəriət məhkəməsinə cəlb edilməsilə tamamlanır. Müfti şəriət məhkəməsinin qərarını oxuyur: “Qiyasəddin Ömər-İbn İbrahimin yazdığı bütün kitab və risalələr, şəriətə, islam dininə zidd hesab olunsun və mədrəsələrdən yığılsın, yandırılınsın.”

Əlixanov, Georgi Qulia və Xerold Lemdən fərqli olaraq, oxucularda tarixi şəxsiyyət olan Xəyyam haqqında daha doğru-düzgün təsəvvür yaratmışdır. Onun Səlmaya qarşı sevgi və məhəbbəti ülvî və insani sevgi və məhəbbətdir.

4

Azərbaycan şairləri və alimləri Xəyyam irsilə, xüsusilə onun rübailərilə XI-XII əsrlərdə tanış olmuş, Nizami, Xaqani, Füzuli..., daha sonralar M.F.Axundzadə, F.B.Köçərli, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Mirmehdi Seyidzadə... onun əsərlərini sevə-sevə oxumuş və tərcümə etmişlər. Rübailəri daha çox sovet dövründə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmiş və bir neçə dəfə kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Xəyyamın tərcüməçiləri arasında Məhəmməd Hadinin, Hüseyn Cavidin və Mirmehdi Seyidzadənin adlarını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Hadi Xəyyamdan etdiyi tərcümələri 1914-cü ildə “İqbal” qəzetində¹, Cavid “Xəyyam” dramasında, Seyidzadə ayrıca kitab şəklində (1955) çap etdirmişlər. Hadidən əvvəl Xəyyamı ana dilimizə kim tərcümə etmişdir? Bu, mənə dəqiq məlum deyil. Mən Xəyyam ədəbi irsinin artıbusiyyasını bir kənara qoyuram, 10 rübainin tərcüməsini Hadinin qələminin məhsulu hesab edirəm.

Cavidin tərcümələri haqda yeri gələndə danışacam. Seyidzadəyə gəldikdə, deməliyəm ki, o, şairin 359 rübaisini tərcümə etmişdir. Təəssüf ki, tərcümə etdiyi rübailərin mənbəyini göstərməmişdir.

¹ Ətraflı bax: Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 1978, səh. 463-464.

*Məhəmməd Hədi***2.5. 2. İlhami-Xəyyam**

Ömər Xəyyam ki, mədəni və dühaşünas olan millətlərin tarixində, tarixi-ədəbiyyatında xeyməzəni-əzəmət və ehtişam olmuşdur, Xəyyam zindənamdır, əbədhəyatdır, cavidani bir diriliyə malikdir...

Şirvanın, o şəhri-viranın, o xaki-xüsrannişanın laqeyd və laübalı şairi,* şairi-əzimüşşəni deyir ki:

Mövti-cismanım ilə sanma mənim ölməyimi,

Seyyida, ölməyəm, aləmdə səsim var mənim.

Şirazın da şairi-fəyyaz və mümtazı bu şeir ilə tərənnümsazi-həqiqət olmuşdur:

Hərgiz nəmired on ki, diləş zində şüdə bəşq,

Səbt əst bərcərideyi-aləm dəvam ma.

Şərq bunları və bunlar kimi pək az vücuda gələn dühati-əbədhəyatı görmədi. Çünki görmək üçün göz lazımdır!.. Fəqət kor olmayan Avropa, mərifətin o cəhani-büləndi Sədiləri, Hafizləri, Xəyyamları ədəbiyyatın ən yüksək və ən parlaq tarix yarpaqları ilə qucaqladı. Odur ki, Qərb denilən Avropa aləminə də səadəti-möhtəşəmə fəmgüşayi-ibtisam oldu. Qərbin dodaqlarını güldürdü və güldürür... Güldürəcək! Mühitindəki insanların “canlı cənazə” olduğunu pək gözəl anlayan o böyük və layəmut Hafiz deyirdi:

Qədəm drığ mədar əz cənazeyi-Hafiz

Əkərçi qərqi-günahəst mirəvəd bəbehışt.

Mən də Şirazın ədibi-fəyyazının bu günahsız şairi hüzurunda kəməli-hörmətlə əyilərək və diz çökərək deyirəm ki:

Sənin kim olduğunu bilmədi mühitin o gün,

Bu gün adın yaşayır asimani-ürfanda.

Nerdə?

* Seyid Əzim Şirvani. – İ.A.

Biladi-Qərb adı almış şu ərzi-rəxşanda,
O nami-möhtəşəmin parlayır o yerdə bu gün!..

Əgərçi Şərqdədir xabigahi-fəyyazın,
Günəşli qəlblər iştə sənin məzarındır,
Çiçəkli Qərb sənin parlayan diyarındır,
Durub da görsən, əya əndəlibi Şirazın!

Təbiətin əli ilə susan dəhanından
Çıxan tərənələrin payəmutdur, Hafiz!

Bu daş ürəklərə olmazsa olmasın hafiz,
Gəlib də Məğribə sor şeiri-dürfəşanından!

İştə səltənəti-hürriyyətin hökmdari-ziiqtidarı olan həzrəti-Xəyyamın əşarı, əşari-hərdəmbaharı elmən, fikrən və ürfanən yüksəlmiş miləl və əqvamın dillərinə tərcümə edilmiş və ciddən də layiq olduğu məqami-büləndi ehraz eyləmişdir. Xəyyam Şərqdə binam olsa da, Qərbdə banamdır. Xəyyam Şərqi-qafildə üful etsə də, Qərbi-Şərqdə parıl-parıl parlayır və yaşayır. Mən nami-Xəyyamı yaşadan cahani-mədəniyyətə pərəstiş eylərəm...

Bu günlərdən etibarən o şairi-həkimin əzhari-əşarını, əşari-hər an baharını tərcümə edirəm və bu gün pək xəzanzadə bir mənzərə göstərən gülşəni-ədəbiyyatımızı xəndədari-rövnəq və tərəvət etmək istəyirəm...

Xəyyam laqeyd və laübalıdır. O cahanbaha şeirləri tərcümə edəcək bir cürəti-küstaxanə göstərdiyimdən dolayı məni əfv edəcək də əminəm:

Sən içməsən, içənlərə də tən səndədir,
Mümkün olursa mən oluram sonra tövbəkar.
Ey içməməklə fəxr qılan şəxsi-huşyar (!)
Quldur şərab o işlərə nisbət ki, səndədir!

Alüftəyə demişdi ki, bir şeyx: məstsən,
Hər vaxt “başqa bir tor”un olursan əsiri sən!
Alüftə söylədi: nə desən mən o!.. Ya ki sən?
Qəlbən də zahirin kimi təqvapərəstmisən?

Mərifət əhli olan kimsəyə canım qurban,
Qoyaram payinə baş, gər ola bilsə imkan.
İstəyirsən biləsən ciddən əzab aləmini,
Cahilin söhbətidir iştə cahanda niran.

Keçmiş gününü heç düşünüb yad etmə,
Əndişeyi-fərdə ilə fəryad etmə.
Nə maziyi xatırla, nə istiqbalı,
Halında xoş ol, ömrünü bərbad etmə.

Səndən biz, əya müfti ki, çox pərkarız,
Sərməstləriz, səndən, əvət, huşyarız.
Biz badeyi-nab içmədə, sən xuni-bəşər,
İnsaf ilə söylə: hankımız xunxarız?

Müshəf duruyor bir əldə, bir əldə də cam,
Gəh mərdi-hələliz, gəhi mərdi-həram.
İştə şu köy altında biz ol kimsələriz:
Nə başqa yol əhliyiz, nə də müsliimi-tam.

Dövründən, ey asiman ki, şadan deyiləm,
Hürrəm ki, əsir olmağa şayan deyiləm.
Biəql ilə nəəhləsə şayəd meylim,
Mən də o qədər ağıllı insan deyiləm.

Ən yaxşısı, könlü mey ilə şad edəlim,
Mazi ilə atiyi də az yad edəlim.
Bu ariyət aləmində bir məhbusu –
Zənciri-xirəddən bir az azad edəlim.

Xəllaq kimi əlim irişsəydi əgər,
Bu qübbəni ortadan edərdim zail.
Bir başqa Fələk bina edərdim yenidən,
İstəklərinə qolay olardı nail.

Olduqca əsirin, necə pərvaz edəyim,
Eşqinlə nasıl nəğməyə ağaz edəyim?
Bir ləhzə gözüm yaşları qoymaz gözümü –
Bir başqa üzü görmək üçün baz edəyim.¹

¹ Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 1978, səh. 425-427.

*Əli Nazim***2.6. Ömər Xəyyam**

*Getdik, ardımızca ağladı dünya,
Yüz incidən biri dəlindi amma.
Xalqın cəhaləti üzündən, baxın, –
Örtülü qalmışdır minlərcə fəza.*

Ömər Xəyyam

Əql ilə öz söhbətini təsvir edən bir şeirində Xəyyam “Zəmanə əhli necədir?” sualına əqldən: “Bir neçə qurd, köpək və çaqqaldan ibarətdirlər” cavabını alır. Öz müasirləri və zəmanə adamları haqqında bu qədər kəskin hökm verən Xəyyam digər bir rübaisində yenə zəmanəsinin insanlarından şikayət edərək, zəmanə adamları arasında az dosta malik olmağı tövsiyə edir, onlarla uzaqdan söhbət etməyin yaxşı olduğunu söyləyir. Məşhur bir rübaisində həmin zəmanə əhlinin mənasız varlıqlarını ifşa edərək, **“Bir qövüm məzhəb və din üzərində fikirləşirdilər; bir çoxu şəkk ilə yəqin arasında heyrandırlar; bir gün qəflətən yandan bir carçı çıxacaq və ey bixəbərlər, yol nə odur, nə də bu deyəcəkdir”** hökmünü verir.

Öz zəmanəsi, yaşadığı əsr və həyata düşmənlik və bundan doğan acı bir xəyal sınıqlığı Xəyyamın şeir yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Klassik İran şeir və elminin bu dahi və bəşəri nümayəndəsi öz vaxtının bütün fikri, ictimai cərçivələrini qırıb yüksək bir fəlsəfi zirvəyə qalxaraq, mütləq həqiqət sayılan islam ehkamlarının iç üzünü görmüş və əsrlərcə irəliyə baxa bilməmişdi. Bunun üçündür ki, Xəyyam hər zaman islam fanatizminin hücumuna uğramış və öz vətənində lazım olan hörmətə layiq ola bilməmişdi.

Xəyyam XI əsrin sonlarında, XII əsrin başlanğıcında yaşamışdır. Bu, ərəb və islam istilası ilə məhv olan qədim İran mədəniyyəti yerinə yeni ictimai münasibətlər və yunan-ərəb elmi üzərində qurulan yeni İran mədəniyyətinin renessans dövrüdür. Rudəki, Firdovsi, Ünsüri, Mənuçehri kimi şeir dühalarını yaradan

bu renessans XI və XII əsrlərdə Xəyyam, Xaqani, Nizami kimi nəhəngləri doğurmuş, Sədi, Rumi və Hafizlərlə öz tarixi şerini davam etdirmişdi.

Şərq renessansının ən cəsur siması Firdovsidən sonra, Ömər Xəyyamdır. Firdovsi böyük “Şahnamə”si ilə İran xalqının keçmişini əzəmətli obrazlarda təcəssüm etdirmiş, “bugünkü” mübarizə üçün ona “dünən”in mifik aləmini göstərmişdi. Xəyyam isə bütün “dünən”lərin mifləri ilə şüuru paslanmış İran xalqına, rəmlər və kinayələrlə də olsa, həqiqəti göstərməyə çalışmış, onun gözü qabağından bir sıra pərdələri qaldırmağa can atmışdı.

Bu, Xəyyamın istər elmi və fəlsəfi, istərsə şeir yaradıcılığının əsasını təşkil edir. 1804-cü ildən bu günədək Xəyyamla məşğul olan Avropa burjuva şərqşünaslarının Xəyyamın öyrənilməsi işində göstərdikləri bütün xidmətlərə baxmayaraq, nəticədə, sonu-sonuna Xəyyam yaradıcılığını laübalı, əyyaş, laqeyd və idealsız bir salon düşkünlüyünün ifadəsi sifətində alçaltmışlar da bu həqiqəti anlamamalarından doğur.

Xəyyam Şərq renessansının böyük Dantesidir. Onun əsərləri öz əsrinin **beynəlmiləl elmi bulaqlarından qidalanan və öz hüququnu, öz yüksəkliyini anlamağa başlayan insan idrakının əzəmətli bir abidəsindən ibarətdir.** Feodal münasibətləri və islam sxolastikasına rəğmən, Xəyyam böyük bir ictimai və fikri cəsarətlə həqiqəti ətraflı əhatəyə çalışmış və onun mühüm cəhətlərini açıb göstərə bilmişdir.

Bu yaxınlarda, 1933-cü ildə “Lez maipuscrits mineurs des rubaiyats de'Omar Khayyam dans la Biblioteque Nationale” adı altında Xəyyam rübailərinə həsr olunmuş kitabda verilən yeni məlumatlara görə, rübailərdən başqa Xəyyamın 20 əsəri məlumdur. Astronomiyaya, riyaziyyata, Evklid əsərlərinin bəzi məsələlərinə, təbiyyat və sair bir sıra elmlərə həsr olunmuş bu əsərlərin adları belə göstərir ki, Xəyyam öz fəaliyyətini istər şeir və istərsə elmlər sahəsində **obyektiv həqiqəti tapmaq və öz xalqını bu həqiqət bulağından suvarmaq işinə həsr etmişdir.** Xəyyamın həyatı haqqında uydurulmuş əfsanələr, əlbəttə ki, yeni bir sıra tədqiqatla əriyib gedir

və gözümüzün qarşısında bütün həyatını həqiqət idrakına, elmi tədqiqata həsr etmiş, kinayə və üsyanlarla dolu şeirlərində isə, zamanəsinin qaranlığı üzündən bir çox həqiqətləri söyləyə bilməyib getmiş sənətkar canlanır.

Xəyyam elmi əsərlərinin çoxusunu konkret məsələlərə və ya aktual fəlsəfi problemlərə həsr etmişdir. Buna misal olaraq qızıl şeylərin qiymətini, onlardakı cəvahiri çıxarmadan, təyinə həsr olunmuş “Mizanül-hökm”, “Cəbr və müqabilə bürhanları” haqqında, “Zici-Məlikşahi” və sairəni göstərmək olar. Mütəxəssislərin verdikləri məlumata görə, onun “Filvücad”, “Filküllüyyatil-vücad”, “Filkövn vət-təklif” və sair əsərləri varlığın fəlsəfi tədqiqi yolunda təlif olunmuşdur. Dünya tarixində isə Xəyyam ən ziyadə öz rübailəri ilə tanınmışdır.

1804-cü ildən başlayaraq bu günədək Avropa dillərinə tərcümə edilən bu rübailər dünya ədəbiyyatında misli olmayan bədii-fikri incilərdən ibarətdir. Bu rübailərdə, Xəyyam öz elmi praktik tədqiqatından aldığı fəlsəfi nəticələri, özünə xas bir üslubla canlandırırmış və əbədi bir gözəlliklə ifadə etmişdir.

Təəssüflə demək lazımdır ki, bu günədək Xəyyam rübailərinin əslı tapılmamışdır. Ona isnad olunan bir sıra rübailərin əsl sahibləri tapılmaqla bərabər, mindən artığa çatan rübailərin neçəsinin həqiqətən Xəyyama aid olduğu təyin edilə bilməmişdir. Xəyyama həsr olunan mövcud rübailər isə, öz ideya və üslubu xüsusiyyətləri etibarlı ilə çox ziddiyyətliədir. Burada din və islam əleyhinə çevrilmiş və ya tam laübalı və qeydsiz bir ruhla yazılmış rübailərlə bərabər, tam bir islam ruhu və mömünlüyü ilə dolu nətlər, tövhidlər də az deyildi. Odur ki, bu günədək Xəyyam rübailərinin fəlsəfi mündəricəsi haqqında aparılmış minlərcə tədqiqlərə baxmayaraq yenə də bu böyük şair və mütəfəkkirin fəlsəfi sifəti aydınlaşdırıla bilməmişdir. Burada Xəyyam ətrafında gedən mübahisələrə toxunmayaraq Xəyyam rübailərinin bizim üçün mühüm olan bir neçə xüsusiyyətini göstərməyə çalışacağıq.

Hər şeydən əvvəl, **Xəyyam rübailəri** bizim üçün, **insan fikrinin** öz azadlığı yolunda apardığı mübarizə mərhələlərindən birinin parlaq bir abidəsidir. İnsan şəxsiyyəti necə iztirablar, neçə çətinliklərlə din və onun minbaşı əjdahalarından qurtulmağa çalışır! “Bu dünyaya nə üçün gəldik və nə üçün gedirik?” sualına cavab axtarır. Bu, Xəyyam rübailərinin məğzini təşkil edir. Lakin Xəyyam buna cavab tapa bilmir. **“Fəzl və adabı əhatə edənlər, kamal toplayışında hamının şəmi olanlar bu qaranlıq gecədən yol tapa bilməyib, hərəsi bir əfsanə deyib yuxuya daldılar”**. Bütün dinlərə, bütün feodal cəmiyyəti “həqiqətlərinə” bundan ağır bir zərbə ola bilərmidi? Bu, Xəyyam şübhəçiliyinin cövhərini təşkil edir.

Xəyyam özünə qədər tapılan yolların əfsanə olduğunu irəli sürərək, özü yol axtarır; öz zamanəsinin, əsrinin ən müqəddəs hesab olunan əhkam və əqidələrinə əl atır. Bir sıra rübailərində ən incə kinayələrlə allahı məsxərəyə qoyur: “allah” məfhumundakı ziddiyyətləri göstərməklə, ona gülür. İslam sxolastikasının mərkəzi olan mədrəsələrin verdiyi elmlərə istehza edərək, mədrəsələri “cəhalət evi” adlandırır. O dünyadan xəbər bilmək istəyənlərə istehza edərək, “heç yoxdan xəbər verildiyini görən olubdurmu?” - deyə soruşur. Hətta öz şərab içməyini belə allah ilə bağlayaraq, incə və zərif bir şəkildə “mənim şərab içməyimi allah əvvəldən bildirdi: əgər içməsəm, allahın elmi cəhlə dönmüş olar” - deyir.

Din və allah məfhumuna qarşı çevrilmiş bu istehza və kinayələri Xəyyamın tarix və insan həyatının mənası haqqındakı rübailəri təqib edir. Xəyyam üçün **tarix və insan həyatı əzəli və sonu bilinməyən, başlanğıcsız və sonsuz bir hərəkətdən ibarətdir**. İnsan nə doğulmasındakı mənanı, nə də ölümündəki məqsədi anlayır. **“Bu alçaq cahan heç kəsə əbədi qalmayacaq. Gedirlər, gedəcəklər və yenə gəlib gedəcəklər”**. Dünən Cəmişdin kefinə xidmət edən saray, indi ahuların balaladığı və tülkülərin aram tutduqları yerə çevrilmişdir. Dünən əldən getmişdir. Yarın isə, nə olacağını bilmirik. Xəyyam məsələni belə qoyaraq, bu gündən istifadə olunması lüzumunu ortaya atır. **“Şərab içmək və şad olmaq mənim ayinimdir. Küfr və dindən azadlıq mənim dinimdir. Dünya gəlinindən “sənin kəbinin**

nədir?” - deyə soruşdum. - Sənin şad könlün mənim kəbinimdir, - dedi”. Xəyyamın gəldiyi müsbət nəticə budur. **Onun üçün yeganə real varlıq bu gündür, bu aləmdir, bu dünyadır.** O nə əzələ, nə də axirətə inanır. Bu cəhətdən o, materializmə çox yaxın gəlmişdir. O, insanları, bu dünyadan ləzzət almağa və şad olmağa dəvət edir.

Xəyyam rübailərinin ən canlı və qüvvətli olduğu qədər də, ən girdablı yeri burasıdır. Çünki **əzələ və axirətə deyil, bu dünyaya, bu dünyadakı şadlığa dəvət edən Xəyyam** özü görür və göstərir ki, onun zamanında dünya, cəmiyyət əql üzərində qurulmamışdır. Xəyyamın öz zamanəsindən şikayəti bundan doğur. Xəyyam öz zamanəsini qaranlıq bir gecəyə, öz müasirlərini iki öküz arasında yaşayan bir sürü eşşəyə bənzədir, “bütün səccadəpərəstlərin” eşşək olduqlarını iddia edir. Çünki onlar bütün varlıqlarını məscid, kilsə, cənnət və cəhənnəmə bağlamışlar, həyatın obyektiv qanunlarından bixəbər, əfsanəçiliklə məşğuldurlar.

Buradan Xəyyamda bir bədbinlik və fatalizm əhvali-ruhiyyəsi oyanır. İnsan zamanə dəyirmanında üyüdülmə dənələrə bənzədilir. Onun üzərində qarşısı alınmaz bir gəlib-getmə hakimidir. Bu fatalizm qarşısında əmələ gələn bədbinlik Xəyyam rübailərinin bir çoxuna nüfuz etmiş əsas fikri-psixoloji mündəricəni təşkil edir və ona “əlimdə ömrün hasili nədir?” - sualına “heç!” dedirdir.

Bu surətlə, rübailərində göstərdiyi üzrə, Xəyyam, öz həyatında müxtəlif fikri, psixoloji momentlər və mərhələlər keçirir.

Xəyyam bütün varlığı ilə, öz əsrinin oğlu idi. O, **bütün şəxsi dühasına rəğmən, əsrinin və dövrünün əsas ziddiyyətlərini əks etdirməyə bilməzdi.** Onda bədbinliyə və bəzən dinə olan meyl bundan doğur. Lakin Xəyyam heç bir zaman öz əsrinin, islamiyyətin tələbinə tabe olmamış, alçalmamışdı; o, feodal İranına fikri müharibə elan etmişdir: “**Əgər mən şərabdan sərxoş isəm, sərxoşam; əgər kafir və bütperəst isəm, belə də varam. Hər kəsin mənə nə gümanı varsa olsun, mən öz olduğum kimi necə ki varam, eləyəm!**” Şair böyük bir qürurla öz azad düşüncəsini dini-feodal dünyasına qarşı qoymuşdur.

Xəyyamı uzun zaman burjua salonları öz mürşüdlərinə

çevirmişdilər. Lakin Xəyyamı ən doğru, ən tarixi anlayan və ona ən düzgün qiymət verən yalnız bizim inqilabi həyat və nəslimiz ola bilər. Çünki Xəyyamın nifrət etdiyi qaranlıq gecə əfsanələrini yıxan və onun yerinə məsud, xoşbəxt bir həyat quran Sovetlər ölkəsi, **bəşəriyyətin ən yaxşı və yüksək beyinlərinin arzuladığı şadlığı həqiqi mənada həyata keçirmirmi?**

Xəyyam adamların ağılsızlığı üzündən yüz minlərcə həqiqətin deyilməmiş qaldığından şikayət edirdi. **Bizim azad ölkəmizdə isə, bu söz, vicdan azadlığı günəşi bütün həqiqətləri demək imkanı yaratmamışmı?** Buna görədir ki, **ən yaxşı və ən nəşəli** həyatı yaradan yeni nəsil Xəyyam rübailərini **böyük bir sevgi ilə** oxuyacaq, öz bədii və fikri mədəniyyətini onların əbədi gözəlliyi və təzəlikləri ilə zənginləşdirəcəkdir.¹

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

...Nizami hər şeydən əvvəl, bir müvəhhid, Allahın təkliyinə inanır. Farsca yazsa da, duyğu və şüuru farslıqdan uzaqdır. Bu uzaqlığı onun zamanında olduqca qüvvətin olmuş ismailiyə məzhəbinə qarşı gizlətmədiyi düşmənçilik və nifrəti də göstərməkdədir. Məsələyə vaqif olanlar bilirlər ki, sıralarında Həsən Səbbah kimi qorxulu terrorçular yetişərən xilafətə qarşı şiddətlə mübarizə aparan bu hərəkət qədim farslığın İslama qarşı müxalifətinin bir ifadəsi idi. Nizaminin mədh etdiyi Azərbaycan Atabəyi sultan Qızıl Arslanın bunlar tərəfindən öldürüldüyü rəvayət edilir. Ərəb xilafəti ilə Türk sultanlığına möhkəm düşmənçilik edən bu “iranlı” məzhəbin adı, Nizaminin dilində bir söyüşdür. “Dediyim kimi deyilsə, ismaili olum” tipli ifadələr (onun) əsərlərində bir-iki deyildir...²

2.7. Cavid və Xəyyam

¹ Əli Nazim. Ömər Xəyyam, “Kommunist”, 10 avqust 1936; Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1979, səh. 366-371. Seçmələr məqalə müəllifinə aiddir. – İ.A.

² M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1991, səh. 139-140.

1

Ряссам Огтай

Садыгзадянин III. Савидин

«Хяйрам» ясярина чякдийи

məslək ədiblər, laübalı və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcəba hanki rəzalət qaldı ki, yapmadılar?..”

2

Hüseyn Cavid bu sözləri 1915-ci ildə qələmə almışdı. O zaman şairin 33 yaşı vardı. Cavid adını pisliliyə çəkdiyi şairlər kimi, ruhu məni bağışlasın, zahidi-məslək, məsxərəçi, əxlaqsız, yaltaq məddahlardan olmaq istəmirdi və olmadı da! O, **Firdovsi**, **Sədi**, **Nizami**, **Hafiz**, **Xəyyam** kimi olmaq istəyirdi və oldu da!.. Şair həmin dahilərə vurulmuşdu, onları sevirdi, onlara pərəstiş edirdi. Ən azından ona görə ki, onlar sənətin və sənətkarın adını uca tutmuş, haqsızlıq və ədalətsizliklərə qarşı öz qələmləri ilə vuruşmuşdular.

O, “Şahnamə”nin süjeti əsasında “Səyavüş” faciəsini yazmışdı, növbə Xəyyama çatmışdı. Nə üçün Sədi, Nizami və Hafiz yox, məhz Xəyyam? Bu suala cavab verməyə çalışacam.

3

Xəyyam **Hammer** üçün “Fars poeziyasının Volteri”, (“...volğnodumeü i osmeätelğ reliqii, [Xayəm] kotoriy v gtom otnoşenii mocet bitğ nazvan Volğterom persidskoy pogzii”¹) Əli Nazim üçün Şərq renesansının Dantesi idi. Cavid üçün Xəyyam Şərqin ən böyük dahilərindən biri, alim, şair-filosof, incə və zərif şair, dərin fəlsəfi məzmunu malik rübailər ustası... idi. Cavid onun ədəbi və fəlsəfi irsilə tanış olduqca, ona daha dərinləndən vurulur, daha dərinləndən bağlanırdı. Onun dərin biliyinə, ağıl və zəkasına, məntiqinə valeh olurdu. Xəyyamın alimliyi və poeziyasının dərin fəlsəfi məzmunu onu heyretə gətirirdi. Şair-filosofun humanist ümumbəşəri hiss, duyğu və ideyalarla, hikmətli və ibrətamiz fikirlərlə zəngin yaradıcılığı onu maqnit kimi özünə cəzb edirdi. Gözləri qarşısında böyük zəkaya və erudisiyaya malik olan kamil bir insan canlanırdı... Haxçivanda Rüşdiyyə məktəbində dərs deyərkən Xəyyamın rübailərindən misallar gətirir, onu şagirdlərə sevdirdi.

4

Xəyyamın rübailəri adi rübailər deyildi. Onlar son dərəcə misilsiz sənətkarlıqla, böyük eşq və məhəbbətlə, səmimiyyətlə yazılmışdı; dərin fəlsəfi fikirlərlə zəngin idi. Xəyyam zamanəsinin haqsızlıqlarını, rəzalətini, ədalətsizliklərini iti qələmilə tənqid edirdi. Fanatik müsəlmanlara, mövhumatçılara və xurafatçılara gülürdü. İnsanları Cənnət və Cəhənnəmə deyil, canlı həyata və dünyaya bağlayırdı. Dünya nemətlərindən ləzzət və zövq almağa, zahidliyə uymamağa çağırırdı. İnsanları xəlifələrin, müftilərin, din xadimlərinin yalan vədlərinə inanmamağa dəvət edirdi. Gündə bir məzhəb çıxaran, yol ayıran, təriqət yapan xadimi-ədyanlara nifrət püskürürdü.

Məzəb, din düşünür bir yığın insan,
Bir yığın da “şəklə” “yəqində” heyran.

¹ Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981, с. 270.

“Qafillər, yol nə o, nə budur!” – deyə

Pusqudan qışqırır biri naghahan.

Xəyyam insanları mənəli və şad yaşamağa dəvət edirdi. “...Xəyyamın əsərlərində tez-tez təsadüf edilən nəşə, şərab, gözəl, meyxana, çəng, saqi, çəmən, sax, nəğmə və şairə bu kimi sözlər onun məhz bu fikri ilə [aqnostik və sensualist materializmilə] bağlıdır. Təəssüf ki, bəzi tədqiqatçılar Xəyyamın çox şərab içməkdən və gözəllərlə vaxt keçirməkdən bəhs etməsinə əsaslanaraq, haqsızcasına onu əyyaş və sərsəri adlandırmışlar...”¹

5

El arasında belə bir məsəl var: “Xəyyamsayağı şərab içməyi hər adam bacarmaz.” Cavid də belə düşünürdü.

Xəyyamın Cavid üzərində az-çox təsiri olmuşdu. O, ilk öncə şeirlərində, “Şeyx Sənan” və “İblis”də, daha sonralar “Xəyyam”da xəyyamsayağı dini mövhumata və xurafata qarşı çıxmışdı. “Şeyx Sənan”da şeyxlərə və müridlərə, “Sənan atdı hökmi-Quranı, satdı dini, imanı” sözlərini təsadüfən dedirtməmişdi. “Xəyyam” pyesində bu problemi daha kəskin və ciddi qoymuşdu. Cavid Xəyyamın diliylə həm keçmiş dövrdə, həm də yaşadığı dövrdə baş vermiş və verən haqsızlıq, qanunsuzluq və ədalətsizliyi tənqid etmişdi. Başqa sözlə, Cavid Xəyyam camının idrak camı olduğunu qəbul etmiş, onun parlaq bədii obrazı üzərində böyük məhəbbətlə işləmişdi...

6

Xəyyamın dövründən çox-çox ötmüşdü. O, feodal dövründə - Səlcuq Sultanları dövründə yaşamışdı. Cavid başqa bir dövrdə və mühitdə - sovet dövründə yaşayırdı. Ancaq bu dövr o dövrdən o qədər də fərqlənmirdi. İnsanlar sanki feodalizm dövründə yaşayırdılar.

Dramaturq Xəyyam ab-havasında, Xəyyam mühitində yaşayırdı. Uzun illər bu şair-filosof haqqında düşünmüş, daşınmış, nəhayət, onun həyatını və fəaliyyətini işıqlandıran bir əsər yazmaq qərarına gəlmişdi. Mövzu filosof-şairi çoxdan tutmuşdu və ürəyincə

¹ M.S.Sultanov. Ömər Xəyyam. Ömər Xəyyamın rübairləri kitabında (tərcümə: M.Seyidzadə), Bakı, 1955, səh. 8.

idi. İki şair-filosofu bir-birindən uzun zaman məsafəsi ayırsa da, Cavid ruhən və qəlbən Xəyyama çox yaxın və bağlı idi. Özünün həyatı və taleylə Xəyyamın həyatı və taleyi arasında bir yaxınlıq və doğmalılıq duyurdu. İki dahi sənətkar sanki qabaq-qabağa oturub şirin-şirin söhbət edir, dərdləşir, hərə öz zamanından gileylənirdi...

7

Şair ağır və ləng addımlarla Mirmehdi Seyidzadənin müdir olduğu kütübxanəyə gedirdi. Hərdən ona salam verənlərin salamını alır, sonra çəliyini taqqıldada-taqqıldada yoluna davam edirdi. O, kütübxanəyə çatdı, Mirmehdi ilə salamlaşdı. Onunla köhnə dostu kimi görüşdü. Yarıciddi-yarızarafatla dedi:

- Mərdəkan bağındaki qonaqlığının ləzzəti hələ damağımdan çıxmayıb...

Sözə hər ikisi güldü.

- Xeyir ola, Cavid əfəndi? – Mirmehdi soruşdu. Cavid:

- Xeyirdi, eşitmışəm sənənin kütübxanəndə yaxşı kitablar var.

- Bəli, mən kitab həvəskarıyam və yaxşı kitablarım var.

- Xəyyam haqqında bir şey yazmaq istəyirəm. Mənə ona aid kitablar lazımdır.

- Hansı kitab lazımdırsa, taparam...

Mirmehdi Cavidin maraq dairəsi haqqında belə yazır: “Cavid Şərfin və Qərbin dahi sənətkarlarından Dantenin “İlahi komediya”sını, Hötenin “Faust”unu, Tolstoyun əsərlərini, Sədinin, Hafizin, Xəyyamın şeirlərini çox sevirdi. Müəllimi Rza Tofiqi hörmətlə xatırlayırdı. Filosoflardan Spinozanı, Spenseri çox oxumuşdu.”¹

Cavid Xəyyam haqqında fars dilində yazılmış bir neçə kitab əldə etdi. Bəzi kitabları Mirmehdidən alıb oxudu. Onda olmayanları isə başqalarından tapdı. Şairin həyat və yaradıcılığını, elmi fəaliyyətini bir alim kimi araşdırdı və cib dəftərində narin xətlə qeydlər etdi.

8

1933-cü il idi. Dramaturq əsər üzərində gərgin işləyirdi. Olduqca dalgın idi. Bəzən saatlarla sənət aləminə qapılır, yerindən durmur və yazırdı. (O, əsərlərini adətən gecələr qələmə alırdı...)

¹ Cavidə xatırlarkən (Məqalələr və xatirələr, tərtib edən İsgəndər Orucəliyev), Bakı, 1982, səh. 233.

Aylı-ulduzlu gecələrdən biri idi. Şair yorğunluğunu almaq üçün ayağa durdu. İş otağındakı pəncərəni açdı. Həmin pəncərədən yaşadığı binanın damına qalxdı. Aydın və açıq səmaya bir xeyli tamaşa elədi. Sayrışan ulduzlar ona göz vururdu. Öz-özünə pıçıldadı: “Xəyyam, o böyük sənətkar!..” Sonra üzünü açıq səmaya tərəf tutaraq pıçıltı ilə dedi:

- İzlərim göydəki yıldızları bən,
Lakin onlar pək uzaqdan daha şən,
Daha dilbər və gözəldir, bilsən,
Bizə yaqlaşdımı, bəsbəlli, yaqar,
O alav səndəki gözlərdə də var.

Birdən qulağına Sevdanın səsi gəldi: “Bəni titrətdi bu coşqun sözlər...”

9

Mişkinaz Cavid:

- Cavid əsər üzərində işləməzdən əvvəl o haqda (əgər tarixi əsədirsə) bir çox bədii, elmi əsərlər oxuyardı. O, əsərlərinin üzünü dönə-dönə köçürərdi və hər dəfə də çox böyük dəyişikliklər edərdi. İlk əlyazması nə qədər qatmaqarışıq olardısı, üzünü son dəfə köçürərkən bir o qədər səliqəli yazardı.

Yadımdadır, bir dəfə yorğun halda, qoltuğunda xeyli kitab evə gəldi. Elə bildim ki, yenə də mənim üçün kitabxanadan maraqlı əsərlər gətirmişdir. Lakin mən səhv etmişdim. Bu dəfə Cavid kitabları mənim üçün yox, özü üçün gətirmişdi.

Cavid hərdən gətirdiyi kitabları mənə oxutdurub özü uşaq marağı ilə dinlərdi. O gün gətirdiyi kitabları isə, təəssüf ki, mən oxuya bilməzdim. Kitabların hamısı farsca idi.

Cavidə dedim ki, kitabları görərkən elə bildim ki, mənim üçün gətirmisən. O, sakit bir ahənglə dedi: “Yox, bunları özüm üçün gətirmişəm”. Sonra mənə böyük şair Ömər Xəyyam haqqında əsər yazmaq fikrində olduğunu söylədi. O, Ömər Xəyyam haqqında yazılmış elmi əsərləri, şairin rübailərini diqqətlə oxuyur və bəzilərini yazacağı əsərində istifadə etmək məqsədilə cib dəftərçəsində azərbaycancaya tərcümə edirdi.

Cavid uzun müddət böyük mütəfəkkir, filosof-şair Ömər Xəyyam haqqında düşünür, götür-qoy edirdi. O, çox narahat bir hal keçirirdi. Şairin tarixi faciəsini tamaşaçı və oxuculara daha yaxşı, daha inandırıcı çatdırmaq üçün bəzi səhnəcikləri, hətta dialoqları öz-özünə uca səslə oxuyardı. Belə gərgin iş zamanlarında onun çox xoşladığı qara qəhvəni gətirib yazı masasının üzərinə qoyaraq, sakitcə gedərdik. O çox böyük iştahla qəhvəni içər və işinə davam edərdi.

Cavid “Xəyyam”ı yazarkən, bəzən yazı masasının yanında qoyulmuş sandığın üstündə bardaş qurub oturur və bu vəziyyətdə işləməyi sevərdi.

1934-cü ilin ortaları. Cavidin “Xəyyam” üzərində gərgin işlədiyi vaxtlar idi. Bir gün axşam hara isə qonaq gedəcəkdik. O məni çağırır ded ki, “Sən hazırlaş, mən də o vaxta qədər bir balaca cızma-qarama baxım, sonra gedək”.

Mən hazırlaşdım... Cavid çox gərgin bir halda işləyirdi. Onun qaşları çatılmışdı. Hərdən öz-özünə dodaqaqlı danışdı. Ona mane olmaq insafdan deyildi. Mən bir tərəfə çəkilib əlimə bir kitab alıb oxumağa başladım. Saatlar gəlib keçirdi... İşləyən vaxt arada durub gəzişərdi, amma bu dəfə bir dəfə də olsun yerindən qalxmadı. O, elə həvəslə işləyirdi ki, onu narahat etməyə qıymadım.

Biz qonaqlığa düz dörd saat gecikmişdik. O isə hələ də işləyirdi. Bir qədərdən sonra (deyəсэн çox yorulmuşdu), yerindən qalxdı, üzünü mənə tutub dedi: “Hə, hazırsanmı, gedək!” Mən dinmədim. Onun gözü birdən saatına sataşdı.

“Baho... saat 11-in yarısıdır ki... Gör biz nə qədər gecikmişik. Demə 4 saat yarımdır ki, mən bir nəfəsə işləyirəm.

Cavid birdən bayaqdan tökdüyüm içilməmiş qəhvə fincanını gördü və təəssüflə dedi:

- Mən qəhvəmi də içməmişəm ki...¹

¹ Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlarkən, Bakı, 1976, səh. 40-42. (Xatirə ilk dəfə “Azərbaycan qadını” jurnalının 12-ci nömrəsində dərc edilmişdi.)

Bu dahiyənə əsər belə yaranıb, belə yazılıb! Allah Mişkinaz xanıma rəhmət eləsin ki, o, bu böyük əsərin necə, hansı şəraitdə yaranması barədə bugünkü oxuculara qiymətli bilgiler vermişdir.

Mirzə İbrahimov:

- 1930-cu ilin payızında mən Kommunist küçəsilə aşağı enərkən Hüseyn Cavidlə rastlaşdım. Salam verdim. O məni saxladı, hal-əhval tutdu, birdən dedi: “Niyə küçədə durmuşuq, gedək bizə”. Yuxarı qalxdıq. Oturduq. “Gəl təzə qurtardığım “Xəyyam”dan sənə bir səhnə oxuyum – dedi, – ilk oxucum olacaqsan!”

Cavid, hərarətlə, qızgın oxumağı sevməzdi. Hər halda “Xəyyam”ı yavaşdan sanki öz yazdığını oxumaqdan sıxılar kimi ahəstəcə başladı. “Xəyyam”ın birinci pərdəsində Xəyyamla Sevdanın ilk görüşü, oradakı təmiz ruh və poetik tərəvət məni valeh etmişdi: “Bir tanrıya lazımsa tapınmaq, zövq əhli tapınsın sana” misrasını mən sonralar tez-tez təkrar edərdim. Cavid əsəri büküb susduqda mən “çox gözəldir!” dedim. Daha dalını oxumadı. Mişkinaz xanım özünəməxsus təmkinlə çay gətirdi. Mən təşəkkür edib dərin hissiyyatla o müqəddəs evdən çıxdım.

10

Şair əsər üzərində işə 1934-cü ildə başlayır, onu 1935-ci ildə tamamlayır. Əsər yazılarkən və yazılıb qurtardıqdan sonra mətbuatda türk və rus dillərində xəbərlər dərc edilir. Keçmişdə hansı əsər üzərində işlədiyini gizli saxlayan dramaturq, 1930-cu illərin əvvəllərində, necə deyərlər, yaradıcılıq sirlərini açıb tökür.

1933-cü ildə Azərbaycan şura yazıçılarının Azərbaycan K(b)P MK və BK-ya yazdıqları məktubda bildirilirdi ki, Hüseyn Cavid Şərq materialistinin həyat və fəaliyyəti haqqında “Ömər Xəyyam” adlı pyes yazacaqdır.

Şair partiya qurultayı qarşısında sosialist öhdəliyi götürür, Nətiqi sosializm yedəyinə alır və söz verirdi: “Mən XVII fırqə qurultayı qarşısında gənc yazıçılardan artıq çalışmağa söz verirəm...

Böyük materialist, şair Xəyyamın həyat və işindən bəhs edən “Xəyyam” adlı bir pyes üzərində işləyirəm.”¹

Mətbuatda gedən bəzi xəbərlərə nəzər salaraq.

Azərbaycan yazıçılarının raporu: “Biz söz veririk.” Hüseyn Cavid: “Ömər Xəyyam”. Şərqin materialist şairi Ömər Xəyyamın həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş pyes.

“Na rubece Vostoka”

1934

Hüseyn Cavid: Mərkəzi Firqə Komitəsinin 23 aprel [1932-ci il] tarixli qərarından sonra əski yazıçılara olan əlaqə dəyişdi. Yazdığım mənzum “Səyavüş” pyesi səhnəyə buraxıldı. İndi “Xəyyam” üzərində çalışaraq material toplamaqdayam.

“Gənc işçi”

1934

Şura şairi Hüseyn Cavid müsabiqəyə [Azərbaycan şura yazıçılarının ən yaxşı ədəbi əsərlər müsabiqəsinə] “Xəyyam” adlı pyesini vermişdir. Bu pyesin məzmunu İran klassiki Ömər Xəyyamın həyatı və yaradıcılığını andırır.

“Kommunist”

1934

Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı gələcək sezonda [1936/1937] Hüseyn Cavidin “Ömər Xəyyam” pyesini tamaşaya qoyacaqdır.

“Kommunist”

14 mart 1936

Azərbaycan SŞC-nin 15 illiyi münasibətilə yaxşı ədəbiyyat əsərlərini (cəmi 72 əsər) nəzərdən keçirərək qərara alır:

Üçüncü mükafat:

4. Hüseyn Cavid – “Xəyyam”.

“Kommunist”

18 mart 1936

¹ Azərbaycan şura yazıçılarının [Mir Cəfər Bağirova] raporu, “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 1934; “İnqilab və mədəniyyət”, №3 1933, səh. 1-2.

Bu il [1936-cı il] Hüseyn Cavidin “Ömər Xəyyam” dramı Azərnəşr tərəfindən çap ediləcəkdir.

“Kommunist”
20 fevral 1936

16 oktyabr, Moskva. [1936]

Hörmətli Şenqeli yoldaşa!

Mənim mənzum “Səyavüş” pyesim çapa qəbul edilmiş və tərcüməçilərə verilmişdir. Pyesin son aqibəti mənə məlum olmadığı üçün, tərcümənin qurtarıb-qurtarmadığı barədə və bağlanmış müqavilə əsasında mənə nə vaxt qonorar veriləcəyini mənə xəbər vermək zəhmətini çəkəsiniz. Eyni zamanda mənə xəbər verin görüm iyun ayında Dövlət bədii ədəbiyyat nəşriyyatında işləyən vətəndaş Məmmədağa Əsədullayevə göndərdiyim “Azər” poeması və “Ömər Xəyyam” pyesinin əlyazmalarını siz almışsınızmı? Bunu da xəbər verin. Əyər bu əsərlər Dövlət bədii ədəbiyyat nəşriyyatında yoxsa, mən xahiş edərdim ki, siz bu materialları vətəndaş Əsədullayevin ailəsindən tələb edəsiniz.

Siz, “Səyavüş”ün tərcümə olunmuş hissəsi üçün mənə iyulun əvvəllərində 4875 manat göndərməliydiniz, lakin indiyədək almamışam.

Hüseyn Cavid.

16 oktyabr, Moskva. [1936]

Hörmətli Şenqeli yoldaşa!

Sizə məlum edirəm ki, “Səyavüş” əsərimin tərcümə edilmiş hissəsi üçün mənə çatacaq 4875 manat miqdarında qonorar hələ də mənə çatmamışdır. Yuxarıda göstərilən məbləğin mümkünsə tezliklə aşağıdakı adresə göndərilməsini xahiş edirəm. Bakı, Kommunist küçəsi. Az.MİK binası, Hüseyn Cavid yoldaşa.

Sizdən xahiş edirəm mənim 1937-ci ildə çap ediləcək “Azər” və “Xəyyam” əsərlərim barədə öz rəyinizi mənə bildirəsiniz.

Hörmətli Hüseyn Cavid

20 dekabr.

Bakı, Fioletov küçəsi, № 8

Yoldaş Hüseyn Cavid.

SSRİ xalqları yaradıcılığı Dövlət nəşriyyatı redaksiyası Sizin sualınıza cavab olaraq xəbər verir ki, “Azər” və “Xəyyam” pyesləri 1936-cı il noyabrın 22-də sizə qaytarılmışdır. “Səyavuş” da planda olmadığı üçün çap edilməyəcəkdir.¹

***SSRİ xalqları yaradıcılığı
redaksiyası müdiri Musaelyan.***

(AMDƏİA, Cavid fondu)

AMDƏİA – Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi.

Müsabiqə

1935-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının 15 ili (sovet Rusiyasının və XI qırmızı ordunun Azərbaycanı işğalının 15 ili) tamam olurdu. Azərbaycan Şura Yazıçıları İttifaqı bu münasibətlə müsabiqə elan etmişdi. Cavid “Xəyyam” mənzum tarixi draması ilə müsabiqədə iştirak etməyi qərara almışdı. Müsabiqəyə 72 yazıçının ədəbi əsəri buraxılmışdı. Komissiya üzvləri və münisiflər heyəti kimlər olmuşdu?

Təəssüf ki, mən sualıma cavab tapa bilmədim. Ancaq Turan Cavidin danışqlarından münisiflər heyətinin üzvləri Səməd Vurğunun, Məmmədkazım Ələkbərlinin, (Cavidin şəxsi arxivində ona ünvanladığı məktub saxlanılır) Hüseyn Mehдинin, Əli Nazimin... olduğunu yəqin etdim. Dedim:

- “Xəyyam” müsabiqədə birinci yeri tutub.

O dərhal məni düzəltdi:

- Birinci yer heç kimə verilməyib. İkinci yer Süleyman Rüstəmə verilib...

Rusca yazılmış rəy hazırda Cavidin Bakıdakı ev muzeyində saxlanılır. Təəssüf edirəm ki, orada işlərkən rəyin surətini çıxarmamışam. Yoxsa onu burada əslinə uyğun verərdim. Təəssüflə..

“Xəyyam”a yazılmış rəy

1

¹ Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982, səh. 289-290.

Dramın süjetini Ömər Xəyyam, Nizamülmülk və Həsən Səbbah* – gələcəkdə bir-birlərinə arxa olacaqlarını vəd edən, ancaq sonralar dostluqları Həsən Səbbahın dönüklüyü üzündən qırılan uç yoldaş haqqındakı məşhur rəvayət təşkil edir. Müəllif bu süjet xəttini bir sıra məhəbbət və saray münaqişələrini əlavə etməklə işləmişdir. Dram, müəllifin yazmasınca, opera üçün düşünülmüşdür.

Əsər ustacasına yazılmış, şeiriyyət baxımından əlvandır. Qəfil məqamlar və dramatik kolliziyalarla zəngindir. Bu baxımdan, çox diqqətəlayiqdir. Dram romantik üslubda yazılsa da, 51 nömrəli pyesdə (yəqin ki, bu, müsabiqəyə təqdim edilmiş başqa bir əsərin nömrəsidir. “Xəyyam” 7-ci nömrə altında gedib - R.H.) müşahidə etdiyimiz gərəksiz, qurama teatrallıqdan uzaqdır.

Ancaq tarixilik və faktlar bolluğu baxımından kifayət qədər zəngin olmaması ideya və tarixi ardıcılıq, həmçinin bədii bütövlük tərəfdən əsərin qiymətini azaldır. O saat məlum olur ki, müəllif dövrə aid tarixi sənədlər üzərində kifayət qədər işləməmişdir. Halbuki şərqşünaslıq ədəbiyyatında bu barədə kifayət qədər məlumat var. Dramın iki əsas personajının – Ömər Xəyyam və Həsən Səbbahın birtərəfli təsviri burdan gəlir.

Xəyyam hedonist bir şair kimi təsvir edilib. Halbuki bu onun dünyagörüşündəki istiqamətlərdən yalnız biridir. Özü də bunu rübailəri tədqiq edən burjua araşdırıcıları xüsusən qeyd edirlər. Fəal ifşaçılıq, ateistik yön, yəni Ömər Xəyyamın dünyabaxışındakı əsas istiqamət zəif göstərilib.

Həsən Səbbaha gəlincə, onun tarixi siması tamamilə təhrif edilib. Bu yerdə müəllif mürtəcə müsəlman tarixçilərinin təsiri altına düşüb. Onlar qəsdən və bilərəkdən Həsən Səbbahı – bu azadfikirli, antiklerikal xalq qəzəbini istiqamətləndirən, təşkil edən qəhrəmanı alçaltmışlar. Həsən Səbbahı Mirzə Fətəli Axundov yüksək qiymətləndirir, öz sələfi adlandırır, onu sosial çevrilişlər edən böyük

* Əslində Sabbah.

sima sayır. Pyesdə isə Həsən Səbbah xırda avantürist, araqarışdıran və qatil kimi təsvir edilir.

Bu böyük qüsurlu pyesin tarixi gerçəklik sarıdan dəyərini aşağı salır.

Dramın üçüncü mühüm qüsuru – dildir. Müəllif əsərini onuncun qanuna uyğun bir hal sayılan osmanlıca yazmışdır. Bu, drama xeyli zərər vurur.

Məncə, dramın ustalıqla işlənməsini nəzərə alaraq, göstərdiyimiz nöqsanlara baxmayaraq, müəllifi ikinci dərəcəli mükafatla təltif etmək olar (Cavidə əslində üçüncü mükafat verilib - R.H.). Onsuz da pyes opera üçün nəzərdə tutulduğundan yəqin ki, sonra qüsurlar da düzəldiləcək. 25.XI.35.¹

2

Mənim bura qədər yazdıqlarım və bundan sonra yazacaqlarım “Məncə” deyən rəyçinin (ehtimal edirəm ki, o Əli Nazimdir?..) iradlarına cavab ola bilər. Mən rəyçinin birinci və ikinci abzaslarından başqa qalan abzaslarını qərəzli mövqe hesab edirəm. Əvvəla, qabaqda qeyd etdiyim kimi, Cavid tarixi əsər deyil, bədii əsər yazmışdı. Mövzuda bir sıra sərbəstliklərə yol vermişdi. Bunu bədii əsər üçün məqbul saymaq gərəkdir. “Xəyyam” faktlar bolluğu baxımından da zəngindir. Bədii əsərdə tarixi hadisələrdəki ardıcılığı gözləmək o qədər də vacib deyildir... Dramaturq tarixi sənədlər üzərində bir alim kimi işləmişdir. Özü xüsusi araşdırmalar aparmış, tarixi faktları tutuşdurmuş, daha inandırıcısını əsərə daxil etmişdi. Nə Xəyyam, nə də Sabbah birtərəfli təsvir edilməmişdi. Xəyyamın fəlsəfi və elmi dünyabaxışındakı istiqamətlər dolğun və təbii verilmişdi. Mirzə Fətəli Axundov Sabbahı yüksək qiymətləndirsə də, yanlışlıqlara da yol vermişdi... Pyesdə Səbbah tarixdə, demək olar ki, olduğu kimi göstərilmişdir. Görünür, rəyçinin özünün Səlcuq dövləti, Nizamülmülk və Sabbah münasibəti və s. barəsində dərin biliyi olmamışdı. Sabbah öz dövrünün ən məşhur terrorçusu, tiryəkçəkəni və qatili idi... Müəllif əsəri Azərbaycan türkcəsində və Osmanlı türkcəsində (ləhcəsində)

¹ Rafael Hüseynov. Vaxtdan uca, Bakı, 1987, səh. 173-174.

yazmışdı. Pyes son dərəcə yüksək bədii ustalıqla işlənmişdi. Əsərdə qüsur axtarmaq dənizdə iynə axtarmaq kimidir. Təəssüf ki, “Xəyyam”a birinci mükafat verilməmişdi. Axı, “burjua şairinin”, “pantürkistin” və “osmanlıca yazanın” əsərinə necə birinci mükafat verilə bilərdi?!.. Bax, məsələ bunda idi! Görünür, rəyçinin əsərə ikinci mükafat vermək təklifi münsiflər heyətinin müqavimətinə tuş gəlmişdir...

“Xəyyam” və “Vaqif”

1

Səməd Vurğun 1934-1935-ci illərdə uca kürsülərdən deyirdi: “Biz Hüseyn Cavidin əsərlərindən istifadə etmiş və edəcəyik! Cavid yaradıcılığında biz şairlər üçün öyrəniləsi şeylər çoxdur!..”

O dövrün gənc ədib və şairləri Caviddən öyrənirdi. Bəziləri öyrənə-öyrənə onu bəyənmir, plagiatorluq edir və onu tənqid atəşinə tuturdu. Onlardan biri Səməd Vurğun idi...

Cavidə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında monumental şair obrazı yaradılmamışdı. O, 1935-ci ildə Xəyyamın timsalında belə bir klassik şair surəti və əsər yaratdı. 1937-ci ildə həbs edildi və sürgünə göndərildi. Bəzi dramaturqların əl-qolu açıldı. Cavidin əsərlərinin nəşri, tamaşaya qoyulması və oxunması rəsmi qadağan edildi; nə az-nə çox, düz 20 il! 1937-ci ildə Vurğun “Vaqif” tarixi dramını yazdı. Bu tarixi drama birbaşa və dolayısı ilə Cavidin “Xəyyam”ının təsiri nəticəsində meydana gəldi... Cavid uzun illər “unuduldu”, bəzi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar Vurğunu Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznində yazılmış mənzum dramın banisi elan etdilər. Təəssüf ki, hörmətli Səməd Vurğun Cavidə hörmət əlaməti olaraq, buna etiraz etmədi! Və həmin qələt uzun illər davam etdi. Səməd Vurğun mənzum dramının “banisi” oldu...

2

Heç yadımdan çıxmaz. 2006-cı ildə prezidentin sərəncamından sonra Müəllimlər İnstitutunda Səməd Vurğunun 100 illiyi qeyd edildi. (Cavidin nə 120, nə də 125 illiyi qeyd edildi, baxmayaraq ki, mən buna çox təşəbbüs göstərmişdim.) Məclisə Ədəbiyyat İnstitutundan bir nəfər hörmətli alim, filologiya elmləri doktoru, Vurğunun tədqiqatçısı dəvət edilmişdi. Ona söz verildi. O, nə desə

yaxşıdı? “Azərbaycan ədəbiyyatında heca vəznində ilk mənzum dramı Səməd Vurğun yazmışdı. Bu, “Vaqif”dir...” Necə deyirlər, ayağım yerə yapışdı... Halbuki heca vəznində ilk mənzum dramı Cavid 1910-cu ildə yazmışdı...

3

Bir-iki söz Səməd Vurğun və Adil İsgəndərov barəsində. Mən məşhur rejissor və aktyorla 1970-ci illərin ortalarında tanış oldum. Məqsədim Turan Cavidin təklifilə ondan Cavid haqqında xatirələr almaq idi. O, məni evinə dəvət etdi. Vurğun haqqında, onun Mir Cəfər Bağirovla münasibəti və görüşləri, özünün şairlə dostluğu haqqında çox danışdı. (Mən bu haqda başqa bir kitabımda yazmışam.) Söhbət “Vaqif” pyesindən düşdü. O, birmənalı şəkildə bildirdi: “Pyesin ikinci müəllifi mənəm...” Adil İsgəndərov həm ədəbi materialın, həm də bir rejissor kimi, tamaşanın ikinci müəllifi idi!.. Mən bunu ona görə deyirəm ki, qoy sevgili oxucular iki dramaturqu müqayisə etsinlər və bilsinlər ki, Cavid yazdığı pyeslərin üzərində hər hansı bir dəyişiklik aparmasını rejissor və aktyorlara qadağan etmişdi!

“Xəyyam”ın yoxa çıxması

1

“Səyavuş”ün tamaşasından sonra dramaturqun üç mühüm işi qalırdı. Birincisi, teatrda “Xəyyam”ın tamaşasına nail olmaq. İkincisi, pyesi nəşr etdirmək. Üçüncüsü, əsərə opera üçün libretto yazmaq. Çox ehtimal ki, o, libretto haqda Üzeyir Hacıbəyovla və Müslüm Maqomayevlə... məsləhətləşmişdi. Ancaq dramaturqun arzularının heç biri baş tutmur. Nə libretto yaza bilər, nə də 1935-1936-cı illərdə teatrda əsərin tamaşaya qoyulmasına, nə də nəşrinə nail ola bilər. Bu zaman artıq ölkəni siyasi repressiya dalğası bürümüşdü və hər kəs öz canının hayında idi...

Dramaturq pyesin əlyazmasını teatra təqdim etmişdi. Çox ehtimal ki, rejissor təyin edilmiş, rollar bölünmüş, aktyorlar öz rollarını rol dəftərlərinə köçürmüşdülər...

2

“Çingiz”, “Atilla”, “Şəhla”, “Telli saz”, “Xəyyam” və “İblisin ilhamı” pyeslərinin it-bata düşməsi hamıdan çox Mişkinaz xanımı və Turan xanımı narahat edirdi. Turan Cavid ölənədək ümidini itirməmişdi. Söhbət düşərkən mənə tez-tez deyərdi: “İsgəndər, ümidimi itirməmişəm. Bir zamanlar o əsərlər hardansa çıxacaq...”

Müstəqillik illərində o, prezident Elçibəyin köməylə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivlərində axtarış apardı. Mənə hey deyərdi: “Atamın xəttini məndən yaxşı tanıyan yoxdu.” Təəssüf ki, o, arxivdən heç bir şey tapa bilmədi. O, buna nə qədər təəssüflənir və heyfslənirdi?!. (Mən bu haqda başqa kitabımda geniş yazmışam.)

3

1957-ci il idi. Bir neçə ay idi ki, Cavidə bəraət verilmişdi. Ümidini itirməyən Turan xanım “Xəyyam” pyesini axtarırdı. O, bu haqda yazırdı: “1935-ci ildə tamamlanmış “Xəyyam” pyesi Azərbaycan SSR-nin* on beş illiyi münasibətilə elan olunmuş müsabiqədə mükafata layiq görülmüşdü. Pyesin avtoqrafı olmasa da, vaxtilə başqası tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazması 1957-ci ildə bu sətirlərin müəllifinə əsəri Yerevan şəhərindən tapıb gətirmək nəsisb oldu. Atam, vaxtilə “Xəyyam” pyesinin Yerevanda yaşayan dostlarından birinə göndərirmiş.”

Özü ixtisasca teatrşünas olan və uzun illər Dövlət Teatr Muzeyində direktor işləyən Turan Cavid, kimdənsə əsərin əlyazmasının Yerevan Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının rejissoru Əli Şahsabahlıda olduğunu öyrənmişdi. İndi o, bir qış günündə qatarla Bakıdan İrəvana gedirdi. Onun bu səfəri uğurlu oldu. 2000 min rubl verib, Əli bəydən pyesin əlyazmasını aldı və geri qayıtdı. Həmin gün Cavidin ailəsində böyük bir sevinc yaşanırdı. Ana və bala çox sevinirdilər...

4

- Əlyazma kimə məxsus idi?

Turan xanıma ilk sualım bu olur. O, fikirli-fikirli cavab verir: “Özününkü deyildi.” Yəni Cavidinki deyildi. Adı bugün də bizə

* Sovet Sosialist Respublikasının. – Redaktor.

məlum olmayan bir kəs əsərin üzünü başdan ayağa köçürmüşdü. Sağ olsun əsərin üzünü köçürən də, onu qanlı-qadalı illərdə qoruyub saxlayan da!

- Necədir, Cavidin əsərinə oxşayırmı? – Ona növbəti sualım bu olur.

- Necə oxşayır, özüdür ki, var?!.

- Təhrif-filan?

- Yoxdur!..

- Necə olmuşdur ki, əsər İrəvana gedib çıxmışdı?

- Atam əsəri o zaman Yerevanda yaşayan dostlarından birinə göndərmişdi. Allaha şükür ki, o biri əsərlər kimi itmədi, tapıldı...

Tamaşası və nəşri

Pyes ilk dəfə kitab halında 1963-cü ildə nəşr edilmişdir. Turan Cavidin 1971-ci il və sonrakı illərdə tərtib və nəşr etdirdiyi Cavid əsərlərinin hamısına salınmışdır.

Əsər 1970-ci ildə mart ayının 12-də Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında SSRİ Xalq artisti Mehdi Məmmədovun quruluşunda tamaşaya qoyuldu. Mən tamaşaya bir neçə dəfə gedib baxdım və xoşuma gəldi. Bu haqda gündəliyimdə qeydlərim var. Onu olduğu kimi burada vermək istəyirəm.

1970. 14 mart, şənbə. Saat 20-də Əzizbəyov adına dram teatrında mərhum H.Cavidin “Xəyyam” tamaşasına baxdıq. Tamaşa haqqında nə demək olar? Mən bu suala cavab verməyə çalışacağam.

Əvvəla, çox sevindirici haldır ki, teatr xadimlərimiz yenidən H.Cavid pyeslərinə müraciət etmişlər. Bu, alqışlanmalıdır.

Məlumdur ki, H.Cavid fəlsəfəsini səhnədə açmaq, onu tamaşaçılara çatdırmaq rejissor və aktyor kollektivindən böyük məsuliyyət, bacarıq, yaradıcılıq axtarışı tələb edir. Buna görə mən teatr kollektivinin nəzərinə bir şeyi çatdırmaq istəyirəm ki, H.Cavid fəlsəfəsini, zəkasını, dünyabaxışını açmaq, o, rəhmətliyi yenidən

diriltmək, həyata qaytarmaq deməkdir. Bu, rejissordan xüsusi bir məharət, aktyorlardan yaradıcı gərgin əmək, axtarış tələb edir.

Demək olar ki, respublikamızın görkəmli incəsənət xadimlərindən olan Mehdi Məmmədov bu çətin və şərəfli işin, məsuliyyətli təşəbbüsün öhdəsindən gəlmişdir.

H.Cavidin “Xəyyam” dramı 6 pərdədən ibarətdir. Tamaşada isə drama 3 pərdədən və 9 şəkildən ibarətdir.

Əvvəlcə birinci pərdə haqqında:

1. Mədrəsə yaşayışı.
2. Nişabur bazarı.
3. Alp Arslanın sarayı.

Birinci pərdə qalan iki pərdədən daha çox qüsura malikdir. Rejissor və aktyor dostlarım məndən inciməsinlər. Mən həmin çatışmazlığı göstərməyə səy edəcəyəm. Mənə elə gəlir ki, onlar inciməməlidirlər, çünki tənqid dostlar üçündür.

Xəyyamın adı gələndə bizdə istər-istəməz XI-XII əsrlər, yəni görkəmli mütəfəkkirin yaşayıb yaratdığı illər, 1040-1123-cü illər gözümüz qarşısında canlanır. İndi diqqət yetirib görək ki, 1 pərdədə baş verən hadisələr bu dövrə uyğun səpgidə, planda verilibmi?

Əlbəttə, nisbətən verilib. Lakin bu nisbətənin altında böyük qüsurlar, çatışmazlıqlar qabarıq surətdə nəzərə çarpır, tamaşaçılarda hadisələrə qeyri-real münasibət bəsləmək üçün şərait yaradır. Elə götürək “Alp Arslanın sarayı” şəkili. Hörmətli Mehdi Məmmədov, bizim bu sualımıza cavab ver görək, Xəyyamın dövründə də balet var idimi? Əlbəttə, yox. Ancaq səhnədə iki rəqqasın (rum rəqqasların) balet formasında oynaması adamda nə qədər ikrah hissi oyadır, ona yabançı hiss aşılayır. Mənə elə gəlir ki, bu səhnə nə qədər gülməli olsa da, o qədər də nifrət etməli səhnedir.

Başqa bir nöqsan. Alp Arslan əmr edir ki, ərəb rəqqasələri gəlsin. Ərəb rəqqasələri gəlir, lakin oynadıqları hansı xalqın rəqsidirsə, ha düşünürəmsə də buna bir cavab tapa bilmirəm.

Başqa bir nöqsan. Görəsən, Xəyyamın dövründə də ərəb rəqqasələri saçlarını kəsdirib rəqs edirmişlər, ya saçlı rəqs

edirmişlər? Bizə elə gəlir ki, hər halda saçlı rəqs edirmişlər. Ola bilər ki, bu da çox nadir halda olar, ərəb rəqqasəsi saçını kəsdirib oynasın, rəqs etsin. Lakin tarixilik prinsipi etibarı ilə, əlbəttə, ərəb rəqqasəsi saçlı olmalıdır.

Gördüyünüz kimi, belə elementar, primitiv şeylər tamaşaçının gözündə bir fil, dağ boyda olur. Tamaşaçı ona qeyri-təbii olan şeyləri isə rədd edir və buna haqqı var.

Sevda hərdən-birdən ərəb musiqisi altında çalır oxuyur. Bu yaxşıdır. Lakin Sevdanın çaldığı musiqi ilə orkestrin çaldığı musiqi arasında dərin bir uçrum vardır. Ay qardaş, Sevda bu alətdə gözəl hava ifa etdiyi halda, başqa yerdə simfonik orkestr Allah bilir nə fiğan edir? A başınıza dönüm, məgər bu da çətindir ki, ərəb musiqisi alətinə uyğun başqa bir musiqi afəti seçəydiniz ki, o da tamaşaçıya bir zövq verərdi, onun duyğularını oxşayaydı və ən vacibi bu qeyri-uyğunsuzluğu aradan qaldırardı.

2-3-cü pərdələr haqqında danışmıram, çünki bu pərdələr həqqən yaxşı düşünülüb tərtib olunmuşdur. Bu pərdələr bəzi cüzi nöqsanlara baxmayaraq, diqqətəlayiqdir.

İndi isə əsərin musiqisi haqqında:

Məndən soruşsalar ki, ən çox sevdiyin bəstəkarlar kimdir? Mən hörmət və ehtiramla Üzeyir bəy Hacıbəyovun və Cahangir Cahangirovun adını çəkərdim.

Müasir zəmanəmizdə C.Cahangirov ən istedadlı, bacarıqlı, böyük yaradıcılıq təxəyyülünə malik, məhsuldar bəstəkar kimi tanınmışdır. Mən C.Cahangirovun əsərlərinə böyük maraqla qulaq asıram, onun pərəstişkarıyam. Məndən soruşsaydılar ki, C.Cahangirovun şah əsəri hansıdır? Deyərdim ki, “Füzuli kantatası” və bir simfonik muğamı. Bəs kantatalar arasında dünyanın hansı bəstəkarlarının əsəri daha yüksək zirvədə durur? - Əlbəttə, C.Cahangirovun “Füzuli kantatası” dünya musiqiçiləri tərəfindən yazılmış bütün kantataların tacıdır, - deyərdim. Mənə elə gəlir ki, bunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Cahangir Cahangirov “Xəyyam” tamaşasına necə musiqi bəstələmişdir?

Mənə elə gəlir ki, o, bu gözəl əsərə gözəl də musiqi bəstələmişdir. Lakin C.Cahangirov da bağışlanmaz səhvlərə yol vermişdir. Bildiyiniz kimi, “Xəyyam” dramdır və ona biz M.F.Axundov adına opera və balet teatrında yox, Əzizbəyov adına dram teatrında baxırıq. Yəni tamaşa opera yox, dramadır. Mənə elə gəlir ki, fikrim aydındır. Onu demək istəyirəm ki, görkəmli bəstəkar həddindən artıq səy göstərərək dramatik əsərdən opera yaratmaq istəmiş, ona opera musiqisi əlavə etmişdir. Soruşulur: Belə yersiz hoqqabazlıqlar, oyunbazlıqlar kimə və nəyə gərəkdir?..

İndi isə aktyor kollektivi haqqında:

Tamaşanı oynamaq üçün pis aktyorlar heyəti seçilməmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, aktyor oyunlarında çatışmazlıq vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, aktyorlar artıq hərəkətlərə, süni ifadələrə, yersiz mimikalara yer verir, dramanın təsir qüvvəsini, pafosunu aşağıya salırlar. Rolları ifa edənlər çox vaxt qeyri-real görünürlər. Tamaşaçı hiss etmir ki, bu aktyordur, yaxud H.Cavidin yaratdığı obrazlardır. Ümumiyyətlə, aktyorların hərəkəti mövcud dramanın ruhuna uyğun deyildir, sönükdür, cansıxıcıdır. Mənim fikrimcə, aktyor elə olmalıdır ki, tamaşaçı səhnədə onun aktyor, yaxud surətin əsil ifaçısı olmasını hiss etməsin. Yəni elə düşünsün ki, doğrudan da, səhnədə şairimizin yaratdığı qəhrəmanlardır. Əsil aktyor məhz belə olmalı, yaratdığı obrazla yaşamalıdır. Bax, onda tamaşaçılar ondan razı qalarlar.

Ümumiyyətlə, belə təşəbbüsü, yeni tamaşaları alqışlamaq lazımdır. Ancaq çalışmaq lazımdır ki, qüsurlar azalsın, olmasın. Onda böyük tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanmaq olar, hər iki məxluq arasında ünsiyyət genişlənər.

* * *

O zaman mən bu dırnaqarası resenziyanı yazarkən Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin son kursunda oxuyurdum. Mən artıq çoxdan unutmuşdum ki, belə bir şey

yazmışam. 41 ildən sonra arxivimi araşdırarkən həmin qeydlərə təsadüf etdim və diqqətlə bir də oxudum. Qeydlər yazılarkən mənim 27 yaşı, çox-çox sonradan oxunarkən 68 yaşı var idi. Etiraf edirəm ki, “Xəyyam” tamaşası 1970-ci illərdə Azərbaycan Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuş dram əsərlərindən ən mükəmməl, ən uğurlu tamaşa idi və səhnəyə ilk dəfə görkəmli aktyor və rejissor Mehdi Məmmədov tərəfindən gətirilmişdi. Mənim tamaşa barəsində mülahizələrim adi bir tamaşaçının mülahizələri kimi qəbul edilməlidir. Necə görmüşəm, necə duymuşamsa, eləcə də yazmışam...

İlham Rəhimli:

- H.Cavidin ən güclü faciələrindən biri 1935-ci ildə dram əsərlərinin müsabiqəsində birinci [üçüncü – İ.A.] mükafata layiq görülmüş “Xəyyam” pyesidir. Dramaturji sanbalına, bədii siqlətinə, hadisələrin dramatik inkişafına, xarakterlərin güclüliyinə, fəlsəfi kamilliyinə baxmayaraq, “Xəyyam” əsəri yalnız 1970-ci ildə səhnə üzünü gördü. Səhnə quruluşunu Mehdi Məmmədov verən bu tamaşa monumentallığı, təlqin etdiyi estetik gözəlliyi ilə 70-ci illərin maraqlı tamaşalarındandır...

Tamaşaya layiq olduğu qiyməti mən yox, İlham bəy vermişdir.

Tamaşanın proqramı *

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” pyesi 1935-ci ildə yazılmış və o vaxt ən yaxşı səhnə əsərləri müsabiqəsində mükafat almışdır.

Əsərin qəhrəmanı Şərqin böyük mütəfəkkirlərindən biridir. Ömər Xəyyam Nişaburi (1040-1123) Səlcuqlar dövlətinin inkişaf dövründə, türk xaqanları Alp Arslanın və onun oğlu Məlik şahın hakimiyyət sürdüyü illərdə yaşamış, öz əsrinin ən parlaq elmi, ictimai, fəlsəfi zəkalarından olmuşdur. O, öz əsərlərində qədim yunan filosofları Aristotelin (Ərəstunun), Ptolomeyin, Evklidin, Orta Asiya və İran alimləri Fərabinin, Biruninin, xüsusilə öz

* “Xəyyam” tamaşasının proqramı mənim şəxsi arxivimdə saxlanılır.

müəllimi İbn Sinanın təlimini davam etdirməkdən əlavə riyaziyyat, cəbr, həndəsə, fizika, astronomiya sahəsindəki bir sıra orijinal kəşfləri ilə Avropa alimlərini dörd-beş əsr qabaqlamışdır.

Xəyyam fəlsəfi görüşləri etibarlı ilə azad fikirlidir, panteist və materialistdir. O, gerçək aləmi, elmi kor etiqada qarşı qoyur, mövhumata, xurafata, insan zəkasını buxovlayan adət və təriqətlərə amansız düşmən kəsilir. Elə bunun üçün də böyük alim və şair öz zamanəsi ilə dərin münaqişə və ixtilaflar içərisində qalmış, faciəli ömür sürmüşdür.

Ömər Xəyyam öz şeirlərində bu dünyanın gözəlliyindən, zövq-səfasından nəşələnməyi, şərabı, musiqini təbliğ və tərənnüm etsə də heç vaxt şərab düşgünü və əyyaş olmamış, özünü və ani, boş əyləncələri düşünməmişdir. O, əsrlərin arxasından boylanıb gələcəyi görən, bəşəriyyətin, gələcək nəsillərin talei haqqında düşünən əzabkeş, cəfakeş filosoflardandır. İnsan səadət üçün doğulur; o, şad və xoşbəxt olmalıdır! – Xəyyamın sevinci də, kədəri də bu nəcib arzudan doğur.

H.Cavidin Xəyyam mövzusuna marağı isə qəhrəmanın şəxsiyyətindəki bu nəcib dramatik keyfiyyətlərdən, onun təzadlarla dolu həyatından, təbiətindən irəli gəlir.

Pyesin mürəkkəb dramaturji kompozisiyası, qol-budaqlara ayrılan süjeti, çoxlu hadisə xətləri vardır. Onların əksəriyyəti əsas qəhrəmanın həyatı və talei ilə bağlıdır.

Dramaturq çox xəsis, lakin incə tərzdə Xəyyamın həm ictimai, həm də şəxsi faciəsini nəqs edən hadisə xətləri yaradır.

Birinci xətt qəhrəmanın mədrəsə yoldaşları olan istedadlı diplomat Xacə Nizam və mənəsb düşgünü, terrorçu Həsən Sabbah ilə əlaqədar səhnələrdən keçir, onun Alp Arslanla, Məlik şah,* Müfti və Xəlifə ilə münasibətlərindən üzə çıxır.

İkinci xətt Xəyyamın öz sevgilisi Sevda, ürək dostları Rəmzi və Xərabati ilə bağlı olan epizodlarda aşkara çıxır, hər iki faciə

* Əslində Məlikşah.

xəttinin əlaqəli inkişafı isə bizdə mühit və zaman, həyat və qəhrəman haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Müəllif öz pyesində bir sıra tarixi və bioqrafik faktlara sadıq qalmış, onlardan məharətlə istifadə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, habelə burda Ömər Xəyyam, Xacə Nizam, Həsən Sabbah, Alp Arslan, Məlik şah kimi şəxsiyyətlərin iştirakına baxmayaraq “Xəyyam” pyesinə tarixi əsər kimi yanaşmaq, pyesdə və tamaşada arxeoloji və etnoqrafik dəqiqlik axtarmaq düzgün olmazdı.

“Xəyyam” müstəqil sənətkar təfəkkürü və xəyalı ilə cilalanmış, obrazlar aləmində təcəssüm tapmış müasir ruhlu romantik faciədir. Burası da maraqlıdır ki, bu pyes dünya ədəbiyyatında Ömər Xəyyama həsr edilmiş ilk və yeganə dram əsəridir. Onu səhnədə ilk dəfə canlandırmaq təşəbbüsü isə bizim teatra məxsusdur.

Tamaşada Cavid teatrı tələblərinə uyğun olaraq bir sıra şərti ifadə vasitələrindən, xalq, meydan teatrının əlvan üsullarından, çoxlu musiqi, mahnı və xor nömrələrindən və qeyri müxtəlif ünsürlərdən istifadə olunmuşdur, yaradıcı kollektiv bu əsərin səhnə həllini, müxtəlifliyin vəhdətində, əlavanlığın ahəngində aramışdır.

Cavid və teatr

İstər Cavidin özünün sağlığında baxdığı tamaşalarda, istərsə də sonralar dramaturqun tamaşaya qoyulmuş pyeslərində bir sıra hallarda Cavid teatrı və dramaturgiyasının estetik prinsipləri pozulmuşdur. 1920-ci illərdə tamaşaya qoyulmuş “İblis” buna parlaq misaldır. Teatr zahi əlvanlığa uyaraq, yersiz effektlərdən, xüsusilə balet səhnəsindən, əsərə az, yaxud heç dəxli olmayan musiqi və rəqslərdən istifadə etmişdir. Öncə Cəfər Cabbarlı və b. tənqidçilər, sonralar görkəmli teatrşünas Cəfər Cəfərov və Tamilla Təhmasib buna qarşı çıxmışlar. Cəfərov bu haqda yazmışdır: “...Tamaşaları əsərə az dəxli olan və ya heç olmayan musiqi, balet, nəğmələrlə “zinnətləndirmək” o zamankı [1920-ci illərdəki] teatrın

“xəstəliklərindən” biri idi ki, bu, Cavid tamaşalarında bəzən hədsiz şəkil alırdı.”¹

Təəssüflər olsun ki, dünən də, bugün də bəzi quruluşçu rejissorlar və teatrlar həmin xəstəlikdən yaxa qurtara bilməmişlər...

Turan Cavid və rejissor

Turan Cavid “Xəyyam”ın premyerasına – ilk tamaşasına dəvət almışdı. O, mənə də müzakirələrdə iştirak etməyə dəvət etdi. Hansı səbəblərdənsə mən iştirak edə bilmədim. Ancaq 1982-ci ildə “İblis”in ilk tamaşasına birlikdə getdik, müzakirələrdə o çıxış etdi (Mən bu barədə başqa kitabda geniş yazmışam), mən iştirak etdim. Sonralar “Xəyyam” tamaşasından söz düşərkən Turan xanım dedi: “Mehdi teatr texnikumunda Cavidin tələbəsi olub. Cavidə yaxşı duya bilir. Özü də Teatr İnstitutunda bir yerdə işləmişik. Xahiş etdim ki, əsərin üzərində çox əl gəzdirməsin. O da mənim xahişimi qəbul etdi.”

Mən ona sual verdim: - Tamaşada Xəyyamdan belə bir beyt var: “Fələyin yazdığını mən poza bilsəydim, həmə, // Onu arzumla, məramımla yazardım təzədən.” Mən bu beyti əsərdə axtardım, amma tapmadım.

Mənim bu sözümlə o gülümsündü və dedi:

- Mehdi mənim razılıqla o beyti tamaşaya daxil etmişdi. Məndən xahiş etdi ki, tamaşaya belə bir beyt salmaq istəyirəm, etiraz etmirsiniz ki? Mən də dedim ki, etmirəm. Sən o beyti pyesdə tapa bilməzdin...

Tamaşanı hazırlayanlar və rolların ifaçıları

Quruluşçu rejissor – SSRİ xalq artisti Mehdi Məmmədov.

Rejissorlar – Məmmədkamal Kazımov və Pərviz Hüseynov.

Bəstəkar – Azərbaycan SSR xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı Cahangir Cahangirov.

¹ Cəfər Cəfərov. Cavid teatri, Əsərləri, I cild, Bakı, 1968, səh. 245.

Rollarda: Xəyyam – Mehdi Məmmədov və Həsən Turabov, Alp Arslan – Ağasadıq Gəraybəyli və Kamil Qubuşov, Müfti – Məmmədrza Şeyxzamanov, Sevdə – Şəfiqə Məmmədova, Saqiyyə – Şövkət Rzayeva və Səfurə İbrahimova, Vəfa – Məryəm Kazımova, Vəfanın qızı – Əminə Babayeva, Xəlifə – Abas Rzayev, Məlikşah – Bürcəli Əsgərov və Əlabbas Qədirov, Səfa – Zabitə Sadıxova və Əminə Yusif qızı, Xacə Nizam – Səməndər Rzayev, Xərabati – Muxtar Avşarov və Sadıq Hüseynov, Rəmzi – Həsən Məmmədov, Həsən Səbbah – Hamlet Xanızadə, Əbutahir* – Sadıq Hüseynov və Muxtar Avşarov, Yusif – Əlabbas Qədirov, Bürcəli Əsgərov, Bağcı erməni – İsmayıl Osmanlı, Əbuşuca** – Cabbar Əliyev, Naib – Elxan Hüseynov, Saib – Ramiz Məlikov, Hacib – Hamlet Qurbanov, Yavər – Məcid Dadaşov, Cəllad – Məcid Şamxalov və Mustafa Süleymanov, Bədəvi ərəb – Ağahüseyn Cavadov və Məmməd Sadıqov, Çadırçı – Hacıməmməd Qafqazlı, Çömləkçi – Mustafa Süleymanov, Gənc çadırçı – Məcnun Hacıbəyov, Birinci məzarçı – Məmməd Sadıqov və Ağahüseyn Cavadov, ikinci məzarçı – Mustafa Süleymanov, Birinci tələbə – Rafiq Əzimov, İkinci tələbə – Yusif İskəndərov, Birinci qulam – Aqşin Vəlixanov, İkinci qulam – Arif Namazliyev, Hacı İsmayılov, Birinci satıcı – Fəzil Salayev, İkinci satıcı – Şahin Abışov, Üçüncü satıcı – Məmmədşah Atayev.

Qaranlıq məqamlar

Dediyim kimi, Xəyyamın həyatı, taleyi, yaradıcılığı, şəxsiyyəti, bir sözlə, mövzu Cavidı çoxdan maraqlandırır və düşündürürdü. Qısa bir zamanda mövzu üzərində düşünüb, əsər qələmə almaq, ümumiyyətlə, Cavidin yaradıcılıq metoduna ziddir.

Sual oluna bilər: Dramaturq pyes üzərində işlərkən hansı mənbələrdən istifadə etmişdir? İran xəyyamşünaslarından Rəhmət Dastaniyanınmi, Hüseyn Danişinmi, Xəyyam avtobioqrafçılarından Əbül Həsən Beyhakinmi, Nizami Aruzi Səmərqəndininmi, İbn əl-Kiftininmi, İbn əl-Asrininmi, Zəkəriyyə Qəzvinininmi?.. Xəyyamın rübailərini hansı kitabdan almış,

* Əslində Əbu Tahir.

** Əslində Əbu Süca.

türkcəyə çevirmiş və əsərində istifadə etmişdir?.. Mən bu suallara cavab verməkdə acizəm. Suallara yerli-yataqlı cavabı ərəb və fars dilini bilən mütəxəssislərin öhdəsinə buraxıram. Birmənalı şəkildə bildirirəm: Dramaturq əsər üzərində işlərkən ən möhtəbər mənbələrdən istifadə etmişdir! Bircə fakt. Bəzi mənbələrdə Alp Arslanın kim tərəfindən öldürülməsi konkret məlum olmur, qaranlıq və dumanlıdır. Ancaq xəyyamşünaslar tərəfindən Alp Arslanın Yusif tərəfindən öldürülməsi tarixi məxəzlər əsasında təsdiq edilmişdir. Cavid pyesdə həmin hadisəni olduğu kimi vermişdi. Bu, mənə əsas verir ki, deyəm: Dramaturq pyesi yazarkən ən möhtəbər qaynaqları və xəyyamşünasların əsərlərini mükəmməl öyrənmişdir.

Axtarışlar sona çatdı

Dramaturq mövzu ilə bağlı ciddi və ətraflı araşdırmalar apardı, material topladı, əsəri yazmaq üçün hazırlıq işlərini başa çatdırdı. Şərqi böyük şair, filosof və alimi haqqında uzun illər düşündüklərini nəzmə çəkməyə başladı. Mövzu onun yaradıcılıq metodu və üslubuna, dünyagörüşünə uyğun idi. Şair həmin əsərdə sanki öz həyatını, öz taleyini, öz faciəsini yazırdı. “Xəyyam” Cavid bədii təfəkkürü və bədii dühasının yeni parlaq səhifəsi, ədəbi məhsulu olmalı idi. Şair-filosof Cavid öz fəlsəfəsini və dünyagörüşünü şair-filosof Xəyyamın fəlsəfəsi və dünyagörüşü ilə çulğalaşdırmalı, ədəbiyyatda yeni söz deməli və böyük qələm sahibi olaraq qalmalı idi. O, “Şeyx Sənan”da, “Peyğəmbər”də, “Topal Teymur”da qazandığı ədəbi təcrübəni “Xəyyam”da daha da təkmilləşdirib dərinləşdirməliyi... Belə də oldu.

2.8. Hakim olduqca yer üzündə şərab...

Şərab gətirin! Şərab!.. Şərab!..
Öylə şərab ki, könlümə yeni alavlar
saçsın, qarşımda yeni pəncərələr açıl-
sın. Mənə Epikürləri, Xəyyamları
coşduran şərab lazım deyil. Yalnız

Atillaları, Neronları tutuşduran kəskin şərablardan istərim...

“İblisin intiqamı”

1

“Xəyyam” dramaturqun həcmcə iri əsərlərindən biridir. Kitab səhifəsilə 140-143 səhifədir. Altı pərdədən ibarətdir. Əsərdə iştirak edənlərin əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətlərdir. Pyesin baş qəhrəmanı Xəyyamdır. Dramaturq “Əşxas”da onu “məşhur şair, filosof” kimi təqdim etsə də, pyesdə yeri gəldikcə onun elmi yaradıcılığı və kəşfləri haqda söz açır. İstər Xəyyamı, istərsə də Alp Arslan və Məlikşahı tarixi şəxsiyyətlər kimi canlandırır...

Xəyyamın tarixi mənbələrdə ətraflı tərcümeyihalı olmadığından, qaynaqlar ziddiyyətli məlumatlar verdiyindən, dramaturq həqiqətə daha çox uyğun gələn məlumatları qəbul, gəlməyənləri rədd etmiş, mövzuya, xüsusilə Xəyyam obrazının bədii təəcəssümünə, əsasən, sərbəst yanaşmış, şairin həyatı ilə bağlı rübailərində ifadə etdiyi fikirlərə üstünlük vermişdir... “Səyavüş” faciəsində tətbiq etdiyi mövzu sərbəstliyini “Xəyyam”da da tətbiq etmiş və bədii cəhətdən daha da təkmilləşdirmişdir.

2

Bəzi mənbələrdə aşağıdakı tarixi şəxsiyyətlərin adlarının yazılışı müxtəlif cürdür. Məsələn, Nizam-ül-Mülk, Alparslan, Məlik şah və s. Cavid həmin tarixi şəxsiyyətlərin adlarını belə vermişdir: Nizamülmülk, Alp Arslan, Məlikşah və s. Bəzi müəlliflər Məlikşahın adında daha çox təhriflərə yol vermiş, “Məlik Şah” yazmışlar. Dramaturq onun adını əslinə uyğun vermişdir. Səlcuqların və Səlcuq dövlətinin tarixini, əsərdə təsvir etdiyi tarixi şəxsiyyətləri mükəmməl öyrənmişdi. Nəinki öyrənmiş, tədqiq, təhlil və analiz etmişdir. Başqa tarixi əsərlərində olduğu kimi, “Xəyyam”da da tarixi şəxsiyyətlərə qondarma rənglər vurmamış, surətlərin dilinə tarixi gerçəklikdən iraq söz və ifadələr verməmişdi.

Bu da şairin ədəbi yaradıcılığa necə ciddi və məsuliyyətlə yanaşdığına sübutdur.

Cavid əsəri yazarkən 52-53 yaşı vardı. 25 illik ədəbi təcrübəyə malik idi. Ədəbi yaradıcılıqda qazandığı zəngin təcrübə ona daha monumental və dahiyənə bir əsər yazmasına imkan vermişdir. Cavidə qədər Xəyyam haqqında müxtəlif janrlarda bədii əsərlər yaradılmışdır. Amma dramatik janrda yazılmamışdı. Bu şərəfli işi öhdəsinə ilk dəfə Cavid götürdü. Xəyyamın həyatı, taleyi və yaradıcılığı dramatik janra uyğun idi. Azərbaycan dramaturqu bunu nəzərə almışdı və nəinki milli ədəbiyyatımızda, Şərq və dünya ədəbiyyatında ilk dəfə Xəyyam haqqında dramatik janrda möhtəşəm bir əsər və ədəbi abidə yaratmışdır. “Xəyyam” Cavidin Şərq və dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi növbəti və son cəhanşümul əsəri idi...

3

Pyesin ilk pərdəsində hadisələr Xəyyamın doğulub boya-başa çatdığı Nişaburda (bəzi mənbələrdə Nişapur) cərəyan edir. Mədrəsədə təhsil alan tələbələr Xəyyamın başına toplaşmışlar. Həmpiyalələri Rəmzi və Xərabati* (onlar rəmzi surətlərdir) onunla bərabər şərab içirlər. Xəyyam – ciddi, səmimi, kəskin baxışlı və coşqun, Rəmzi – arıq və həssas, Xərabati – bir az dolğun, yağız çöhrəli və laübalidir. “Hicaz” çalınır, qədəhlər qaldırılır, münacat səsi ətrafa yayılır. Dramaturq ilk pərdədən oxucu və tamaşaçıların diqqətini filosof Xəyyama, onun materialist düşüncələrinə cəlb edir.

Xəyyam

(heyrat və həyəcanla)

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,

O sağır göy əcəba kimsəyə vermişmi cavab?..

Bu fikirlər Xəyyamın ruhuna, dünyagörüşünə və inamına tamamilə uyğundur.

* Vaxtını meyxanalərdə keçirən kefcil; əyyaş, səfil. Konteksdə kefcil.

4

Yeri, göyü, kainatı seyr edən üç tələbə, üç dost, üç həmpiyalə keyflərindən qalmırlar. Gənc Xəyyam tələbə dostlarından öz ağı, zəkası, düşüncəsi etibarilə seçilir. Onlar kainat haqqında mülahizə və mühakimə yürüdürlər. Xərabati kainat haqqında əfsanəçilərin uydurduqları əfsanələrə gülür, Rəmzi qaranlıq göydə işığın olmasını lazımınca dərk et-

məyən bəşərin acizliyinə və bacarıqsızlığına təəssüflənir, Xəyyam Xilqətin sirrini müəmma hesab edir. Ürfanın – ariflərin uydurduqları hikmətlərə şübhə ilə yanaşır. Cənnəti onların söylədiklərində deyil, bədədə görür. Tələbələr içirlər, sərxoş olurlar, mey axtarırlar. Onlara gücü, ilhamı, nəşəni **abi-kövsər** deyil, mey verir.

5

Tarixdən məlumdur ki, Həsən Sabbahı saraya əsrin Xaqanı Alp Arslanın vəziri Xacə Nizam – Nizamülmülk gətirir. Sonra onlar arasında ixtilaf baş verir və s. Dramaturq əsərdə buna toxunmur və bu heç ona lazım da deyildi. Çünki o, tarix deyil, bədii əsər yazırdı! Onu daha çox obrazlar, onların xarakteri, daxili aləmi, amalı, əqidəsi, düşüncəsi... maraqlandırır.

Oxucu və tamaşaçılar həmin surətlər ilə pyesin əvvəlində “tanış olurlar”. Dramaturq Xacə Nizamı vüqarlı və həlim, Sabbahı titiq və qurnaz kimi təsvir edir. Bu və buna bənzər təsvirlər Cavidin tarixi qaynaqlara nə dərəcədə dərinlən bələd olduğunu göstərir. Digər bir

tərəfdən, dramaturq Xəyyam, Xacə Nizam və Sabbahın uşaqlıqdan dost və yoldaş olmaları faktının üstündən sükutla keçmir.

Xəyyam

İki dostum – Rəmzi,
Şən Xərabati anıb gəldi bizi.
Qayğı bilməz, içərik əylənəriz,
Ayrı olsaq da həqiqətdə biriz.

6

Dostların Ramazan ayında içib keyf çəkmələri Sabbahın xoşuna getmir. Xəyyamla Sabbah arasında ixtilaf pyesin birinci pərdəsində dini ehtiqadla bağlı yaranır. Azad, sərbəst düşünən və heç bir təriqətə xidmət etməyən Xəyyam ismaili təriqətinə xidmət edənlə üz-üzə gəlir. Sabbah şərab sürəhisini və qədəhləri xidmətçiyə göstərərək əmr edir:

- Durma, al, bunları rədd et buradan,
Al da qır həpsini...

Xəyyam

Bədbəxt insan!..

Xacə Nizam

Gedəlim camiyyə

Xəyyam

Camidənsə,

Musiqi məclisi xoşdur bəncə.¹

Sabbah və Sevdə

Cavid Sabbah surətini, demək olar ki, tarixdə olduğu kimi yaratmışdır. O, çox bic, hiyləgər, qurnaz, yaratdığı həşşaşilər təriqətinə bağlı bir insandır...

Sevdə Səlcuqlar sarayında yaşayan zərif bir çiçəkdir. Elə yosma bir gövərçindir ki, bütün dünya az qala onun ardınca uçar. Alp

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005, səh. 14.

Arslanın şən sarayında onun tayı-bərabəri yoxdur... Belə bir gözələ vurulmamaq, belə bir gözəli sevməmək mümkünmü?..

Sevda Nişaburda ad çıxarmış, elmi-heyətdə (astronomiyada) mahir olan, adını eşidib üzünü görməyən Xəyyamı görmək üçün mədrəsə tələbələrinə məxsus olan odaya gəlir. Burada Sabbahla qarşılaşır. Xəyyamı Sabbahla səhv salır. Ona gözü düşən Sabbah, hind alimindən öyrəndiyi üsulla əcaib bir dərman hazırlayır. Qıza içirib onun namusuna təcavüz etmək fikrinə düşür. Dərmanı şərbət əvəzinə Sevdaya içirir. Sevda bihuş olur.

Sevda

Dəhşət, bu nə əfsanəli türbət,
Bilməm ki, alavdanmı bu şərbət?
Sarmış bəni atəşli böcəklər
Bir baq, nə qıvılcımlı çiçəklər.

Sabbah

Aldırma, sənər şimdi o zülmət,
Hər yanda gülümsər yeni Cənnət.

Onu qara basır. Gözlərinə pəriqiyafəli saray qızları görünür. Sabbah əynində incə kömlək qalanadək onu soyundurur. Bunu gören saray qızları təşvişə düşürlər:

- Ey sevgili afət! Bu nə halət, nə qiyafət?

Nərdə bu lətafət?..

Hər yosmayı qısqandıracaq işvələrin var,

Xoş cülvələrin var.

Sabbah xəyal aləmindən gerçək aləmə qayıdan Sevdanı öpmək istərkən o ayılır. Xacə Nizamın gəlişi onun niyyətini alt-üst edir. Hiyləgər Sabbah aradan çıxır...

Gələcəkdə üç dostun – Xəyyam, Rəmzi və Xərəbatinin təşkil etdikləri keyf məclisində Sevda Sabbahın paxırını açacaq. Sabbah onu məhv etməyi qərara alacaq.

Sevda və saray qızları

Sevdanı tanınmaz halət və qiyafətdə görən saray qızları və Hacıb heyrət və təəccüb içində qalırlar. Hacıb həməən Xacə Nizamdan şübhələnir.

Hacıb

(kinli)

Aydındır, əvət, mədrəsələr həp,

Hər kərpici altında bir əqrəb.

(Xacə Nizamı yaqalar)

Gəl, xain, ədəbsiz, nə cəsərət?!

Saray pəriləri Sevdanı məzəmmət edirlər:

- Sevda?! Bu, nədir Sevda?!

Etdin bizi sən rüsva.

Layiqmi adın gəzsin

Nifrətlə dodaqlarda...

Sevda ona aid edilən iftiraları rədd edir. Xacə Nizamda günah olmadığını söyləyir. Bir əfsuncuya uyduğunu etiraf edir: “Şərbətdən içib sanki bayılıam, // Siz gəldiyiniz anda ayıldım.”

Xəyyam və Sevda

Xəyyamla Sevda pyesin birinci pərdəsində tanış olurlar, daha doğrusu, bir-birini ilk dəfə görürlər. Ah, bu, necə görüş, bu, necə “tanışlıq” olur?!. Şair onu gözəl-göyçək saray qızlarının ahətəsində görərkən özünü itirir, şairliyi başına vurur. Ulduzları göydə axtaran Xəyyam, onları yerdə görür:

- Alqış, bu nə aləm, bu nə tufan?

Çarpışmada ahəng ilə əlvan.

(Sevdayı süzərək)

Ah, sən, hələ sən... Başqa çiçəksin,

Bilməm kimi xoşkam edəcəksin.

Bir Tanrıya lazımsa tapınmaq

Zevq əhli tapınsın sana [Sevdaya] birdən.

Cavid “Bənim Tanrım” şeirində gözəlliyi tanrılaşdırmışdı. Gözəllik şair üçün din, təriqət, məzhəb və Tanrı qədər ülvi və qiymətli idi. O, öz gözəllik Tanrısını Mişkinazda tapmışdı, Sənan Xumarda, Xəyyam Sevdada tapırlar.

“Divanə şair” həmən Sevdaya, Sevda həmən Xəyyama vurulur. Şair vurgunca baxışlarla onu, o, şairi süzür. Alp Arslan sarayının çiçəyi süzgün və yaxıcı baxışlarla ondan uzaqlaşır. Şairin dəli könlü ilhama gəlir. “Gəldin də, nəçin pənbə bulutlar kibi aqdın” misrası ilə başlayan monoloqu bu məqamda yaranır... Xəyyam anlayır ki, yer üzərində “hakim olan” şərabdan da ulu bir qüvvət və qüdrət var: O eşq və məhəbbətdir!..

2.9. Səfil və sərgərdan şair

Pyesin birinci pərdəsi Xəyyamın tələbəlik illərinə həsr edilmişdir. İkinci pərdədə o, artıq mədrəsəni tərk etmiş, həmdərsləri və həmpiyalələrindən uzaqlaşmış, ev-eşiyini satmış, ünvanı məlum olmayan bir yerə köç etmişdir. Xəyyam artıq o Xəyyam deyildir! O, səfil və sərgərdan bir həyat sürür... Həmpiyalələri Rəmzi və Xərabati onu axtarırlar.

Xərabati

(...çadırçıya)

Bana baq... Ey, bana baq, ustabaşı

Gördüyün varmı bizim [Xəyyamı] arqadaşı.

“Xəyyamı gördüm” deyən olmur. Ruhdan düşmüş, tanınmaz dərəcədə dəyişmiş, saçları dağınıq, arıq və solqun çöhrəli şair, şəhər-bazarı veyl-veyl dolanır; ac qalmamaq üçün kitablarını satır:

- Alın, əsla ələ keçməz bu kitab.

Xərabati

O kitabdan eyidir bizcə şərab.

Xəyyam

Al, dedim, al!.. Yeyəcək əkmək için
Para lazım...

Rəmzi

Baqalım bir, nə kitabdır, göstər?

Xəyyam

İbn Sinayı eşitdinsə, oqu
İştə Şərqin o böyük feyləsofu.
Baq, yaratmış nə böyük xariqələr
Bir dəha nuri ki, daim parlar.

Cavid bir necə misrada Şərqin böyük alimi və filosofu, Xəyyamın “müəllimi” İbn Sina haqqında oxucuda dolğun və inandırıcı təsəvvür yaradır. Cahanşümul İbn Sinanın dünya elmi və fəlsəfəsində tutduğu yeri, tutduğu mövqeyi barəsində bir kitablıq söz deyir... Yalnız böyük qələm sahibi, qüdrətli sənətkar buna nail ola bilərdi. Bir neçə misrada böyük İbn Sinanı göyün yeddi qatına qaldıra bilərdi.

O, İbn Sinanın “Məntiq” və “Qanuni-şəfa” kitablarını satır, ancaq onları alan yoxdur. Bu, yalnız Xəyyamın deyil, ağıllılar və ağılsızlar, zənginlər və yoxsullar dünyasının faciəsidir...

Xəyyam piyalə dostları Rəmzi və Xərabatiyə zəndlə baxır, fəqət onlar bir-birlərini çətin tanıyırlar.

Rəmzi

(Xərabatiyə)

Şübhə yoq, sevgili Xəyyamdır, inan.

(qucaqlayıb öpər)

Nə qiyafət bu, əzizim, bu nə hal?

Xəyyamın sanki qafası dönür. Daxilində bir ildırım çaxır, tufan qopur:

- Sorma, hiç sorma ki, oldum pamal,
Ac qalıb iştə qabıqdan çıqdım.
Bu uğursuz yaşayışdan bıqdım
Uğrayan olmadı bir kimsə bana,
Uyudum çox gecələr acqarına.

Bu, həqiqətdir! O, rübailərinin bir neçəsində həyatını beləcə də yazır. Xərabatinin “Sən ki bir şair idin pək rəna, // O da bir faidə verməzmi sana?” sualından, necə deyərlər, bomba kimi açılır?!. Ağzından ətrafa alovlar saçır. Sovet rejimindən cana doyan Cavid öz fikrini Xəyyamın fikrinə qataraq ürəyini boşaldır:

- Şairmi? Saqın, duyduğum ilahamə uyan yoq,

Şeirimdəki əsrarı duyan yoq.

Yoq oqşayacaq ruhumu bir nuri-səadət,

İzlər bəni hər dürlü fəlakət...

Budur hər iki şairin həyat və taleyi; iztirablı və məşəqqətli günlərinin acı naləsi!..

Töhmət, təhqir

Dinsiz, ac-yalavac şair hara gedirsə, təhqir olunur, qovulur, töhmət edilir, alçaldılır, daşa basılır, üstünə tüpürülür... Ac-yalavac bazar camaatının təpki ilə üzləşir. Çadırçı İbrahimin oğlunu Nişaburda, şəhərin izdihamlı küçə və bazarında hamı tanıyır. Çünki onun atası uzun illər bazarda çalışmış, çadırçılıqla məşğul olmuşdu...

Çadırçı usta

Buna [Xəyyama] baq, halına, əhvalına baq,

Sanki zəncirini qırmış dustaq.

Bizə yoldaşdı o rəhmətli baban, [İbrahim]

Bir çadırçıydı o da

Görmədik öylə təmiz bir insan,

Sən nəsin? Bir budala!..

Dramaturq bu monoloqda oxucu və tamaşaçıları Xəyyamın əslinə, ailəsi və atası ilə “taniş edir”. O, bu bədii forma və üsuldan dramatik əsərlərinin bir çoxunda (“Şeyx Sənan”da, “Peyğəmbər”də, “Topal Teymur”da...) uğurla istifadə etmişdi.

Çadırçı usta sözünü bitirər-bitirməz, bazar xalqı, necə deyərlər, dişlərinin dibindən çıxanı şairə deyirlər: “Budala”, “ipi qırılmış

hərif” (dəli mənasında), “sözləri saçma”, “yalandan ad çıxarmış arif”, “Başı boş, cibləri boş, qarnı boş, kədərindən sərxoş” və s. Qara camaat Xəyyamı lağa qoyub gülür və təhqir edir. Onun astronomiya, təbabət elminə vəqif olmasına istehza edir. Şair borclu qalmır. Onu məsxərəyə qoyan bir satıcının “Yeri almış bir öküz buynuzuna, hiç inandinmı ona?” sualına cavab olaraq deyir:

“Ülkər ismlə, diyor, göydə yaşarmış bir öküz,

Bu bir əfsanə, ya altında da varmış bir öküz,

Arif olsaq bu öküzlər arasından bişək

Görünür bir yığın ipsiz və yonulmaz eşşək.”*

Xəyyamın bu sözləri, təbiidir ki, satıcıların xoşuna gəlmir. Onlar “sayğısız abdal Xəyyam bizi təhqir ediyor” deyə haray-həşir salırlar. Rəmzi və Xərabatini “əyyaş, dəli və azğın başlar” adlandırırlar. Necə deyərlər, ağ qaranı basınca, qara ağı basır.

Xəyyamın səfil və sərgərdan həyat sürdüyünü görən və atasını yaxşı tanıyan Çömləkçi Usta ona arqadaşı Xaca Nizamın Alp Arslanın sarayında böyük vəzifə sahibi olmasını xəbər verir. Məğrur şair “şad xəbərə” o qədər də sevinmir. Ustaya mənalı cavab verir: “O həqarətlə, toqatlaqla yapılmış qablar, [çömləklər...] // Düunki şahlar və vəzirler ki, bu gün həpsi xəyal.”

Köhnə tanışları Sabbah və Əbu Tahir gözəl bir şairin iqbalına, pis günə düşməsinə təəssüflənirlər.

Xəyyam

Səni ürkütdü bu halım yoqsa.

Sabbah

Nə səfalət, umulur şeymi bu ya?!

Baş vəzir işlə bu gün Xacə Nizam,

Get də anlat, edər az-çoq ikram.

İkinci görüş

* Dırnaq arasına alınmış rübailəri ana dilimizə Cavid tərcümə etmişdir.

Alp Arslan sarayında xüsusi hörmətə və izzətə layiq olan, belə deyək, yağlı böyrək içində bəslənən Sevda qara qulların çiyində xətti-rəvanda gətirilir. Saray çiçəyi Xəyyam və Sabbahın diqqətini həmişə cəlb edir. Sabbah barmağını dişləyir. İndi-indi anlayır ki, namusuna toxunmaq istədiyi Sevda saray ərkanına aid imiş və orada yüksək mövqe tutmuş. Bu qarşılaşmadan Sabbah nə qədər məyus olursa, Xəyyam bir o qədər sevinir... Saray qızlarının ahətişində seyrə çıxan Sevda tovuz quşunu xatırladır. Ayaqları altına gül-çiçək səpilir. Xəyyam guşə gəlir:

- Bu gözəl yosmaların çiyəndiyi,
Hər çiçək bir gözəlin göz bəbəyi.

Ah, bu munis səs ona necə də tanış gəlir?!. “Kimindir bu səs, kimindir bu ün?” Saray çiçəyi sualına cavab axtararkən, qarşısında Xəyyamı görür və həmişə sual edir: “Hanki sənətə məraqlı edirsən?” Şair ona mənalı və obrazlı cavab verir: “Bəndən çox uzaqda olan göydəki ulduzları izləyərkən, şəhər və gözəl ulduzu qarşımda görürəm. Fəqət göydəki şəhər və gözəl ulduzların alavı bəni yaxmır, önümdə gördüyüm ulduzun gözlərindəki alav bəni yaxır.” Bu gözəl və poetik sözlər Sevdanın ruhunu titrədir. “Arifə bir söz də kifayət edərdi” deyiblər. Sevda ona, o, Sevdaya aşiq olur. Saray ulduzu Xəyyamın böyük hikmət və fəzilət sahibi olduğunu dərhal duyur. Hicran zamanı çatır. Saray qızları Sevdanı Xəyyamdan ayırırlar. Bu gözəllənməz görüşdən məst olan şairin ilham pərisi zorla əlindən alınır: “Könül sənsiz səfa duymaz şəfəqlərdən, çiçəklərdən, // Bütün ruhumda, vicdanımda sənsin, ah... yalnız sən...” – deyər o, ahı zar edir.

Əhdə vəfa

Sabbah Xacə Nizamdan gənclikdə aralarında bağladıqları əhdə vəfa etməyi diləyir. Böyük ehtiyac və səfalət içində yaşayan Xəyyamı saraya götürməyi, himayə etməyi xahiş edir. Uzun zaman bir-birindən ayrı düşən üç dost – Xəyyam, Sabbah və Xacə Nizam

yenidən görüşürlər. Xəyyamın pəjmürdə halı Xacə Nizamı məyus edir. Şair varlığını mübhəm bir heçə bənzədir:

- Saqın, aldırma kor olsun da cihan,
Günəşin nuruna gəlməz nöqsan.
Sən küçülsən də böyüksən, hətta
Qopsa zülmət, yenə parlar o zəka!..

2.10. Alp Arslanın sarayında

1

Xəyyam, Xacə Nizam və Sabbah Sultan sarayında yenidən görüşüb birləşirlər. Bu, onların həyatında əlamətdar günlərdən biri olur. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, onların hər ikisini saraya Xacə Nizam gətirir. Dramaturq Sabbahın saraya gəlişi barəsində heç bir söz demir.

Baş vəzir onları köhnə dostları kimi qarşılayır. Məlum olur ki, dostlar mədrəsədə təhsil alarkən cinayət tərkibli bir hadisə baş vermiş, onlar bir-birindən ayrı düşmüşlər. Xəyyam ev-eşiyini satıb, dilənçi kökünə düşmüş, Sabbah qorxudan İsfahana qaçmış, Xacə Nizam məhkəməyə çəkilmiş, ona işgəncə verilmiş, suçsuz olduğu aşkara çıxarıldıqdan sonra azad edilmişdi.

Xacə Nizam

Söz yox,
Edilən əhdimizi tutmalıyız.

Xəyyam

Yaşamaqçın bana, mümkünə əgər,
Bir əkin tarlası, bir bağça yetər.
Bu da olmazsa yetər nan-pənim.

Sabbah

Bir vəzifəylə sərəfraz eylə.
Dilim acız, nə deyim bilməm ki,
Ah, diriltədin bəni.

Xacə Nizam Xəyyamın xahişini qəbul edir. Sabbaha deyir:

- Sana hər dürlü böyük rütbə yarar,
Bilirim, səndə siyasi başı var.

(*ətrafa*)

Qurnaz tilki.

2

Həmin parçalardan Cavidin tarixi materialları nə dərəcədə diqqətlə və dərindən öyrəndiyi bir daha təsdiqini tapır... Bir neçə cəhətə diqqət yetirək. Xacə Nizam ona təsadüfən “səndə siyasi başı var” və “qurnaz tilki” demir. Tarixi mənbələrdə də, A.Krımski də, Rəhim Sultanov da təsdiq edirlər ki, Sabbah öz dövrünün əzəzil, rəhimsiz, intiqamçı, terrorla məşğul olan şəxslərindən biri idi. Krımski onu “Kovarniy ubiyüa” (“Hiyləgər qatil”) adlandırır. Dramaturq Xacə Nizamın dilindən (tarixi mənbələrdə onlar arasındakı münasibətlər çox gərgin və dramatik göstərilir) “qurnaz tilki” deməklə, Sabbahın rəzil və riyakar bir insan olması haqda oxucu və tamaşaçılarda nəinki tarixən doğru və düzgün təsəvvür yaradır, bir əsərlik söz deyir. Üçüncü bir tərəfdən, Sabbah “Ah, diriltidin bəni” sözlərini elə-belə demir. Xacə Nizam, sözün həqiqi mənasında, onu dirildir, ona yeni həyat verir, sonradan o naxələf çıxır...

Hökmdar və şair

1

Xacə Nizam Xəyyamı Alp Arslana belə təqdim edir:

- İştə hikmətdə böyük qüdrəti var

Cəbrü heyətdə də çox şöhrəti var.

İbn Sina kibi Şərfin yüksək

Bir dəhasından o almış örnək.

Yapacaq olsa rəsadxanə bizə,

Şan verir fənnilə [elmiylə] tariximizə.

Şair-filosof Cavidin şair-filosof və alim Xəyyam barəsində söylədiyi yığcam, fəqət son dərəcə dərin məzmunlu monoloquna

qibtə etməmək olmur. Mən diqqəti sonuncu misraya cəlb etmək istəyirəm. Düşünürəm ki, İlahi, sənətkar böyük mənə ifadə edən fikri yığcam demək üçün hansı bədii dühaya və qüdrətə malik ola bilmiş?!. Mən həmin dühanı və qüdrəti Caviddə dəfələrlə müşahidə etmişəm və edirəm! Həmin misradan bir kitablıq mənə və məzmun duyuram!..

2

Hökmdar şairin elmini, sənətini, alimliyini yüksək qiymətləndirir: “Şübhə yox, burda Xəyyam ikidir, biri alim, biri parlaq şair!..” “Şair, hökmdarın qarşısından” söyləyən şair alçaldı, Xəyyam və Cavid ucaldı, hikmətli və dəyərli sözlərlə; ağılları və zəkalarıyla; əxlaqları və yenilməzlikləriylə!.. Hökmdar şairdən söz istəyir, ürəyi söz üstündə yanan şair görün hökmdara nə deyir?

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,

Badə ibriqinə gördüm ki, yapar qulp, boğaz.

Baq, dedim, bunlar ölən şahü gəda əzası,

Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədalərdə niyaz.”

Alp Arslan şairin dəyərli sözlərinə yüksək qiymət verir. Onun sözlərində kəskin məqamlar görsə də, dərin, incə, həkimanə mənaya malik olmasını təqdir edir. Xacə Nizam: “Xəyyam kibi şairlər pək nadir!” söyləməklə şairi hökmdarın gözündə ucaldır.

Sarayda şənlik və ziyafət

Sultanın da, Xacə Nizamın da, Xəyyamın da kefi kök, damağı çağ! Onlar deyirlər, gülürlər, içirlər. Xurma şərabını üzüm, üzüm şərabını xurma şərabı əvəz edir. Rum və ərəb rəqqasələri məclisi daha da şənləndirirlər. Sarayın gözü iki şəxsə dikilib, Alp Arslan və Xacə Nizam “unudulub”. Kimdir o iki şəxs? Sevda və Xəyyam! Xəyyam Ceyhun qızı Sevdanı görər-görməz guşa gəlir. Saray çiçəyinin süzgün baxışlarından sanki bayılır. Sultan ondan geri

qalmır... Tərən kimi bəslədiyi gözəli Xəlifəyə hədiyyə göndərmək niyyətindədir. Bu, mümkün olacaqmı?..

Sevda könlünü açır

O, uzun zamandır ki, Xəyyamı könlündə bir heykəl kimi yaşadır. Onunla xısın-xısın danışır, gizli-gizli “öpüşür”. Dodaqları bal, dili badam içi olan Sevda onun ağlını başından alır...

Alp Arslanın “Bəndən nə dilərsin?” sualına Sevda mahnı ilə cavab verir:

- Bir vəhşi gövərçin kibi bən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb bağda, çəməndə,
Güldükcə günəş bən də gülərdim
Şən könlümü azadə dilərdim.

Yeri gəlmişkən deyim ki, bu cür müxəmməsləri – beşlikləri Azərbaycan ədəbiyyatına romantiklər, o cümlədən Hadi və Cavid gətirmişlər. Səməd Vurğun öz yaradıcılığında bundan gen-bol istifadə etmişdir. Bəzi sovet ədəbiyyatşünasları həmin beşlikləri Vurğuna aid etməkdə yanlışlığa yol vermişlər...

Sevda bülbul kimi oxuyur. Yox, yox, oxumur, nalə çəkir. Ürəyinin dərini, könlünün sirrini açır. Alp Arslanın gəlin kimi bəzənmiş sarayı rəqs edir, toy-düyün içindədir. Lakin bu, Sevdanın vurğun könlünü açmır. Saray ona bir zindan kibi görünür. O buradan pərvazlanıb uçmaq, əngin fəzalarda qanad açmaq istəyir. Saray mühiti məhəbbət zəncirinə bağlanmış gözəlin qəlbindəki həvəsi söndürür. Altun qəfəslər onu dişləyir, ruhunda acı səslər qoparır. O, quzu kimi mələyir, şən könlünü azad görmək istəyir.

Sevda oxuyur, könlünün dərinliyində gizlətdiyi hissləri gül boxçası kimi açıb Sultanın qabağına tökür. Alqışlanırlar! Alp Arslan onun nə dilədiyini anlaya bilmir:

- Aç könlünü, layiq sana hər dürlü mükafat.
Sevda! Nə dilərsin, gözəlim, aç bana anlat?!

Sevda nə istəyirsə Sultan ona verməyə hazırdır, ta ki o, könlünü açsın:

- Fərmanımı dinlər qoca Üman ilə Quzğun.*

Var işlə, xəzinəmdə yığınlarla cəvahir,

Hər hankısı parlaqsa, əmin ol ki, sənindir.

Sevdanı nə inci, nə cəvahir, nə də sərvət maraqlandırır: “Yoq bir şeyə könlümdə məhəbbət” deyir.

İki aşiqin zəncirlənməsi

Sevdanı Xəyyamdan özgə heç kim və heç nə düşündürmür. O, Sultan qarşısında nəzakət nümayiş etdirir. Namuslu, ismətli qız sirrini Sultana açmaqdan utanır. Sultan təkid edir.

Alp Arslan

Aç könlünü, Sevda nə dilərsin?!

Sevda

Xəyyamı edin əmrinə tabi,

Zəncirlədiniz, işlə bu, kafi.

Məclis şoka düşür, Sultan özünü “itirir”, Xəyyam sevinir. “Sadələvh” Alp Arslan onun nə demək istədiyini yenə anlaya bilmir və sual edir: “Suçu nəymiş, onu göstər?”

Sevdanın da, şairin də suçu o idi ki, onlar bir-birini sevidilər, qəlbən zəncir kimi bir-birinə bağlanmışdılar. Gözləri gülən, qəlbi rəqs edən Xəyyam bu məqamı çoxdan gözləyirdi. Şairin daxildən sevgidolu, naləqarışıq bir məhəbbət alovu qalxır:

- Xəyyamə nə lazımdır ki, zəncir,

Onsuz də küləndir, bu nə təhqir?

Söz Alp Arslanın ürəyincə olmur. O, etiraz edir:

- Xayır, yoq buna imkan

Qırmam səni, aç, söylə nə dersin?

Sevda Xəyyamı göstərərək:

* Səlcuqların sahib olduqları hüdudsuz ölkə və torpaqlara işarədir.

- Şən könlünü şair bana versin.
- deyir. Sultanın fikri alt-üst olur. Ah, o necə də kədərlənir?!
- Sevdayı, dilərdim, gedə Bağdadə hədiyyə,
Qismət bu imiş, oldu böyük şairə töhfə.
Sevda Xəyyama qismət olur.

Xacə Nizam

Birləşdi, demək şeir ilə şair.

Alp Arslan

Bir cift ki, haman eşləri nadir.

Sahir

Sevda namusuna təcavüz etməyə cəhd edən o alçağı unutmamışdı və unutmayacaq da!.. Onunla sarayda “təsadüfən” qarşılaşır. Dərhal da tanıyır. Sabbahı Xəyyama göstərərək deyir:

- Şair nə qadar olsa da mahir.

Məhv olmalıdır şimdi o [Sabbah] sahir.

Söz Sabbaha güllə kimi dəyir. O, narahat olur və sarsılır. Öz-özünə “Yoq şübhə ki, [o zaman] sanmış bəni Xəyyam, // Əldən nə gəlir etsə də edəm?” söyləyir. Sevda barmağını dişləyir. Sabbah qorxuya düşür. Sevda öz-özündən soruşur: “Heyhat! Xəyyam zənn etdiyim o qurnaz bu imiş?..”

- Adın nədir?
- Sabbah.
- Canbaz.

Sabahın fırlıdağının üstü açılır, Sevda ilə aralarındakı münəqişə kəskinləşir.

Hökmdar və üsyançı

Ceyhunda üsyan yatırılmış, üsyanın başçısı Yusif əsir alınmışdı. Xalq bu münasibətlə Alp Arslanı alqışlayır. “Yaşasın Alp Arslan!”,

“Rədd olsun Yusif!” nidaları göyə ucalır. Üsyançı zəncirlənmiş halda gətirilir.

Alp Arslan

[Yusif] Bu nə, miskin canavar!

Atılsın zindana.

İki gün sonra asılsın o dara!

İbrət olsun bütün isyançılara.

Bu əhvalat Xəyyam və Sevdanın gözləri qarşısında baş verir. Onlar Sultandan Yusifin bağışlanmasını xahiş edirlər.

Xəyyam

[Yusif] Dünkü əsirin

Əfv et suçu olmuşsa da.

Binlərcə şəhər, ya qala almaqdan, əmin ol,

Bir sadə çoban könlünü almaq daha məqbul.

Qəzəblənmiş Alp Arslan şairin sözünü yerə salır, onu eşitmək belə istəmir. Mərd, cəsur və qorxmaz Yusif hokmdar qarşısında sınımr, əyilmir.

Alp Arslan

Zəncirini açıdır, ola azad.

Yusif

Əfvinlə sevinməz könül, əfsus,

Zalım yenə zalımdır.

Alp Arslan

Sən həddini aşdın da, rəzalət!

Nərdən sana, bilməm bu cəsarət?

Məğrur Yusif Sultanın nöqsanlarını, haqsız və ədalətsiz əməllərini üzünə deyir, onu tənqid və ifşa edir: “Səhər-axşam zəhər kasələrini sən bizə sundun! Evləri təməlindən yıxdın. Əhalinin var-yoxunu soyub, bayquş xülafəyə göndərdin. Onlar sənə nə verdilər? Əfyunlu Zəm-Zəm suyu, Cənnət. Beyinlər və başlar xurafatla yaprandı. Buna rəhbər sən oldun! Xırsızlara kölə oldun. Yetməzmi bu zillət?!”

Bu sözlər Alp Arslan əsrilə və Stalin dövrü ilə çox həmahəngdir. Həmin qanunsuzluqları, zorakılıqları, qəddarlıqları, zillət və rəzalətləri o dövrdə Xəyyamlar və Yusiflər, bu dövrdə Cavidlər və sovet vətəndaşları görürdülər... Dramaturqun başqa tarixi əsərlərində olduğu kimi, “Xəyyam”da da tarixiliklə müasirlik çulğışıdır.

Alp Arslan

Cəllad!.. Hanı cəllad?

Sevda

Əfv et, ulu Xaqan.

Xəyyam

Əfv etmədə bir dürlü cəzadır,

Qıymaq ona, əlbəttə, xətdir...

Cəllad ata və üsyançı oğul

Uzun illər bir-birindən ayrı düşən ata və oğul Alp Arslan sarayında biri bir cəllad, o birisi bir üsyançı kimi görüşürlər. Bu müdhiş səhnə nəinki “Xəyyam”da, bütün Cavid dramaturgiyasında ən müdhiş səhnədir; hökmdar qəddarlığının misli görünməmiş bir səhnəsidir! Ata oğlunun cəlladı olmalı, Alp Arslan bundan məmnun qalmalıdır. O əmr edir: “Vur boynunu!” Cəllad: “Oğlum!.. Əvət, oğlum!..” deyə fəğan edir. Yusif atasını rədd edir: “Rədd ol, deyilim bən sana evlad!”

Cəllad

Yıllarca qalıb bən sana həsrət,

Qürbətdə buluşduq, nə səadət.

Yusif

Baba olmaz bana cəllad!

Cəllad

Pək suçlu isəm, görməli məzur,*

Aclıq bəni etmiş buna məcbur.

Qatil deyilim, aləti-qətlim.

* Üzürlü, səbəbli.

Alp Arslan*(bağırır)*

Vur boynunu!

Ata oğlunun boynunu vuracaqmı? Adil və rəhimli dramaturq buna “yol verəcəkmı?..” Ata, ata olaraq qalır, oğul “inadkarlıq və sayğısızlıq” göstərir. Ata Xaqana yalvarır: “əfv et oğlumu, qətlimə ver fərman.” Xaqan əmr edir: “İlk öncə atanın, sonra oğlun boynu vurulsun!” Ata oğlunun tərəfini saxlayır: “Öldür də qanın bəlkə durulsun.” Oğul atasını müdafiə edir: “Qansız yaşamaz sevgili Xaqan, // Qan, saçdığı həp qan, içdiyi həp qan!..” Xaqan təhqirə, töhmətə, saymazlığa dözmür. Yavər Yusifi susdurmağa çalışarkən Yusif xəncəri Xaqanın köksünə saplayır. Atasını ölümdən xilas edir, özü öldürülür... Xəyyam bu dəhşətli görüntüdən sarsılır, haldan-hala düşür. Yusif can üstə ikən son sözünü söyləyir: “Cəlladlara, zalımlara nifrət!..” Şair çıldırır: “Çılğın bəşər İblis ilə həmrəh.”

Xəyyam

Bir anda sönüb getdilər onlar,

Yoq artıq o kinlər, həyəcanlar.

Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,

İnsan nə qadar saçma həqiqət...¹

Xəyyam və Yusif İblislə həmrəh olan o dövrün cəlladlarına, zalımlarına, Cavid öz dövrünün cəlladlarına və zalımlarına – sovet rəhbərlərinə nifrət edir...

2.11. Xəyyamsayağı keyf məclisi**1**

Pyesin dördüncü pərdəsi münəccim Xəyyamın rəsədxanasındakı işlərinə, Xəyyam, Rəmzi və Xərabatinin öz arvadları ilə birlikdə təşkil etdikləri keyf məclisinə, Müfti ilə onlar arasında baş verən ixtilafa həsr edilmişdir... Öncə Xəyyam rəsədxanəsi barəsində.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005, səh. 60.

Xəyyamın rəsədxanəsi. O, burada tələbələrini başına toplayıb, axtarışlar aparır. Tələbələr müəlliminin rəhbərliyi altında göy cisimlərini – günəşi, ulduzları öyrənirlər. Onlardan biri Xəyyamın kəşfini – günəşdə ləkə olduğunu yoldaşlarının nəzərinə çatdırır. Kimi elm öyrənməyə, böyük astronomdan bilik almağa səy göstərir, kimi laqeydlik.

Birinci tələbə

Nə tuhafdır bu günəş, baqdıqda
Gözlər ən kəskin işıqdan yorulur.
Ləkə varmış, - deyə Xəyyam onda
Yeni şeylər düşünür, doğrudurmu?

Naib

Bu cəbr, həndəsə, bilməm nə demək?
Uğraşan beynini incitmiş olur.
Cəbrə hər kim verəcək olsa əmək,
Sanırım nəfsinə cəbr etmiş olur.

2

Cavid İstanbulda ali təhsil alarkən Aristotel, Sokrat, İbn Sina və başqa filosofların fəlsəfəsilə tanış olmuş, fəlsəfəyə xüsusi maraq göstərmişdir. Ondan çox-çox qabaq Xəyyam həmin filosofların əsərlərilə tanış olmuş, özü də fəlsəfəyə aid əsərlər yazmışdır. Bu cəhətdən Naib ilə Saibin dialoqlarına nəzər salaq. Naib kitabları göstərərək ondan soruşur: “Nə imiş sanki Ərəstu, Sokrat?”

Saib

Yucadır hər biri bizdən bin qat
(*Xəyyam qapı dalında dinlər*)
İbn Sinaya qapılmış Xəyyam,
O da uymuş qoca yunanlılara;

Dramaturq bu parçada İbn Sina və Xəyyamın aristotelizmin nümayəndələri olduqlarını nəzərə çatdırmaq istəyir. Başqa bir yerdə

Xəyyamın İbn Sinadan örnək aldığını söyləyir. Bu da tarixilik baxımından düzdür.

Xəyyam həm də təbiətşünas alim olmuşdur. Cəbr, həndəsə, astronomiya, fizika, kimya... elmləri üzrə orijinal əsərlər yazmış, kub tənliklərinin həlli qaydasını vermiş, paralel xətlər və nisbətlər nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir və s. Dramaturq yeri gəldikcə onun elmi yaradıcılığına və kəşflərinə ayrıca yer vermişdir.

Aqıl və fəzil insanlar və din

1

Xəyyam, Rəmzi və Xərabati qadınları Sevdə, Vəfa və Səfa ilə son dərəcə gözəl və şairanə bir odada şərab məclisi düzəldib keyf çəkirlər. Deyib-gülür, yeyib-içir, şənlənirlər. Dramaturq bu səhnəni yaradarkən bilavasitə Xəyyamın rübailərinə, rübailərindəki şən-şətarətli məqamlara əsaslanmış, ancaq şairi şərab düşkünü kimi göstərməmişdir. Xəyyamın şeirlərindəki şuxluğu, azadfikirliyi, dünyadolu sevinci, fərəhi, şadlığı..., dinə, xyrafat və mövhumata qarşı düşüncələrini saxlamışdı.

2

Şətarət çiçəyi – Sevdə, Vəfa və Səfa çarşaflarını bir tərəfə buraxaraq sevgililəri ilə yanbayan oturmuş, “şəriət qaydalarını pozmuşlar”. Aşiq və məşuqələr həyatlarında ən mənalı və xoş anlarını və saatlarını yaşayırlar. Klassik ədəbiyyatda və Xəyyam rübailərində tez-tez xatırlanan Saqi camlara şərab doldurub onlara verir. Xəyyamsayağı məclis gətdikcə qızışır...

Xəyyam

“Toz olarkən bən əcəl pəncəsi altında yarın,
Çamurumdan içilən badəyə peymanə* yapın.
Doldurur bəlkə o peymanəyə zəvq əhli şərab,
Dirilib bən olurum bəlkə xərabatə** yaqın.”

Xərabati

* Qədəh, piyalə.

** Kəfcilə yaxın.

İçəlim, iştə var olsun Sevda.

Xəyyam

Yaşasın incə Vəfa, nazlı Səfa.

Rəmzi

Bizə bunlardır, əvət türfə ənis.*

Xəyyamsayağı məclisdə qadınlar barəsində gözəl sözlər söylənir. Qadın kimdir, qadın nədir? Türfə ənis, heçdir qadınsız məclis. “Hanki məclisdə ki, yox cinsi-lətif, // Nəşədən zəvq alamaz bir arif...”

Dramaturq “Xəyyam”a qədər qadınlar haqqında çoxlu-çoxlu gözəl və qiymətli sözlər demiş, bu zərif xilqəti göyün yeddi qatına yüksəltmişdi. Pyesdə Xəyyamın gözəllərə və gözəl qadınlara – zövq və nəşə mənbəyi olanlara qarşı sevgi və münasibətini ümumiləşdirmişdir.

3

Məclisin şirin yerində Xacə Nizam və Sabbah gəlir. Baş vəzir üç dostun yanında üç şətarət çiçəyi görür. Şair onları Baş vəzirə təqdim edir:

- O Vəfa, Rəmziyə munis dildar,

Bu Səfa, rind Xərabatiyə yar.

Çiynədik yaprımış adətləri biz

Böylə azadə ömür sürmədəyiz.

Bən təzad elçisiyim, hər qayğı

Bana saçmaqda səadət işığı.

4

O dövrdə müsəlman Şərqi mütəfəkkirlərini düşündürən ciddi problemlərdən biri qadın məsələsi, qadın azadlığı problemi idi. Bu problem Xəyyamı da düşündürürdü. Xəyyam qadınları azad görmək istəyirdi. Bu, bir tərəfdən, Qurandan, digər bir tərəfdən, şairin təbiət və xarakterindən irəli gəlirdi. Dramaturq onun ağzına aşağıdakı sözləri təsadüfən verməmişdi:

* Tayı-bərabəri olmayan həmdəm.

Şən, gözəl bir qadın azadə gərək!
 Öldə gül qönçəsi ya badə gərək.
 Hanki məclisdə ki, yoq cinsi-lətif,
 Nəşədən zevq alamaz bir arif.

5

Hüseyn Cavidin mənzum dramalarında, o cümlədən “Xəyyam”da sırf romantizm axtarmaq əbəsdir. “Xəyyam” Cavid romantizmilə realizminin sintezidir. O, bəzi səhnələrdə daha çox realist, bəzilərdə isə daha çox romantikdir. Pyesdəki romantizm Xəyyam romantikası ilə həmahəngdir. Burada Xəyyam romantikası ilə

Cavid romantikası çulğasaraq, gözəl bir bədii-estetik aləm yaradır.

Güldü bahar, oldu çəmən laləzar,
 Avladı hər aşıqı bir işvəkar.
 Hər gözəlin başqa bir ilhamı var,
 Xoşdur o afət ki, xoşavaz ola.

Cavidin bu cür dilruba şeirləri oxucu və tamaşaçılara estetik zövq verir. Əruz vəzninin oynaq bəhrlərində yazılmış şeirlər pyesin estetik dəyərini artırır, Cavid şeirinə xüsusi pafos, cəlbedicilik, ahəng, ritm gətirir. Bəzi səhnələrdə Cavid şeiri xüsusi ritm üzərində qurulur ki, bu da əsərin poetik gözəlliyini daha da gözəlləşdirir...

6

Üç dostun qadınları ilə bir məclisdə şənələndiklərinin şahidi olan, din və şəriət qayda-qanunlarının pozulduğunu görən Naib, həməm Müftinin yanına qaçır... Müfti mürid və xocaları başına toplayıb, məclis iştirakçılarının üstünə hücum çəkir.

Xocalar

Xaini məhv etməli, qəhr etməli!

Müfti

Hər kəsi yoldan çıxarıb [Xəyyam] sayğısız,

Dini də əyləncə sayır, qayğısız.

(Xəyyam və qədəhləri göstərir)

İştə, rəzalət yeli, bidət* yeli

Anlatınız kimdir o bilgic dəli?

Sərxoş olub aləmi sərsəmlətir,

Anlamayam bən, şu səfahət nədir?

Şəriət məsələləri üzrə fitva verən, hökm çıxaran Müfti ilə Xəyyamın söz dueli başlanır. İki məslək, iki əqidə, iki etiqad, iki dünyagörüşü, iki fəlsəfə - fəzilət və cəhalət fəlsəfəsi üz-üzə dayanır. Məğrur və azadfikirli Xəyyam Xəlifə və Sultanların önündə əyilmədiyi kimi, Müftinin də önündə əyilmir. Sözüünü şax və düz onun gözünün içinə deyir. Bu cür məqamlarda Cavid Xəyyama, Xəyyam Cavidə çox oxşayır...

Xəyyam

“Həzrəti-müfti, sizə nisbətlə biz,

Həm ayıgız, həm də deyiliz nəşəsiz.

Biz içirik badə, siz insan qanı,

Hankimiz, anlat, daha çox vəhşiyiz?”

A.Krımski yazır ki, Xəyyam bir neçə dəfə Müftinin xunxar (qanıçən) və insan qanı içən olduğunu üzünə demişdi. Bu fakt Cavidə də məlum idi. Buna görə də o, pyesdə həmin ifadələri bir neçə yerdə işlətmışdi. Cavidin tərcümə etdiyi rübainin başqa bir variantını Məhəmməd Hadi bu cür tərcümə etmişdir:

- Səndən biz, əya Müfti ki, çox pərkarız,

Sərməstləriz, səndən, əvət, huşyarız.

Biz badeyi-nab içməkdə, sən xuni-bəşər,

İnsaf ilə söylə: hankımız xunxarız?

Şair Xəyyam həmin rübaidə baltanı kökündən vurur. Sözüünü böyük cəsarət və kəskinliklə, həm xocaların, həm də Xacə Nizamın qarşısında Müftinin üzünə deyir. Üçüncü misrada şair yalnız müftiləri deyil, hökmdarları da ittiham edir. Bu cür düşüncəyə və

* Küfr.

təbiətə malik olan şəxs, təbiidir ki, Cavidin xoşuna gəlirdi və Xəyyam haqqında söylədikləri sözlərə tam uyğundur.

7

Xəyyamın insanı ilan kimi sancan sözlərindən Müfti hiddətlərin və şairi təhqir edir:

Sus də, şaşırdınmı, köpək sərsəri,

Azma, düşün bir gələcək günləri.

Burda həqiqət sana aydın deyil,

Bəlkə qiyamətdə olursun xəcil!

Rəmzinin ona “həqiqətlərə vaqif ol” deməsi Müftini özündən çıxarır. Onları Cəhənnəm odu ilə qorxudur. Şərxoş Xərabari qorxuya düşür və Müftinin:

- Yoqdur aman haqtanımaz qullara!

Zift [qətran] ilə zəqqum içəcəklər tamam.*

- sözlərindən bihal olub ağlayır, qədəhi yerə çırpıb, tövbə edir. Xəyyam Müftini ələ salır, ona istehza edir, tikanlı sözləriylə dalayır:

- Müftini [Xərabati] incitməməliydin, saqın,

Cənnətə əsla bizi qoymaz yaqın...

Bəncə əbəsdir mey olan yerdə su,

Badə verir qəlbə səfa duyğusu.

Eşq ola bir xalqa ki, haq yolçusu,

Həzrəti-Müfti kibi canbaz ola.

* Bu fikir Quran ayələrində var.

2.12. Şərbət və zəhər

1

Xəyyam Səlcuqlar sarayına Alp Arslanın sultanlığı dövründə gəlir. Öncə ondan, sonra oğlu Məlikşahdan böyük qayğı, diqqət və hörmət görür. Şair Məlikşah və Xacə Nizamlı bəzən günlərini xoş və mənalı keçirir. Məlikşah Xacə Nizamlının təkliflə rəsədxana işlərinə rəhbərliyi ona həvalə edir və işin gedişi ilə maraqlanır. Xəyyamın Sevda ilə yaşadığı kasıb komasına baş çəkməyi unutmur...

Məlikşah şairi Nişaburdan kənara çıxmağa, geniş dünyanı seyr etməyə, xəyallardan feyz almağa, Hicaz və Yəmənə, Dəclə sahillərini görməyə dəvət edir... Onunla Müfti arasında baş vermiş ixtilafın səbəblərini şairin nəzərinə çatdırır.

Məlikşah

Nə tuhaf...

Görünür, Müftidə yoqmuş insaf.
Söylüyor, hər şeyi atmış Xəyyam,
Olmuş ən sərxoş, uğursuz adam..

Xəyyam

Doğru, var içkiyə az-çox meylim,
Söylənənlər kibi düşkün deyilim...
Xalqı gördükcə səfalətdə həmə
İçərək vaz keçərim kəndimdən...

2

Şair içkiyə az-çox meyl göstərir, ancaq xalqın səfalət içində yaşaması, güzəranı onu daha çox sərxoş edir. İçki məsələsində Cavidin Xəyyamı bəddii ədəbiyyatda ona qədər yaradılmış Xəyyam surətlərindən, demək olar ki, çox fərqlənir. Cavidin Xəyyamı, bir bəddii obraz olaraq, daha dolğun, daha mükəmməl, inandırıcı, təbii təsir bağışlayır. Bu ondan irəli gəlir ki, dramaturq Xəyyamın yaşayıb-yaratdığı dövrü, onun şeirlərini incədən-incəyə öyrənmiş və duymuşdur. Cavid pyesdə Xəyyam obrazını bəzən öz obrazı kimi düşünür və təsvir edir; müstəsna sənətkarlıq nümayiş etdirir.

3

Gözəlliklə şeir, şeirlə şair çoxdan birləşmiş, bir can olmuşdular. Onlardan biri Sevda, digəri Xəyyamdır. Sevda ərinin rübailərini ilhamla oxuyur:

“Bilməz yarının sirrini bir kimsə cihanda,
Baq zevqinə tale sana yar olduğu anda.
Məhtabə çıxıb könlünü şad eylə ki, bir gün
Özlər də qəmər bizləri, bulmaz şu məkanda”.

Bu, incə, zərif və lətif sözlər Məlikşahın iliyinə, qanına işləyir. O, Sevdadan başqa şeir istəyir. Sevda ona bir başqa rübai söyləyir: “Bir gün dedi gül bülbülə: bən böylə gözəlkən // Zevq almada hər kəs nə için əşki-tərimdən?..”

Məlikşah

İştə bülbülləri inlətdi səsin.

4

Dostun dostundan, düşmənin düşmənçiliyindən olmaz! Xacə Nizam və Həsən Sabbah da beləcə. Bir zamanlar onlar dost və yoldaş idilər. İndi düşməne çevrilmişdilər...

Azgın və hiyləgər Sabbahı Səlcuqlar sarayına Xacə Nizam gətirmiş, onu vəzir etmişdi. Sabbah sarayda onun əleyhinə iş aparmağa başlamış, Məlikşahın gözündən salmağa çalışmışdı. Bu səbəbdən onların arasındakı dəymiş, münasibətləri korlanmış və düşmənçilik səviyyəsinə çatmışdı... Artıq Sabbahın kim və nə olduğu sarayda hamıya məlum idi. Alp Arslanın ölümündə onun da

əli olması haqda söz-söhbət gəzirdi. İşinin fırıq olduğunu görən Sabbah Xəyyam və Sevdadan kömək umur.

Sabbah

Məlikşah gələli

Parlayıb bən onun [Nizamın] oldum sağ əli

Bunu gördükdə qızıb Xacə Nizam.

Diyor, Alp Arslanı öldürmək için

Sən də Yusiflə şeriksin.

Bu dolaşiq məsələ barəsində tarixi mənbələrdə rəylər müxtəlif olsa da, Sabbah şübhə hədəfinə çevrilmişdi.. .

5

Sevda bunu isbat edəcək səbəbi soruşduqda, Sabbah “Xacə yoqdan belə yüz hiylə yapar” söyləyir. Əslində vəzirlərin hər ikisi tülkü kimi hiyləgər, qaplan kimi yırtıcı idilər... Sevda fürsəti əldən vermir, vaxtilə namusuna qarşı edilmiş təcavüz cəhdini ona xatırladır:

...Səni qurtardı ölumdən Xacə,

Yoqsa məhv etdirəcəkdim o gecə.

Onun gözəlliyinə məftun olan canbaz Sabbah cavabında deyir: “Sənin gözlərin bəni öldürdü, yetər!..”

Xacə Nizam məsələni Məlikşaha açır: “Biz avda ikən, Sabbah pusquda dayanmışdı. Yolundan sapmış o hərif bugün-sabah daha da çıldıracaq, şərəfsiz alçaq bənə deyil, sana da qıyacaq.”

Məlikşah

Baqarız, məhkəmə var, qanun var.

Xacə Nizam

Məhv edilməzsə o nankor canavar... [Axırı çox pis olacaq!]

6

Az sözlə böyük fikirlər ifadə etmək, sözə qənaət və qısqanc münasibət Cavidin yaradıcılıq metodu və üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətidir. Cavid az sözlə böyük məna ifadə edən, sözlərinin altında dürlü-dürlü fikirlər gizlənən ustad sənətkardır. Bu baxımdan Məlikşahın birmisralıq sözlərinə diqqət yetirmək kifayətdir: “Baqarız, məhkəmə var, qanun var.” Dramaturq bununla Səlcuq türk dövlətində

qayda-qanunun Baş vəzirin şəxsi ambisiyasından daha yüksəkdə dayandığını nəzərə çatdırır. Türk demokratik düşüncəsinə, dolayısı ilə Xacə Nizamın, belə deyək, hansı quşun yumurtası olduğuna işarə vurmuş olur. Çünki o, Həsən Sabbahın da, Xacə Nizamın da kim və nə olduqlarını yaxşı bilirdi... Başqa sözlə, Cavidin bir çox misra və beytlərində ləl-cəvahirə bərabər, həm tarixi, həm də müasirlik baxımından, qiymətli bədii fikir xəzinəsi yatır. Onun tarixi əsərlərində təsvir etdiyi tarixi fakt və hadisələri incəliklərinə qədər bilmədən izlədiyi fikri anlamaq və açmaq mümkünsüzdür.

7

Tarixə məşhur terrorçu, təriqət başçısı, həşişçi və qatil kimi düşən Həsən Sabbah Xacə Nizamdan intiqam almaq qərarına gəlir. Saqiyyədən gizli Xacə Nizamın şərbət qədəhinə zəhər qatır. Fikrini Əbu Tahirə bildirir:

- Dur, bizim Xacə bulur şimdi cəza.

- Nə imiş?

- Sonra duyarsın, sonra...

Xacə Nizam zəhər qatılmış buzlu şərbəti içməkdən imtina edir. Sevdə öz qədəhi ilə onun qədəhini dəyişdirir. Sabbah təşvişə düşür:

- Vay, sərsəm!..

Şimdi bir anda o gül yüz solacaq,

Solacaq, inləyərək məhv olacaq.

Var o şərbətdə zəhir.

Əbu Tahir

- Ona [Sevdaya] qıyma qımı olur?

- Fərqi nədir?!

Bəni öldürdü onun [Sevdanın] işvələri.

O da olsun, bəri gəl, haydı bəri.

Sabbah bir zamanlar qisasçılıq zəminində Sevdanı öldürmək fikrinə düşmüşdü. Ancaq bu, baş tutmamışdı. Sonra fikrindən vaz keçmişdi. İndi tale elə gətirmişdi ki, zəhərli şərbət qədəhi Sevdanın əlində idi...

Sevda canüstə ikən, zəlzələ baş verir. (Tarixdə belə bir hadisə olmuşdu.) Hər yanda böyük vəlvələ, zəlzələ qopur, tüfanlar köpürür. Gözəl, gülüzlü, gülbədənli, güləndamlı Sevda get-gedə solur. Xəyyamın kinli və acı fəryadları asımanı lərzəyə salır:

- Qalq, oyan!.. Ah niyə susdun gözəlim?!

Həp təbiət, bəşəriyyət zalim...

Söylə, kimdən diləyim bən imdad?..

Həp təbiət, bəşəriyyət cəllad!..

Allah onun piyaləsini devirir, xoş günlərini və eşqini matəmə çevirir. Şairin həyatında ən ağır və sıxıntılı günləri başlayır. Müftilər və Xəlifələr bir tərəfdən, Sevdanın ölümü digər tərəfdən, şirin şərəbina ağrı, zəhər qatır. Şair qovurqa kimi qovrulur, gündə neçə kərə ölüb-dirilir.

9

Artıq nə Sevda var, nə Vəfa, nə Səfa, nə də Rəmzi. Onlar zəlzələ qurbanı olmuşdur. Xəyyam və Xərabati ölənlərin qəbirləri üzərində göz yaşı tökürlər.

- İştə Rəmzi, bu da biçarə Vəfa,

İştə Sevda, bu da nazəndə Səfa.

Beş gün əvvəl gülüşürkən xoşkam,

Susdular zəlzələdən bu aqşam.

Xəyyam, təzad elçisi göylərə qəzəb və nifrət püskürür:

“Badə ibriqimi” qırdın, ya Rəb!

Dərdimi başımdan aşırdın, ya Rəb!

Bən mey içdimsə, əcaib bir hal,

Məst olub Sənmi şaşırdın, ya Rəb!”

10

İki böyük şair-filosof, iki böyük mütəfəkkir! Birinin səsi çox-çox uzaqlardan, birininki çox-çox yaxından gəlir. Biri dərddən mey içib məst olur, digəri yaşadığı mühitin ab-havasından. Onlar ruhən bir-birinə çox yaxın, tarixən bir-birindən çox uzaqdırlar. Cavid də içirdi

* Şərab bardağını.

– qədərincə, Xəyyam da içirdi – bəzən həddini aşırırdı. Ancaq nə o, nə bu içki düşkünü və içki aludəsi deyildi. Cavid Xəyyamdan əvvəl “Topal Teymur”da maraqlı bir Şair obrazı yaratmışdı. Şair şərab içir, bəzən sərxoş olurdu. Teymur onu danlayırdı. Şair hökmdarın qarşısında əyilmirdi. Yeri gələndə ona kəskin cavablar qaytarırdı. Xəyyam və Cavid də beləcə! Birincisi, Sultanların, Müftilərin və Xəlifələrin, ikincisi, Lenin və Stalinlərin, sovet darğalarının qarşısında susmurdu, əyilmirdi. Şairlərin ikisi də vüqarlı, məğrur və yenilməz idi. İkisi də içirdi! İçkiyə az-çox meylləri var idi. Ancaq içki düşkünü deyildilər!..

Xəyyam deyirdi: “Mənim şərab içməyimi Allah əvvəldən bilirdi. Əgər içməsəm, Allahın elmi cəhlə dönmüş olar.” Cavid deyirdi: “Biz şairlər gərək çox şərab içək. Ancaq mənim məcazım bu zəhrimar içkini qəbul etmir.”

11

Mən burada bir **haşiyəyə** çıxmaq istəyirəm. Turan Cavid deyirdi: “Keçmiş ziyalılar hər bazar bir ziyalının evinə toplaşar, yeyib-içər, deyib-gülər, şeir-sənətdən söhbət edərdilər.”

Ona sual etdim: “Kim idi həmin ziyalılar?” O dedi:

- Üzeyir Hacıbəyov, Pənah Qasımov, Seyid Hüseyn, Abdulla Şaiq... Təəssuf belə şeylər indi ya az olur, ya heç olmur. Ziyalılar getdikcə bir-birlərinə yadlaşırlar...

Bir gün Şaiqın oğlu Kamal bəy Cavid müzeyinə gəlmişdi. Turan xanım və o, ordan-burdan söhbət edirdilər. Söhbət axırda gəlib içki üzərinə çıxdı. Kamal bəy dedi:

- Cavid əfəndi şərab içməyi xoşlayırdı.

Turan xanım qəti etiraz etdi:

- Cavid şərabı xoşlamazdı! Sən səhv edirsən.

- Yox, sən səhv edirsən. Bir dəfə siz bizə gəlmişdiniz. Biz bir yerdə oynayırdıq. Atam məni yanına çağıraraq dedi: “Al bu pulu, get mağazadan bir şüşə şərab al.” Getdim, alıb gətirdim...

- Bir-iki dəfə ola bilər. Ancaq atam şərabı xoşlamazdı...

Bu, həqiqətdi! Cavid şərabı xoşlamazdı. - Onun xoşladığı içki təmiz araq və konyak idi, onu da müalicə məqsədilə içirdi, - deyə Turan xanım sözüünə davam etdi. – Bax, təmiz araq bu qrafinə tökər, hərdən ondan

müalicə məqsədilə istifadə edərdi, - deyən Turan xanım ayağa qalxdı, həmin şəffaf qrafini alıb mənə göstərdi və əlavə etdi: “Bu qrafın həmişə bufetin başında olardı.” Sındırmasalar, həmin qrafın Cavidin Bakıdakı ev muzeyində olmalıdır.

2.13. Din və şərab

1

Hüseyn Cavid din və şərab, şəriət və təriqət, iman və küfr problemini “Şeyx Sənan” faciəsində qaldırmış, “Peyğəmbər” və b. Dramalarında davam etdirmiş, “Xəyyam”da nöqtə qoymuşdur. Qurani-Kərimdə mömin müsəlmanlara ağılı başdan alan içkilər, o cümlədən şərab qadağan edilmişdir. “Şeyx Sənan”da bu qadağanı Sənan pozur. “Xəyyam”da isə Xəyyam, Rəmzi, Xərabati, Sevda, Səfa və Vəfa (bunlar rəmzi adlardır) pozurlar. Onların bu hərəkətləri fanatik müsəlmanlar, xüsusilə Müfti və

Xəlifə tərəfindən kəskin qarşılanır...

Cavidin özünün də içkiyə münasibəti maraqlı olmuşdur. Mişkinaz Cavid yazır ki, evimizə bir əziz qonaq gələrkən, yaxud Cavid bir evə qonaq gedərkən azca şərab içərdi və deyərdi: “Biz şairlər gərək çox şərab içək. Ancaq mənim məcazım bu zəhrimar içkini qəbul etmir.”

Pyesdə şərab və keyf məclisi mədrəsə tələbələrinin hücrəsində, Xəyyamın odasında və qəbirstanlıqda təşkil edilir və icra olunur. Bu cəhətdən əsərin ən maraqlı səhnələrindən biri “Məzarlıq”

səhnəsidir. İnsanların ən çox qorxduqları və xoflandıqları yerdə ölmüş insanların ruhu daima dolaşır və ətrafda xüsusi bir mühit, aura yaradır: Vahiməli, qorxulu, xoflu!.. Bu vahiməli və xoflu məkanda iki nəfər qəbir qazır, hökumət tərəfindən axtarışda olan iki cinayətkar axtarılır...

2

Məzarçılar sanki gerçək aləmdən qopub, ölümlər və ruhlar aləminə düşmüşlər. Onları bir-birinə ölümlərin ömür tarixi, əməlləri... haqda məlumat verirlər.

- Biri ölməzsə dirilməz birisi,
- Hiçdir ömrün sonu, yaxud gerisi...
- Bu qəbir, söylə kimindir, əcəba?
- Bu hərif varlı bir axmaqdı, xəsis,
- Nazlı bir yosmaya olmuşdu ənis.
- Yetişib var-yoqu oynaq qadına,
- Yedirir hər gecə oynaslarına.

3

Məzarlıq! İnsan skeletlərindən və ruhlarından yapılmış bir dünya!.. Həmin dünyada kimlər, kimlər əbədi yuxuya getməmişdi?.. Məzarçılar bu haqda düşünüb danışarkən, iki cinayətkarı axtaran məmur və əskərlər onların başının üstünü qaraquş kimi alırlar. Həsən Sabbah və Əbu Tahirin yerini soruşurlar. Məzarçılar çiynirlərini çəkirlər, məmur dərhal bildirir: “Kim onları tutub bizə versə, mükafat alacaq. Özü də nə az-nə çox, 100 altun. Düşünün!”

-Düşünməyə əsas yox, biz burada adam görməmişik.

Məmur məzarçıların sözüne inanır. Onlar gedən kimi Sabbah və Əbu Tahir boş məzardan xortlayıb çıxırlar və onlara hədə-qorxu gəlirlər: “Alın bu altunları, ancaq bizi kimsəyə bildirməyin!” Qorxuya düşən məzarçılar “Həddimizi bilirik” deyər təhlükədən yaxa qurtarırlar.

4

Arvadı və dostu Rəmzi öldükdən sonra Xərabati şərabı su əvəzinə içir. İçkidən qafası pozulur. Səfil və sərgərdan bir həyat sürən rindü xərab dərini dağıtmaq üçün qəbirstanlığa gəlir. Sərxoş Xərabati bu məqamda sanki Kefli İskəndəri xatırladır... O, içir, içdikcə Sevdə, Vəfa, Səfa və Rəmzinin məzarları üstünə şərab çiləyir: “Bu sənin, baq, bu sənin, al bu sənin, // Bu da Xəyyamın əməl qönçəsinin.” “Kefli İskəndər” buna qane olmur. O, göydəkilərə də şərab payı göndərir. Ovcunu şərabla doldurub göyə doğru səpir. Səpdikcə alayıcı qəhqəhələr çəkir:

- Bu da göylərdə gülən sultanatın,
Sən də iç, bəlkə açılısın qanatın...
Sərxoş ol, bunca ağır faciələr
Səni ürkütməsin əsla!.. Desələr
[Zəlzələdən] Çökdü evlər, qırılır ailələr,
Sən haman zevqinə baq, etmə kədər.¹
[Müfti, al bir az da sən iç.]

Müfti

Azgın heyvan!
(*camaata*)
Qətli vacibdir, o tüğyan eylər,
Çıldırıb Tanrıya isyan eylər.

5

Sevdanın ölümündən sonra Xəyyam ömrünün ən ağırılı, kədərli və sarsıntılı günlərini yaşayır. Kədərini göz yaşları ilə isladır.

Xəyyam

...Gülməz artıq o gülümsər yüzlər,
Bizə küskündür o munis gözlər.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005, səh. 98.

Hanı Sevda, o bənim göz bəbəyim?

O bənim sevdiciyim, şən çiçəyim?..

Uyuyub qaldı, onun həsrəti çox,

Bu amansız gecənin gündüzü yox!..

Dünənki həqiqət bugün xəyal olmuşdu. Ondan nə səs gəlir, nə səda. Şairi bu dünyada təəssür, həyəcan üzür. Sevdanı o dünyada əqrəb və ilanlar gəmirir. Xəyyama göz yaşları işgəncə verir. Beynini dürlü xəyallar gəmirir. Bütün dünya ona dar gəlir, gözünə qaranlıq çökür. Şair qara bulutları sevgilisinin saçlarına oxşadır. Hər yerdə bir ədəm – ölüm dalğası görünür. Qoca Xəliq də, sirri-həyat da onun üçün qaranlıqdır...

Müfti

İştə, Xəyyam, o sapıtmış insan,

Püskürür göylərə nifrət, isyan.

6

Xəyyamın ehtiqadına Müftinin şübhəsi çoxdan yaranmışdı. Bunu Xəlifə də, Məlikşah da bilirdilər. Müfti onu küfürdə suçlayır, yeri gələndə təhqir etməkdən çəkinmirdi. Artıq, necə deyərlər, bıçaq sümüyə dirənmişdi. Şair ona qarşı irəli sürülən ittihamları, iftiraları aradan qaldırmalı, dini ehtiqadına qarşı inam yaratmalı idi.

Xəyyam

Çox gecikdimmi?

Xacə Nizam

Əvət...

Bəklilər çünki Məlikşah əlan,

Yola düşməkdə Hicazə karvan.

7

Sultan və Baş Vəzir Müftinin və Xəlifənin şübhələrini aradan qaldırmaq, Sevdanın ölümündən sonra şairin dərini yüngülləşdirmək məqsədilə onu Hicaza aparmağı qərara alırlar.

Onlar öncə Bağdada Xəlifə Müqtədibillahın sarayına gəlirlər. Müfti Xəyyamı Xəlifəyə pisləyir, vəziri Əbu Sücanın gözündən salmağa çalışır:

- Sayğısız Xəyyam,
Onu hiçdən şımartdı Xacə Nizam.

8

“İslamın keşikçisi və dayağı” Məlikşah Bağdadda böyük təntənə ilə qarşılanır. Onun və atasının şəninə təriflər söylənilir, dualar oxunur, məclislər qurulur. Xəlifə onu “Xəliqi-ləmyəzəl, böyük Məbud” (“Xəliqi-ölməz, xəliqi əbədi və böyük Məbud - İlahi”) adlandırır.

Xəlifə

Tul [uzun] ömür eyləsin kəramət ona. [Məlikşaha]

Varsın iqbalı, ehtişamı sona.

Kamiyab etsin əhli imanı.

Əhli – Turanı, əhli – İranı.

Camaat

Amin!

Xəlifə

Ərəbistana bəzl* edin sərvət,

Sizə Xəliq nəsib edər Cənnət.

9

Xəyyam bu faciəkomediyanı hiddət və istehza ilə qarşılayır: “Ah, yazıq, bu xalqa yazıq” deyə dərin təəssüf hissi keçirir. Xalqı o dünyanın Cəhənnəm odu ilə qorxudan, özləri bu dünyada Cənnətdə yaşayan Müftilərin, Xəlifələrin yalanlarına, riyakarlıqlarına, alçaqlıqlarına dözmür və istehza edir.

Xəlifə

Orda, Cənnətdə başqa aləm var,

* Bol-bol sərvət bağışlayın.

Nazlı hurilər oynayıb da coşar.
 Zümrüd, almas qədəhdə sizlər için
 Ən nəfis içkilər sunar...

Xəlifə avam camaatı aldadır, mövhumat və xurafata çəkir.
 Bədəvi ərəb soruşur: “Bana qismət olurmu öylə həyat?” Ona Xəlifə deyil, Xəyyam cavab verir:

- Nə tatlı mevhumat!..
 Xalqa Cənnət verib o dünyadə,
 Özün aludəsin bu dünyadə...

10

Müfti Xəyyama qara yaxmaqda, Xəlifə xalqı Cəhənnəm xofu ilə qorxutmaqda davam edirlər.

Xəlifə

İki gün sonra şübhəsiz gənclik
 Olacaqdır onunla [Xəyyamla] küfrə şərik.
 [Bağdada] Gəlmişəm bən fəqət şikayət için,
 Həbsə layıqdır öylə bir xain. [Xəyyam]

Müfti Xəlifənin, Xəlifə camaatın başını aldatmaqda xüsusi canfəşanlıq göstərirlər.

Xəlifə

Əyyuhənnas! Xaliqil-əqvam
 [Ey camaat! Qövmələr Xaliqi]
 Bəni qılmış Xəlifətül-islam.
 [Bəni islam xəlifəsi qılmışdır]
(əlini köksünə qoyar)
 Rəhbər olduqca Müqtədibillah,
 Sanmayın bir nəfər qalar gümrəh...

Xəlifə gümrəhları şil-küt etməyə, Müfti fitva verməyə hazırdır, ta ki, onların günü xoş keçsin, türkün qılıncının və zəkasının gücü ilə

qazanılmış sərvətlər Xəlifə sarayına – Bağdada axsın.

11

Ehtiqadı ciddi şübhə altına alınan Xəyyam, həccə getməyə məcbur olur. Ancaq “xəzindidə bahar” Məkkəyə könülsüz yollanır.

Xəyyam

Gedəlim, bəncə bu təbdili-həva.

Verəməz könlümə bir zərrə səfa.

Həcdən qayıtdıqdan sonra şübhələr aradan qalxmır, şair yenə də ehtiqatsızlıqda suçlanır. Xəlifə sual edir: “Məkkədə nə gördünüz?” Xəyyam nə söyləyə yaxşıdır?..

- Dəvələr... Oynaşib qoşan dəvələr...

Dəvələr... Sadə hoplaşan dəvələr...

Dəvələr... Cift ayaqlı mərkəbələr...

[Dəvələr... Cütayaqlı minik heyvanları...]

Müfti sanki cin atına minir, əmr edir: “Susdurun, gör nə saçmalar söylər?”

Xəlifə

Bəlli, Xəyyamın ehtiqadında

Şübhələr yox deyil...

12

Xəyyamşünaslıqda mübahisəli məsələlərdən biri şairin ahıl yaşında həccə getməsilə ilgilidir. O, könüllümü, yoxsa məcburən getmişdir? Araşdırıcılar daha çox ikinci suala üstünlük verirlər. Məsələn, o dövrün görkəmli tədqiqatçısı A.Krımski həccin məcburiyyət qarşısında baş tutduğunu yazır. Daha doğrusu, “Xəyyam canının qorxusundan və gözə kül üfürmək üçün həccə getmişdir” söyləyir. Hüseyn Cavid də, demək olar ki, eyni fikirdədir. Pyesdən məlum olur ki, şair Məkkəyə öz könlü ilə deyil, “məcburiyyət” qarşısında gedir. Müfti Məlikşah və Xəlifənin qulağını Xəyyama qarşı mənfi fikirlərlə doldurur. Öz

səlahiyyətlərindən istifadə edərək, şairi təzyiq altında ziyarətə göndərir. Həccdən qayıdan sair Məkkədən, Qaradaşdan... deyil, dəvələrdən danışır, Müftini də, Xəlifəni də ələ salır.

Sual oluna bilər: “Xəyyamın Allaha inamı olmuşdurmu?” Məncə, olmuşdur. O, belə bir mütləq qüvvənin, Cavidin sözləriylə desək, Rəmzin varlığını qəbul etmişdir. Xəyyam təsadüfən “şəxsiyyəti məlum olmayan Allah, mövcud aləmin yalnız ilkin səbəbidir...” deməmişdir.

*Saqi, lələ rəngli mey gətir, aman,
Axıt sürahinin boğazından qan.
Mənim dostlarımla içində bu gün,
Bədədən təmiz bir məhrəm yox, inan.*

Xəyyam

2.14. Əsrinin öksüzüdür dahilər Qəsd

Həsən Sabbah Alp Arslanın və Xacə Nizamın ona etdikləri pislikləri unutmamışdı. İntiqam almaq üçün fürsət gözləyirdi. Saraydan çoxdan qovulan Sabbah, ora yol axtarırdı. Nəhayət, o, Əbu Tahir ilə Xəlifənin sarayına gizlicə yol tapır. Bu zaman Məlikşah da, Xacə Nizam da artıq qocalmışdılar.

Sabbah

O [Məlikşah] sönər şimdi, qaldı Xacə Nizam.

Əbu Tahir

Sağ bıraqlmam, onun da ömrü tamam.

Əbu Tahir dərhal xəncəri duyub düşən Qulamın köksünə sıxarkən köhnə tanışlar bir-birlərini tanıyırlar: Əbu Tahir Sabbahı Qulamla tanış edir:

- O, [Sabbah] Məlikşaha qarşı pək küskün,
Bəlkə, uzlaşdırır Xəlifə bu gün.

Xəlifə xəstə Məlikşahın sağlması için dualar oxuyur.

Xəlifə

(camaata)

Toplayın siz də xalqı camidə,

Yalvarın Haqqa bəlkə yardım edə.

Eylərim bən də şimdi razi-niyaz,

Onda [Məlikşahda] bir zərrə xastalıq qalmaz.

Əbu Tahir Sabbahın məktubunu Xacə Nizama verir. Məktuba daldığını görüncə, xəncəri böyrünə saplayır. Xacənin ölüm xəbəri bir anda bütün saraya yayılır. Bir müddətdən sonra Məlikşah da ölür. Onların ölümündən sonra Xəyyamın məşəqqətli günlər başlayır.

Məlikşahın ölümü

Bir-iki söz Məlikşahın ölümünün səbəbləri barəsində. Qabaqda söylədiyim kimi, tarixi mənbələrdə onun ölümü barəsində bir-biriylə ziddiyyət təşkil edən xəbərlər verilir... Dramaturq hansı xəbəri əsas götürmüşdür? Mən bu suala cavab verməyə çalışacam.

Sabbah “Məlikşah şimdi sönər” fikrini elə-belə demir... Tarixi qaynaqlarda iki versiya irəli sürülür: Məlikşah öz qulamı tərəfindən qətlə yetirilir; zəhərlənib ölür. Cavid ikinci versiyanı qəbul etmişdir.

Məlikşah*(əlini böyrünə qoyar)*

Ah, aman, doğranıb durur cigərim...

Xəlifə

Bir, səbəbsiz deyil, bu, zənn edərim.

Məlikşah

Soyuq aldım keçən gün avda ikən.

Xəlifə*(qulama)*

Baş təbib nerdə? Durma, söylə həməən...

Mən Məlikşahın “cigərim” sözündən sonra üç nöqtə qoyulmasını nəzərə alaraq, onun “avda ikən soyuqladım” deməsinə baxmayaraq və Xəlifənin sözlərinə istinad edərək zəhərlənib öldüyünü iddia edirəm...

Xəlifənin keyf məclisi**1**

O dünyada xalqa Cənnət vəd edən Xəlifə Müqtədibillah, bu dünyadakı Cənnətə aludədir. Xəlifə çiçəkli bağçada, fəvvarəli hovuzun kənarında yarımçılpaq qızlarla əylənir. Bu, Xəyyamın da, Sabbah və Əbu Tahirin də hiddət və qəzəbinə səbəb olur. Qızlar rəqs edib şərqi oxuyurlar:

- Uçaraq hər tərəfdə bir kələbək,
Yanaşır ən sevimli bir çiçəyə.
...Bana gəl, qaçma, dur, gözüm kələbək,
Səni incitməsin sözüm, kələbək.
Sabbah biabırçı görünüşdən dəhşətə gəlir:
- Nə rəzalət... Bu bir ibadətmi?
Nə səfalət... Bu bir xilafətmi?..

2

Xəlifə öz kefində, öz “ibadətində”, öz aləmindədir. Qızları ora-bura qovur, bir-ikisini həməən yaxalayır, öpüb sıxışdırır...

Xəlifə

Səndə var coşqun ehtiras alevi,
 Ya qar atəşlərin sönük bir evi.
 Səni Tanrım yaratdı gülmək için,
 Sadə gülmək deyil, öpülmək için.

Bu dırnaqarası teatr tamaşasına görə Xəlifə Xəyyamın gözündən tamamilə düşür, ona daha çox nifrət edir. Onu “quduz canavar” adlandırmaqdan çəkinmir:

- ...Şairim, az da olsa ruhum var.
(qızları göstərir)
 Bəni cəzb etdi, baq, o şaqraqlar,
 Gəldim alqışlayım məharətini,
 Bəyənir Tanrı görsə Cənnətini...
 Xalqa Cənnət verib o dünyadə,
 Özün aludəsin bu dünyadə...
 Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!
 Sən də bir duyğusuz, quduz canavar.

3

Mən bu misraları kağıza köçürürəm, sanki beytlər arasından boylanın Xəyyam və Cavidin pak surətlərini, xarakterlərini görürəm. “Sənətkarın xarakteri bədii yaradıcılıqda necə əks olunur?” Yaxud “Sənətkar bədii yaradıcılıqda öz xarakterini necə gerçəkləşdirir?” Bu və bunabənzər suallara cavab bizim ədəbiyyatşünaslığımızda açıq qalır. Yeri gəlmişkən deyim ki, doktoronturalarda aspirant və dissertantlara bəzən elə mövzular verilir və elə mövzularda elmi-tədqiqat işləri yazılır ki, necə deyərlər, bişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Ədəbiyyat elminin köklü problemləri isə kənarda qalır.

4

Xəyyamın ürəyindən tikan çıxır, Xəlifənin köksünə sanki xəncər saplanır:

- Nə cəsarət, nədir bu azgınlıq?!
 Küfrün aydın, yetər, yetər artıq.
 - Verin edam için haman fərman.
 - Dur, Məlikşaha söyləyim əlan.
 Səni məhv etdirir.

İxtiyarlıq ölümün qonşusudur

Uşaqılıqda atadan yetim qalmış Xəyyam qocalığında öksüz – kimsəsiz, yetim qalır.

Baharın gözəl ətri onun çöhrəsini və nəsimi seyrək saçlarını oxşayır. O, yaşıllıqlar və çiçəklərlə örtülmüş bağçasında xəyala dalmışdı. Qoca şair keçmişini, vaxtsız ölmüş Sevdasını düşünür. Acı xatirələr onun bütün ruhuna hakim kəsilmişdi... Yorulanda taxtın üzərində uzanıb dincəlir. Gecələr açıq səmada ulduzları seyr edir. Artıq Xəyyamda, Xəyyamlıq qalmamışdı. Saç-saqqalı ağarmış, beli bükülmüş, dizləri taqətdən düşmüşdü...

- Hey Fələk, keçdi zaman dalğa kibi,

Öylə bir dalğa ki, qorqunc, əsəbi.

Bir əsər qalmadı şən gənclikdən,

Kimsələr yoq, nə gələn var, nə gedən...

Təkliyin, tənhalığın faciəsini yaşayır Xəyyam. Taxt üzərində oturaraq əllərini və alnını əsaya dayayaraq düşünür Xəyyam... Qəfildən gözü sərv və pusküllü söyüd ağaclarına, bulutlara yüksələn bir qəsre sataşır. O, bunları sanki ilk dəfə görür... Neyin səsi ətrafı bürüyür. Öz-özünə deyir: "Ah, bu ney səsi necə də mənim ruhumu oxşayır, qəmimə, kədərimə şərik olur."

Xəyyamsayağı məclislər çoxdan pozulmuşdu. Nişabur zəlzələdən dağılmışdı. Sevdə, Vəfa və Səfa zəlzələnin qurbanı olmuşdular. O qafilədən bir Xəyyam qalmışdı. O da çox dəyişib solmuş, taqətdən düşmüşdü... Tənhalığın və kimsəsizliyin faciəsini yaşayır Xəyyam!..

Saqiyə

Badə iç, anmağa gəlməz keçəni.

Xəyyam

Görünür, sözlərim incitdi səni.

Təbiət nə gözəl!..

İxtiyarlıq nə uğursuz əngəl.

Yetmiş yaşlı Xəyyamın damağının çağı sönsə də, həyat eşqi, yaşayıb-yaratmaq eşqi, “zevqə düşkün sevdası” sönməmişdi. Şairin qəlbi yazıb-yaratmaq, gözəl həyatdan, gözəllərdən və ulduzlu göylərdən zövq almaq eşqiylə çırpınırdı. Onun həmdəmi indi yaxın dostları yox, Saqiyyə və bağçasında əkib-becərdiyi çiçəklər, qomşu qız və oğlanlar idi. Arabir gənclər şairin ətrafını sarır, başını qatır, onu dərddən-qəmdən ayırırdılar. O isə keçmişini anır, andıqca köks ötürürdü...

Müfti

1

Bir zamanlar Xəyyamı çox incitmiş, ona böhtan atmış, dinsizlikdə suçlamış Müfti də qocalmışdı, hökmü keçmirdi. Ancaq şairə qarşı kini sönməmişdi. İmamzadaya gedərkən şərabçı ermənilə rastlaşır.

Müfti

Nə içindir [Xəyyamla] bu görüş?

Erməni

Nəzirim var.

Naib

O İmamzadə, bu Müfti varkən

Nə umarsın o sönük bilgidən? [Xəyyamdan]

Varsa nəzirin, bizə ver.

Müfti

Ona [Xəyyama] yer vermədilər Bağdadda,

Üləma küfrünə vermiş fitva.

2

Cavid bədii təzad yaratmaq ustasıdır və bu mənada “İblis” müstəsna yer tutur. “Xəyyam”da təzad qocalmış və əldən düşmüş Xəyyam ilə qocalmış və əldən düşmüş Müfti arasında, “sərxoş Xəyyam” və ayıq Müfti ilə şərabın dostu və şərabın düşməni arasında yaradılır. Acgöz Müfti və Naib “nəzir” sözü eşidər-eşitməz

“onu bizə ver” deyirlər (bu yerdə Seyid Əzimin prototipləri yada düşür). Nəzirin şərab olduğunu eşidincə sözlərindən dönürlər və özlərindən çıxırlar.

Naib

Baqalım nəziri nədir?

Erməni

İştə şərab...

Naib

O bir atəş ki, qiyamətdə səni

Yaqaraq məhv edəcək.

Erməni

Gör nə qurtdur ki, qaçar ondan əcəl.

Beləliklə, Cavid gənc yaşlarında verdiyi vədə - əsərlərində ağbaşı ilanların surətini yaradacağam – vədinə əməl edir. O, bu cür ağbaşı ilanları “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Xəyyam” və b. əsərlərində yaradır. Atasının dostu Seyid Əzim Şirvanidən başlanan ədəbi ənənəni başqa istiqamətdə davam etdirir...

Xəyyam yatdığından erməni seçmə üzündən hazırladığı dadlı və xoş ətirli şərabı Saqiyyə verib gedir.

3

Mən bu sətirləri fevral 2011-ci ildə yazıram. 20 ildir torpaqlarımız erməni işğalı altındadır. Azərbaycanda ermənilərə nifrət hədsizdir... Belə bir zamanda bəziləri Cavid erməni surəti yaratmaqda suçlaya bilər. Amma belələri başa düşməlidirlər ki, nəinki o zaman, dünənə qədər müsəlmanlara nəinki şərab içmək, şərab hazırlamaq da haram sayılırdı... Dramaturq bu məsələyə “Şeyx Sənan”da toxunmuşdu, “İblis”də Ermənistanı silah daşıyan erməni keşişini “cəzalandırmışdı”.

Xəyyamın yuxusu

Rəqqasələr piri-xərabat Xəyyamın qarşısında rəqs edirlər. Onun dərddən, kədərdən, xəyallardan ayırırlar. Keçmişindən əl çəkməyə

dəvət edirlər. Sevdə da onların içindədir. O, əvvəlki kimi şairi sevir, onunla əylənir. Sevgili Sevdə təzə gəlin geyimində sevgili Xəyyama yeni ilhamlar gətirir.

Sevdə

Vurğun sana bir təzə gəlin, yosma gövərçin,

Sevdim səni, sevdim səni, lakin

Oqşarımı gəlin ruhunu ağ saçlı bir aşiq

Bir xarə bu gülqöncə nə layiq.¹

Bir gözəl qıza, gülqöncəyə vurulmuş ağsaçlı aşiq yuxu görür, yuxuda sayıqlayır. “Xəyyam qızı gərdəkdə gözləyir”. Sevdə imtina edir. O, dar və qaranlıq məzarda sevgilisinin qoynuna girmək istəmir. Xəyyam məşuqunu bağrına basıb susdurmağa çalışır, ona yalvarır. Sevdə tərsliyindən dönmür. Rəqqasə Sevdanın üzündəki duvağı – ipək tülləri atır. Ortaya qorxunc bir iskelet çıxır və deyir: “Bağ! İştə bənim hüsni-cəmalım.” Xəyyam həzin fəryad ilə: “Dəhşət bu halın!..”

Sevdə

Səni ürkütdümü halım?

Keçmişdə xayıb böylə deyildim.

Bilsən nə gözəl, ah nə gözəldim...

Birdən-birə soldum da, dəyişdim,

İssız, əbədi hiçliyə keçdim...

– deyərək Xəyyamı öpür. Xəyyamın ruhu dincəlir... O, yuxudan oyanır, öz-özünə söylənir:

- Bu nə tale, o nə rəya, nə xəyal?!

Onların teyfi bu bunlar? Bu nə hal?!

Cavid dramatik əsərlərində simvollardan, yuxugörmədən, mifoloji obrazlardan, Mələk, Skelet və b. surətlərdən “Şeyx Sənan”da, “İblis”də, “Peyğəmbər”də, “İblisin intiqamı”nda və b. əsərlərində istifadə etmişdi. “Xəyyam”da da istifadə edir. Bu, onun sevimli ədəbi priyomlarından və bədii üsullarından biri sayılmalıdır.

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, V cild, Bakı, 2005, səh. 135.

Dramaturq pyesdə şairin yuxusunu maraqlı, inandırıcı və təbii təsvir edir.

Xəyyam və gənclər

Qoca Xəyyam ömrünün faciəli və qürub çağlarını yaşayır. Onun zəif doyünən ürəyi qəm-qüssə içində çırpınır. Sanki ətrafında dolayan gənclərdən güc, qüvvət alır. Gənclər onun sisli, kədərli həyatına bir sevinc, bir tərəvət gətirirlər. Dərdi başından aşan şairin dərmini dağıdırlar, ona həyan olurlar. Oğlanlar və qızlar onlara maraqla tamaşa edən şairin ətrafını sayrısan ulduzlar kibi əhatə etmişlər. Onlar mahnılar oxuyaraq rəqs edirlər. Gənclər onun kiçik bağçasında hər biri sanki bir çiçəyə bənzəyir. Qoca şair onlara baxıran ruhlanır, ilhama gəlir:

- Pək gözəl, burda çalib oynayınız,

Bu kiçik bağçayı səhra sayınız.

Dramaturq Xəyyamın rübailərinə uyğun olaraq, şairi ölümöncəsi şux, şən-şətarətli, cavan yaşlarındakı kimi görmək istəyir. “Xəyyam cismən qocalsa da, ruhən qocalmamışdır” demək istəyir. Oğlan və qızları Xanəndə əvəz edir. O, “Dəşti” üstündə mahnı oxuyur, könüloxşayan avazı ətrafa yayılır:

- Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,

Çırpınan ömrümü bir şölə yaqar...

Dramaturq bu cür anlarda və məqamlarda Xəyyamı rübailərində olduğu kibi, şən, kefcil, laübalı, həyatdan və gözəllərdən zövq alan bir şair kimi göstərmək istəyir.

Çiçək qədər zərif və xoşətiqli qızlar şairin başına toplaşırlar. Şair qadın və qızları azad və xoşbəxt görmək istərkən, şəriət qanunları onların qarşısını kəsir. Kəskin və coşqun bir ahənglə “Uydunuz bunca xurafa, yetər! // Bu həyat işə ölümdən də betər” beytilə başlanan məşhur monoloqunu söyləyir. Şairi dinləyən qızlar şəriəti, təriqəti, adəti və qanunları bir tərəfə buraxıb, pərvanə kimi şairin başına dolanırlar.

Şair, alim və filosof Xəyyama yüksək və layiq olduğu qiyməti Müftilər, Xəlifələr deyil, öz yetişdirməsi, “zər qədrini zərgər bilər” məsələsinə əməl edən Saib verir:

- İştə, Xəyyam, o böyük sənətkar!
Sarmış ətrafını şən yıldızlar.
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan.
Onu duymaz, duyamaz hər şaşqın,
Bir dəniz şişyə sığmışmı? Saqın!
Suç deyildir bu günəşçin, yarasa
Ürkərək batsa qaranlıqda yasa.
Gün dəyişdirkcə o həp gənc olacaq.
Şən könüllərdə pərəstiş bulacaq.

İxtiyarlıq ölümün qonşusudur

1

Mən bu başlığı yazıram, yazdıqca Turan Cavidı xatırlayıram. Bir gün Cavid muzeyinə əldən-ayaqdan düşmüş, xəstə və qocalmış Abbas Zamanov gəlmişdi. Oturduq, birlikdə 10-15 dəqiqə söhbət etdik. O getdikdən sonra Turan xanım dedi: “Qocalıq nə pis şeydir?!”

Bu, həqiqətdi! Xəyyam qocalmışdı, əldən-ayaqdan düşmüşdü. Nəfəsi zorla gedib-gəlirdi. Öz-özünə pıçıldayırdı:

- Qıyaraq bir gün əcəl verməz aman.
Bir nəfəsdir bu sürəksizcə həyat,
Bir nəfəs!.. Getdimi? Gəlməz...
Heyhat!..

O, bu sözləri deyib ürəyini tutdu. Saqiyyə dərhal ona yardım etdi. Başını yastığa qoydu. Şair Saqiyyənin təlaşını görüb, özü narahət oldu. Onu sakitləşdirdi. Xanəndədən xahiş etdi ki, ölümöncəsi “Əbu-əta” üstündə bir şey oxusun.

Xanəndə

Beş gün ömrün necə əfsanəsi var,
Eşqi var, badəsi var, peymanəsi var.
Sonu həsrətlə bitərkən, əfsus,
Yenə dünya dolu pərvanəsi var.

Xəyyam dərin bir “ah...” çəkdi və can verdi. O, birdən-birə soldu. Saib həzin bir musiqinin təranələri altında son söz söylədi:

Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
Əbədi susdu o qüdrət, o dəha...
Söndü bir anda o sönməz atəş,
Fərqi yox, batsa da parlaq o günəş!

2

Ulu şair-filosof və müdrik Cavid 1935-ci ildə əsərin final hissəsini yazarkən, Xəyyamın ölümünə təəssüflənməyə, öz ölümü haqda düşünməyə bilməzdi. Bəlkə də kövrəlmiş, gözləri yaşarmışdı... O, bütün əsələrində olduğu kimi, necə deyərlər, “Xəyyam”ın yolunda da öz sağlamlığını, hissini, düşüncəsini, aqlını və zəkasını qoymuşdu.

Şair öz ölümü barəsində düşünmüşdü. Bu, birmənalıdır! Ancaq necə və harada öləcəyi haqda düşünməmişdi. O bilmirdi ki, bir-iki ildən sonra həbs ediləcək. Rütubətli və qaranlıq zindanlar qəbir evindən öncə onun son mənzili olacaq. Sibirdə qarlı, şaxtalı, tufanlı bir gecədə, el-obasından və ailəsindən uzaq bir yerdə faciəli surətdə həlak olacaq...

Bax, dramaturq bu haqda düşünmürdü və aqlına da gəlmirdi ki, onun həyatının sonu faciəli və fəlakətli olacaq. O, əsərin son sözlərini yazdı: “Pərdə.” “Son.” Qələmini ikigözlü mürəkkəb qabının üstündəki yerə qoydu. Rahat nəfəs aldı. Ayağa qalxdı, gərnəşdi. Mişkinaz xanıma dedi:

- “Xəyyam”ı bitirdim. İndi teatrda tamaşaya qoyulmasına nail olmaq lazımdı...

- İnşallah, nail olarsan!..

Epiloq əvəzi

Pyes çox maraqlı, ibrətamiz bir sonluqla bitir. Ölümü Xəyyama əyan olmuşdu. O, yanına Müftiləri, mollaları, Xəlifələri... deyil, Xanəndəni “dəvət edir”. Saqiyyənin, qızların və Saibin gözləri qarşısında can verir. Can verməzdən qabaq, Xanəndəyə əbu-əta üzrə muğam oxutdurur. Musiqinin və mahnının təranələri altında əbədi yuxuya gedir. Çox mənalı bir sonluqdur və bunun böyük rəmzi mənası var!..

Bəlkə Cavid də ölümünü belə düşünmüşdü?.. Dəfnini belə vəsiyyət edəcəkdi?.. Kim bilir?..

2.15. Rübailər

Dramaturq pyesdə Xəyyamın istifadə etdiyi 16 rübaisinin hamısını Azərbaycan türkcəsinə özü tərcümə etmişdi. Rübailər hansı mənbələrdən alınmışdır? Mən bu sualın cavabını bilmirəm. Sovet dönməində Xəyyamın tərcümə edilmiş və Bakıda çap olunmuş kitabını vərəqlədim. Lakin onlarda Cavidin tərcümələrinə uyğun rübailər tapmadım. Bəzi rübailər Cavidinkinə oxşayırdı, lakin o deyildi. Məsələn, Mir Mehdi Seyidzadənin tərcümə etdiyi bir neçə rübaiyə nəzər salar.

Ey şəhər müftisi, səndən pərgarlıq!
 Bunca sərxoşluqda səndən huşyarıq.
 Biz şərab içirik, sən xalq qanını,*
 İnsaf et, hansımız daha qəddarlıq?¹

Məhəmməd Hadi həmin rübaini bu cür tərcümə etmişdir:

Səndən biz, əya müfti ki, pərkarız,
 Sərməstləriz, səndən, əvət, huşyarız.

* Xəyyamın müftiyə bir neçə kərə “xunxar”, “insan qanı içən”, “xalqın qanını soran” deməsi tarixdən məlumdur.

¹ Ömər Xəyyam. Rübailər, Bakı, 1955, səh. 5, 37, 67.

Biz badeyi-nab içmədə, sən xuni-bəşər,
İnsaf ilə söylə: hankımız xunxarız?

Cavid buna bənzər rübaini başqa cür tərcümə etmişdir...

* * *

Ey çömləkçi, əgər ağlın, huşun var,
İnsan palçığını bunca etmə xar;
Keyxosrov şahındır, Firidunundur
Qəlibə qoyduğun əllər, barmaqlar.

* * *

Olur ayıqlıqda şadlığım pünhan.
Gəlir sərxoşluqdan ağıma nöqsan.
Ayıqlıqla məstlik arasındakı
Hal əsl həyatdır, ona can qurban. Və s.

Kitabda M.Seydizadənin Xəyyam rübailərini hansı mənbədən götürüb tərcümə etməsi verilmir. Onun tərcümə etdiyi rübailərlə Cavidin tərcümə etdiyi rübailər arasında bəzi məzmun və mənə yaxınlığı var. Təbiidir ki, onlar eyni ola da bilməzdi! Nər halda onlar eyni rübailər deyildir.

Seydizadənin sonuncu tərcüməsi ilə Cavidin aşağıdakı tərcüməsini müqayisə edək.

“Ayıq olsam uçaraq nəşə, çökər ruha duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağıma az-çox nöqsan.
İki halın arasında gülər ən xoş bir hal,
İştə, könlüm bayılır, zevq alır ancaq ondan.”¹

Əgər həmin rübailər eyni mənbədən götürülmüşdürsə, hesab edirəm ki, Cavidin tərcüməsi daha poetikdir, Xəyyam bədii təfəkkürünə daha yaxın və uyğundur və i.a.

2

¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 71.

Ümumiyyətlə, Hüseyn Cavid tərcümə məsələsinə çox ciddi yanaşmışdı. O hesab etmişdi ki, hər hansı bir sənətkardan edilən tərcümə onun bədii təfəkkürünə uyğun gəlməlidir. Bu səbəbdən:

1. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilsə də, Firdovsinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsindən imtina etmişdi. (Onun böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədin Firdovsidən tərcümələri var.)

2. Mikayıl Rəfilinin və Əli bəy Hüseynzadənin Hötenin “Faust”undan etdiyi tərcümələri qüsurlu saymışdır.

3. Xəyyama böyük sevgisi onun rübailərini ana dilimizə tərcüməsinə ruhlandırmışdır. Həmin rübailərin əslinin haradan alınmasına və bu səbəbdən mənim onları müqayisə etmək imkanım olmadığına baxmayaraq (bu işi mütəxəssislərin öhdəsinə qoyuram), forma və poetik cəhətdən Cavidin tərcümələrini ən uğurlu tərcümə hesab edirəm.

4. Məhəmməd Hadi Xəyyam rübailərinin tərcüməsinə ciddi və məsuliyyətlə yanaşmış və yazmışdır: “Xəyyam [rübailərində] laqeyd və laübalıdır. O cahanbaha şeirləri tərcümə edəcək bir sürəti-küstaxanə göstərdiyimdən dolayı məni əfv edəcək də əminəm.”

Mən aşağıda Cavidin tərcümələrini olduğu kimi oxuculara təqdim edirəm.

Xəyyam

“Xilqətin sirri müəmmadır, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz bin hikmət.
Burda cənnət yapalım badə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz cənnət”.

* * *

“Ulkər ismilə, diyor, göydə yaşarmış bir öküz,
Bu bir əfsanə, yer altında da varmış bir öküz.
Arif olsaq bu öküzlər arasından bişək
Görürüz bir yıgın ipsiz və yonulmaz eşşək”.

* * *

“Görünür bən kimi olmuş bu da bir aşıqi-zar,
Bağlamışdır onu zəncirinə bir zülfi-nigar.
Gördüyün qulpu çamur parçası zənn etmə, saqın,

Bir gözəl boynuna keçmiş qola çox bənzəri var!”

* * *

“Bir böyük quş qonaraq bürcünə gördüm Tusun,
Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun;
Sanki söylərdi: hanı dünkü o həşmət, o cəlal?
Hanı keçmişdəki avazeyi-təblü kusun?”

Alp Arslan

Ah, bu sözlər nə qadar incə, dərin,
Böylə kəskinə də, xoşdur şeirin.

Xəyyam

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,
Badə ibriqinə gördüm ki, yapar qulp, boğaz.
Baq, dedim, bunlar ölən şahü gədə əzası,
Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədalərdə niyaz”.

Xəyyam

(laübalı və coşrun, yerindən qalqar)

“Bən ömrümü sərməst olaraq şən dilərim, şən,
Bir dindəyim, azadə bütün küfr ilə dindən.

(Sevdayı süzər)

Sorduqda ki, mehrin nə? - Gülüb dəhrin ərusu,
Mehrim, dedi, şən könlünü yalnız bana versən”.

* * *

“Fəzli, irfanı tanınmış neçə dahi başlar,
Ürəfa bəzminə fanus olaraq parladılar.
Birər əfsanə deyib getdilər, əfsus, əfsus,
Bu qaranlıq gecədən çıxmağa yol bulmadılar”.

* * *

“Kiminin fikrinə hakim görünür məzhəbü din,
Kiminin saplanaraq qaldığı həp şəkkü yəqin,
Ansızın bir də baqarsın ki, çıxar bir nadi,
Bağırır: Hey, nə odur yol, nə bu, qafil miskin!”

* * *

“Toz olurkən bən əcəl pəncəsi altında yarın,
Çamurumdan içilən badəyə peymanə yapın.
Doldurur bəlkə o peymanəyə zəvq əhli şərab,
Dirilib bən olurum bəlkə xərabətə yaqın”.

* * *

“Ayıq olsam uçaraq nəşə, çökər ruha duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağılıma az-çoq nöqsan.
İki halın arasından gülər ən xoş bir hal,
İştə, könlüm bayılır, zəvq alır ancaq ondan”.

* * *

“Həzrəti-müfti, sizə nisbətlə biz,
Həm ayıgız, həm deyiliz nəşəsiz.
Biz içiriz badə, siz insan qanı,
Hankimiz, anlat, daha çox vəhşiyiz?”

* * *

Sevda

“Bilməz yarının sirrini bir kimsə cihanda,
Baq zəvqinə tale sana yar olduğu anda.
Məhtabə çıxıb könlünü şad eylə ki, bir gün
Özlər də qəmər bizləri, bulmaz şu məkanda”.

* * *

Sevda

(oqur)

“Bir gün dedi gül bülbülə: bən böylə gözəlkən
Zəvq almada hər kəs nə için əşki-tərimdən?
Bülbül dedi: dünyada o kimdir gülə bir gün,
Yıllarca zəbun etməyə şən könlünü şivən!”

* * *

(*uzaqdakı xərabə qəsri göstərir*)

“O saraylar ki, bulutlarla öpüşməkdə bu gün,
Yüz sürərlərdi keçən şahlar onun xakinə dün,
İştə gördüm, qonaraq bürcünə bir qumru ötər,
Sanki der: hey gidi, hey! Nərdə o gün, nərdə o gün?”

* * *

Erməni

(*gülümsər*)

Dinlə bəni!

“Bir balıq qavrulub ördəklə yanarkən tavada,
Dedi: anlat, geri dönməzmi aqan sel əcəba?”

Ah çəkib söylədi ördək: biz ölürkən birdir,
Bu cihan cümlə sərab olsa, ya tufan olsa”.

* * *

Çəkilib gedərlər, bu sırada yerdəki dəsti bir tərəfə yuvarlanıb qırılır. Xəyyam acı gülümsəyişlə göyə doğru.

Xəyyam

“Badə ibriqimi qırdın, ya Rəb!
Dərdimi başdan aşırdın, ya Rəb!
Bən mey içdimsə, əcaib bir hal,
Məst olub sənmi şaşırdın, ya Rəb”.

Pyesdə Xəyyamın rübailərini həm özü, həm Sevdə, həm də şərabçı erməni söyləyir. Dramaturq həmin rübailəri kontekstə uyğun olaraq seçib yerləşdirmişdir. Rübailər həm əsərin, həm də obrazlarının ruhuna və düşüncəsinə uyğundur. Onların bəzilərində tənqidi ruh güclüdür. Bəzilərinə yer, göy, kainat, sevgi, məhəbbət və şərab təsvir və vəsf olunur...

2.16. Dialoq və monoloqlar

“Knyaz” və “Səyavüş” mənzum dramalarından başlayaraq, Cavid ədəbi dildə, belə deyək, inqilab edir. O, ədəbi dilini sadələşdirməkdə irəliyə uğurlu addımlar atır. Dilini “osmanlılaşdırmaqdan” uzaqlaşır və ədəbi tənqidin hücumlarından “yaxa qurtarır”.

Şair və dramaturq Cavidin 1910-1920, 1920 və 1930-cu illərdə yazdığı əsərlər arasında, ədəbi dil baxımından, böyük fərq müşahidə edilir. “Xəyyam” mənzum tarixi draması bu mənada xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər o, “Səyavüş”də heca vəzninin müxtəlif şəkillərindən istifadə edərsə, “Xəyyam”da əruz vəzninin oynaq bəhlərlərindən və növlərindən böyük ustalıqla istifadə edir. Hər iki əsərlə Azərbaycan mənzum dramalarına bir sıra yeniliklər gətirir. Həmin yeniliklər və estetik gözəllik, təbiidir ki, dialoq və monoloqlarda öz bədii ifadəsini tapır. Cavidin dialoq və

monoloqları öz xarakterinə görə, canlı, dinamik, obrazlı və surətlərin xarakter və fərdi xüsusiyyətlərinə, əhval-ruhiyyələrinə və dünyagörüşlərinə uyğundur, lakonikdir. Dramaturq az sözlə böyük məna ifadə edir. Sözə qarşı xəsis və qənaətcildir. Yaratdığı hər bir dram əsəri sözdən yapılmış gözəl bir memarlıq abidəsidir. Gözəl bir memarlıq abidəsindən bir kərpic düşdükdə o nöqsanlı göründüyü kimi, Cavid əsərindən bir sözü, bir misranı, bir beyti, bir cümləni təhrif etmək, onun zərgər dəqiqliyi ilə yazılmış əsərlərini nöqsanlı edir, bədii fikrin poetik ritmini və nizamını pozur, məna və məzmununa xələl gətirir. Bədii obrazlılıq, bədii kamillik və bədii mükəmməllik Cavid əsərləri üçün səciyyəvidir. Bu, Cavid sənəti və bədii dühasının qüdrətinə və təkrarolunmazlığına dəlalət edir.

Dramaturq bütün tarixi dramalarında olduğu kimi, “Xəyyam”da da tarixi fakt, hadisə və gerçəklikləri əsərin məzmununda, belə deyək, kontekstində incələyir, əridir, müxtəlif surətlərin monoloq və dialoqlarında verir; tarixi həqiqət və hadisələri bədiiləşdirməkdə müstəsna ustalığ və sənətkarlıq nümayiş etdirir... Onun dialoq və monoloqlarında elə bir daxili bədii-tarixi və məntiqi bağlılıq var ki, sözü, fikri, misranı, beyti bir-birindən ayırıqda mənası dərhal pozulur, təhrif olunur.

Bəzi tarixi qaynaqlarda Xəyyam, Nizamülmülk və Sabbah uşaqlıq dostları kimi verilir və əhd-peyman bağlayırlar: “Kim vəzifədə yüksəlsə, dostlarını da irəli çəkəcək.” Bəzi mənbələr və müəlliflər isə bunu inkar edirlər. Ancaq irəlidə dediyim kimi, Cavid tarix deyil, bədii əsər yazırdı. O, həmin üçlüyün dost və yoldaşlığını qəbul etmiş, əsərdə o cür də vermişdi...

Xəyyam həmpiyalələri ilə şərab içir. Bu, dindar Sabbaha xoş getmir və o əsəbləşir. Xəyyam onu tərəddüdsüz və birmənalı şəkildə “bədbəxt insan...” adlandırır.

Sabbah

Haydı, yetər.

(İçəri girən xidmətçiyə şərab sürahisini və qədəhi göstərir)

Durma, al, bunları rədd et buradan,

Al da qır həpsini...

Əbu Tahir çıxar.

Xəyyam

(Sabbahı yan baqışla süzərək gülər)

Bədbaxt insan!..

Xacə Nizam

Çoq təəssüf, umulur şeymi bu hal?

Düşünün, hər ikiniz əql-kəmal.

Yaşadıq bunca zamandır gülərək,

Bu qırıqlıq, bu soyuqluq nə demək?

(əllərini bir-birinə verir)

Barışın, son gecəməizdir barışın,

Hər kimin yıldızı parlarsa yarın,

Arqa olsun da gərək bir-birinə,

Çıqalım bəlkə səadətli günə.

And içək!

Xəyyam

Anda nə hacət, söz bir.

Xəyyam və Sevdə ilk görüşdə bir-birinə vurulurlar. Xəyyam düşünür: “Mən ulduzları göydə axtararkən onları yerdə görürəm. Görəsən Seva kimi bir ulduz, bir çiçək kimi xoşkam edəcəkdi?..”

Görüşdən hər ikisi məmnun qalır. Vurğun baxışlarla bir-birini süzürlər. Sevdanı görmək şairi nə qədər sevindirirsə, ondan ayrılmaq onu bir o qədər məyus edir. Oxucu və tamaşaçılar arasında dillər əzbəri olan monoloq həmin görüşün nəticəsi olaraq yaranır.

Xəyyam

Gəldin də, niçin pənbə bulutlar kibi aqydın,

Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?

Şimşək kibi çaqydın da, niçin könlümü yaqydın,

Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?

(Sevdə gülümsər və süzgün baqışlarla uzaqlaşar. Sevdə getdiyi sırada Xəyyam onu izləyərək)

Sərpildi alev ruhuma süzgülün baqışından,
Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-devran.
Gəl, gəl, olayım səndəki hər cəlvəyə qurban,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?*

Şair-filosof həyatında ən ağır, məşəqqətli günlərindən birini yaşayır. Onu haqqilə duyan yox, tənqid edəni isə çox. Şairi həyatda dürlü fəlakətlər izləyir. Elmindəki nöqsan ilə cəhlindəki irfan iç dünyasında bir tufan qoparır. O, yaşadığı mühitə, ölü adətlərə, təriqətlərə, xurafata qarşı üsyana qalxır. Xərabətinin “Sən ki, bir şair idin pək rəna, // O da bir faidə verməzmi sana?” sualı şairin ruhunu yerindən oynadır.

Xəyyam

Şairimi? Saqın, duyduğum ilhamə uyan yoq,
Şeirimdəki əsrarı duyan yoq.
Yoq oqşayacaq ruhumu bir nuri-səadət,
İzlər bəni hər dürlü fəlakət.
Elmimdəki nöqsan ilə cəhlimdəki irfan
Hər an doğurur bəndə bir isyan.
Uydum da xəyalətə, sanıb kəndimi bilgil,
Baqdım ki, yaqar beynimi bir hiç.
Bir hiç ki, bütün şübhəli hikmətlətə asi,
Uydurma fəzilətlərə asi.
Gənc ömrümü atəşli dikənlər gəmirirkən
Hər varlığa isyan edərim bən.
İsyan!.. Ölü adət və təriqətlərə isyan!
Yaldızlı həqiqətlərə isyan!

“Elmimdəki nöqsan ilə cəhlimdəki irfan hər an doğurur bəndə bir isyan” cümləsində Xəyyam nə demək istəyir? Mən bu fikri açma bilmədim. Ancaq şairin belə bir sözü var: “Mənim şərab içməyimi Allah əvvəldən bilirdi. Əgər içməsəm, Allahın elmi cəhlə dönmüş olar.” Bəlkə ulu şair həmin cümlədə bunu demək istəyirdi?.. Hər

* Бястякар Саваншир Гулийевин дедийиня эюрэ, о, шаирин щямин сюзлярия мусиги бястяляйир.

halda, şərab Xəyyam üçün yalnız bir keyf çəkmək vasitəsi deyildi, həm də ilhama gəlmək vasitəsi, elmə gedən yolun, elmi kəşflərinin başlanğıcı və əsası idi... Aşağıdakı beyt fikrimə müəyyən mənada qüvvət verə bilər:

- Çoq zaman özlədiyim neylə şərab.

Fikri təbliğ için ahəngi-rübab.

Bir-birini sevən Xəyyam və Sevdə bir-birindən ayrılmaq istəmirlər. Şairin gözəl, coşqun sözləri Sevdanın qəlbini titrədir. Onun işvəli və süzgün gözləri Xəyyamı məftun edir. Sevgilisi ondan uzaqlaşır, şair ahü fəğan edir.

Qızlar

Sevdə, gedəlim, Sevdə,

Xaqan darılır duysa.

Şaşqındır o divanə, [Xəyyam]

Gəl, gəl, oluruz rüsva.

Sevdə

Sus, onda fəzilət var,

Qüdrət və cəsarət var.

Çarpınmada, baq, könlüm,

Bilməm ki, nə hikmət var.

Sevdə və qızlar gedərlər, Xəyyam onlar getdiyi tərəfə baqaraq, coşğun.

Xəyyam

Nədir, bilməm, günahım, məst ikən gözlər visalından,

Bənim məhrum olan, ey nazlı afət, gül cəmalından;

Dəmin ilham alırkən şeirə bənzər hər məqalından,

Keçər illər, xəbər tutmam sevincindən, məlalından.

Könül sənsiz səfa duymaz şəfəqlərdən, çiçəklərdən,

Bütün ruhumda, vicdanımda sənsin, ah... yalnız sən...

Sənin eşqinlə ruhum çırpınırkən, sızlar, inlərkən,

Pərişan, xəstə halım hiç keçərmə bir xəyalından?!

Şair sıxıntılı və faciəli günlərini yaşayır. Yarıac-yarıtox Nişaburun küçələrini, bazarlarını dolaşır. Səfil şairə gülürlər, təhqir

edirlər, daşa basırlar. Şair söyülür, döyülür, təhqir edilir. Xacə Nizam onun böyüklüyünü, zəkasını yüksək qiymətləndirir.

Xəyyam

Varlığım bir hiçə bənzər mübhəm,
 “Hiç var olmaz, buna yoqdur şübhəm”.
 Bana yan baqsa əgər anlamayan,
 Sanma eylər buna ruhum isyan.
 Anlayanlar belə yan gözlə süzər,
 O baqışlar bəni üzdükcə üzər.

Xacə Nizam

Saqın, aldırma kor olsun da cihan,
 Günəşin nuruna gəlməz nöqsan.
 Sən küçülsən də böyüksün, hətta
 Qopsa zülmət, yenə parlar o zəka!..

Cavid monoloqda ikinci misranı dırnaqda vermişdi. Kimə məxsusdur həmin fikir? İbn Sinayamı?.. Yunan filosoflarından kimə, kimə?.. Bəlkə də özünə!..

Pyesin maraqlı və dəyərli səhnələrindən biri Alp Arslanla üsyançı Yusifin dialoqu və Yusifin cəllad atası ilə qarşılaşdığı səhnədir. Hökmdar və üsyançı bir-birinə qarşı kəskin ittihamlar irəli sürürlər. Yusif hökmdarın qansızlığı və zülmünü, haqsızlıq və rəzalətlərini gözünün içinə deyir, onun siyasətini və hökumətini tənqid və ifşa edir; zülmünə, qəddarlığına etirazını bildirir.

Alp Arslan

Zəncirini açıdır, ola azad,
 Bayram günü ta etməyə fəryad
Zəncirini açarlar, iki adım ilərilər.

Yusif

Əfvənlə sevinməz könül, əfsus,
 Zalım yenə zalımdır.

Sabbah

Aman, sus!

Alp Arslan

Sən həddini aşdın da, rəzalət!
Nerdən sana, bilməm, bu cəsarət?

Yusif

Sən iştə, zəhər kasələrindən səhər-aqşam
Sundun bizə badə.
Evlər təməlindən yıqılıb qalmadı bir dam,
Sən etdin iradə.
Var-yoq soyulub getdi o bayquş xüləfayə,*
Qoydun bizə minnət.
(*acı qəhqəhə*)

Onlar nə verirlər sana: əfyunlu hədiyyə -
Zəm-zəm suyu, cənnət.

“Sərxoş Xəyyam” Müfti və Xəlifənin tənqid və qınaq hədəfinə çevrilir. Müfti onu “Sərxoş olub aləmi sərsəmlətmədə”, “küfrədə”, “dinsizlikdə”, “şəriət qanunlarını pozmaqda...” günahlandırır. Məğrur və dağ vüqarlı şair heç kimin – nə Sultanların, nə Müftilərin, nə də Xəlifələrin qabağında əyilir. Əksinə, daha məğrur, daha vüqarlı, daha yenilməz dayanır. Hökumət ərkanı ilə dör-dör döyüşür. Sultanların üsul-idarəsini, siyasətini, Bağdad Xəlifəsinin alçaqlığını, rəzilliyini, acgözlüyünü... tənqid və ifşa edir.

Xacə Nizam

Coşma əfəndim, bu nə? Səbr eyləyin,
Hanki yel əsmiş sizə bir söyləyin?

Müfti

(*Xəyyamı və qədəhləri göstərir*)
İştə, rəzalət yeli, bidət yeli,
Anlatınız kimdir o bilgic dəli?!
Sərxoş olub aləmi sərsəmlətir,
Anlayamam bən, şu səfahət nədir?
Sus, bu cəsarət nə, bu tüğyan nədir?!

* Bağdad xəlifəsinə.

Kimlərə uydun da, bu isyan nədir?!

Xəyyam

Şeyx rəis, iştə, o parlaq dəha
Bizlərə hikmətdə böyük rəhnüma.
İçsə o, bir suçmu bizim içməmiş,
Qorqusu yoq, sən də gəl iç, ey əziz!

Müfti

Sus bə, şaşırdınmı, köpək sərsəri,
Azma, düşün bir gələcək günləri.
Burda həqiqət sana aydın deyil,
Bəlkə qiyamətdə olursun xəcil!

Hüseyn Cavid tarixi əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin surətlərinin təsvirində tarixi realizmə sadıq qalır. O, bəzi Azərbaycan yazıçıları və tənqidçiləri kimi, Şərq və Avropa alimləri və xəyyamşünasları kimi, tarixi həqiqətləri təhrif etmir, onu əzəmi dərəcədə bədiiləşdirir. Xəyyam və Səlcuqların dövrünü, həmin dövrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri... bilmədən pyesi düzgün araşdırmaq və təhlil etmək çətinidir. Əsrin Xaqanı Alp Arslan, Xacə Nizam və Məlikşah şairi himayə etməklə bərabər, onu bəzən Müftinin iftira və böhtanlarından, qara yelindən, qərəzli mövqeyindən qoruyur, yeri gələndə müdafiə edirlər.

Məlikşah

Nə tuhaf...
Görünür, müftidə yoqmuş insaf.
Söylüyor, hər şeyi atmış Xəyyam,
Olmuş ən sərxoş, uğursuz bir adam.

Xəyyam

Doğru, var içkiyə az-çoq meylim,
Söylənənlər kibi düşkün deyilim.
Çoq zaman özlədiyim neylə şərab
Fikri təbliğ için ahəngi-rübab.
Edərim əski xurafata hücum,
Yeni bir fəlsəfə izlər ruhum.

Xalqı gördükcə səfalətdə həmə
İçərək vaz keçərim kəndimdən.
İçərim həp sevərək, sevməyərək,
Uğramaz fikrimə keçmiş, gələcək.
Avutur könlümü ancaq Sevdə,
Versə yalnız o verir ruha qida.

Sevdanın ölümü, zəlzələnin dəhşət və fəlakətləri Xəyyamı bəsbütün dəyişir. Onun ah-naləsi, qəm-qüssəsi, kədəri yerə-göyə sığmır. Şair günlərlə göz yaşı tökür. Yanında ona təskinlik verəcək bir kimsəni görmədikdə sarsılır. İç dünyasında bir tufan, qasırğa baş qaldırır.

...Xəyyam dalğın bir halda Saiblə bərabər gəlir. Sevdanın mərmər daşlı məzarı qarşısında durur. Saib saqsıdakı yeni açmış "həmişə-bahar"ı məzar üzərinə qoyub geri çəkilir.

Xəyyam

(ətrafı süzərək)

İştə, ən sevgili şən dostlarımız
Qara topraqda uyur yapyalınız.
Gülməz artıq o gülmsər yüzlər.
Bizə küskündür o munis gözlər.
Hanı Sevdə, o bənim göz bəbəyim?
O bənim sevdiciyim, şən çiçəyim...

Saib

Sizi üzməkdə təəssür, həyəcan.

Xəyyam

Bəni üzmüşsə təəssür, həyəcan,
Onu didməkdə məzarında çıyan.

(göz yaşını silərək)

Bana göz yaşları işgəncə verir,
Onu əqrəb və yılanlar gəmirir.
Bəni boğmaqda qaranlıq bir hal...
Gəmirir beynimi bin dürlü xəyal.
Qaradır gördüyüm əlvən əşya...

Qara yer-göy, qaradır rəngi-ziya.
Of, qaranlıq şu bəyaz mərmər də,
Nazlı, məqbərdə yatan dilbər də.

(göyə baqaraq)

Yaslı gəlməkdə bulutlar da bana,
Bənziyor sevgilimin saçlarına.
Baq, günəş daldı qaranlıqlarda,
Sanki məqbərdə gülümsər Sevdə.

O fəzalar belə müzlim pərdə,
Bir ədəm dalğası var hər yerdə.
Hər qaranlıqdır, əvət, sirri-həyat.

Qoca Xəliq də qaranlıq, heyhat!..

Xəlifə ilə Xəyyamın qarşılaşdığı səhnə olduqca maraqlı və ibrətamizdir. Xəlifə şairi xilafət işlərinə müdaxilə etməkdə, küfürdə... təqsirləndirir. Şair gününü saray qızları ilə eyş-işrətdə keçirən Xəlifənin əxlaqsızlığını yarımçılpaq qızların gözləri qarşısında ifşa edir. Sanki xilafətin təməlini dibindən sökür.

Xəlifə

(dönüb baqar. Xəyyama)

Bu nə?!

Sən qarışdın xilafət işlərinə...
Hər şeyin bir hüdudu var, əcəba
Sayğısızlıqda varmı bir mənə?

Qızlar utanıb şaşırırlar.

Xəyyam

(acı və alaycı gülüşlə)

Ey müqəddəs, sevimli rəhbərimiz!
Gülmək istər bizim də gözlərimiz.
Şairim, az da olsa ruhum var.

(qızları göstərir)

Bəni cəzb etdi, baq, o şaqraqlar,
Gəldim alqışlayım məharətini,
Bəyənər Tanrı görsə cənnətini.
Yıqanır kevsərində hurilər,

İştə, ürkək baqışlarilə gülər,
Görmədim böylə şairanə həyat,
Səndə varmış pək incə hissiyyat.

(ciddi və kəskin)

Etməsin sözlərim fəna təsir,
Sən deyilsin şərəfli bir tacir.
Xalqa cənnət verib o dünyadə,
Özün aludəsin bu dünyadə.
Səni aldatmasın o göz-qaşlar,
Bu səadətdə qanlı göz yaşı var.
Bataraq bir yığın alın tərinə,
Nəşə sərpər sənin diləklərinə.
Qızları ağacların ardında görər.
Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!
Sən də bir duyğusuz, quduz canavar.

Bu tikanlı sözləri o zaman yalnız Xəyyam deyə bilərdi. Həmin sözləri Stalin diktaturası dövründə yalnız Cavid yazı bilərdi. İki qamçının biri ilə o dövrü, digəri ilə bu dövrü qamçıladır!..

Xəlifə

Nə cəsərət, nədir bu azgınlıq?!
Küfrün aydın, yetər, yetər artıq.

Şair həqiqəti söyləyən kimi, din və şəriət məsələsi ortaya atılır. Din pərdəsi arxasında min oyun çıxaran Müfti və Xəlifə, bir din siyasətçisi olaraq, şairi tənqid atəsinə tuturlar. Xurafat və mövhumatın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə onlar işığın qabağını kəsən qara buludları, Xəyyam nur saçan parlaq ulduzları və günəşi xatırladır.

Qara topraqda uyuyan Sevda sanki canlı bir varlığa çevrilərək, məzarından çıxıb, şairlə görüşə gəlir. Çiçək qədər zərif və gözəl bir qızdan əsər-əlamət qalmamışdı. Arvadının “hüsni-camalına” həsrətlə tamaşa edən şair, necə təəccüblənməyə, heyrtlənməyə bilməzdi?..

Xəyyam

(həzin fəryad ilə)

Dəhşət!..

Sevda

Səni ürkütdümü halım?

Keçmişdə, xayır, böylə deyildim.

Bilsən nə gözəl, ah nə gözəldim...

Gözlər bəni həsrətlə arardı,

Hüsnümdə səhər cəlvəsi vardı.

Birdən-birə soldum da, dəyişdim,

İssız, əbədi hiçliyə keçdim.

Cismim qarışıb toprağa, ondan

Güllər və dikənlər bitər əlan.

Yemdir dəvələrçin o dikənlər,

Güllər də köküslərdə gülümsər.

(alaycı gülüşlə)

Çirkinliyim etdirməsin ikrah

Könlüm səni öpmək dilər...

(Yaqlaşıb Xəyyamı öpər)

Müdrək şairə ölümü əyan olmuşdu. O, ölüm ayağındadır. Ölüm onu anbaan Qara Mələk kimi izləyir. Şair ölümünün yaxınlaşdığını hiss etdikcə, bir zamanlar Səmərqəndiyə dediyi sözləri xatırlayır və gülümsünürdü.

- Ölümümdən sonra mən bu fani dünyada çox şey qoyub gedirəm. Ancaq başıma toplaşmış gənclərə bir vəsiyyət etməsəm ruhum şad olmaz, - deyə öz-özünə pıcıldadı. Vəsiyyətini edib, dünyadan səssiz-səmirsiz köçdü.

Birinci qız

Haydı!

(getmək istərlər)

Xəyyam

Durun!

(kəskin və coşğun)

Uydunuz bunca xurafata, yetər!

Bu həyat işlə ölümədən də betər.

Əlverir paslı, sönük adətlər!

Şən təbiət sizi azadə dilər.
 Qarışıb birləşin, iffət də budur,
 Şeyxin uydurduğu cənnət də budur.
(qızlar və oğlanlar ətrafına toplaşırlar)
 Dinləyin, bir də bulunmaz Xəyyam,
 İştə, bəndən gələcək nəslə pəyam;
 Xilqətin şənliyi, hər rəngi sizin.
 Parlayıb gurlayan ahəngi sizin,
 Gömməyin hiçliyə fürsət dəmini.
 Xoş görün zəvqü səfa alamini.
 Dün bir əfsanə, yarındır xülya,
 İki hiç... Hər biri müzlim rəya.
 Geri dönməz bu şətarətli zaman,
 Qıyaraq bir gün əcəl verməz aman.
 Bir nəfəsdir bu sürəksizcə həyat,
 Bir nəfəs!.. Getdimi? Gəlməz...
(əlini ürəyinin üstünə qoyaraq titrək səslə)
 Heyhat!..

Həzin bir musiqi başlar. Əllərdəki çiçəklər cənazə üzərinə qonulur.

Saib

Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
 Əbədi susdu o qüdrət, o dəha...
 Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
 Açıdı irfan ilə bambaşqa cihan.
 Onu duymaz, duyamaz hər şaşqın,
 Bir dəniz şişəyə sığmışımı? Saqın!
 Suç deyildir bu günəşçin, yarasa
 Urkərək batsa qaranlıqda yasa.
 Gün dəyişdikcə o həp gənc olacaq,
 Şən könüllərdə pərəstiş bulacaq.

2.17. Mahnılar və rəqslər

*Camidənsə,
 Musiqi məclisi xoşdur bəncə.*

Hüseyn Cavid “Xəyyam” dramasında mahnılardan və rəqslərdən geniş istifadə etmişdir. Əsərin ilk pərdəsi “**Hicaz**”

musiqisilə açılır, “Dəsti” və “Əbu-əta” muğamı ilə bitir. Xəyyam öz həmpiyalələri Rəmzi və Xərabati ilə keyf məclisi qurub. Onlar yeyib-içir, günlərini xoş keçirirlər. Bu zaman ətrafa “Hicaz” musiqisi ilə Minacatçının minacat səsi yayılır.

- Ey fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyal!

O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!?

Hər dəha çırpınaraq Səndə* arar feyzi-kamal,

Yenə yoq kimsədə əsla Səni idrakə məcal.

Xəyyam Allaha xitabən söylənən sözlərə həməən cavab verir.

Xəyyam

(heyrat və həyəcanla)

İştə, bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,

O sağır göy, əcəba, kimsəyə vermişmi cavab?

O dərinliklərə, boşluqlara uçuqca xəyal,

Sanki çırpınmada bir şəhpəri yanmış qartal.

Keyf məclisi davam edir. Üç “dəliqanlı” gənc şərab içərək heç olmazsa bir neçə saatlıq qəmdən-qüssədən uzaq olmaq istəyirlər. Xərabati Şeyxlərin, Vaizlərin, Müftilərin, Xəlifələrin uydurduqları əfsanələrə sanki Kefli İskəndər kibi qəhqəhə çəkib gülür.

Xərabati

(alaycı qəhqəhə ilə)

Hər gələn bir yeni əfsanə satar,

O qaranlıq dama hər kəs daş atar.

Saqın, aldırma, həməən zəvqinə baq,

(qədəhi göstərər)

Hər həqiqət buradan parlayacaq.

Rəmzi

Yoq deyildir o qaranlıqda işıq,

Bəşərin əczinə binlərcə yazıq.

(Xərabatinin uzatdığı qədəhi alıb içindəki şərabı süzərək)

İçəlim, iştə, bütün varlığımız,

* Allahda.

Al şəfəqlərdə gülümsər yalnız.

Dramaturq tarixi şəxsiyyət olan Xəyyamın hal və əhvalına, xasiyyət və xarakterinə uyğun olaraq bir-birindən gözəl səhnələr yaradır. Cavid şeiri Xəyyam şeirilə çulğasaraq gözəl bir poeziya aləmi yaradır.

(İçərlər, hər üçü sərxoşca oqur)

Hər üçü

Saqi, aman, mey ver bana,

Doldur, peyapey ver bana.

Bən abi-kövsər istəməm,

Mey ver bana, hey ver bana...

İçdikcə ruhum şad olur,

Hər qayğıdan azad olur.

Mey ver – gözəlsiz, nəşəsiz,

Hər duyduğum fəryad olur.

Saray qızları şərqi söyləyirlər, Alp Arslanın şən çiçəyi, yosma gövərçini Sevdanı vəsf edirlər.

Qızlar

(Sevdaya yaqlaşarlar)

Ey sevgili afət! Bu nə halət, nə qiyafət?

Nerdən bu lətafət?

Dan yıldızı qoynunda böyütmüş səni guya,

Yoq bənzərin əsla!..

Bir busə dilər gözlər o süzgün baqışından,

Aləm sana heyran.

Hər yosmayı qısqandıracaq işvələrin var,

Xoş cilmələrin var.

Bir rəng ilə ahəngə büründük,

Qarşında göründük,

Qoşduq da, aqışdıq sana bir an.

Gəl, nazına qurban!

Uç, gəl bizə, ey sevgili dilbər,

Gəl sən də bərabər.

Sarayda tərən kimi bəslənən Sevda bilmədən qurnaz və əfsunçu Həsən Sabbahın toruna düşür. Bundan xəbərləri olmayan saray qızları ləkələrdən pək uzaq olan Sevdanı məzəmmət edirlər...

Xəyyamın çadırçı atası İbrahimi yaxşı tanıyan bazar əhli səfil həyat sürən şairi qınaq hədəfinə çevirir. Çadırçılar və çömləkçilər “**Dəşti**” üzərində mahnı oxuyurlar.

Neydə “dəşti” çalınar, gənc çadırçı eyni ahənglə oqur

Gənc çadırçı

Bahar olmuş dedim, xülyayə uydum,
Haman bir gözləri şəhlayə uydum.
Adım Məcnun deyilkən dərdə düşdüm,
Vəfasız, yosma bir Leylayə uydum.

Çömləkçilər

(başqa ahənglə)

Çamurdan xəلق olunmuş derlər, insan,
Qədəh yapıdığ biz insan toprağından.
Sunub mey ta xərabat əhli ondan,
Unutsun dərdi, gülsün ömrü bir an.

Alp Arslan sarayının yosma gövərçini, parlaq ulduzu Sevda qara qulların çiyində, təxti-rəvanda gəzdirilir. Tovuz quşunu xatırladan Sevdaya hamı, xüsusilə Xəyyam məftundur. O, saray qızları ilə seyrə çıxıb. Qızlar coşqun bir sevincə şərqî söyləyərək onu müşayiət edirlər.

Qızlar

Alqış təbiətə,
Alqış bu sənətə
Dönmüş də cənnətə,
Hər yer gülümsüyor.
Sərməst olub bahar,
Hər səmtə gül saçar,
Yüzlər gülümsüyor,
Yüzlərdə nəşə var.

*Qızlar əllərindəki çiçəklərdən birər-birər ayırır Sevdanın
ayaqlarına atarlar. Xəyyam əskin baqışlarla onları süzər.*

Sevdanın gözəlliyi şairin ağlını başından alır. O, sanki bayılır...

Xəyyam

İzlərim göydəki yıldızları bən,
Lakin onlar pək uzaqdan daha şən,
Daha dilbər və gözəldir, bilsən,
Bizə yaqlaşdı, bəsbəlli, yaqar,
O alav səndəki gözlərdə də var.

Alp Arslan şanlı sarayında Xəyyamı böyük təntənə ilə qarşılayır. Onun şərəfinə məclis qurulur. Ortaya mey-məzə, xurma və üzüm şərbəti gətirilir. Rəqs ahəngi sarayı bürüyür. Tüllərə və ipəklərə bürünmüş Rum qızları rəqs edirlər və mahnı oxuyurlar.

Alp Arslan

Baqınız, incə zəfər qönçələri,
İştə, Rum qeysərinin töhfələri.
Qızlar Rum ahənginə uyğun oqur və oynarlar.

Qızlar

Bu bəlkə süslü bir yalan,
Diyorlar, iştə hər zaman
Çıqar Olimpə şadman,
Ən işvəkar ilahələr.
Gülər gülür, gülür gülər,
Həyat için səfa dilər.
Gəlinəcə rəqsə əl-ələ,
O incə nazlı qafilə
Aqıb coşan sevinc ilə
Həyat için səfa dilər.
Gülər gülür, gülür gülər
O bəxtiyar ilahələr.

Bu sırada Sevdə cariyələri ilə bərabər gələr. Rəqqasələr onu qarşılayıb çıxarlar.

Alp Arslan

Sevda nə qadar nazlı bu aqşam,
Yalnız o verir şairə ilham.
(*Sevdayı vurğunca baqışla süzər*)

Sevda

(*oqur*)

Bir vəhşi gövərçin kibi bən də,
Şən könlümü azadə dilərdim.
Seyrana çıxıb dağda, çəməndə,
Güldükcə günəş bən də gülərdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

Alp Arslan

Alqış o gözəl şeirə ki, şair
Bir söz bulamaz vəsfinə dair.

Sevda

(*dəvam edər*)

Qəlbimdə sönər incə həvəslər,
Dişlər bəni altınlı qəfəslər,
Ruhumda qopar ən acı səslər,
Bən bir quzu olsam da mələrdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

Sultan sarayında Rum qızlarını ərəb qızları əvəz edirlər. Şux və işvəkar ərəb qızları ərəb musiqisi altında oxuyub oynayrlar.

Alp Arslan

Baq, töhfədir onlar bana, göndərdi xəlifə

Xəyyam

(*alaycı gülüşlə*)

Din pərdəsi altında nə xoş, incə lətifə.

Rəqqasə ərəb qızları oynar və ara-sıra oqurlar.

Rəqqasələr

Doğduq günəşin busələrindən,
Al pəmbə şəfəqlərdə yıqandıq
İçdikcə alav kasələrindən,
Hər yıldızı bir şəbpərə sandıq.
Nadir bulunur bizdə bulut, sis,

Şən ruhumuzun üfqü kədərsiz.

Atəşli dodaqlar bizə munis,

Atəşli könüllər diləriz biz.

Sultan məclisini Xəyyam məclisi əvəz edir. Xəyyamsayağı məclisdə onun arvadı Sevdə, Xərabati və Rənzinin arvadı Vəfa və Səfa iştirak edirlər. Onlar yeyib-içib, deyib-gülüb şənlənirlər.

İçərlər. Sevdə lirik musiqi ilə bərabər bir parça oqur.

Sevdə

Badə gözəldir, məzə həp naz ola!

Saqiyə dilbaz ola, tənnaz ola!

Gül sarılıb bülbülə, bülbül gülə,

Ney coşaraq onlara dəmsaz ola!

Vəfa, Sevdə, Səfa

(hər üçü birlikdə)

Güldü bahar, oldu çəmənlərlər,

Avladı hər aşiqi bir işvəkar.

Hər gözəlin başqa bir ilhamı var,

Xoşdur o afət ki, xoşavaz ola!

Xərabati

(sərxoş bir ahənglə oquyub qadınları göstərir)

Olmaya dünyada amansız cəfa,

Çıqmaya bir ləhzə könlədən Səfa,

Oqşaya hal əhlini Sevdə, Vəfa,

Hər üçü həmbəzm ola, həmrəz ola!

Xəyyam

(qədəh qaldırır)

Əldə şəfəq dalgalı peymanələr,

Gülsə də xoşdur bizə divanələr.

Zahidin olsun quru əfsanələr,

Bəlkə o dünyada sərəfraz ola.

(içirlər)

Sevda Sultan sarayında yaşarkən Alp Arslan sarayının lətif çiçəyi, rübabının ahəngi idisə, Xəyyama ərə getdikdən sonra onun könül sarayının gülü, çiçəyi, sevinci, rəqqasəsi və müğənnisi olur.

Saqiyə qədəhləri doldurur

Sevda

(çalınan lirik musiqi ilə bərabər oqur)

Durma, gülüm, Saqiyə! Sən badə ver,

Gözləri öpsün yenidən nəşələr.

Şairin ilhamı açıb balü pər

Yüksələ ta göylərə, pərvaz ola!

Hər üç qadın

Gülsə günəş, gülsə çəmən, lələzar,

Sanma könüllərdə şətarət doğar,

Arif odur gülsün içindən bahar,

Ta ona hər zümzümə bir saz ola!

Xərabati Sabbahın şərbət içdiyini görüncə Rəmziyə baqar.

Xərabati

Bəncə əbəsdir mey olan yerdə su,

Badə verir qəlbə səfa duyğusu.

(barmaqlarını saqlatır, gülərək)

Eşq ola bir xalqa ki, haq yolçusu

Həzrəti-Müfti kibi canbaz ola.

Bağdad. Xəlifə Müqtədibillahın sarayı. Xəlifə yarımçılpaq qızlarla kef çəkir. Qızlar rəqs edib, şərqə oxuyurlar.

Qızlar

Uçaraq hər tərəfdə bir kələbək,

Yanaşır ən sevimli bir çiçəyə.

Öpüb oqşar, əmib doyar, gülərək,

Qapılır sonra başqa bir diləyə.

Bana gəl, uçma, dur, gözüm kələbək,

Sana var gizli bir sözüm kələbək.

Al çilənmiş qanatlarında sənin,

Rəngi solmuş çiçəklərin qanı var.

Üzmə şən bir həyatı sevgin için,
Şübhəsiz onların da bir canı var.
Bana gəl, qaçma, dur, gözüm kələbək,
Səni incitməsin sözüm, kələbək.

Qaranlıq çökür. Şimşək çaxır. Xəyyam taxtında uzanıb yatıb.
Şair yuxu görür. Rəngarəng qazlara bürünmüş rəqqasələr şən və
incə gülüşlərlə Xəyyamı dövrəyə alırlar, rəqs edib oxuyurlar.

Rəqqasələr

Gəldik sana, gəldik sana, ey piri-xərabat,
Yetməzmi xəyalat?
Keçmişləri özlər düşünürsün hər adımda,
Atmaz səni Sevdə.
Güldükcə təbiət, gülər azadə diləklər,
Hər kəs səni bəklər.
Sevdə belə gəlmiş sana versin yeni ilham.
Ey sevgili Xəyyam!

Xəyyam dərin yuxu içindədir.

Rəqqasələr

Busə, nə busə!..

*İncə qəhqəhələrlə uzaqlaşırırlar. Bu sırada yağmur yağmağa başlar.
Gəzintiyə çıxan qızlar geri dönüb qaçışaraq, gülüşərək ağacların
altında və qülbə ətrafına toplaşarlar.*

Yağmur kəsildiyi kibi oynaq bir ahənglə şərqə söylərlər.

Qızların şərqisi

Səhər çəməndə lalələr,
Sunardı al piyalələr.
Gülərdi incə bir günəş,
Uçardı incə jalələr.
Sular başında hər bəcək
Arardı tazə bir çiçək.
Gülərdi yavru quşların
Ötüşməsilə hər dilək.

Xəyyam

(oyanıb qalqar)

Bu nə tale, o nə rəya, nə xəyal?!

Onların teyfini bunlar? Bu nə hal?!

Xəyyam əsərin əvvəlində **“Hicaz”** musiqisi üzərində Minacatçının minacatına qulaq asır, heyrət və həyəcanla ona cavab verir. Sonunda ölümöncəsi Xanəndənin **“Dəşti”**sinə və **“Əbu-əta”** üzrə mahnısına qulaq asaraq can verir.

Bir yığın dəliqanlı keçər. Xanəndə "Dəşti" oqur.

Xanəndə

Könlümün başqa bir öksüzlüyü var,
Çırpınan ruhumu bir şölə yaqar.
Bəni oqşarkən o süzgün gözlər,
Yağdırıb göz yaşı qısqandı bahar.

Xanəndə

(Əbu-əta üzrə oqur)

Beş gün ömrün necə əfsanəsi var,
Eşqi var, badəsi, peymanəsi var.
Sonu həsrətlə bitərkən, əfsus,
Yenə dünya dolu pərvanəsi var.

* * *

Musiqi, mahnı və rəqs baxımından Hüseyn Cavidin hər bir pyesi ayrılıqda bir şeir və musiqi aləmidir; gözəllik və zövq mənbəyi və sərgisidir. Həmin zövq və gözəllik sərgisində hər növ gülə, çiçəyə, gözələ, göyçəyə rast gəlmək olar. Mahnılar (şərqilər, nəğmələr) və rəqslər, marşlar və muğamlar, aşiq musiqisi və aşiq mahnıları... Cavid dramaturgiyası və teatrının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Cavid teatrının estetikasını bunsuz təsəvvür etmək olmaz. Azərbaycan dramaturgiyasında **“Türkü”** və **“Kanto”** italyan musiqi janrından ilk öncə Cavid istifadə etmişdir.

Dramaturq mahnı, rəqs və musiqidən ilk öncə **“Maral”**, sonra **“Şeyx Sənan”** faciələrində istifadə etmişdi. **“Şeyx Sənan”**-dan başlayaraq, **“İblisin intiqamı”** pyesində, qələmə aldığı bütün dramatik əsərlərində mahnı, rəqs və musiqiyə geniş yer vermişdi. Bir əsərinin adını (**“Telli saz”**) telli sazdan götürmüşdür. **“Maral”**-da Aşiq Sultan obrazı yaratmışdır. **“Şeyx Sənan”**-da gürcü musiqisi,

mahnı və rəqslərinə, ləzgi rəqsinə, “Knyaz”da “Şur” muğamına, “Corciaşvili” və “Tamara” mahnı və rəqsini səhnəyə gətirmişdi.

Müğamdan ilk öncə “Şeyx Sənan”da, “Knyaz”da, sonra “Xəyyam”da və b. pyeslərində istifadə etmişdi. “Şeyx Sənan”da İkinci Kor udun təranələri altında “Hicaz” məqamında məşhur “Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı” əbyatı oxuyur. Ümumiyyətlə, Cavid dramalarında “Şur”, “Hicaz”, “Dəşti”, “Əbu-Əta” muğamlarından istifadə etmiş, ud, kamança, tütək və s. musiqi alətlərinin adını çəkmişdir... Bir sözlə, Cavidin mahnı və musiqi dünyasının mütəxəssislər tərəfindən hərtərəfli araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

2.18. Seçmələr

- ❖ *İştə bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy, acəba, kimsəyə vermişmi cavab?*
- ❖ *İçəlim, iştə, bütün varlığımız,
Al şəfəqlərdə gülümsər yalnız.*
- ❖ *- Sən nəsin?
- Bən də sapıtmış Xəyyam.*
- ❖ *Bizə gülməzsə həqayıqdəki sirr,
Sərxoş ol, ya ayıq ol, fərqi nədir?*
- ❖ *Ramazan aqşamı, hər dildə niyaz,
Sizə İblis olur ancaq dəmsaz.*
- ❖ *Yüksələn düşkünə yardımçı gərək.*
- ❖ *Camidənsə,
Musiqi məclisi xoşdur bəncə.*
- ❖ *Biri vaiz, biri sazəndə arar,
Bən sükut istərim, ancaq bu qadar.*
- ❖ *Cənnət istərsin əgər, camiyə var.*
- ❖ *O işvəli nur
Qız deyil sanki şəfəq yavrusudur.*
- ❖ *Şanlı Xəyyamı, acəb, kim tanımaz.*
- ❖ *O nə həşmət, nə gözəl, şux əndam,
Şübhə yoqdur, bəni sanmış Xəyyam.*
- ❖ *Dəhşət, bu nə əfsanəli türbət,
Bilməm alavdanmı bu şərbət?
Sarmış bəni atəşli böcəklər,
Bir baq, nə qıvılcımlı çiçəklər.*
- ❖ *Heyrət!.. Nə gözəllik, nə şətarət,
Seyr et! O nə daşqınca bərakət.*
- ❖ *- Nazlanma, deyil könlüm oyuncaq.
- Rədd ol, yetişir, sayğısız alçaq.*
- ❖ *- Sevdə?! Bu nədir, Sevdə?!
Etdin bizi sən rüsva.
- Sevdə pək uzaqdır ləkələrdən,
Ah, uydum o əfsunçuya birdən.*
- ❖ *Bir Tanrıya lazımsa tapınmaq,*

- Zevq əhli tapınsın sana birdən.
 ❖ Peyğəmbər idim ümmətim olsa.
 ❖ Ox, hər kəs olur könlümə əngəl.
 ❖ İbn Sinayı eşitdinsə, oqu.
 İştə o Şərqin böyük feyləsofu.
 Baq, yaratmış nə böyük xariqələr,
 Bir dəha nuri ki, daim parlar.
 ❖ - Nə qiyafət bu, əzizim, bu nə hal?
 - Sorma, hiç sorma ki, oldum pamal,
 Ac qalıb iştə qabıqdan çıxdım.
 Bu uğursuz yaşayışdan bıxdım.
 ❖ Hiç məraq etmə, keçər, həpsi keçər,
 Əsrinin öksüzüdür dahilər.
 ❖ Haydı, gəl, etməyəlim ömrü hədər,
 İcəlim badə, bütün qayğı gedər.
 ❖ Saqın, aldanmayınız, qanmayınız,
 İpi qırmış şu hərif.
 ❖ Başı boş, cibləri, qarnı da boş,
 Kədərindən sərxoş...
 ❖ - İştə, Xəyyam.
 - Omu, gerçəkdən omu?
 Öylə bir şairin iqbalı bumu?
 - İşləmiş ruhuna sənət və hünər.
 - Alqış təbiətə, alqış sənətə
 ❖ - Bəni titrətdi bu coşqun sözlər.
 - Nə qadar işvəli, süzgün gözlər.
 ❖ Könül sənsiz səfa duymaz şəfəqlərdən, çiçəklərdən,
 Bütün ruhumda, vicdanımda sənsin, ah... yalnız sən...
 ❖ Bu nə miskin canavar!
 ❖ Qurnaz tilki.
 ❖ Sana hər dürlü böyük rütbə yarər,
 Bilirim, səndə siyasi başı var.
 ❖ - Xəyyamı edin əmrinə tabi,
 Zəncirlədiniz, iştə bu kafı.
 ❖ - Xəyyamə nə lazımdı ki, zəncir,
 Onsuz da köləndir, bu nə təhqir.

- ❖ *Binlərcə şəhər, ya qala almaqdan, əmin ol,
Bir sadə çoban könlünü almaq daha məqbul.*
- ❖ *Din pərdəsi altında nə xoş, incə lətifə.*
- ❖ *Zalım yenə zalımdır.*
- ❖ *Əfv etmə də bir dürlü cəzadır.*
- ❖ *Yıllarca qalıb bən sana həsrət,
Qürbətdə buluşduq, nə səadət.*
- ❖ *Qatil deyilim, aləti-qətim.*
- ❖ *Qansız yaşamaz sevgili Xaqan,
Qan, saçdığı qan, içdiyi həp qan!*
- ❖ *Çılğın bəşər İblis ilə həmrəh.*
- ❖ *Cəlladlara, zalımlara nifrət!..*
- ❖ *Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,
İnsan nə qadar saçma həqiqət..*
- ❖ *İstəməm, bunlara yoq bəndə məraq,
Quru, boş fəlsəfələrdən nə çıxar?*
- ❖ *Biliriz, Müftiyə naibsin, əvət,
Səni əyləndirəməz hər hikmət.*
- ❖ *Qılavuzdur bizə ancaq islam.*
- ❖ *- Gəldi, baq, iştə şətarət çiçəyi.
- O, əvət, könlümüzün şən diləyi.*
- ❖ *Heçdir, əlbəttə, qadınsız məclis.*
- ❖ *Şən, gözəl bir qadın azadə gərək!
Əldə gül qönçəsi, badə gərək.
Hanki məclisdə yoq cinsi-lətif,
Nəşadən zevq alamaz bir arif.*
- ❖ *Bən təzad elçisiyim, hər qayğı
Bana saçmaqda səadət işığı.*
- ❖ *Bu gəliş bəncə umulmaz bayram.*
- ❖ *Hakim olduqca yer yüzündə şərab,
Anacaqdır səni hər rindi-xərab.*
- ❖ *Hər kəsi yoldan çıxarıb sayğısız,
Dini də əyləncə sayır, qayğısız!*
- ❖ *Bən sağ ikən anlamadım haq nədir,
Bir ölü, bilməm ki, nə duymaq dilir?*
- ❖ *Sən dəmi, ah, sən dəmi güldün bana,*

- ❖ *Tanrı Cəhənnəmdə verir yer sana.*
Yoqdur aman haqtanımaz qullara!
Zift ilə zəqqum içəcəklər tamam.*
- ❖ *Tevbələr olsun, daha içməm, yetər,*
*Bən bilirim orda** nələr var, nələr?..*
- ❖ *Söz yoq azanlar bulacaqdır cəza.*
- ❖ *Baq, hələ bu uyqu, həqiqət deyil,*
Doğru Cəhənnəm nə olur anla, bil!
- ❖ *Oh, gedəlim, burda durulmaz daha,*
Bunlara Xəliq verəcəkdir bəla.
- ❖ *Daha gəlməmə, xayır,*
Duydum, əvət, haq sözü duymaz sağır.
- ❖ *Müftini incitməməliydin, saqın,*
Cənnətə əsla bizi qoymaz yaqın.
- ❖ *Ah, şu həriflər nə qadar sayğısız.*
- ❖ *Versə də bayquşlar əgər səs-səsə,*
Qayğı yaraşmaz bu gülər məclisə.
- ❖ *Bəncə əbəsdir mey olan yerdə su,*
Badə verir qəlbə səfa duyğusu.
- ❖ *Eşq ola bir xalqa ki, haq yolçusu.*
Həzrəti-Müfti kibi canbaz ola.
- ❖ *Başqa siyasətmi, nədir? Anlamam!*
Gəl baqalım, ta ola aydın məram.
- ❖ *Dün qara topraqda uyurkən biri;*
İştə bu gün taxta çıxar digəri.
- ❖ *Yoq işimiz şah ilə, sərdar ilə,*
Xoş keçər ancaq günümüz yar ilə.
- ❖ *Çocuq xəyalı, mələk ruhu, bir mayıs səhəri*
Təcəssüm eyləyərək,
Gülər o çöhrədə şən xilqətin o şah sehri,
Qadınmıdır gerçək.
- ❖ *Nerdə Xəyyam, onu tez görməliyim,*

* Qətran. Quranda belə bir ayə var.

** Cəhənnəmdə.

- Acı bir sirri xəbər verməliyim.*
- ❖ *Ah, o gözlər bəni öldürdü, yetər.*
- ❖ *- Baqarız, məhkəmə, qanun var.*
- Məhv edilməzsə o nankor canavar...
- ❖ *Doğru, var içkiyə az-çoq meylim,*
Söylənənlər kibi düşkün deyilim.
- ❖ *Söylə, gəlsin bana eşqinlə qürur.*
- ❖ *Vay, sərsəm!..*
- ❖ *- İştə hər yanda böyük vəlvələ var.*
- Ah, aman, zəlzələ var, zəlzələ var.
- ❖ *Qalq, oyan!.. Ah, niyə susdun, gözəlüm?!*
Həp təbiət, bəşəriyyət zalim...
Söylə, kimdən diləyim bən imdad?..
Həp təbiət, bəşəriyyət cəllad...
- ❖ *Biri ölməzsə dirilməz birisi,*
Hiçdir ömrün sonu, yaxud gerisi.
Olsa qurnaz nə qadar bir tilki,
Boğazından çıxacaqdır dərisi.
- ❖ *Yetişib var-yoqu oynaq qadına,*
Yedirir hər gecə oynaslarına.
- ❖ *...O da bir rəngə girən,*
Daima söz götürüb, söz gətirən.
- ❖ *Öylə xainləri kim saqlarsa,*
Görəcək ən qaba, dəhşətli cəza.
- ❖ *Biri izlər, biri dəhşətlə qaçar,*
Biri dovşan, biri qızmış canavar.
Üç qarış topraq ikən son yatağın,
Bu didişmək nəmə lazım bu qadar.
- ❖ *Qətili vacibdir, o tüğyan eylər,*
Çıldırıb Tanrıya isyan eylər.
- ❖ *Küfr edib dursa, əvət, məhunlar,*
Yağacaq zəlzələlər, taunlar.
- ❖ *Bəni üzümüştə təəssür, həyəcan,*
Onu didməkdə məzarında çiyan.

- ❖ *Yaşlı gəlməkdə bulutlar da bana,
Bənziyor sevgilimin saçlarına.*
- ❖ *Həp qaranlıqdır, əvət, sirri-həyat.
Qoca Xəliq də qaranlıq, heyhat!..*
- ❖ *Aman, evladım!
Gözlərindən saçılan incilərin
Qalacaq izləri qəlbimdə dərin.*
- ❖ *Olmasaydı o yolsuzun dərdi,
Bəni Bağdadə kim sürüklərdi?..*
- ❖ *Sayğısız Xəyyam!*
- ❖ *Ən çocuqca xəta.*
- ❖ *Ərəbistana bəzl edin sərvət,
Sizə Xəliq nəsib edər Cənnət.*
- ❖ *Nəqdi ver, nisyə al, nə abdallıq.*
- ❖ *Nə tatlı mevhumat!..*
- ❖ *Gənclik, əlbəttə, başqa nemətdir.*
- ❖ *Saqın, yetər təhqir!
Hər sözün bir məqamı var.*
- ❖ *Nə rəzalət... Bu bir ibadətmi?
Nə səfalət... Bu bir xilafətmi?*
- ❖ *Buna baq, zevqə baq, şətarətə baq!..*
- ❖ *Qanlı xırsızlar,
Şimdi burdan qaçan uğursuzlar.*
- ❖ *Səndə var coşqun ehtiras alevi,
Yaqar atəşlərin sönük bir evi.*
- ❖ *Səni Tanrım yaratdı gülmək için,
Sadə gülmək deyil, öpülmək için.*
- ❖ *Əvət, onlar birər gülümsər naz,
Sən də şəhvət əsiri bir qurnaz.*
- ❖ *Bu səadətdə qanlı göz yaşı var.*
- ❖ *Hey fələk, keçdi zaman dalğa kibi,
Öylə bir dalğa ki, qorqunc, əsəbi.*
- ❖ *İxtiyarlıq nə uğursuz əngəl.*
- ❖ *Bir sevinc aləmi var hər yerdə.*

- ❖ *İxtiyarlıq ölümün qonşusudur.*
- ❖ *Nə qadar qafil imiş insanlar.*
- ❖ *Ona yer vermədilər Bağdadda,
Üləmə küfrünə vermiş fitva.*
- ❖ *Qızma, şeyxim, o da bir əhli-kitab.*
- ❖ *Gör nə qurtdur ki, qaçar ondan əcəl.*
- ❖ *Bu nə tale, o nə rəya, nə xəyal?!*
Onların teyfini bunlar? Bu nə hal?!
- ❖ *İştə Xəyyam, o böyük şanlı baba.*
- ❖ *Bir yığın canlı çiçək, şən kələbək.*

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Cavid görkəmli şəxsiyyətlər haqqında və görkəmli şəxsiyyətlər Cavid haqqında

3.1. Cavid və Sidqi

Məktublarından sətirələr

❖ *Sidqi vətənpərvər idi, həmiyyətli idi, məslək sahibi idi, millətini sevirdi. Hər adım başında məşhur Napoleonun (dünyada olmaz-olmaz) düsturi-cəsuənəsi sərməşq ittixaz edilmişdi. Öyrənmək, bilmək, div adımları ilə irəliləmək, əfkari-milliyəti aydınlatmaq ən birinci məqsədi sayılırdı. Bu hal beş-altı ilə qadar davam etdi. Sonra zavallı Sidqi getdi, məktəbin məktəbliyi də onunla bərabər getdi.*

❖ *Tərbiyə məktəbində mərhəmətli və hörmətli Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarına!*

❖ *Xeyirxah, yüksək mərtəbəli cənab!*

❖ *[Sizin üçün]... beş cild “Təshihül-hesab” kitabı və bir şüşə ala mürəkkəb [Təbrizdə] bazardan aldım.*

❖ *Kiçiyiniz Hüseyin Rasizadə.*

❖ *Müəllim cənabları!.. Bir neçə müddətdir ki, [məktubumun]*

cavabı yoxdur. Bilmirəm səbəbi nədir? Buna bais kimdir? Böyükələr az biliklilərə etinasız olurlarmı? Şagirdlərə qayğıkeşlik böyükliyi əskiltməz. Süleyman [peyğəmbər] o cəlahı ilə qarışqanı belə nəzərdən qaçırmazdı.

❖ *[Məktubumdakı qüsurlara işarə edirsiniz] Nə edim, Mirzə! Xəttimin pozğunluğu vaxtımın darlığındandır, necə ki, bu məktubu dar vaxtında yazmışam. Çətin ibarələrə gəldikdə mənə elə gəlirdi ki, o ibarələr xoşunuza gələcəkdir, yoxsa mənə çətinliyi yoxdur ki, başqa cür yazım.*

❖ *Didarını görməyə ürəyimdə olan şövqü
Ürəyim bilir, mən bilirəm, bir də bilir ürəyim.*

❖ *İstəmədi bizi qəlbin sevmədi, bilməm nəçin sevmədi.
Bizə qəlbin yanmadı, bilmirəm nəçin yanmadı.*

❖ *Yüksək cənabınızın nəzərinə çatdırılır ki, bu qısa, həqir məktub əlinizə çatdıqda cavabını göndərsiniz.*

❖ *Düzgün yolu izləyənlərə, Sizə və Sizinlə olanlara salam göndərirəm.*

❖ *Böyük ustad və cəlalı atamız!*

❖ *...nəzərinizə çatdırılır ki, bu fani və sədaqətli kiçiyinizin ürək məhəbbətini və mənəvi münasibətlərini mənim tərcümeyi-hal və şərh-i əhvalımda qeyd edərək, öz tükənməz mərhəmətinizlə məni yad edəsiniz.*

❖ *...qiymətsiz qulunuz cənabınıza postla bir məktub göndərmişəm, cavabını almamışam.*

❖ *Var mənim çoxlu gileyim səndən,
Bilməm nə şikayət edim səndən.*

Hə halda mən öz taleyimdən şikayətlənməliyəm. Baharın şənlikləri şoranlıq yerdə hasil, səmər verməz və od hər daşın üstündə dayanmaz.

❖ *Ümid və arzu bəsləyirəm ki, itkin və uzaq düşmüş bir qərībā hər axşam və səhər mərhəmət nəzərinizi salırsınız.*

*Könlünü konlüm kimi əgər etsən,
Məndəki möhnəti sən dərk edərsən.
Tox çörək qayğısı bilməz belə,*

Ac yavan çörək yeyər çox həvəslə.

❖ *Sizə məhəbbət bəsləyən Hüseyn Rəsizadə.*

❖ *Yüksək mərtəbəli, hörmətli böyüyüm Məşədi Tağı cənablarına (onun yüksək sədaqəti əbədi olsun).*

❖ *Ruhum sənə qurban olsun!*

❖ *[Orucluğu ayında] Dost-aşnalarımızdan ummuşduq biz yoldaşlıq, Düzgün olmadı bu fikir, görünür ki, biz çaşdıq.*

❖ *Gileylənir sadıq könlüm o mehriban cənabından, Nə qədər bir ovuc torpaq dözə bilər artıq bundan.*

❖ *Əlirza* cənabınızın yanında oxuyursa heç, yox isə təkrar sizdən xahiş edirəm onu öz yanınıza çağırıb gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olasınız. Zəhmət haqqında nəzərdə neçə tutsanız mən ödəməyə hazıram... Elmini təkmil etsin, insaniyyət bulağından, heç olmasa, bir qurtum dadsın.*

❖ *Təmənna edirəm xəttimin pisliyini bağışlayasınız. Mürəkkəbin olmaması və gecə yarı özümü pis hiss etməyim xəttimin pozğunluğuna və mətləbin pərişanlığına səbəb olmuşdur. Məktubla başınızı ağrıtdığıma görə əfvinizi diləyirəm. Hörmətli Ağa Məşədi Qurbanəli Ağa Şərifov cənablarına salamım var.*

❖ *Hörmətli ağa, izzətli başçı Ağa Məşədi Tağı Sidqi cənablarına (Allah onun yüksək mərhəmətini əbədi etsin).*

3.2. Cavid və Türkiyə

Qurbanəli Şərifova yazdığı məktublardan parçalar

❖ *Bu ölkədə ürəyim min yerə parçalanmış,
Hər biri min nəzənin dilbər əlində qalmış.*

❖ *Trabzon çox eyi və səfali ruhpərvər və nəşətgüster bir bələdədir. Əvvəl dənizdən uzaq bir qəsəbə kibi görünürdü. Seyr edib gəzəndən*

* Cavidin kiçik qardaşı.

sonra mülahizə etdim, böyük bir bələdə və kəndisi də vilayət (quberniya) məhsub olunur.

❖ ...sübh çağı [gəmidə] uyqudan qalxıb da kəndimizi Samsuna yetişmiş [1905] gördük.

❖ ...36 saat bir başa yol gəlib [gəmidə], gecə saat üç buçuqda İstambulun boğazına daxil olduq. Elə ki sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz nə boğaz!!! Allah zaval verməsin...

❖ Pasport təqdim edib, şeyləri də açıb hazır məddi nəzrəd qoydum [kömrükxanada]. Bir çet tütünə 8 quruş cəza aldılar. Ələlicmal qaydalı və pakizə zakonlar icad edirlər, amma əfsus, on bir dənə cəccadəmin kömrüləməkdə 25 quruşa kimi məndən yazıçılar [nəzarətçilər] rüşvət aldılar. Əhvalım yenə girərgün oldu.

❖ İzmir otelində 13 gün iqamət edib, dünki gün Vəlidəxanada bir otaq qonuşdum da, təğyiri-məkan etdim.

❖ [İstanbulun] Səyahət etməli yerləri tədricən bir qaç günlər gəzib tamaşa etdim. Böyük məscidlər və bəzi əntiqəxanalar, tramvaylar, yeraltı maşınları və bəzi vaporlar və qeyrə və qeyrə.

❖ İstambulun havası gözəl, Boğazının havası pək gözəl və qarşısının havası dəxi gözəl və eyicədir.

❖ İstambula varid olan kibi, heç bir yerə aşina olmadığımıdan, əvvəlcə İzmir otelində on-on iki gün müqavimət edib, qafqashı qardaşlarımızla buluşub tapışdıqdan sonra mükəmməl surətdə İstambulun bəzi yerlərini səyahət edib layiqincə bir parça məlumat aldıq.

❖ Validəxanada bir otaq kəsəti-məşəqqətlə icarə edib ələ gətirdim. Validəxananı kəndimə məskən etdim.

❖ ...gündə bir saat fransızca və iki saat da türk lisanında bəzi ədəbiyyat və tarixə dair elmlərdən oxuyuram... dörd-beş saat da arqadaşlarımız qafqashıların məiyyətilə Boğaz içinə və bəzi hissiyyat artıran yerlərə gedib, bir növ təğyiri-hava edirik.

❖ [İstanbuldan] “Molla Nəsrəddin” əmiyə yazdım ki, qış gecələrindən ötrü fəna deyil deyə bir müddət Rusiyanın İstambuldakı postasına yollasınlar.

❖ ...cümə günləri də bəzi qiraətxanalarda, gah-gah da Kütübxaneyi-Ümumiyyə-Osmanidə bir neçə saat əylənib, əhvalidaxiliyyəni layiqincə müləhizə edirik.

❖ Miriş ağa deyir ki: “Söz çox, vaxt yoq...” Keçdi cəhalət zamanı... Gəldi hürriyyət zamanı...

❖ İstambula yetişən kibi Ziya əfəndinin yanına gedib, gözümü göstərdim. Bir dava və ilac verib, sonra gözlük nömrəsi yazdı ki, arayıb İstambulda bulmadım. Parisə yollayıb on dörd gündən sonra aldım.

❖ Boğaz [Bosfor] içinin havası pək lətif olduğundan, Qara dənizə qarışana kimi hər gözəl-gözəl köylər və seyfilyələr təmin etmişlər və altmışa qədər şirkət vaporu, amma ufaq vaporlar ki, ancaq 500 adama havi ola bilir... “İqdam”da oxudum ki, yekə iki böyük və çox iti yol gedən vaporlar gəlmiş, biri “Tiri-müjgan” və digəri “Feyzi-aləm” ismində ki, Bəhri-Səfiddə qollanmalıdırlar.

❖ İstambulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon olur; və qarşıda, körpünün o biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yoquşa qalxır...

❖ İstambulda çox böyük qiraətxana və kütübxanalar var ki, amma layiqincə kitabları və qəzetləri yoxdur; çünki hər bir eyi mündəricat və mətbuat yasaqdır. Belə anlaşılr ki, dörd-beş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıqı tutulmazmış, ələlxüsus Kütübxaneyi-Ümumiyyə-Osmaninin bir tərəfində yedi-səkil sandığa kibi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq və məmnü deyilmiş, amma indi yasaq olmuş...*

❖ ...İstanbulda mütəəddid və gunagun teatrolar var; ələlxüsus ramazanda büsbütün kəsəbə və çox əsnafın dükanları gecələr açıq olub, məfhum olduğuna görə, teatrolar daha ziyadələşir və türklər də o gecələrdə teatroya getməyə artıcaq talib və rağib oluyorlar. Qarşıda ki, körpünün o biri tərəfidir və səkənasinin də çoxusu əcnəbi olduğundan içkiyə əcnəbilərə mümaniət yoq, ama müsəlmanlara hər

* Sultan Əbdülləmid rejiminə işarədir. – İ.A.

yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz. Amma İstanbulun bu biri nisfində ki, peyğəmbərin** əbası, əmmaməsi və sancağı-şərif və sair mütəbərrikə şeylər oluyor, hiç bir tanə dükanda açıq içki satılamaz və bu biri tərəfdə o şeylər səbəbilə qarşidan devlät və camaat indində möhtərəm və əzəmətli məhsub olunur, böylə ki, kərrat süfərə və konsullardan bu səmtdə sakin olmağa talib olublarsa da, devlät kimsəyə izn verməmiş. Kart vərəq bilümun yasaqdır... Ünas fırqəsi, büsbütün xanımlar üzüaçıq və hürdürlər, amma namünasib bir şey yapamazlar. Xilafı-şər, bir iş nəşət ediyorsa, devlät çox sıqı tutuyor. Amma bəzilərinin də müxtəsər bir yüz örtüyü vardır. Türkiyədə muzey sənətinə tərəqqi verməyə çox təlaş və səy olunur. Keçən günlərdə bir teatroya getmişdik. İran hürriyyətxahlarının fransızca şəbehini çıxarırlardı. İstanbulda dəbistani-iraniyan olduğu kibi, Trabzonda da olub, İzmirdə də yeni bu günlərdə müşiri-hüzur təvəssütü ilə təsis olundu...

❖ Əfəndim!* Məktubunuzu - o səmimiyyətpərvər məktubu keçən gün postadan aldım. Bəndənizi məsud Türkiyənin böyük bayramı ilə, Məclisi-məbusan güşadı ilə təbrik ediyorsunuz. Filhəqiqə məsud kibiym, bəlkə də məsudum, fəqət bəhərhal bu məsudyyə, bu şəraf Şərifovların, Sidqilərin tərbiyəyi-nikbinələrinin nəticəyi-şəşədarı ilə təşviqati-qiymətdarına rəcedir. Sizlər ülvv cənablarınızla pəriyihürriyyət və mədəniyyətin yüzünü qaplamış o müciç pərdələri, o qaranlıq örtüləri yırtdınız, parçaladınız da, təhsili-mərifət, ülvvvü əzəmət, məhəbbəti-hürriyyət nə olduğunu bana anlatdınız, yoxsa... ilələbəd zəlalət uçrumlarında, cəhalət bataqlıqlarında məhv olub gedəcəkdim. Bən daima sizə minnətdarım, əfəndim!

Unutulmasın da, “bayram təbrikiylə əllərinizi sıqar, ərzi-səmimiyyətə müsaraat edərim”.

❖ İstanbula dair hiç bir şey yazmaq istəmiyorum. İdareyi-ürfiyyə qalqmış, sükunət və əmniyyət hökmfərma, ciddiyyət və fəaliyyət azacıq görünməyə başlayır. İngiltərəyə heyəti-məxsusə göndərilir.

** Məhəmməd peyğəmbərin. – İ.A.

* Qurbanəli Şərifov. – İ.A.

Zatən vüquati-hazirəyi siz bə bizimlə bərabər biliyorsunuz, yazmaq fəzlə...

❖ *Sonra Tağızadə Mir Cavad ağaya da bir kart bıraqdım. Sonra bir evə getdim ki, orada İran əhrarından Naci bəy ismində bir zati ziyarət edəcəkdim. İçəri girdim, məgərsə Hacı Rəsuldan məəda bildiyim gənc İran əhrarının ən həmiyyət pərvərlərindən yeddi-səkkizini orada buldum. Eyicə söhbət etdik, yemək yedik, sona doğru Boğaz içi vaporlar ilə həpimiz bir yerdə Kazı köyü ismində bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədəli xan* (Seyid Həsənin yoldaşı) orada iqamət ediyor. Müşarileyhlə bir qıraətxanədə buluşduq, kəmaliməhəbbət və səmimiyyətlə iki-üç saat qədər söhbətə məşğul olduq. Bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmuşdum. Söhbətlərimizin nişfi zati-alinizə dair oldu. Və müfəssəl surətdə sizin başınıza gələn bəlalərin (daha doğrusu, vicdan və insaniyyət naminə yapdığınız alicənablıqdan dolayı çəkdiyiniz üzüntülərin, düçar olduğunuz sıqıntıların) həpsinin birər-birər yanaraq nəql etdi. Doğrusu, bən bir az eşitmişdim. Fəqət, bu dərəcə bilmiyordum. Nə qədər mütəəssir olacağımı, qəlbimin və qəlbimizin nə böyük alan və ikdara hədəf olacağını kəndi qəlbinizə müraciətlə pək eyi bilə bilərsiniz. Minal qəlb iləlqəlb...¹ fəqət, şimdidən sonra quldurlara, haydutlara - bir az olsun - etimaddan çəkinə-cəkmisiniz? Haşa! Qabil deyil, imkan xaricində bir şey. Bu hal, bu vicdan, bu ülüvv cənab sizdə (ba şir əndərun şod və ba can bə dər rəvəd)². Hər şey dəyişsə, təbiət dəyişməz.*

❖ *Nə isə, miri-müəzzəmileyhdən də kəmalitəhəssürlə ayrıldıq. İstanbula gəldik. Qürubun o hüznalud bulutları, o kədərnişümud qaranlıqları arasında, yuvarlana-yuvarlana doğru otelimizə gəlib, odamızın xəfəgah sükununa çəkildik. Və bir-iki kəlmə ilə sizi təciz və təsdi etmək için yorğun bir halda şu ərizəyi qaralamağa qərar verdik.*

* Mirzə Məhəmmədəli Xan Tərbiyəti, məşhur alim, məşrutəçi... – İ.A.

¹ Ürəkdən ürəyə (ərəbcə).

² Südlə gəlib, canla çıxar (farsca).

İştə bir günlük ruznaməm. Və bunu da unutmuyalım ki, Məmmədovların, Mirzə Məhəmmədəli xanın və s. əhrari-İraninin zati-vətənpərvəranələrinə xüluskarənə səlamları, səmimanə ərizi-ehtiramları var... Səid Səlməsi isə bir qaç gün bundan iləri o tərəfə əzimət etmişdir.

❖ *Türkiyədə də əl öpmək, əmək öpmək mərasimi çoxdan bəri qalqmışdır?! Bəncə təməllüq, müdahənə bilməyən və qeydiminnətdaridən varəstə olan bir çoban Sultan Rəşad kibi hürri bir padşahdan daha hürdür, daha heysiyyətlidir. Şimdi burada bir adama təriz etmək istəmiyorum. Bəlkə bəncə bu hal bir dəsturi-səmimidən ibarətdir. Şərəfi-ziyarətinizə nail olacağım zaman pək uzaq deyil, o zaman uzun-uzadıya qonuşuruz.*

Əvət, sözüməzə gələlim: Hacı Rəsul ağanın ailə və bəradəri İstanbula gəldikdən sonra başı çox qarışıqdır. Ziyarət etmək pək mümkünsüzdür. Şimdiyə qədər odasına bir qaç dəfə getmişim, təşərrüf edəməmişdir. Keçən gün də uğradım, yenə yox... Fəqət məsələyi-ətiqədən bütün-bütün vaz keçməni təkrar rica edərim...

❖ *Əfəndim! Bən, sağlıq olsun, marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağım. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soğumağa başlayıram. Səbəbi isə məsləkimizə aid səfəhatı qismən - yəni bizə lazım olacaq dərəcədə görmüş kibi oldum və qüvveyi-maliyyə də zatən yan baqmağa başlayır, hətta qüvveyi-maliyyəyə malik olsam belə, yenə İstanbula vida etməyi məsləhət görüyorum. Şimdi mükəmməlcə bir əcnəbi lisanına ehtiyacım var ki, iki-üç sənə uğraşmaq lazım, ona da para yox. Ən məsləhəti bu ki, rusçayı öyrənməyə çalışarım. Əgərçi ingiliscə, almanca, fransızca lisanlardan birini layiqiylə öyrənmək vacibdir, fəqət na çarə ki: "Dəsti-biçarə çün bə camə nəhəd, çarə cöz pirəhən dəridən nist".* Lakin burası da var ki, gələcək sentyabrda rüşdi məktəblərindən birində ayda üç lirə qədər, bəlkə daha ziyadə maaşla tədris edə bilərim. Çünki əsnayi-müzakirədə bildiklərimdən bir-ikisi bana söz*

* Çarəsiz adam ətkədən tutduqda, köynəyini yırtmaqdan başqa çarə yoxdur. (farsca) C.P.

verildilər. *Zatən sözə nə hacət. Darülfünün və edadi müəllimlərinə (farsi tədrisatı) nöqtəyi-nəzərindən faiq olmasam belə, bərabər olacağımıza hiç bir şübhəm yox.*

❖ *Türkiyədə maarif işi çox iləridir. Təkcə İstambulda 34 dövlət və xüsusi gimnaziya var.*

3.3. Cavid və Qurbanəli Şərifzadə

1. Nekroloqundan sətiirlər

❖ *Səmimi millət xadimlərindən biri də tərki-həyat etdi. Əvət, M.Qurbanəli Şərifzadə həzrətləri də sönüb getdi, həm də bəliməsini, parlamasını sezdirməyən bir qıvılcım kibi söndü.*

❖ *Qafqasiyanın bir çox mühərrirləri, ədibləri, sənətkarları və millət xadimləri mərhumu yaqından tanır və tatlı müsahibələrindən xoşlanırdı. Halbuki camaatımız ümumiyyət etibarilə müşarileyhi pək də layiqilə tanımazdı...*

❖ *“Sağ əlinlə verdiyini sol əlin duymasın!...” – üsuluna ən çox riayət edən, sadıq, fədakar həmiyyətli bir sima idi.*

❖ *O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən artıq məlumata malik idi... Onda son dərəcə böyük bir istedad və məziyyət var idi. O da mübəlliğ, qəhrəman bir rəhbər olması idi.*

❖ *Bu gün Naxçıvanda açıq fikirli, milliyyət və insaniyyəti düşünən, ülum və maarifi təqdir edən bir çox gənclər gerçəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Çünki hər biri onun birər mənəvi şagirdidir.*

❖ *Lakin az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandakı gənc simalar yalnız və yalnız Şərifzadə və onun kibi bir qaç həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu, qurtula bildi, qurtulmağa çalışdı, həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu.*

Qeyd. Cavidin Qurbanəli Şərifov haqqında nekroloqu 9 iyun 1917-ci ildə “Açıq söz” qəzetində çap edilmişdir.

❖ [Şərifzadə] Cəbr, həndəsə, müsəlləsət, kosmoqrafiya və sair ülumi-riyaziyyəyi təəllümlə, mühakimə və tətəbbölə uğraşır, eyni zamanda həm əmələ, həm mühəndis, həm də mütəfəkkir bir alim həyatını yaşardı.

❖ Qazandığı paralarla müvəffəq olaraq evdə istirahətə çəkilir, bir taqım elmi, ədəbi, tarixi kitabları mütlaiə və mühakimə ilə iştigal edərdi. Və aldığı, topladığı məlumatı həqiqi bir el müəllimi kibi bu cəmiyyətdə, o məclisdə uzun mübahisələrlə ətrafındakılara duyururdu, duydurmaq istiyordu.

❖ Mərhum təqribən altmış yaşlarında gənc ruhlu, gənc fikirli bir nuri-möhtərəm idi.

❖ Uzun illər həbsxanə düşərgəsində, işgəncələr altında çırpınan, müdhiş və qaranlıq zindanlardan qurtulmaq həvəsilə uçan bir məhbus, fədakar bir mücahid həbsxanənin qapıları açılıb da hürriyyət və inqilab ağuşuna atılacağı sırada tərk-i-həyat edərsə, əcəbə nələr duyar, nəsil müztərib olur! Nə vəziyyətdə bulunur, nəsil mütəəssir olur?!*

2. Məktublarından parçalar

❖ Naxçıvanda cənab maarifşüar və fəzilət asar, qəmküsari-millət və cannisari-mədəniyyət, əfəndim Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov damə lütfəhu həzrətlərinin hüzeni-ailələrinə vüsul ola.

❖ Mərhəmətli əfəndim!.. Qafqasa övdət etdikdə eyicə məlum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və bən nə kəsib etmişəm. Qəraz, baş ağrısı oldu. Mən ölüm əfv ediniz!

❖ Əsalətli əfəndim həzrətləri!

❖ Əfəndim, ibarələrin yekdigərindən birəbt olmasını əfv ediniz. Daha vaxt qalmadı. Səlamə-mən bə anan ki, bəhəqq təkəllüm gərdənd, bəhəqq qoftənd, bəhəqq xoftənd.*

* Məşədi Qurbanəli Şərifzadə İran inqilabına rəğbət bəsləmiş, Məhəmmədəli Xan Tərbiyəti ilə şəxsən tanış olmuş, İran inqilabçılarına silah və maliyyə yardımı göstərmiş, buna görə çar polisi tərəfindən Naxçıvanda həbs edilmiş, zindana atılmışdır... – İ.A.

* Mənim salamlarımı haqq danışanlara və haqq yolunda ölənlərə yetirin. Ə.Ş. (Farsca)

Xudahafiz. Əgərçi bəzi sözləri yazmağa yer qalmadı, amma nə yapayım?! Daha vicdanımda halət və vaxtda da müsaidət yoxdur. Yenə xudahafiz.

❖ **Naxçıvanda.** *Mərifətli, mərhəmətli və tərifə sığmaz Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov cənablarına çatacaqdır (müvəffəqiyyətləri daha artıq və mərhəməti daha daimi olsun).*

Ruhum fədası olduğu cəvahir! Birinci, ümid edirəm ki, Naxçıvanın indiki vəziyyəti rifah və əminamanlıqdır. Mən İstanbul səfəri fikrinə düşdükdə cənabınıza bildirdim. Siz də məni bu işə təşviq etdiniz. Sonra isə anamın halını düşünüb məndən ayrı qaldıqca halı necə olacağını təsəvvürünüzlə gətirdiniz və yenə getməyimi məsləhət bildiniz. İndi Sizin mərhəmətinizdən ürəyim istədiyi kimi arzularıma nail olmuşam.

❖ *Təsədufi-əfkardan bəriqəyi-həqiqət parlar. Ümidim fəqət Sizin lütfünüzədir, əfəndim!*

❖ **Naxçıvanda.** *Miri-möhtərəm, vətəndusti-müəzzəm Məşədi Qurbanəli ağa Şərifov həzrətlərinə təqdiməyi-acizanam.*

❖ *Əfəndim! Bəndəniz ta Ramazana qədər beş-altı ay (edadi) proqramını ikmala çalışırdım və hər həftə də məşhur filosof Riza Tevfiq** bəydən bəzi həqiqətlərə dair bir-iki dərs proqramı xaricində oquyurdum. Sonra hürriyyət alınır-alınmaz Riza Tevfiq bəy Ədirnə məbusu intixab edildi. Bəzi asari-nəfiə nəşrinə başladı, [İstanbul] də-rülfününün ədəbiyyat şöbəsinə professor təyin edildi. İttihad-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu.*

❖ *Şimdilik bənim təqib etdiyim dərslər: ədəbiyyati-osmani, ədəbiyyati-farsi, tarixi-ədəbiyyat, məbadiyi-fəlsəfə, tarixi-ümumi və siyasi, coğrafiyayi-tarixi, təbii və ümrani, həftədə on dörd dərs birinci sınıfta oquyuram. Fərsəti fevt etməmək üçün yeddi dərs də ikinci sınıfa davam ediyorum. Məktəbimiz üç sənəlik və üç sınıfdan ibarətdir.*

❖ *Fəqət?!*

İştə məsələnin ən yaralı nöqtəsi bu istifhamlı, bu heyvətli “fəqət?!”dən ibarətdir: çünki bu fəqət bəndənizi çocuqluğumdan bəri

** Cavidin müəllimi olmuşdur. – İ.A.

görmədiyim, bilmədiyim, sevmədiyim, sevmiyəcəyüm o qorqunc, o müdhiş hiçliyə... (dilançilik) denilən o quduz illətə yalvartmaq istiyor. Fəqət əfsus, həzar əfsus, bənim təbiətim, yaradılışım bütün-bütünə bu illətdən qaçar, bu zillətdən qorqar. Bən hamallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevərim. Fəqət böylə bir devri-hürriyyət və zəmani-səadətə bənliyimi satmaq, əsir almaq istəməm (əsir olduğum bir şey varsa o da həqiqət və məhəbbətdir). Əsarət zəncirinə bağlanmaq, o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olamıyorum. Səbəbi isə ağır yük daşımaq, məğruranə bir minnət çəkməyə bir dürlü könlüm qane olamıyor. Məşhur Kəmal* bəy demiş ki "kimsənin lütfünə olma talib, - əvəzi cevəri-hürriyyətdir". Bilməm hiç ki, ömrünüzdə özgələrə ehtiyac hissilə mütəhəssis oldunuzmu?

❖ Bəndəniz sizin Tiflisdən yazdığınız məktubu aldıqdan sonra Rəhim xana iki məvəddəti məktub yazdım. Fəqət para, filan için bir işarət etmədim, bə həməyi-in yazdığım məktub guya bəni əzir, bəni boğuyordu. (Sonra Tiflisdən Hacı Seyid Bağır ağadan üçər-beşər rublərlə toplanan məbləğin surətini istədim. Ondan da bir cavab alamadım. Pək ziyadə sıqıldım) Çünki siz bana iqraz deyə yazmışdınız, onun için bilmək istədim, mütəəssif ki, biləmədim. Sözün ən qıyası bəndəniz şimdilik əlimdə olan beş-üç lirədən yemiya-yemiya (daha doğrusu, həftələrlə penir-əkməklə qənaət edərək) kamali-səfalətlə artıra bildiyim cüzi bir məbləglə bir qaç ay kəndimi idarə edə bilirim, fəqət bununla bərabər şu müddəti-məluməyi hər dürlü fəlakətə köks gərməli olsam belə dəvam etdirəcəyim, bu xüsusda hər məşəqqəti biryolluq gözə aldırmışım.

❖ Həqiqətən, dünyada hər bir şeyin də bir qanunu var. Əgər iqraz məsələsi isə, ona kəfil, zəmin lazım, ac, biilac tələbədən nə bəklənir. Əgər həmiyyət və üxüvvətə məbna bir təsəvvür isə tələbəlik naminə isə, o da seyiddən, molladan bir şey olmalı ki, o təhsilin dünyasına mənffəti olmasa belə, axirətini abad edər ki! Deyilmi? Mühəqqəq böylə!

* Namiq Kamal. – İ.A.

❖ **Naxçıvanda.** Cənab məxdum və möhtərəm ağayi-Şərifzadə Qurbanəli həzrətlərinə ərizəyi-acizanəmdir.

Eydi-səidi-novruzunuzu bilxassə təbrik edirəm.

Həqayıqpərvər əfəndim həzrətləri! Süleyman və Zeynal bəylərə səlamınızı söylədim, hər ikisi izhari-təşəkkür etdilər. Sonra oradan odama gəldim, məktubu çıxarıb bir daha kəməli-diqqət və əhəmiyyətə nəzəri-tədqiqdən keçirdim. Oqudum, bir daha oqudum. Oquduqca məsrur və məmnun oldum, məmnun olduğum qədər də məhzun oldum. Məktubunuz qevsi-qüzehli hava kibi bir anda, bir baqışda həm bahar çiçəklərini tənzirə qalqışır, gözəl və mütəmənvvic əlvan sərpıyordu, həm də o rənglər, o qevsi-qüzehli, o ləmədar və fərəhli rənglər arasında bir rəngi-matəm, bir levheyi-nürələm, bir barani-sitəm sisləri yağdırıyordu. (Fəqət heyhat!.. İnsan daima aldanmağa məhkumdur)

Bəzən vicdanınızın nazik və pak səhifələrini oquyuram da, dərin bir inşirah, geniş bir səfvət aləmində yaşıyorum, zənn olunur. Fəqət o saf vicdanın bir az daha ifratını hiss etdiyim zaman tükklərim ürpəşiyor. Sonra bütün-bütün safdərulunluğun əleyhində bulunacağım gəliyor. Daha doğrusu, bulunuyorum da. Məsələn, “əmmamə”, “came”, “məsəleyi-xilafət”, “mədəniyyət”, “həmiyyət” və “tərəqqi” kəlmələri bir-birinə qarışaraq, bir mühəssələ təşkil edəcəyini, yaxud edə biləcəyini düşünürkən, bütün-bütün bir xəyal, bir kölgə, bir namütənahilik, bir hiçlik qarşısında bulunduğuma hiç şübhə etmiyorum. Və möhtəşəm bir filosofı-kəbirin dediyi kibi: “təbiətdə hiç bad-hava (müftə) bir şey olmadığını, qeyri-təbii olaraq, şöləpaş olan həqiqətlərin puç bir xəyalıdan ibarət olduğunu” göz önünə gətirərək, hiç bir şeyə dərhal etimad edərək, göydən zənbil ilə nazil olduğuna etiraf edəmiyorum. Hasili-əhbablıq, mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət həp birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxışsan, dərhal qarılır! Dərhal pozulur, dərhal sönər... (Mən günə-xabdidəvü aləm..*)

* Bən yuxu görmüş bir lalam, aləm isə... (farsca)

❖ *Fəqət kəndimə aid olan qismini bütün-bütün qələmlə cizdim və lüzumsuz bir adi dilənçilikdən fərqsiz olduğuna hökm edərək, naqabilli-təsəvvür bir halda müğbərr oldum, çünki bəndəniz məktəbi-tərbiyəyə** girdiyim zaman “əməleyi-mevtalıq” təbiətini kəndimdən atmışdım və şimdiyə qədər də o hal ilə, yəni o saf və pak vicdanla yaşıyorum və yaşadım. Halbuki hal-hazırkı vəziyyətim bütün-bütün bəni şaşırtdı. Şu vəziyyətlə yaşamağı hiç bir surətdə, hiç bir zaman sevməm, sevəmməm. Və sonra təcarihi-tüccariyyəmdən də bana çox istifadələr olmuşdur. Ən birincisi isə hər şeyə əvət, hər adi bir şeyə hətta çürük soğan qabığına belə bir fiyat, bir qiymət vardır. Qiymətsiz bir şey olmaz. Olsa-olsa, Kuhkəmər seyidləri ilə Nəcəf mollalarının məzhəbində, məsləkində olur. İştə bu qədər!..*

❖ *Doğrusu, həm Hacı Rəsulun məktubunda, həm bənimkindəki əsəfamiz, sıqıntılı sözləriniz və “qələm inca rəsid sər beşikəst!..” kibi mərhəmətpərvərliyiniz mükəmməl bir makina (maşın) təzyiqilə bəni sıqdı, sıqdı və ruhumu, hissiyyatımı parça-parça etdi. Ciddən sizin bu qədər məhviyyətinizə mütəəssif oldum... Bən kəndim o qədər əcaizmə bir hal ilə ianə tələbinə qalqışsam, buracıqda bilmədiyim və bildiyim – osmanlılardan istədiyim qədər istianə edə bilirim, yəni dilənə bilirim.*

Səmimiyyətpərvər əfəndim həzrətləri!

Keçənlərdə müfəssələn təsdiq əsarətyab olmuşdum. Bu gün fəzilətpərvər qardaşım Şeyx Məhəmməd ağa cənablarından bir məktub aldım. Lüzumu icabında sıqınmama razı olmadığını və təmdidi-təhsil üçün xərclik göndərəcəyini təmin ediyordu. Üç-dört gündür ki, bir-iki tələbəyə dərs verib onlardan da əlli-altmış quruş haqqı-tədris alıyorum. Demək ki, istiqbalımız bir dürlü eyilənəcək kibi ədd oluna bilir.

Lütfidəniz Rasizadə Hüseyn Cavid Naxçıvani.

Naxçıvanda hüzzuri-həmiyyətməndə bərim.

(Yalnız kəndiniz oquyacaqsınız...)

** Sıdqinin məktəbinə. – İ.A.

Əfəndim! 20 mayısa [1909] mühərrər məktubunu (yaxud məktubunuzu) keçən həftə Hacıbaba ağanın kantorundan aldım. Bidayətindən nihayətinə qədər iki-üç dəfə təkrar-ələttəkrar oqudum. Gah məsrur, gah məmnun, gah məhzun oldum. Şu mütənəvvəri, müxtəlif əhvala məruz oluşum da məktubunuzda mündəric müxtəlifülməal cümlələrdən irəli gəlir. Məktubun bir tərəfi güldürüyor, digər tərəfi ağlatıyor, bir tərəfi gah giryələr, qəzəblər içində xəndələr saçıyır, gah ümidlər, təbəssümlər içində ruhu, vicdanı titrətiyir, müəzzib ediyir. Bununla bərabər şu cümlələr, şu girişlər, şu düşüncələr hər nöqteyinəzərdən olursa-olsun həpsi gözəldir, həpsi mühakiməlidir, həpsi həqiqətdir.

Məktubun ilk səhifəsi hər şirindillinin, hər insaniyyətpərvər qiyafəsinə girənin iddialarını boş və şarlatanlıqdan ibarət kibi göstərir. Və sonra da “xud qələt bud ançe ma pəndaştım”^{*} misrai-mütəəssifə-nəsilə o məsələyə xitam verilir. Bu xüsusda ciddən pək haqlısınız, əfəndim! Lakin eyicə düşünməli ki, “təbiət”də bad-həva hiç bir şey olamaz. Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyəyi-müntəzəmə, bir mümarisəyi-məxsusə vardır ki, insan o tərbiyə ilə təqib edəcəyi məsləkdə kəsbi-ixtisas etməlidir, böyük bir nüfuzi-nəzərə malik olmalıdır. Bizim milləti-nəcibədə bu ixtisasa, bu iqtidara təsadüf edilməz. İranın (həzarpişə, kəmmayə!) sənətkarlarına məxsus buqələmun bir istedadı malikiz ki, ciddən nəzəri-mühakiməyə alınsa, hiç birimizdə iki paralıq fikir olmadığı təbyin edər.

Hələ Naxçıvana dair yazdığınız mütaliatı mühakimə edərkən pək ziyadə mükəddər oldum. Sonra düşündüm ki, bu da bənim bu məhzun oluşum da boş bir şey... Niçin? - deyəcəksiniz. Çünki naxçıvanlılardakı hissi-milli, əcəbə, bir tərbiyəyi-mədəniyyə məhsulumudur, yaxud naghahani bir ətiyyə, bir ilham nəticəsimidir? Təbiidir ki, ilham-milham nəticəsi deyil, o bir qələyani-müvəqqət, bir həyəcani-həvayidən başqa bir şey deyildir. Məlumunuzdur ki, “Hay ilə gələn huy ilə gedər”.

^{*} Bizim düşüklərimizin həpsi yanlış imiş (farsca).

Çünki ani bir həyəcan ancaq ani bir həvəskarlıq tevlid edə bilir, fəzlə edəməz.

Tərbiyəyi-mədəniyyəyə gəlincə ki, əsas odur – əlhəmdülillah, o, külliyyəni məfquddur. Bu səbəbə bəndəniz iranlıların və Qafqasın hənuz mədəniyyətə yaqlaşmamış tərəflərinin atisini iyirmi, otuz sənəyə qədər pək zəhmətli və qaranlıq görüyorum. Niçin? - deyəcəksiniz... Çünki əsas yoqdur, əfəndim, əsas!? Əsası, kökü bərkitmək üçün yalnız “evolyusion” - qanuni-təkamülə ehtiyac vardır. Cüzi və səthi bir idman və mümarisə istər, yoqsa işdə əsas olmaz isə, inqilab hiç bir fayda verməz. Fəqət məmafih mən Qafqasyanın istiqbalını – İrana nisbətə - daha ziyadə parlaq görüyorum...

❖ *Keçən gün Mirzə Məhəmmədəli xan [Tərbiyəti] cənabları ilə müfəssəl surətdə görüşdük. Zati-alilərinə pək ziyadə ərzi-ehtiram ediyorlar... Zeynalabdin Səfvətə gəlincə, onunla da iyirmi gün əvvəl öpüşdük, vidalaşdıq. O, şimdi Təbrizdə, təbii şimdiyə nə vəchlə olursa-olsun, bilmiş olursunuz.*

❖ *Əfəndim! Keçən aylarda Hacı Rəsul ağaya yazdığınız məktubu - açıq olduğu üçün - oxuduqdan sonra müşarileyhə təqdim etmişdim. Fəqət bana dair yazılmış olan yedi-səkkiz sətirlik istirhamatiməşkənətpərvəranəyi çizdikdən sonra... çünki bənim kəndim cahil olmaqla bərabər, hər nasılsa qəlbim pək çox həssas yaradılmışdır. Hər bir incə şeydə, bir işbirar tuyuyorum və hər bir hərəkətimü hissiyyətimə uydurmağa məcburum.*

❖ ***Hüzuri-həmiyyətərvəramələrim...***

Əfəndim, çoxdan bəridir ki, ərzi-səmimiyyət və ibrazi-məhəbbətdən məhrum qaldıq. Buüsəmiyyəyi sizə həml edəməm, olsa-olsa yenə bənim tənbəlliyimdən nəşət edər bir haldır, daha doğrusu, səmimi bir qüsurdur. Fəqət əfv edərsiniz, deyilmi? Bir çox zamanlarımı bilməyərək kor-koranə keçirdiyim üçün şimdi böyük bir inqilab içindəyim, keçmiş boşluqları doldurmaliyım, bir an qayıb etmədən tələfiyi-mafətə çalışmalıyım...

Bir kitab mütilə edərkən, sizinlə qonuşmuş kibi bir hiss duyurum. Onun üçün məzur görülcəyimə əminim. Çünki qəlbiniz pək genişdir.

❖ ***Hüzuri-alibrim:***

Möhtərəm və müəzzəz əfəndim, sizdən ayrıldıqdan sonra Aqaraya, Faiq əfəndinin yanına getdiyimi biliyorsunuz. Orada bir ay qədər həm gəzib, həm də bağçada işləyib məmulun xaricində saf və sağlam bir hala gəldim.*

Daha bəndə vicdan əzabı olmaz. Bən də atamın proqram ilə böyüsəydim, şimdi kim bilir nə məsləkdə idim? Sidiqinin məktəbinə, İstanbula bəni təşviq edən siz oldunuz, başqalarının və kəndi paralarını sərf edərək şimdiki hal və məlumata dəstrəs oldum.

Qurbanəli Şərifov:

❖ - Əziz**, bəradərim Hüseyn Cavid həzrətlərinə salam edib uzaqdan bədaye yazan barmaqlarından öpürəm... Hüseyn Cavid həzrətlərinə salam söylə. Onun əhvalını yaz. Caviddən rica edirəm ki, [Gürcaaniyə] bir məktub yazsın...

❖ - Möhtərəm bəradərim Cavid həzrətlərinin məktubunu kəmaliməsərrətlə oxudum. [Əziz] Məndən o həzrətə və sair dostlarımıza salam olsun. "Bahar şəbnəmləri"ndən bir yapraq "Dəniz tamaşası"nı "İqbal"dən kəsib yanımda saxlayıram. Macalım olan vaxt mütaləə edib həzz alıram. Güman edirəm ki, belə bir nəzmi yazmayıbdır və yazmayıblar. Mənə çox xoş gəlir.

3.4. Hüseyn Cavid və Əziz Şərif

Məktublarından sətirlər

❖ Əziz, sənin məktubun ölü və yorğun könlümü dirilti, fərəhləndirdi... Əvət, dünyada bir çox Əzizlərə təsadüf etmək mümkün olsaydı, bəlkə də unutulurdun, fəqət əfsus təsadüf edilməyir.

❖ Məktubunu Rzaya [Təhmasibə] oxudum. O, bənim qədər sevindi, bənim qədər elektrikləndi. Yenə Rzanın təbiətindən bəhs etmişən. Sənə, bənə qarşı olmasa da, inan, başqalarına qarşı haqsız

* Ömər Faiq Nemanzadə. – İ.A.

** Qurbanəli Şərifovun oğlu. – İ.A.

deyil... Gözəl və müəttər bir gül dikansız olmadığı kibi, fəzilətli, müstəid bir insan da qüsursuz olmaz. Fəqət bu qüsurlar bəncə, sənətkarın nə bir rəsmi ətrafında gözə çarpan ləkələr qədər təbii görüldə bilər.

❖ Məşədinin [Əziz Şərifin bibisi oğlu Heydər Nəsirbəyovun] xəstəliyi bəni nə dərəcədə sıxdığını təsvir edəməm. Qardaşım! Dəhşətli bir fəlakətdən qurtulduğum sırada* böylə qorxunc bir xəbər [Nəsirbəyovun ölümü] bəni daha ziyadə dəhşətləndirdi.

❖ Basılmış əsərlərimdən yalnız 25 dənə və hər birindən 100-ə yaxın kitabçalar aldıqdan sonra səkkiz bin kitabça 1917-ci il hadisəsində [1918-ci il mart hadisələri] bir saatda mətbəədə ["Açıq söz" mətbəəsində]* yandı.

❖ Yeni yazmış bulduğum "Peyğəmbər"-i islah edib ortaya çıxarmağa vaxtım yox... Çünki qardaşım Əlirza** üç aydır ki, vadyanka xəstəliyiylə yatır.

❖ Əziz, "Yeni fikir"də [1923] "Uçurum" haqqında yazdığını oqudum. Pək nakəfi buldum...

❖ Bir rəsmimi istəmişdin. Kəndimdən o qədər bezəmə ki, hələ adam ağıllı bir rəsm aldığımı xatırlamayıram. Hətta teatrın 50 illiyi [Azərbaycan teatrının yaranmasının] münasibətilə istənilirdi, yenə rədd etdim, çünki nə həvəsim, nə də fəzlə param var.

❖ Pək möhtərəm Əziz Şərif! Əlan postdan yeni təb edilmiş "Peyğəmbər"-i, zakaznoy olaraq, sana göndərdim. Təbii, müəllim, bir vaxt nöqtəyi-nəzərini yazarsan. Lakin bir rica edəcəyəm. Burada [Bakıda] oynanılmadığı kibi, oradakılara da [Tiflisdəkilərə] rast gəlsəniz, oynanılmamasını tənbəh və tövsiyə edərsiniz. Şimdilik bən razı olmayıram. Sonra, gələcək illərdə baqarız...

* O zaman Cavid Bakıda "Təbriz" mehmanxanasında yaşayırdı. Onun hansı bir "dəhşətli fəlakətdən qurtulduğu" aydın olmur. Əziz Şərif də bu haqda susur. Məncə, bu, Bakıda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərlə əlaqədar ola bilərdi.

* "Açıq söz" Müsavat Partiyasının mətbəəsi idi. Ermənilər həm mətbəəni, həm də AXC-nin arxivini yandırmışdılar.

** Əlirza 1923-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

3.5. Əziz Şərif və Hüseyn Cavid

Fikir və düşüncələr

❖ 1912-1914 – Hüseyn Cavid öz ədəbi yaradıcılığında ilk yüksəlmə dövrünü keçirir.

❖ *O, fars dilini, fars və türk ədəbiyyatını mükəmməl bilirdi.*

❖ *“Gönlüm quşu yenə geyib matəm libasını” misrası ilə başlayan şeiri geniş şöhrət tapmışdı. Qrammofon valına yazılmış, hansı xanəndənin isə oxuduğu muğam üçün bu şeirin beytləri seçilmişdi. Orucov qardaşlarının Bakıda hər il nəşr etdirdiyi təqvimlərin birində çap edilmişdi... Bir dəfə həmin şeiri əzbərdən oxuyub Hüseyn Salikin kim olduğunu soruşdum. Dostum utana-utana “Mənəm” dedi.**

❖ *Hüseyn Cavidin atama yazmış olduğu məktublarda “Cavid” təxəllüsü ilk dəfə 1909-cu il fevral ayında yazılmış məktubda göstərilmişdir.*

❖ *Cavid Osmanlı ədəbiyyatından, Osmanlı yazıçılarından mənə və Rzaya [Təhmasibə] çox şey nəql edirdi. Onun təhrikilə İstambuldan bir neçə kitab sifariş edib almışdım ki, onun içində Əhməd Hikmətin “Xaristan və gülüstan” adlı hekayələr kitabı, Məhməd Əmin bəyin “Türk sazı”, Əbdülhəqq Hamidin “Düxtəri-hindi”, “Nəstərən”, “Təzər” və sair əsərləri var idi.*

❖ *Cavidlə [Tiflisdə] “Hacı Qəmbər” tamaşasına [1912] baxdım.*

❖ *Cavid gecə yarıya qədər [1912] öz şeirlərindən mənə oxudu.*

❖ *[1912] Cavidlə Əhməd Hikmətin əsərlərini oxuyuruq.*

❖ *[1913] Cavid “Ana” adlı birpərdəli dramını mənə və Rzaya oxudu. Dram şeirlə yazılmış, çərkəzlərin həyatına həsr edilmişdir. Çox gözəl əsərdir. Bu əsər bizim ikimizə də [Rzaya və mənə] böyük təsir bağışladı.*

❖ *Cavid, Rza, Əpiş və İsmayıl Şeyxovla [1913] “Xudatov meşəsi”nə getdik. Çox maraqlı vaxt keçirdik. Cavid Türkiyədəki*

* Cavidin müxtəlif illərdə və müxtəlif imzalarla yazıb çap etdirdiyi şeirləri bugünədək tam şəkildə toplanıb nəşr edilməmişdir. – İ.A.

inqilabdan [gənc türklər inqilabı - 1908] və Əbdülhəmidin devrilməsindən danışdı.

❖ [20 fevral 1913] Cavidlə [Tiflisdə] “Saqqalın kəraməti” tamaşasına baxdıq. Oynayan həvəskarlar idi və çox pis oynayırdılar...

❖ Cavid ilə Rza Əhməd Hikmətin “Mənim yeganəm” hekayəsini oxuyurlar. [24 mart 1913]

❖ Mən [7 aprel 1913] Tomas Karleylin “Qeroi i qeroişeskoe v istorii” kitabından Şekspir, Dante, Russo və Məhəmməd [peyğəmbər] haqqında parçaları Cavidə oxudum... Siyasət aləmindən söhbət başlandı. Söhbətdə Cavid özünün yaxşı bilikli olduğunu göstərdi. O, Türkiyənin bugünkü vəziyyətini çox aydın müəyyənləşdirdi.

❖ Cavidin “Ata qatili” dramını oxuyub rəyimi dedim... Dili gözəl, monoloqları olduqca mənalı və təsirlidir.

❖ Teatrda “O olmasın, bu olsun” tamaşasına [1913] baxdıq.

❖ Cavid İstanbuldan təzə gəlmiş zaman rus dilini və ədəbiyyatını yaxşı bilmirdi. Tiflisdə yaşadığı bir-iki il ərzində o, rusca danışmağa az-çox alışmışdısa da, lakin “Hərb və sülh” kimi nəhəng əsəri rusca oxuyub bütün dərinliylə başa düşə bilməzdi. Mən şair dostumu rus ədəbiyyatı ilə, ayrı-ayrı rus yazıçıları və onların əsərləri ilə tanış edirdim.*

❖ 1914-cü ildə Cavidlə görüşlərimiz çox zaman “Auditoriya”da, Hüseyn Ərəblinskinin hər axşam apardığı məşqlərdə, yaxud teatrda tamaşalarda olurdu.

❖ Mən Leonid Andreyevin “Anatema”, “Anfisa”, “Qaudeamus” və “Həyatımızın günləri” dramalarını Cavidə [7 yanvar 1914] verdim.

❖ **Cümə, 24 yanvar [1914].** ...Axşam teatrda, Mehdi bəy Hacınskinin “Sultan Əbdüləziz” dramının tamaşasında, Rza [Təhmasib] ilə aşağı enib Hüseyni [Cavidi] tapdıq və bizi unuttuğu üçün məzəmmət elədik. Hüseyn Andreyevin “Anatema” və

* Əziz Şərif həm türkcə, həm də rusca təhsil almışdı. – İ.A.

“Həyatımızın günləri” dramlarını oxuduğunu və bu iki əsərdən “Anatema”-nı daha çox bəyəndiyini dedi. Mən müəllifin bu əsərdə nə kimi ideyanı irəli sürdüyünü soruşdum. Hüseynin fikrincə, müəllif burada türki-dünyalıq fəlsəfəsini tənqid və rədd edir. O deyirdi: “Əgər mən Tolstoyun fəlsəfəsinə qarşı çıxmaq istəsəydim, məhz belə bir əsər yazardım. Andreyev isbat edir ki, özündən əl çəkməklə insan özünü də məhv edir, ətrafındakıları da”. Bu barədə mən hələ düşünməmişəm və dostumun haqlı olub-olmadığını deyə bilmərəm. Ümumiyyətlə, Andreyev haqqında deyilən rəylər çox muxtəlif və ziddiyyətlidir”.

❖ *Gələcəkdə Cavidlə birlikdə xüsusi ədəbi jurnal nəşr etmək niyyətimizdən danışdıq.*

❖ *Mənim fikrincə, indiki halda Qafqazda əsl poeziya örnəkləri yaranan şairlərimiz varsa, onlardan biri Hüseyn Caviddir.*

❖ *Mən Cavidin türk, ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatı və ədibləri haqqında söhbətlərini dərin maraqla dinləyirdim. O, türk yazıçıları Namiq Kamal, Əhməd Hikmət, Əbdülhəqq Hamid və başqalarından mənə nəql edirdi. Cavid hamıdan artıq Əbdülhəqq Hamidi sevirdi.*

❖ *Cek Londonun təzəcə oxuduğum “Martin İden” və “Bəliy klık” (“Ağ diş”) romanlarının məzmununu Cavidə nəql elədim.*

❖ *Səhər Rza və Hüseyn ilə Botanik bağın dərəsinə getmişdik. Arxın kənarında, çəməndə oturub yedik, içdik. Hüseyn və mən şuluq eləməyə başladıq. Mən suya düşdüm. Günümüz çox yaxşı keçdi, ancaq Rzaya xeyli əzab verdik.*

❖ *Bu gündən başlayaraq, biz üçümüz tez-tez, demək olar ki, hər bazar günü Tiflisin olduqca səfəli və gəzməli Botanik bağına gedər, orada yeyər, içər, söhbət edər, uşaqlığımızı yada salıb, əylənərdik. Bizdən on-on iki yaş böyük olan Hüseyn Cavid heç də aramızdakı bu fərqi bizə hiss etdirməz və bizə hər cəhətdən yoldaş və dost olardı. O vaxtlar dindar hacı ailəsində tərbiyə almış Rza Təhmasib şərabi haram hesab edib içməz, bizi də içməyə qoymazdı, lakin biz hər dəfə bir şüşə dadlı kaxet şərabi götürüb, Botanik bağda, arxın kənarında, kölgəli ağacların altında oturub, onu içər və bir o qədər kefli olmasaq da, Rzanı acıqlandırmaq üçün özümüzü tam sərxoş kimi aparar,*

şuluqluq edərdik. Rza da, qayğıkeş lələ kimi, gah mənim dalımcə qaçıb, suyun içindən çəkib çıxarar, gah Hüseynin başının üstünü alıb, yerdən qalxızar və qoltuğuna girib, sakit etməyə çalışardı.

❖ Hüseyn Cavid öz xərçi ilə Tiflisdə gürcü şirkətinin mətbəəsində “Ana” dramını və İsmayıl Həqqinin “Şərq” mətbəəsində “Keçmiş günlər” adlı şeirlər kitabçasını çap etdirmişdi. “Ana” kitabçasına müəllif aşağıdakı məzmununda xüsusi bir “müləhizə” əlavə etmişdi: “Ana” əlfaz və tərtibatca qəvaid və təbiratca İstanbul türkcəsini xatırlamaqla bərabər, Qafqazıyı da bütün-bütünə unutməq istəməz. Barmaq üsulu, yaxud mənzum yazılarda rəvi və qafiyəcə təqib edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir. H. C.”

Bu müləhizənin altında müəllifin nəşr edilməmiş əsərləri haqqında dərc edilmiş məlumat da maraqlıdır. Burada “Keçmiş günlər” – mənzum, “Maral”, dram 4 pərdə – mənsur, “Bahar şəbnəmləri” – mənzum və “Rəmzi”, dram 5 pərdə – mənsur qeyd edilmişdir.

❖ “Ana”dan bir az sonra həmin il çapdan çıxmış “Keçmiş günlər” kitabçasının da sonunda aşağıdakı “qeyd” verilmişdir: “Keçmiş günlər”i şairanə bir nəzərlə gözdən keçirənlər şeirə bənzər dəyərli bir şey bulamazlar. Şu yarpaqlar yalnız hekayə və həsbhal tərzində qaralanmış bir takım parçalardır. Yazılışına gəlincə, “Ana”dakı “müləhizə”yə bir kərə ətfi-nəzər edilməsi kafi olsa gərək. H. C. Mayıs 1913”.

❖ İstər “Ana” kitabçasındakı “müləhizə”, istərsə də “Keçmiş günlər”dəki bu qeyd Hüseyn Cavidin Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirdiyini göstərir ki, bütün yaradıcılığı boyu bu üslub əsərdən əsərə inkişaf edərək, “Hüseyn Cavid” üslubuna çevrilmişdir.

❖ İkinci kitabçanın da sonunda müəllifin o biri əsərləri haqqında aşağıdakı məlumat verilmişdir: “Müəllifin basılmış əsəri: “Ana” – barmaq üsulu. Basılacaq əsərləri: “Maral” – mənsur, “Bahar şəbnəmləri” – mənzum, “Rəmzi” – mənsur”.

❖ Çapdan çıxmış bu ilk kitabçalarının ikisini də Hüseyn Cavid mənə hədiyyə vermiş və üzərində bu sözləri yazmışdı: “Sevgili və

qiymətli qardaşım Şərifzadə Əziz əfəndiyə kiçik və dəyərsiz bir yadigar. Hüseyn (“Ana” kitabçasında) və “Dəyərli qardaşım Əzizə dəyərsiz bir yarpaq. Hüseyn Cavid.” (“Keçmiş günlər” kitabçasında).

❖ *Axşam mən Hüseyn Cavidin kitabçalarını* atama** göstərdim. O oxumağa başladı. Oxuduqca hey tərifləyir, tez-tez “bərəkallah, Hüseyn! Afərin, Hüseyn! Doğrudan da ki, “Cavid!” – deyir və məni inandırmağa çalışırdı ki, Hüseyn Cavid doğrudan da böyük yazıçı olacaqdır, ancaq məni inandırmaq artıq idi. Mən onsuz da buna əmin idim.*

❖ *...Axşam Hüseyn gəldi. O, təzə yazıb qəzetdə çap etdirdiyi və sonradan bir də üzərində işlədiyi “Maral” adlı dramını mənə oxumaq istəyirdi. Işıq yandırdıq. Mən çay töküb masanın üstünə qoydum. Hüseyn oxumağa başladı. Birinci məclis olduqca yaxşı idi. Ayrı-ayrı yerləri çox gözəl idi. İkinci məclisi də yaxşı idi. Mən ancaq bir-iki yerdə düzəliş aparmağı məsləhət gördüm. Yenə çay süzdüm. Üçüncü məclisdə bir yer mənə çox zəif göründü. Mən öz rəyimi söylədim, o mənimlə razılaşdı və necə düzəltmək lazım olduğunu soruşdu. Mən ona bir neçə variant təklif elədim. Lakin üçüncü məclisi büsbütün götürmək də olar, onda ikinci məclisin sonunu təzə varianta uyğun düzəltmək və üçüncü məclisi təzədən yazmaq lazım olacaqdır. Dördüncü məclisi oxuduq. Burada da nöqsanlı yer var idi, ancaq bu nöqsan üçüncü pərdədəki kimi ciddi deyildi. Hüseyn mənim fikrimi qəbul elədi.*

Saat on birin yarısında biz dramın oxunmasını qurtardıq və ümumiyyətlə onun təzə dramını təhlil və müzakirə elədik. Mənim iradlarımı o bir ağ vərəqdə yazdı. Saat on birə qədər oturub, məsləhətlərimə görə razılıq edib getdi. Gedəndə dedi ki, əsəri təzədən işləyəndən və nöqsanlarını düzəldəndən sonra üzünü ağardıb, təkrar oxumaq üçün mənə verəcəkdir. Ümumiyyətlə desək, əsər mənim çox xoşuma gəldi. Cavid səhnə hərəkətlərini yaxşı göstərə bilir.

* “Ana”, “Keçmiş günlər”. – İ.A.

** Qurbanəli Şərifova.

❖ “Molla Nəsrəddin” Tiflisdə Şeyx Sənan dağının ətəyində, Davidovski küçəsindəki 24 nömrəli evdə müsəlmanlar yaşadıqı Şeytanbazar məhəlləsindən xeyli uzaqda yerləşirdi.

Söz yox, Hüseyn Cavid də hərdən bu evə gəlirdi, lakin jurnalda bilavasitə iştirak etməzdi. O, müəllimlik edir və Şeytanbazar məhəlləsində yaşayırdı. Heç kəsi evinə çağırmaz, heç kəs də onun evinə getməzdi. Bizimlə və başqaları ilə yalnız İsmayıl Həqqinin kantorunda, “Auditoriya”da, qiraətxanada, “Molla Nəsrəddin” redaksiyasında görüşər və tez-tez mənim mənzilimə, ya Rzanın mənzilinə gəlirdi.

❖ Cavid [Tiflisdə, Şeytanbazarda] ağlagəlməyən bir şəraitdə yaşayırdı. Əvvəla, onun otağına dırmaşmaq üçün çox ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır ki, qıçın sınmasın, özün də kəlləmayallaq yerə gəlməyəsən; içəri girəndə ikiqat əyilməlisən ki, başın qapının yuxarı taxtasına dəyib parçalanmasın – otağa aparan pillələr o qədər çürüyüb laxlamış, qapı isə o qədər alçaqdır ki, allah göstərməsin!

Cavid evdəydi. Biz səs-küylə içəri girdik. Otaq çox isti və papiros tüstüsü ilə doluydu. Otaq da nə otaq! Dar bir daxmacıq! O qədər balacaydı ki, içəridəki taxt, balaca miz, dəmir soba və üç sınıq-salxaq kürsüdən başqa bura artıq heç nə yerləşməzdi. Səqf o qədər alçaq idi ki, əlimiz ona çatırdı. Divarların kağızı köhnə olsa da, təmiz idi. Səqf və fərs şirsiz taxtadan idi. Mizin qabağında divardakı mıxa balaca, yeddilik neft çırağı vurulmuşdu. Çırağın şüşəsinə abajur əvəzinə məktəbli dəftərinin göy qabıq vərəqi keçirilmişdi. Pəncərənin şüşələri eninə-uzununa bir qarış da olmazdı. Qapı o qədər dar idi ki, bir kürsü keçirmək üçün onun iki tayının ikisini də açmaq lazım idi. Hüseyn, əynində arxalıq və başında qırmızı fəs, mizin başında oturub, nə isə yazırdı.

❖ Cavid mənə [1914-cü ildə] gələcəkdə yazmaq istədiyini “Şeyx Sənan” adlı poemasının mizmununu nəql etdi və mənim rəyimi soruşdu. Bu barədə xeyli danışdıq.

❖ Axşam çayından sonra İsmayıl Şeyxov, onun dalınca da Hüseyn gəldilər. Onlar üçün bir az skripka çaldım. Jurnalı və onunla aldığım

əlavləri göstərdim. Hüseyn bir yerdə oxumaq üçün Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi” əsərini tapmağı məndən xahiş elədi. Mən söz verdim... Sonra Əbdurrəhimbəy Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsərindən əzbərlədiyim əsas monoloqları artistvari ifa elədim. Onlar axşam saat 10-da getdilər”.

Yadıma gəlir ki, o zaman Hüseyn Cavid tez-tez mənə Rza Tofiqin fəlsəfi görüşlərindən, mürtəcə alman filosofu idealist Artur Şopenhauerin (1788-1860) və mürtəcə ingilis filosofu və sosioloqu Herbert Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəsindən söhbət edərdi. Ümumiyyətlə, o zaman burjua ziyalıları arasında istər Şopenhauerin, istərsə Spenser və Nitsşenin (1844-1900) volüntarist nəzəriyyələri geniş yayılmışdı. Mən Cavidin Şopenhauer, Spenser və Nitsşenin nəzəriyyəsi ilə nə dərəcədə tanış olduğunu bilmirəm, ancaq belə güman edirəm ki, bu mürtəcə burjua-idealit filosoflarının əsərləri haqqında az-çox Rza Tofiqdən eşitmiş olardı və onları tanısaydı da, uzaqdan-uzağa tanıyardı. Mən özüm də Nitsşenin o zaman şöhrət tapmış “Zərdüşt belə deyirdi” əsəri haqqında çox eşitmiş, lakin özünü oxumamışdım.

❖ Hüseyn bir qəzetdə Əli Nəzminin ona həsr etdiyi şeirini mənə oxudu. Bu barədə də bir az danışdıq. Sonra bu gün gürcü teatrında göstərilən “Leyli və Məcnun” operasından danışdıq. Cavid teatra getdi.

❖ Mən peyğəmbərlərin bəşəriyyət qarşısında nə qədər müqəssir və günahkar olduqları haqqında Hüseynə [Cavidə] deyirdim, o isə etiraz edir, dinlərin insanlara lazım olduğunu isbata çalışırdı.

❖ Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi” kitabını Cavidlə oxumağa [avqust 1914] başladıq.

❖ Naxçıvanda yaşayan dərviş-nağılçı Kalba Abbas öz sənətinin ustası, böyük artist idi. O, “Şahnamə”dən və xalq nağıllarından hərarətlə danışır, yüzlərcə tamaşaçı başına toplar, onu dinlərdi. Cavid Kalba Abbası yamsılayar, çox gözəl yamsılayardı.

* * *

❖ *Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl vurmayıbdır. Şairimiz bir tərəfdə sakit oturub əsərlərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir. Şəksiz ki, tarix vaxtında onu sənət mühakiməsinə alacaq, təbiətin ona verdiyi qüdrət və istedadın hesabını istəyəcəkdir.*

❖ *İstər “Ana” kitabındakı “müləhizə”, istərsə də “Keçmiş günlər”dəki qeyd Hüseyn Cavidin Azərbaycan şeirinə bir yenilik, özünəməxsus bir üslub gətirdiyini göstərir ki, bütün yaradıcılığı boyu bu üslub əsərdən-əsərə inkişaf edərək, “Hüseyn Cavid” üslubuna çevrilmişdir.*

❖ *Qafqazda əsl poeziya örnəkləri yaradan şairlərimiz varsa, onlardan biri Hüseyn Caviddir.*

❖ *O, təzə yazmaqda olduğu “Şeyx Sənan” dramından mənə parçalar oxudu. Cavid istədiyini yerinə yetirə bilsə, ədəbiyyat aləmini sarsıdacaq bir əsər yaradılacaqdır. Mənə oxuduğu parçalar çox dərin təsir bağışlayır. Bu gün mən bir daha onun böyük talanta malik olduğunu təsdiq elədim.*

❖ *Cavid son dərəcə həssas qəlbə və kəskin şüura malik idi.*

❖ *Hüseyn Cavid axtaran şairdir. Böyük talanta malik olaraq, o, hər yeni əsəri ilə yeni, ümumbəşəri və beynəlmiləl xasiyyət daşıyan surətlər yaradır.*

❖ *Cavidin qüdrətli, ahəngdar şeiri türk poeziyasında və ədəbiyyatında yeni səhifələr açır. İnsan qəlbi onun gözləri qarşısında açıqdır, o da bu qəlbin ən güclü hisslərini, ən sarsıdıcı tərpənişlərini seçir. Talantlı psixoloq olaraq, o, insan iztirabları, düşüncə və həyəcanlarının ən dərin nöqtələrini duyur, şərh edir.*

❖ *Düz on il bundan əvvəl onun “Ana” adlı mənzum pyesi çapdan çıxmışdı. Hələ o zaman şair bütün türk və osmanlı oxucu kütləsinin diqqətini özünə cəlb etmişdi. O zaman Hüseyn Cavid ancaq yüksələn ulduz idi. İndi isə o, axtarırlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hisslərinin incəliyi etibarlı ilə türk ədəbiyyatında özünə bərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşdir.*

❖ Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı ümumbəşəri məsələlərə həsr edilmişdir. O, məişət təsvirçisi deyil, o, filosof şairdir. Həm də böyük, geniş əhatəli şairdir. “Şeyx Sənan” dramı başdan-başa poeziyadır.

❖ Hüseyn Cavid yaradıcı və ruhlara hakim böyük bir şairdir. Şeirləri mənalı, kəskin, aydın, sehrli bir surətdə yazılmışdır.

❖ “İblis” istər müəllif tərəfindən qoyulan ümumdünya məsələlərinin mürəkkəbliyi, istərsə də şeirinin fəvqəladə gözəlliyi etibarı ilə türk ədəbiyyatının şedevri hesab edilə bilər.

❖ Hüseyn Cavid tənqiddən qaçan, qorxan, inciyən şair deyildi. Mən onu bir dost kimi tənqid edirdim, o da bir dost kimi mənim tənqidimi dinləyir, ağlına batanı qəbul, ağlına batmayıanı isə rədd edirdi.

* * *

❖ Nitsşedən danışdıq. Hüseyn ondan bir az oxumuşdu. Nitsşe onu qane etmirdi.

❖ **28 avqust 1914.** Son dəfə [Tiflisdə] Cavidlə bir yerdə filosof Rza Tofiq və onun qəribə vərdisləri haqqında söhbət edirdik.

❖ Bu gün [9 sentyabr 1914] Şekspirdən, Andreyevdən danışdıq.

❖ 8 oktyabr 1914-cü ildə Cavid “Şeyx Sənan” dramından məna parçalar oxudu.

❖ Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibə başlandı [oktyabr 1914] Cavid Tiflisdən köçüb getmişdi.

❖ Hüseyn Cavid Leonid Andreyevin dramları, xüsusilə “Anatema” dramı ilə çox maraqlandığı kimi, Lermontovun “Demon” poeması və Hötenin “Faust” əsəri ilə də çox maraqlanırdı.

❖ Saat ikidə [1915-cil ildə] Hüseynlə atam gəldilər. Bu gün Hüseyn Kislovodskda istirahətə gedir. Nahardan sonra, çay içərkən, Cavid “Şeyx Sənan” adlı dramatik poemasını yazıb qurtardığından, indi də üzərində redaktorluq işi apardığından nəql edirdi. Mən məsləhət görürdüm ki, diqqətlə işləsin, tələsməsin, elə əsər yaratsın ki, birdən-birə böyük təsir bağışlasın. Mən, yerli və müvəqqəti əhəmiyyəti olan əsər yox, əbədi, böyük, cəhanşümul bir əsər yaratmaq üçün var qüvvəsini, bütün şairlik istedadını toplayıb, səbrlə,

tələsmədən, ilhamla işləməyi həmişə ona tövsiyə edirəm, çünki onun böyük istedadına, geniş imkanlarına inanıram.

Hüseyn Cavid öz təzə əsərinə böyük ümid bağlayır.

❖ *Axşam Hüseyni görməyə getdim. O, nömrəsində idi. Faiq əfəndi də onun yanında idi. Faiq əfəndi* Azğurda öz mülkündə yaşayır və bir iş üçün Tiflisə gəlmişdir. Mən salam verib oturdum. Çay içib söhbət edirdik. Onlardan çoxlu təzə xəbər eşitdim. Türkiyə Rəsiyaya hələ muharibə elan etməmişdir, amma sərhəddə vuruşmalar olur. Şahtaxtı, İrəvan və o biri dəmiryol stansiyaları yaralılarla doludur. Mən bu xəbərlərin doğru olduğuna inanmaq istəmirdim. Faiq əfəndi Gürcaaniyə, atamın yanına getmək istədiyini bildirib, oralardakı vəziyyət haqqında məndən məlumat soruşurdu...*

❖ *1926-cı ildə Bakıda birinci türkoloji qurultayda Cavidlə görüşdüm. Qurultayda Cavidlə yanaşı oturmışdım.*

❖ *21 iyun 1926. Axşam saat 9-da Cavid gəldi. O, viza almaq üçün Bakıdan [Tiflisə] gəlmişdi. Berlinə gedir. Gecə saat birə qədər oturdu, şam elədik, dərdləşdik.*

❖ *O illərdə [1920-1926] Hüseyn Cavid yalnız Azərbaycan tənqidçi, ədəbiyyatçı və oxucularını deyil, bütün Zaqafqaziya mətbuat işçiləri və ədəbiyyat həvəskarını da maraqlandırır... "Plamə" jurnalı redaksiyası onun əsərlərinə diqqət yetirir, əsərlərini rusca çap etmək istəyirdi.*

❖ *1930-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya yazıçılarının plenumu çağırılmışdı. Bakıdan gələn yazıçılar arasında Cavid də var idi.*

❖ *Axşam evdə [1935] Cavidin "Səyavuş" dramını oxuyurdum. "Səyavuş" kitabçası ondan yadigar olaraq qalmışdı. Titul vərəqində bu sözləri yazmışdı: "Pək möhtərəm və dəyərli dostum Əziz Şərifə dəyərsiz xatirə. 17/935. Hüseyn Cavid."**

❖ *10 mart 1930. Naharı anamla Cavidgildə elədik.*

* Ömər Faiq Nemanzadə.

* Əziz Şərifin şəxsi arxivi Bakıda Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır. Həmin kitab onun arxiv sənədləri arasındadır.

❖ *Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin “Kommunist” kuçəsindəki binasının üçüncü mərtəbəsində Hüseyn Cavidin öz ailəsi ilə yaşadığı mənzilində biz, Mişkinaz xanımın bışirdiyi dadlı Naxçıvan plovunu yeyəndən sonra, ətirli məxməri çay içə-içə söhbət edirdik. Söz yox ki, söhbət ədəbiyyatdan gedirdi. Mən şair dostumun, bizim bu günkü həyatımızdan yazmayıb, ya qədim dövrdən, ya da uzaq ölkələrdən yazdığını tənqid edirdim. O da dinməz-söyləməz məni dinləyirdi.*

Ədəbiyyatdan fəlsəfəyə keçdik. Mən yenə nəsihətamiz bir tərzdə... uzun-uzadı moizə edirdim ki, birdən dostum, artıq mənim bu yersiz və usandırıcı təbliğatımdan tənə gələn kimi, açıldı, nə açıldı.

Təbliğatımın yersiz və usandırıcı olduğunu mən indi, o vaxtdan qırx iki il keçəndən sonra duyur və indi etiraf edirəm, o zaman isə şair dostuma elədiyim nəsihətləri heç də yersiz hesab etmirdim. Bu da mənim böyük səhvim idi, çünki həməən dövrdə vulqar sosiologizm cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatçı və tənqidçiləri arasında özünə müəyyən yer eləmişdi. Mətbuatda Hüseyn Cavidin yaradıcılığı tənqid, bəzən də haqsız və sərt, çox zaman da vulqar sosiologizm cəbhəsindən tənqid edilirdi.

Son dərəcə həssas qəlbə və kəskin şüura malik olan şair dostum isə bunu duymuş və artıq özünü nəzakət dairəsində saxlaya bilməmişdi. Onun olduqca sərt, acıqlı, təhqiredici hərəkəti məni sanki birdən-birə ayıltmışdı. Ev sahibinin öz qonağına, həm də əziz qonağına, yaxın dostuna qarşı belə hərəkəti bizim hamımıza dərin təsir bağışlamışdı. Otağa ağır və qorxunc bir sükut çökmüşdü. Bir andan sonra anam məni məzəmmət, Mişkinaz xanım da Hüseyn Cavidə sakit etməyə başladılar. Bizim barıt qoxusu verən söhbətimizə qulaq asan uşaqlar da nəfəslərini çəkib gözləri bərləmiş halda bizə baxırdılar.

Mən dostumun bu gözlənilməz hərəkətindən inciməmişdim, çünki bu hərəkətə özümün səbəb olduğumu, dostumun qəlbinə dəydiyimi dərhal anlamış və peşman olmuşdum. Lakin yenə də məclis soyumuşdu. Bir azacıq da oturandan sonra anamla mən öz dostlarımızla vidalaşib getdik.

❖ - *Pək möhtərəm Əziz! Lütfn yazdığınız uzun məktubu aldım. Təşəkkür edirəm. Ağır soyuq aldığımndan uzun cavab yazamadım. Təbii, qüsura baxmazsınız. Ümidvarım ki, eyi fürsət düşdükdə bizi unutmazsınız...*

22-X-35. H.Cavid.

❖ *Bu aradan bir az keçmiş Hüseyn Caviddən yenə bir açıq məktub almışdım:*

- *Möhtərəm Əziz! Belə dostluq olmaz. Sana adres verdim. Bizim müqavilənamə nə oldu? Niçin düzəldib göndərmirsən? Paraya ehtiyacım olduğunu sana söyləmədimmi? Verdiyin sözləri nə tez unutdun? Cavab gözləyirəm...*

Hüseyn Cavid. 15-XI-35.

❖ *Şair dostumun məndə qalan bu son məktubundan anlaşılar ki, oktyabr ayında Bakıda olan zaman mən, o biri yazıçılarla olduğu kimi, Hüseyn Cavidlə də onun əsərlərinin tərcümə planına salınıb Tiflisdə rusca nəşr ediləcəyi barədə söhbət etmiş və Tiflisə qayıdandan sonra uzun məktub yazmışdım. Lakin plan hələ təsdiq edilməmişdi, buna görə də hələ müqavilənamə göndərmək mümkün deyildi. Dostum isə müqavilənamə bağlayıb avans almağa tələsirmiş.*

❖ *Bazar, 26 yanvar... Axşam Raxmanın iştirakı ilə Zaqafqaziya Dövlət nəşriyyatında müşavirə oldu. İllik planlar müzakirə və təsdiq edilirdi. Gürcü ədəbiyyatı üzrə 171 çap vərəqi, Azərbaycan – 133 və erməni ədəbiyyatı üzrə 120 çap vərəqi təsdiq elədi. Mənim planımı əsasən şeir hesabına – Cavid, Rahim, Zakir, Sabir – ixtisar elədilər... Bu şairlərin kitabları gələn ilə keçirildi*

Nəşriyyatımızda keçirilən bu iclasda mən Hüseyn Cavidin kitabını müdafiə edib plandan çıxarılmasına mane ola bilməmişdim, buna görə də dostumun qarşısında özümü müəyyən dərəcədə müqəssir kimi hiss edirdim.

❖ *Hüseyn Cavidlə mən hərdənbir təsadüfən yazıçılar ittifaqında görüşə bilirdim. Yalnız 1937-ci ilin yanvar ayında mən dostumun evinə gedə bilmişdim ki, bu barədə gündəliyimdə qısaca bir qeyd qalmışdır:*

Tək günü, 26 yanvar... [1937] *Axşam Hüseyn Cavidgilə getdim. Gecə yarıya qədər oturdum. Ədəbiyyatdan, Sabirdən, ədəbi perspektivlərdən, onun öz yaradıcılığından xeyli söhbət elədik...*

Çarşənbə, 31 mart... *Axşam yazıçılar ittifaqında iclasda idim... İclasdan sonra Hüseyn Cavidlə kafedə sud içdik...*

Bu görüş şair dostumla son görüşümüz oldu....

3.6. Cavidin Əziz Şərifə məktublarından sətiirlər

❖ *Şimdi bir az da özümdən yazayım:*

❖ *Evlənmək məsələsinə gəlincə: fəna şey deyil... Şübhəsiz, kəskin bir mühakimə, bir hiss ilə birləşən iki könül daima məsuddur.*

“Şeyx Sənan”ı vaxtsız nəşr etdim. Daha münasib vaxta buraxmalıydım, çünki o, nəşr edildiyi günlərdə siyasət aləmi həyəcanlı dəqiqələr keçirirdi Xalq da, təbii, bütün ruhuy ilə müharibəyə təqib edirdi. Zətən bu bir qanundur: siyasət rol oynarkən, ədəbiyyat susar. Təbii süsmalıdır da...

Əgərçi məşhur ədiblər və tənqidçilərimiz tərəfindən bir çox təqdirlər eşidildi, sükut ilə keçmədi. Fəqət bən çox arzu edərdim ki: yalnız təqdir ilə qalmasın, qüsurları da göstərsin. Şübhəsiz, “istiqlal” er-gec onu da yapar.

❖ *Keçən sentyabrdan bəri heç bir iş gördüyüm yox; yalnız dərslər ilə məşğul olurdum. Lakin bir ay var ki, mənsur olaraq “Şeyda” adlı bir faciə, sadə bir şey yazmağa başladım. Yazda narahat olmazsam bəlkə yazar, bitirərəm.*

❖ *Bədənim qüvvətcə fəna deyil, fəqət ciyərimdəki xəstəlik keçən ilə nisbətə yarıya enmiş kibidir. Baxalım, sonu nə olur. Yazda hər halda tədavi etməliyəm. İştə onun üçün də, əfsus, çox əfsus ki Naxçıvana gələməyəcəyəm. Sənin* və Məşədinin** o ruh-aşna söhbətlərindən uzaq olacağam. Ehtimal ki Rza da gəlməz. Kəndisi sənə kağız yazar.*

* Əziz Şərifin.

** Qurbanəli Şərifzadənin.

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu Ağa Bakıxanov. Hind əfsanəsi, Bakı, 1951.
2. Azərbaycan şura yazıçılarının [M.C.Bağirova] raportu. “İnqilab və mədəniyyət”, №2 1933.
3. Cabbar Əfəndizadə. Aprel və ədəbiyyat, “İnqilab və mədəniyyət”, №4 1930.
4. Cahangirov İsrafil. Azərbaycan Dövlət Bədaiə Teatrosu, Bakı, 1932.
5. Cəfər Cabbarlı. Böyük vəzifələr uğrunda, “İnqilab və mədəniyyət”, №8 1934.
6. Cəfər Cabbarlı. Mənim tanrım – gözəllik, Bakı, 2000.
7. Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I cild, Bakı, 1968.
8. Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, Gənclik, 1992.
9. Ədəbi-bədii təşkilatlarımız haqqında, “İnqilab və mədəniyyət”, №1-2 1934.
10. Əli Nazim. Bugünkü ədəbiyyatımız haqqında, “Maarif və mədəniyyət”, №9 1926.
11. Əli Nazim. Firdovsinin yaradıcılığı, “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934.
12. Əli Nazim. Ədəbiyyat müntəxəbatı, Bakı, 1934.
13. Əli Nazim. “Səyavuş”, “Ədəbiyyat qəzeti”, 28 fevral 1934.
14. Əli Nazim. Ömər Xəyyam, “Kommunist”, 10 avqust 1936.
15. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977.
16. Əli Sultanlı. Məqalələr, Bakı, 1971.
17. Əsəd Tahirov. “Səyavuş”, “Kommunist”, 20 mart 1934.
18. Əkbər N.Nəcəfov. Səlcuqlu dövrləri və atabəyləri (oğuzların ortaya çıxmasından – XIV əsrə qədər), Bakı, 2010.
19. Hacıbaba Nəzərli. Azərbaycan şura ədəbiyyatı iki ildə, “Yeni yol”, 23 aprel 1934.
20. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, Bakı, 1968-1969, 1971.

21. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 4 cildə, Bakı, 1982, 1984-1985.
22. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2005.
23. Hüseyn Mehdi. Ədəbi qeydlər. “İnqilab və mədəniyyət”, №1 1933.
24. Hüseyn Mehdi. Əsərləri, IX cild, Bakı, 1979.
25. Xəyyam. Rübailər, Bakı, 1955.
26. İ.[İbrahimov] Mirzə. Hüseyn Cavidin son yaradıcılıq devri haqqında, “Kommunist”, 23 aprel 1933.
27. İbrahimov M. “Ömər Xəyyam haqqında rəvayət”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 sentyabr 1975.
28. Qasımov M. Ömər Xəyyamın rübailərində ateizm motivləri, Bakı, 1959.
29. İsmayıl Hidayətzadə. 100-cü tamaşa, “Kommunist”, 16 aprel 1936.
30. Qulam Məmmədli. Cavid – ömrü boyu, Bakı, 1982.
31. Marr J. Şahnamə və Firdovsi haqqında əski və yeni məlumat, “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934.
32. Məmməd Kazım Ələkbərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1934.
33. Məmməd Kazım Ələkbərli. Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər, “İnqilab və mədəniyyət”, №6-7 1934.
34. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid, Bakı, 1960.
35. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, 1975.
36. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1991.
37. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, 1991.
38. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Yalan dünya, Bakı, 1993.
39. Məhəmməd Zəki. İslamiyyət və təsətir məsələləri, “Maarif işçisi”, №2 1926.
40. Məhəmməd Hadi. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1978.
41. Mişkinaz Cavid. Cavidə xatırlarkən..., Bakı, 1976.

42. Mustafa Quliyev. Doqquz ildə maarif, “İnqilab və mədəniyyət”, №3-4 1929.

43. Mustafa Quliyev. Türk ədəbiyyatında sağ uklon, “İnqilab və mədəniyyət”, №10 1929.

44. Nizami. İskəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı, 1969.

45. ...Nizamülmülk. Siyasətnamə, Bakı, 1987.

46. Rüstəm Əliyev. Nizaminin doğma xalqına məhəbbəti, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 29 may 1981.

47. Ruhulla Axundov. Firdovsi kimdir?, “İnqilab və mədəniyyət”, №9-10 1934.

48. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı, 1-ci kitab, Bakı, 1992.

49. Səməd Vurğun. Oktyabr və Azərbaycan ədəbiyyatı, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1934.

50. Şura ədəbiyyatı və Oktyabrın XVI ildönümü, “İnqilab və mədəniyyət”, №2 1933.

51. Tamilla Təhmasib. Hüseyn Cavid və teatr, Bakı, 1988.

52. Vaqif Əlixanov. Əkmə qəm ağacı, “Azərbaycan”, №4 1982, №5 1982.

* * *

59. “Ədəbiyyat qəzeti” 1 yanvar 1934.

60. “Ədəbiyyat qəzeti” 11 yanvar 1934.

61. “Ədəbiyyat qəzeti” 15 aprel 1934.

62. “Ədəbiyyat qəzeti” 29 aprel 1934.

63. “Gənc işçi” 23 aprel 1932.

64. “Gənc işçi” 18 sentyabr 1934.

65. “İnqilab və mədəniyyət” №1 1933.

66. “İnqilab və mədəniyyət” №3-4 1934.

67. “İnqilab və mədəniyyət” №9-10 1934.

68. “Kommunist” 3 oktyabr 1934.

69. “Kommunist” 22 noyabr 1934.

70. “Yeni yol” 4 oktyabr 1934.

* * *

1. Алиев Р.М. Османов М.-Н. Омар Хайям, Москва, 1959.
2. Ануар Алимсанов. Домысливать, но не искажать, “Литературная газета”, 22 апреля 1981.
3. Ахмедзянов А. Календарь Омара Хайяма, “Известия”, 5 июня 1976.
4. Бартольд В.В. Сочинение, том I, Москва, 1983.
5. Большая советская энциклопедия, (“БСЭ”), том IX, Москва, 1951.
6. Босворт К.Э. Мусульманские династии (перевод с английского...), Москва, 1971.
7. Гордлевский В.А. Государство сельдикидов М.Азии, том 1, Москва, 1963.
8. Гулиа Г.Д. Сказание об Омаре Хайяме, Москва, 1976.
9. Розенфельд Б.А. Омар Хайям, Москва, 1965.
10. Суковский В.С. Черные дни Хайяма, Москва 1969.
11. Корнев Б. Нусно ли любить историю, “Литературная газета”, 22 апреля 1981.
12. Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, 1981.
13. Краткая литературная энциклопедия, том I, Москва, 1962.
14. Морочник С.Б. и Розенфельд Б.А. Хайям – поэт, мыслитель, ученый, Сталинабад [Душанбе], 1957.
15. Морочник С.Б. Филосовские взгляды Омара Хайяма, Сталинабад [Душанбе], 1952.
16. Мурад Адси. Европа, тюрки, Великая Степь, Москва, 1998.
17. Советская историческая энциклопедия, Москва, том I, 1961, том IX, 1966, том XII, 1969.

Kitabın içindəkilər

BİRİNCİ FƏSİL

Hüseyn Cavidin “Səyavüş” mənzum faciəsi	5
1.1. Firdovsi və Azərbaycan alim və şairləri	5
1.2. Səyavüş İranda	45
1.3. Səyavüş Turanda	71
1.4. “Səyavüş”də mifoloji və folklor motivləri	99
1.5. Dialoq və monoloqlar	105
1.6. Türkülər və şərqlər	117
1.7. Seçmələr	121
1.8. “Səyavüş” və ədəbi tənqid	126
1.8.1. “Səyavüş” və mətbuat	126
1.8.2. Hüseyn Mehdi. Hüseyn Cavid haqqında bir-iki söz	128
1.8.3. Əli Nazim. “Səyavüş”	138
1.8.4. Əsəd Tahirov. “Səyavüş”	140
1.8.5. Məsud Əlioğlu. Təkliyin faciəsi	141
1.8.6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və “Səyavüş”	165
1.9. “Səyavüş” səhnədə	166
1.9.1. Şəmsi Bədəlbəyli. Pyesin ilk tamaşası	169
1.9.2. Mişkinaz Cavid. Dost yarası sağalmaz	172
1.9.3. Cəfər Cəfərov. “Səyavüş”un tamaşası	177

İKİNCİ FƏSİL

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” mənzum tarixi draması	179
2.1. Xəyyamın həyat və yaradıcılıq yolu	179
2.2. Səlcuqlar	182
2.3. Ömər Xəyyam	206
2.4. Xəyyam obrazı bədii ədəbiyyatda	221
2.5.1. Xəyyam və Azərbaycan alim və şairləri.....	224
2.5.2. Məhəmməd Hadi. İlhami-Xəyyam	226

2.6. Əli Nazim. Ömər Xəyyam	230
2.7. Cavid və Xəyyam	236
2.8. Hakim olduqca yer üzündə şərab	263
2.9. Səfil və sərgərdan şair	270
2.10. Alp Arslanın sarayında	275
2.11. Xəyyamsayağı keyf məclisi	283
2.12. Şərbət və zəhər	290
2.13. Din və şərab	296
2.14. Əsrinin öksüzüdür dahilər	304
2.15. Rübailər	315
2.16. Dialoq və monoloqlar	321
2.17. Mahnılar və rəqslər	334
2.18. Seçmələr	344

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Cavid görkəmli şəxsiyyətlər haqqında və görkəmli şəxsiyyətlər Cavid haqqında	351
3.1. Cavid və Sidqi	351
3.2. Cavid və Türkiyə	353
3.3. Cavid və Qurbanəli Şərifzadə	358
3.4. Hüseyn Cavid və Əziz Şərif	367
3.5. Əziz Şərif və Hüseyn Cavid	368
3.6. Cavidin Əziz Şərifə məktublarından sətirlər	380
Ədəbiyyat	381

İsgəndər Atilla

Əsrin şairi

Altıncı kitab

Hüseyn Cavidin mənzum dramaları

Üçüncü hissə

Səyavüş. Xəyyam.

(Azərbaycan türkcəsində)

Növbəti nəşrlər: “Əsrin şairi” silsiləsindən Hüseyn Cavidin mənsur dramaları: Maral. Şeyda. Afət. Topal Teymur. İblisin intiqamı. Şəhla. Telli saz.

Ömrün 13... günü.

Tarixə düşən izlər, tarixdə qalan sözlər.

Isgender Athilla

The poet of century. 6.

Poetic dramas Husein Djavid

Part 3.

Səyavüş. Xəyyam.

In turkish.

Искендер Атилла

Стихотворные драмы Гусейн Дсавида

Из серии “Поэт века”. 6.

Часть третья.

Сиявуш. Хайям.

Müəlliflə əlaqə tel.: (+994 12) 513 0148; mobil (+994 51) 877 4669

QEYD ÜÇÜN

QEYD ÜÇÜN

Redaktor: **Rəna Məmmədsəfa qızı Orucəliyeva**

Korrektorlar: **Aysel Həsənlı, Günel Babayeva**

Mətni yığdı: **Xuraman Bağırova**

Dizayner: **Rafael QASIMOV**

*Üz cildinin birinci və ikinci səhifələrində rəssam
Oqtay Sadiqzadənin «Xəyyam» və «Səyavüş» pyeslərinə çəkdiyi
illüstrasiyalar*

**Xəyyamın kitabda getmiş rübailərini Azərbaycan türkcəsinə
Mirmehdi Seyidzadə tərcümə etmişdir**

Çapa imzalanmışdır: 04.07.2012

Kağız formatı: 60x84 1/16

H/n həcmi: 24,5 ç.v.

Sifariş: 77

Sayı: 200

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202

Tel.: 418 68 25, 433 00 43; (050) 593 27 77

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla

1943-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun Mahmudoba kəndində anadan olmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, respublikanın Əməkdar müəllimidir. Çap edilmiş kitabları: “Cavid xatırlarkən...”, “Əsrin şairi, yaxud peyğəmbər şair”, “Ata naləsi”, “Əsrin şairi. Hüseyn Cavidin həyatı və taleyi” (birinci kitab), “Cavid”, dram əsərləri (“Cavid” və “Aşına”), “Hüseyn Cavid: Mərd olun, mərd ölün”, “İnsan ömrü bir dalğa kimi...”, “Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində” və s. Oxuculara təqdim edilən bu kitab müəllifin “Əsrin şairi” silsiləsindən altıncı kitabıdır.

